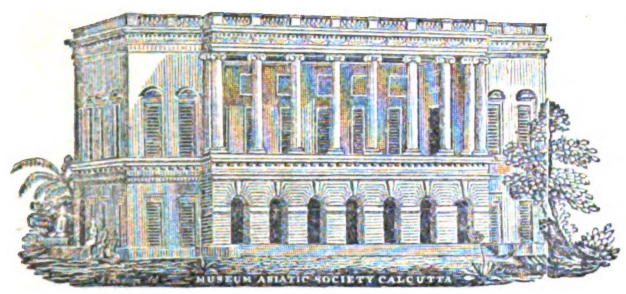

1. Or. 20 (2)

BIBLIOTHECA INDICA ;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 200.

रत्नप्रभाभासितशास्त्रब्रह्मसूत्रभाष्यं ।

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,
By BĀDARĀYAṆA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PAṆḌITA RĀMA NĀRĀYAṆA VIDYĀRĀTNA.

FASCICULUS XII.

24, 1

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE NEW SERIES.

- The Vais'eshika S'útras, with Commentaries, by Paṇḍita Jaya Nárayana Tarkapanchánana. Complete in five Fasc. Nos. 4, 5, 6, 8 and 10.
- The Sándilya S'útras with S'wapnes'wara's Commentary. Edited by Dr. J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasc. No. 11.
- The Kaushítaki-Bráhmaṇa Upanishad with S'ankaránanda's Commentary, edited, with a translation, by E. B. Cowell, M. A. Complete in two Fasciculi, Nos. 19 and 20.
- A translation of the S'úrya Siddhánta and Siddhánta S'iromaṇi, by Paṇḍita Bápú Deva S'ástri, under the superintendence of Archdeacon Pratt. Nos. 1, 13 and 28.
- The Kávyádars'a of S'rí Daṇḍin, edited, with a commentary, by Paṇḍita Premachandra Tarkabágis'a. Complete in five Fasciculi. Nos. 30, 33, 38, 39 and 41.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

- The Das'a R'úpa with the exposition of Dhanika. Edited by F. E. Hall, D. C. L. Fasc. I., II. Nos. 12, and 24.
- The Nárada Pancharátra. Edited by Rev. K. M. Banerjea. Fasc. I. II. III., Nos. 17, 25 and 34.
- The Maitri Upanishad, with the commentary of Rámatírtha, edited, with an English Translation, by E. B. Cowell, M. A. Fasc. I. and II. Nos. 35 and 40.
- A translation of the Sánkhyā Aphorisms of Kapila, by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculus I. No. 32.

BIBLIOTHECA INDICA ;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,
By BĀDARĀYANA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PAṆḌITA RĀMA NĀRĀYAṆA VIDYĀRATNA.

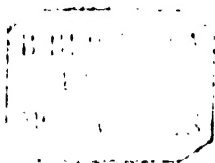
VOL. I.

ADHYĀYA I.—ADHYĀYA II. PAḌA II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1863.

Apr. 20 / 27, 1

वाढरायणप्रणीतं

ब्रह्मसूत्रं नाम

वेदान्तदर्शनम् ।

श्रीगेविन्दानन्दकृतया भाष्यरत्नप्रभाष्यया
टीकया भाषितेन ब्राह्मरभाष्येण सहितम् ।

आसियाटिकाख्य-समाजानुमत्या
श्रीयुक्त-रामनारायण-विद्यारत्नेन
यत्नतः परिशोधितम् ॥

कलिकाताराजधान्यां
व्यापटिष्ठ मिश्रन् यन्त्रे
सि, वि, कूडस् साहेवेन मुद्रितम् ।

ब्रह्मसूत्रः १७८५ । खीः १८९१ ।

ADVERTISEMENT.

THIS Edition of the Vedánta Sútras was originally commenced by Dr. Röer, who published two fasciculi ; but it was discontinued on the suspension of the Bibliotheca Indica in 1856. Its publication was resumed in 1861, but, as Dr. Röer had left India, the task of editing it was entrusted to Paṇḍit Ráma Náráyana Vidyáratna. To ensure a correct text of the Commentary and Gloss, several MSS. have been compared,—of these an account is given in the Sanskrit Introduction. At the end of the work has been added the text of the Adhikaraṇa Málá of Bháratí-tírtha Yati, as this contains a useful summary of the different topics, with the arguments employed on both sides.

E. B. C.

Secy. B. A. S.

Calcutta, August 17th, 1863.

ॐ नमो गणेशाय ।

यमिह कारुणिकं शरत्वं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदं ।
 तमहमायु हरिं परमात्मने जनकजावरमन्तसुखाक्षतिं ॥ १ ॥
 श्रीगौर्या सक्कार्घ्यदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
 प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमगधं श्रीदुःखितुच्छासिना ।
 बन्दे चर्म्मकपाणिशोपकरैर्बैरैराग्यसौख्यात् पदं
 नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवं ॥ २ ॥
 यत्क्षपाणवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
 वेदशास्त्रशरीरान्तां वाचीं वीखाकराम्भजे ॥ ३ ॥
 कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राण्यभोज्याधिपूज्य-
 श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्थ्यलब्धात्मबोधैः ।
 श्रीमद्गोपाकगीभिः प्रकटितपरमाहैतभावास्मिताऽस्य
 श्रीमद्गोविन्दवाचीपरब्रह्ममणो निर्हतोऽहं यथाजिः ॥ ४ ॥
 श्रीशङ्करं भाष्यज्ञानं प्रबन्ध व्यासं हरिं सूत्रज्ञतत्त्व वक्षि ।
 श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमम्बुपावं ॥ ५ ॥
 विद्वत्प्रश्नवीक्षायामकसं वस्य मानसं ।
 ज्ञात्या तदर्धमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥
 श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
 इति अमो मे सप्तशो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥
 यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
 सत्त्वज्ञानसुखानन्तां तदहं ब्रह्म निर्भयं ॥ ८ ॥

इह खलु “साध्यायोऽध्येतव्य” इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्गसाध्याये “तद्विजिज्ञासव्य” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “आत्मा वा अदरे ऋष्टव्यः श्रोतव्य” इति अवबन्धविधिरुपलभ्यते । तस्यार्थः । अमृतत्वकामेनाद्वैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति । तेन क्वाप्येन नियमविधिनाऽर्थादेवात्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति बलुगतिः । तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे बानुद्धितयज्ञादिभिर्निर्तानां निर्मलखान्तोऽस्य अवबन्धविधेः को विषयः ? किं प्रज्ञं ? कोऽधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् वादरायबल्लदनुबन्धचतुष्टयं अवबन्धकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्सेतुमिदं सूत्रं रचयात्सकार “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्दनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यं । तद्यथा “इह कर्मचितो जोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो जोकः क्षीयत” इति श्रुत्या “यत् कृतकं तदनिव्यं” इति न्यायवत्या “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” “यो वै भूमा तदमृतमन्यदार्त्त” इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते । कर्मन्वा कथादिना चितः सम्पादितः सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्वकृतः कृतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” इत्यादिश्रुत्या अनात्मनात्रै वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चित्य । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मन्वा नास्तीति । कर्मतत्फलैश्च वैराग्यं प्राप्तवानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः अडाविचो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या श्रमादिषट्कं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्वपाठः । उपरतिः सन्न्यासः । “न च पुनरावर्त्तत” इति खयन्व्योतिरानन्दत्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषज्ञानधिकारीति ज्ञातुं शक्यं । यथा “एता राज्ञीरुपयन्तीति” राजिसन्नविधौ प्रतितिकृन्तीत्यर्थवादस्यप्रतिष्ठा कामस्तद्वत् । तथा “श्रोतव्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारेो विषयः । विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुं । “आत्मा ऋष्टव्य”

* अर्थाङ्गिज्ञा इति ७३५ संख्याक मुक्तकपाठः ।

इत्थद्देतात्मदर्शनमुद्दिश्य “ओतथ” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाद्यत्वात् अपि तु प्रमाद्यविषयत्वेन । प्रमाद्यद्देतात्मनि वेदान्ता एव । “तन्वौपनिषदं पुरुषं” “वेदान्त-विज्ञानसुनिश्चितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्रत्नसूत्रं विषयः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः “वरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा समन्वयोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यता-रूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं स्वर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णाय-कन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतायां अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यग्रभिन्नं न वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिच्छतेः । तस्मादात्मनवाच्चैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्र-मावश्यकं । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरकैः । “अधिकार्यादीनामागमिकत्वे ऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रं” इति । येषां मते अवश्ये विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षयात् सूत्रं स्वर्थमित्याप-तति इत्थत्वं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य अवशविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वाय-निर्णयावोक्त्यापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेतु-नुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वात्साक्षादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रु-तीनां स्वार्थं समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “येतदात्ममिदं सर्वं” “तत् सर्वं” “स आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादि-स्पष्टब्रह्मणिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एवं सर्वसू-त्राणां श्रुतार्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया । प्रमेयश्च छत्सुशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्या-वानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्पष्ट-ब्रह्मणिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोस्त्वस्पष्टब्रह्मणिङ्गानां । चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकारस्य प्रायणा-न्नाधिकारसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकारस्यारम्भते । “ओतथ” इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्त-मीमांसाशास्त्रं विषयः । तत् किमारब्धत्वं न वेति विषयप्रयोजनसम्भ-

वासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदग्राह्यप्रत्यक्षेण कर्तृ-
त्वाकर्तृत्वादिबिबिधधर्मवत्त्वविद्वक्त्रकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो-
रैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्त्वबन्धस्य ज्ञानाग्निवृत्तिरूपप्रकाशसम्भ-
वान्नारम्भजीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र
अवबन्धविधिसमागार्थत्वात् “कर्त्तव्या” इति पदमध्याहर्त्तव्यं । अध्याहृतस्य
भाष्यज्ञता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भा-
नेच्छयोः कर्त्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्वा षष्ठीभूतं ज्ञानमजहृत्प्रत्यययोच्यते ।
प्रत्ययेनेच्छासाधो विचारो जहृत्प्रत्यययो । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय वि-
चारः कर्त्तव्य” इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फल-
त्वायोगात् प्रमादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्त्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यं ।
तत्रानर्थस्य सत्त्वत्वे ज्ञानमार्त्तान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्ध-
स्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितं । तत्र शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धि-
हेतुः । तथा हि शास्त्रमारन्वर्थं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत् ।
शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् “रञ्जुरिव” इत्यादि-
वाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्तार्थाऽध्यस्तत्वात् रञ्जुसर्पवत्, इति प्रयोजन-
सिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवमतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयन्
जीवब्रह्मयोरेक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादन्वय भ्रमानि-
वृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्तार्थाध्यासात्प्रवृत्त्वात्, यदित्यं
तत्तथा यथा शुक्लभिन्न इदमंश इति । विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं
विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भजीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
सत्त्वत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलं । सिद्धान्ते
ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्व्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यत्वरूपश्रौता-
र्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घातत्वात् तस्मि-
न्निहेत्वध्यासाद्येयसमाधानभाष्यान्व । प्रथमं बर्हयति “बुद्धदस्मत्प्रत्य-
यमोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थास्पृष्टत्वाद्ध्यसाद्यज्ञो न भाष्यमिति
निरस्तं । आर्त्थिकार्थस्यर्त्थित्वात् ।

यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति । तन्न । सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यरचनायं तदर्थस्य सर्व्वोपब्रवर-
हितस्य विज्ञानघनप्रत्यग्रर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोषत्वादिदं
भाष्यं व्याख्येयं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्वि-

ज्ञोक्ते युक्ताविदं रजतमिति भ्रमः सत्त्वरजते इदं रजतमित्यधि-
ष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति । अ-
त्राप्यात्मन्यनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वं प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनो-
र्वास्तवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति । तथा हि चात्मानात्मानावैक्यश्रुत्वा
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं
वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च साधयति । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
रिति । न च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति [पा०७।२।६८] सूत्रेण “प्रत्यये
षोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्त” इति वि-
ज्ञानात् “त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र” इतिवत् “त्वन्मत्प्रत्यय-
गोचरयोः” इति स्यादिति वाच्यं । “त्वमावेकवचने” [पा० ७।२।६७]
इत्येकवचनाधिकारात् । अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्यवाचित्वाभावाद-
नात्मनां युष्मदर्थानां ब्रह्मादस्मदर्थंचैतन्यस्याप्युपाधितो ब्रह्मात् ।

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? न च “यूयमिति प्रत्ययो
बुद्ध्यत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तङ्गोचरयोरिति विग्रहः”
इति वाच्यं । शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो
यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत् । न । गोचरपदस्य योग्यतापर-
त्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः । तत्रयुक्तसंशयादिनिवृत्ति-
कर्मभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वा-
दिति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः
सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आत्ममञ्जीवरबास्तु टीकायोजननायामेवमाहुः । “सन्मोध्यचेतनो
युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च यु-
ष्मदस्मदोः स्तार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न जातश्चिकयोः
“युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्तयोर्वाङ्मावाविति” [पा०८।१।२०]
सूत्रासाङ्गत्वप्रसङ्गात् अत्र शब्दकत्तकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रकत्त-
कयोरपि न त्वमादेशो कत्तकत्वाविशेषादिति” । यदि तयोः शब्दबो-
धकत्वे सत्त्वेव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण चापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये

वृद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्ध्यायां तद्वर्णाणामपि

युग्मत्पदेन युग्मशब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो ज्ञस्यते, अस्मदशब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा । तथा च जज्ञतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकत्वप्रत्यक्त्वयोरेव ज्ञस्यतावच्छेदकत्वं न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यं । पराक्प्रतीचोविरोधस्फुरत्कार्यं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपोदशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च वृद्धशः “इमे वयमास्महे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मदशब्दविरोधीति मत्वा युग्मशब्दः प्रयुक्तः । इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्त्तेः । एतेन चेतनवाचित्वादस्मदशब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः “अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायात्” “त्वदादीनि सर्वैर्नित्यमिति” [पा०१।२।७२] सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तं । “युग्मदस्मदोरिति” सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्त्तेः च । वृद्धास्तु “युग्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोर्ध्यारोपापवादन्वायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युग्मदग्रहणं” इत्याहुः । तत्र युग्मदस्मत्पदार्थाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनैर्वास्तुतो विरोध उक्तः ।

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युग्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्वमात्मप्रविभाषेन “अहं ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः । युग्मचास्मत् युग्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युग्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽन्वन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः । ऐक्यासम्भवेऽपि शुद्धो घट इतिवन्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह । विषयविषयिञ्चोरिति । चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दोषघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः । युग्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वियहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यक्परागभावे चिदचित्त्वं हेतुबलः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिञ्चोरिति ।

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिषि

अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्तं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाचित्तं वाच्यं । अचित्त्वे
सस्य खेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ।
यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराकप्रत्यक्षेण चिद-
चित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैश्वस्य तादात्म्यस्य
वानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्दर्माणां चैतन्य-
सुखजाद्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह । तद्दर्माणां-
मयोति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्दर्मास्तोवामपि इतरेतरभावानु-
पपत्तिः । इतरत्र धर्मान्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुप-
पत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति ।
स्फुटिके जौहितवस्तुसामिध्यात् जौहित्यधर्मसंसर्गः । असफुल्लधर्मिणः
केनाऽप्यसंसर्गाद्दर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्य इत्यभिप्रेत्योक्तं ॥
सुतरामिति । नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्दर्मसंसर्गस्य चाभावे
ऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह । इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादा-
त्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोर-
भावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मिथ्याशब्दो ह्यर्थः,
अपङ्गववचनः अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापङ्गवार्थः । ननु
कुत्र कस्याध्यासोऽपङ्गयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्दर्माणां अनात्मन्या-
त्मतद्दर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह । अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ।
अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेच-
यति । विषयिणीति । बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः । चिदा-
त्मक इति । अहमिति भासमाने चिदंशात्मनोत्वर्थः । युष्मत्प्रत्ययगो-
चरस्येति । त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वाहमिति भास-
मानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह । विषयस्येति । साक्षिभा-
व्यस्येत्यर्थः । साक्षिभावत्वरूपकक्षययोगाद् बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं
न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं
प्रत्यक्षत्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्तीति व्यवहारगोचरत्वं चेत्तं तदसिद्धं, अह-
मिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदित्याशङ्क्याह । अस्मत्प्रत्ययगोचर
इति । अस्मत्सासौ प्रत्ययसासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः । अहंत्वित्य-

चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्गुणाणां चाध्यासः ।

स्फुरत्स्वत्वं स्फुरत्स्वविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्वक्कादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं “अनुभवामि” इति शब्दवत्त्वात् अ-
हङ्कारवदित्यत आह । विषयिव्योति । वाच्यत्वं कथ्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः । पक्षे तदसिद्धेः । गान्धः । दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः । “देहं जानामि” इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्त्वभेदाध्या-
सवदात्माहङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह । चिदात्मक इति । तयोर्नाध्यास्यत्वाभ्यां सादृश्यत्वादध्यासेऽपि चिदात्मन्वनवच्छिन्ने जडास्या-
हङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । “अहं” इति भास्यत्वादात्मवदहङ्कार-
स्यापि प्रत्वक्कादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्काद्यसिद्धिरित्याह-
ङ्गाह । युष्मदिति । अहं इति भास्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्मत्ववि-
दोषात्, चिदात्मत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो
बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्वक्केऽपि पराक्कादिकं मुख्यमेवेति भावः । युष्मत्
पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति प्रत्ययत्वासौ कर्तृत्वादिसवहारगोचरश्च
तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह । विषयस्येति । विष् वन्धने ।
विषयिव्योति बध्नाति इति विषयस्येत्यर्थः । आत्मन्वनात्मतद्दर्शनाध्यासे
मिथ्या भवतु, अनात्मन्वात्मतद्दर्शनाध्यासः किं न स्यात्? “अहं स्फुरामि”
“सुखी” इत्याद्यनुभवादिवाश्रय्याह । तद्विपर्ययेत्येति । तस्मादनात्मनो
विपर्ययो विरुद्धस्यभावश्चैतन्यं, इत्यम्भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विष-
यित्वस्य दर्शनाच्च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति
भवितुं युक्तं अध्याससामग्र्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः
सादृश्यमज्ञानं नास्ति । निरवयवनिर्गुणत्वप्रकाशात्मनिर्गुणभाववयवसाद-
ृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ।

गन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्दर्शनामिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते ।
बुद्धित्वमिष्यत्वं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिष्यत्वं स्फुरत्वं । शुभक-
र्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्तुपाधिज्ञतभेदात् ज्ञानादीनामात्म-
धर्मत्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायां “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वश्चेति
सन्ति धर्मा अपृथक्केऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्त” इति । अतो

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्दर्शनाच्च विषयेऽध्यागो मिथ्येति भवितुं युक्तं । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरैतरा*विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्माधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि-

निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहङ्करोमि” इति प्रतीतेरधस्य साध्यासत्वायोगात् प्रमात्वं । “अहं नर इति सामानाधिकरण्यास्य गौणत्वमिति” मतमाश्लेष्यं । तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मयोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भनीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यं । युक्तंयद्वात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानाद्वा कारणाभावाद्वा? आद्य इष्ट इत्याह । तथापीति । एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यं । अध्यासस्यासङ्गस्यप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमण्डार इति भावः । न द्वितीय इत्याह । अयमिति । “अहः कर्ता मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षानुभववादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यं । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिनिष्कावघृततात्पर्येण च “तत्त्वमस्यादि” वाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात् । न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात् । “मनुष्योऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमशरीर” इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः । “तस्मादिदं रजतं” इति वत् सामानाधिकरण्याप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्याश्लेष्यं । किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्रं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा? आद्ये न प्राबल्यं । ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना मुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न द्वितीयः । आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धयवहारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति ।

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिवजात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् “तथा विद्वान्नामरूपाद्ब्रह्म” इति श्रुतिवजात् सत्यस्यापि ज्ञाना-

* विवेकेनात्यन्तविविक्तयोः मु० पु० पाठः ।

मिक्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिको ऽयं

द्विदृत्तिसम्भवादध्यासवर्त्तनं अर्थमिति तन्न । ज्ञानमात्रनिवर्त्तस्य
 ज्ञापि सत्यत्वादर्थनात्, सत्यस्य चात्मनो निदृश्यदर्शनाच्च, अयोग्यता-
 निश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानाद्विदृत्तिभ्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च
 खेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनाज्ञायोग्यतानिश्चय इति वाच्यं ।
 तस्य अज्ञानियमादिसापेक्षज्ञाननाशत्वात्, बन्धस्य च “नान्धः पश्या”
 इति भ्रुत्वा ज्ञानमात्राद्विदृत्तिप्रतीतेः । अतः भ्रुतज्ञाननिवर्त्तत्वनिर्वा-
 हार्थमध्यस्तत्वं बर्त्तनीयं । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्तस्य किं नाम सत्यत्वं ?
 न तावदज्ञानाजन्तत्वं । “मायान्तु प्रकृतिं” इति भ्रुतिविरोधात्
 मायाविद्ययोरैक्यात् । नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वं । “अख्युक्तं”
 इत्यादि निषेधभ्रुतिविरोधात् । नापि ब्रह्मब्रह्माधयोग्यत्वं ज्ञानाद्वि-
 दृत्तिभ्रुतिविरोधात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं । तर्हि स्वाव-
 हारिकमेव सत्यत्वमित्यागत*मध्यस्तत्वं । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं
 बर्त्तनीयमेव यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च तदन्यत्वाधिकरञ्जे तस्य
 बर्त्तनात् पौनरुक्तं । तत्रोक्ताध्यासस्येव प्रकृत्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ
 स्मार्यमात्रत्वादिति दिक् । अध्यासं वेधा दर्शयति । लोकव्यवहार इति ।
 लोकात्ते मनुष्योऽहमित्त्वभिमन्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः तद्विषयो
 व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपक-
 क्षमाह । अन्योन्यस्मिन्नित्वादिना धर्मधर्मिणोरित्त्वन्तेन । आद्यचैत-
 न्यादिधर्माणां धर्मिभावहृद्गारात्मनौ तयोरित्त्वन्तं भिन्नयोरितरतेतर-
 भेदायहेवान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादाक्यं अन्योन्यधर्माच्च यत्त्वासेनाध्यस्य
 लोकव्यवहार इति योजना । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यासत्वं
 तदिदमर्थयोः काकभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इति वक्तु-
 मत्त्वन्तेषुक्तं । न च धर्मितादाक्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्माश्चेति”
 अर्थमिति वाच्यं । अन्वत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वे
 ऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनोः
 परस्परार्थत्वात्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह । सत्यानृते मिथुनीकृ-
 त्तेति । सत्यमनिदं चैतन्धं, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न सत्त्व-

* सत्यत्वमित्त्वध्यस्तत्वमिति १६६ सं० पुस्तकपाठः ।

पस्य । अदृतं युगदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरब-
मध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरब्रह्मोक्तव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथु-
नीकृत्येति पूर्व्वं कालत्ववाचि “त्वा” प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति
चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्व्वंपूर्व्वं अध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति
संस्कारद्वारा पूर्व्वं कालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्ट-
वति ॥ नैसर्गिक इति । प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽना-
दिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथम-
नादित्वमिति चेत्? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमभा-
वत्त्वा विनाऽनादिकाणस्यावर्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गाकारात् ।
इतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैस-
र्गिकपदेनेकत्वात् । न च पूर्व्वंप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं
बाधवेन पूर्व्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्व्वं अध्यासजन्यसं-
स्कारोऽस्तीति सिद्धं । अध्यासस्योपादानमाह ॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त
इति । मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स
तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्म-
वत्त्वावरकतया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्का-
रकाकर्मणादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं नि-
मित्तपदं । स्वप्नकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संस्कारादिसामग्र्यभा-
वात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । प्रथममार्त्तयुग्मयुक्ते पेशका-
नुभवसिद्धान्तकारवत् “अहमस्य” इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपङ्गवं
कल्पितस्याधिष्ठानास्यर्थात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति ।
वदा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । मिथ्यात्वे
सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्तत्वमज्ञानस्य कक्षञ्च मिथ्याज्ञानपदेनेकं ।
ज्ञानेनेकाप्रागभावः साक्षाज्निवर्त्त इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सती-
बुद्धं । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्तबन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय सा-
क्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा कक्षञ्च । ब्रह्मनिरासार्थं
मिथ्यात्वमिति । नृदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्ध-
निरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति अध्यासं द्रवयितुमभिलषति ।
अहमिदं ममेदमिति ॥ आध्यात्मिककार्य्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्या-
सः । न चाधिष्ठानारोप्यांशुदधानुपपन्नभात् नायमध्यास इति वाच्यं ।

लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासो नामेति ? उच्यते । स्मृति-

“अयो दहति” इतिवत् “अहमुपजभ” इति दृक्दृश्यांशयोः उपजभ्भात् । इदं पदेन भोग्यः संघात उच्यते । “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहम्” इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः । “ममेदं शरीरं” इति संसर्गाध्यासः ॥

ननु देहात्मनोऽस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत् । सत्त्वं । सत्तैश्चै सति मिथोऽभेदस्तादात्म्यं । तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्येक्यांशभानं “ममेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं सामग्र्योसत्त्वादनृभवसत्त्वाद्-ध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैश्चै विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भश्रीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यं । एवञ्च सूत्रेजार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं ज्ञानसम्भावनाप्रमाद्यैः साधयितुं ज्ञानं पृच्छति । आहैति । किञ्च ज्ञानोऽध्यास इत्याह पूर्व-वादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकघातघोतनार्थं आहैति परोक्तिः । “आहैत्यादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यन्तं” प्राग-ध्यासज्ञानपरं भाष्यं तदारभ्य संभावनापरं । “तमेतमविद्यास्थं” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाद्यपरमिति विभागः । ज्ञान-ज्ञानाह । उच्यते स्मृतिरूप इति । अध्यास इत्यनुषङ्गः । अत्र परत्रा-वभास इत्येव ज्ञानं । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं । तथाहि अव-भास्यत इत्यवभासो रजतद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरञ्चं परत्रपदार्थः । अधिकरञ्चस्यायोग्यत्वमारोप्यात्मन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा ? तथा चैकाव-च्छेदेन स्वसंख्यमाने स्वात्मन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदञ्च साधनाद्यध्याससाधारणं ज्ञानं । संयोगेऽतिथ्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंख्यमाने दृष्टे स्वात्मन्ताभाववत्त्वव-भास्यत्वेऽपि स्वस्वात्मन्ताभावयोर्मूलाद्यावच्छेदकभेदान्नातिथ्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतके पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिथ्याप्तिनिरा-साय स्वसंख्यमान इति पदं । तेनावभासकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानत्वस्योच्यते इति नातिथ्याप्तिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽति-थ्याप्तिवारणाय स्वात्मन्ताभाववतीति पदं । शुक्ताविदन्त्वावच्छेदेन रज-तसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नातिथ्याप्तिः । नन्वस्य ज्ञानस्यसम्भवः शुक्ता रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमात्रसत्त्वर-

रूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् “अन्वचान्वधर्माध्यास”

अतस्यैव परत्र शुक्लावभासत्वेनाध्यस्तत्त्वोक्तिरिति वाच्यं अन्यथाख्या-
तिप्रसङ्गादित्यत आह । स्मृतिरूप इति । स्मर्यते इति स्मृतिः सत्पर-
जतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्यमात्रसदृश इत्यर्थः ।
सादृश्योक्त्या स्मर्यमात्रादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति ।
सादृश्यमुपपादयति । पूर्वदृष्टेति । दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्व-
दर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संस्कारजन्यज्ञानविष-
यत्वं स्मर्यमात्रारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोपयोः संस्कार-
जन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं
दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् ।
अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे
इन्द्रियसंप्रयोगाभावात् । एवञ्च दोषसंप्रयोगसंस्कारवशाच्छ्रुत्यादौ
रजतमत्पद्ममस्तीति परत्र परावभास्यत्वकक्षबमुपपन्नमिति स्मृतिरूप-
पूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितं । अन्ये तु “ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्या-
ध्यासकक्षबमुक्तं” इत्याहुः । अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मर्यमात्रसदृशः”
सादृश्यञ्च प्रमात्राजन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमात्राजन्यत्वात्
पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् ;
तथाच प्रमात्राजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिक्वा-
ध्यासकक्षबं ताभ्यामुक्तं ; परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रकक्षबं व्या-
ख्यातमेव ; तत्र स्मर्यमात्रगङ्गादावभिनववटे चातिथ्याप्तिनिरासाय
प्रमात्रेणादिपदद्वयं” इत्याहुः । तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमात्रसदृशः परत्र
पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र
पूर्वदर्शनादवभासत इति वाच्यं योजनीयं इति संक्षेपः । ननु अध्यासे
वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तकक्षबसिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूप-
विवादेऽपि “परत्र परावभास” इति कक्षयो संवादाद्युक्तिभिः सत्त्वा-
धिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतन्मसिद्धान्त इदं कक्षबमिति मत्वा
अन्वधात्मख्यातिवादिनेर्मतमाह । तं केचिदिति । केचिदन्यथाख्याति-
वादिनेऽन्वयं शुक्लादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्यरूप्यादे-
रध्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु वास्तुशुक्लादौ बुद्धिरूपा-

इति वदन्ति । केचित्तु “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकायहनिबन्धनो
भ्रम” इति । अन्ये तु “यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मात्-
कल्पनामाचक्षत” इति । सर्वथापि तन्न्यस्थान्यधर्मावभासतां न
व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः “शुक्तिका हि रजतवदव-
भासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्” इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यवि-
षयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? सर्व्वे हि पुरोऽवस्थिते विषये विष-

त्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य वहिर्वदवभास इति
वदन्तोत्तर्यः । आख्यातिमतमाह । केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोक-
सिद्धस्तयोरर्थयोस्तद्विद्योच्च भेदापहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूप्य-
मिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तोत्तर्यः । तैरपि विशिष्टव्यवहारा-
न्यथानुपपत्त्या विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात् परत्र परावभाससम्मति-
रिति भावः । शून्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्लादेविं-
परीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रज-
तादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र पराव-
भासत्वकक्षसंवादमाह ॥ सर्व्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातित्वादिप्रका-
रविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वकक्षं न जहातीत्यर्थः । शुक्ला-
वपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वं प्रत्यक्ष-
त्वायोगात् शुक्लौ सत्त्वे बाधायोगान्निष्ठत्वात्मेवेति भावः । आरोप्यं
मिथ्यात्वेन युक्त्यपेक्षा तस्थानुभवसिद्धत्वादित्याह । तथा चेति ॥ बाधा-
नन्तरकाशीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्त्वात्तद्वागयोगात् रजतस्य
बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं च वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरूपाधिकेऽह-
ङ्गाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे
दृष्टान्तमाह । एक इति । द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधा
भातीत्यर्थः । कक्षप्रकरणोपसंहारार्थं इतिशब्दः । भवत्वध्यासः शु-
क्लादेौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति । कथं पुनरिति ॥ यत्राप-
रोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वञ्चेति ध्यातिः शुक्लादेौ
दृष्टा । तत्र ध्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह ।

वाक्तरमध्यस्थिति । युक्तप्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति निश्चयः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयाक्तरमध्यस्थित्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालासलमस्तिगताद्यध्यस्थ-

प्रत्यगात्मनीति । प्रतीचि पूर्वम् इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्ब्रह्माद्याध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह । सर्वो हीति । पुरोऽवस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वं । नन्वात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्तिव्यत आह । युक्तदिति । इदंप्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा गृह्यत” इत्यादि श्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यध्यासबोधेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मन्याध्याससंभावनां प्रतिजानीते । उच्यते इति । अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासस्थापकं, तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वं, तदव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तन्न व्यापकं गौरवादिति मत्वाह । न तावदिति । अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति तत्र हेतुमाह । अस्मदिति । अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अस्मदर्धश्चिदात्मा प्रतिविम्बतत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्परान्तर इति वाच्यं अनादित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्तायोगादित्यत आह । अपरोक्षत्वाच्चेति । चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्वप्नकाशकत्वादित्यर्थः । स्वप्नकाशत्वं साधयति । प्रत्यगिति । आवाक्यपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्नकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्नकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वव्यापकमिति तत्राह । न चायमिति । तत्र हेतुमाह । अप्रत्यक्षेऽपीति । इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाका अविदेकिनः

न्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता “अविद्या” इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं “विद्याम्” आहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न समन्यते । तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्व्वे प्रमा-

तकमिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो मणिमं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्थान्ति । तत्रैन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावाद्भासास इत्यपास्तं । नीलनभसोक्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात् । सिद्धान्त आलोकाकारचाक्षुषदृष्टिस्थित्वात्तद्विवेकत्वं नभसि इति ज्ञेयं । संभावनां निगमयति । एवमिति । ननु ब्रह्मज्ञानाप्रत्यक्षेण सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वक्ष्यत इत्यत आह । तमेतमिति । आक्षिप्तं समाहितमुक्त्वात्तद्विद्येतमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह । तद्विवेकेनेति । अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्द्धारणं विद्यामध्यासनिवर्त्तिकामाहृत्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति व ते तत्राह । तत्रेति । तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थात्सादर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वप्रापनार्थं तद्दर्शनमिति भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां अधिष्ठानं न क्षिप्यत इत्यक्षरार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमायमाह । तमेतमिति । तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राख्यगवेदादीनि, विधिनिषेधग्रन्थप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमायान्तरं पृच्छति । कथं पुनरिति । अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्माप्रमाता सविषय आश्रया येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् प्रमायानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं केन

अप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वेषां च
 ब्राह्मण्ये विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विष-
 यासि प्रत्यक्षादीनि प्रमाण्यानि ब्राह्मण्ये चेति ? उच्यते ।
 देहेन्द्रियादिव्यहं ममाभिमानरहितस्य प्रमादत्वानुपपत्तौ प्र-
 माणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाद्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहा-
 रः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः* सम्भवति ।

प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यदाऽविद्यावद्विषयासि कथं
 प्रमाण्यानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रमाण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणाप्रमे-
 यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानुमानच्चाह । “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
 इत्यन्तेन । देवदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिव्यहंममाध्यासमूल-
 कादव्यव्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्यं तत्तथा । यथा मन्मूको घट
 इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति । देहेति । देवदत्तस्य सुषुप्ताव-
 ध्यासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः, जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार
 इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति,
 व्यवहाररूपकार्थ्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्यादिजातिमति
 देहेऽहमित्वाभिमानमात्राद्यवहारः सिद्ध्यति किमिन्द्रियादिषु ममाभि-
 मानेनेत्याशङ्क्याह । न हाति । इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्ष्यं प्रत्य-
 क्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथाच प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो
 द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदा-
 न्वाप्नुहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यदा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यव-
 हारः स नेति योजना । पूर्वज्ञानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
 सर्वा इति ज्ञापत्ययः साधुः । उत्तरज्ञानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृ-
 कत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेतदध्यासाभावेऽन्वादे-
 रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-

* व्यवहारः ८ सं० पु० पाठः ।

न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन्
 सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः प्रमादत्वमुपपद्यते । न च प्रमादत्व-
 मन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्य-
 क्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पञ्चादिभिश्चाविशेषात् ।
 यथा हि पञ्चादयः शब्दादिभिः शब्दादीनां सम्बन्धे सति

हारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानं आ-
 श्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
 ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः
 आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रुतेराध्यासिक
 एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहा-
 दिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु । खतश्चेतनतयाप्रमादत्वोपपत्तेः, न
 च सुषुप्तौ प्रमादत्वादत्तिः करणोपरमादिति तत्राह ॥ न चैतस्मिन्निति ॥
 प्रमाश्रयत्वं हि प्रमादत्वं । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः,
 करणवैयर्थ्यञ्च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्धप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो
 वृत्तीदो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्या-
 ध्यासं विना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्य-
 क्षरार्थः, तर्ह्यात्मनः प्रमादत्वं मास्तु इति वदन्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मा-
 दात्मनः प्रमादत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गोक्तस्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः
 फलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाश्रयत्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाश्र-
 यत्रं समाधायान्तरेपरिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमाश्र-
 यन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणाभ्येवेति योजना । सति
 प्रमातरि पञ्चाद्भवनदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
 श्रयन्तर्गतत्वान्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
 यदुक्तमन्यथ्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषा-
 मध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह ॥ पञ्चादिभिश्चेति ॥ “च”
 शब्दः शब्दानिरासार्थः । किं विदत्त्वं “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः ? उत
 यौक्तिकमात्मनात्मभेदज्ञानं ? आद्ये “बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार”
 इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभान्यनिवर्त्तक-

शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रव-
 र्त्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमय-
 मिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरितदण्डपूर्वपाणमुपलभ्य तं
 प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टी-
 नाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्त्तन्ते,
 तदिपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्चादिभिः
 पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनाञ्च प्रसिद्ध एवाविवे-
 कपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्भ्युत्पत्तिमतामपि
 पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते ।

त्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन
 तुल्यत्वाद्द्वयहारोऽध्यासकार्यं इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवे-
 किनोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्चादिवदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकु-
 र्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रति-
 कूलत्वं चेष्टानिष्ठसाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं
 दण्डो मदनियुसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् । इदं दण्डं इष्टसाधनं
 अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
 अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्य-
 न्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अनुभवबला-
 दित्यर्थः । समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं
 प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्चादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रवृत्तं ;
 अतः साध्यविक्रमो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पश्चादीनाञ्चेति ॥ तेषा-
 मात्मानात्मगोर्ज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः साम-
 यीसत्त्वादध्यासलोषां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति । तत्सामान्येति ॥ तैः
 पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यव-
 हारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्या-
 ध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति ॥

शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारो नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मचत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारे विरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति” श्रवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकल्पेषु सकल्पेषु

तत्काण इति । तस्याध्यासस्य काण एव काणो यस्य स तत्काणः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारनिष्कारादिवेकिनामपि देहादिव्यङ्गममाभिमानोऽस्तीत्यनवयं । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति । शास्त्रीये त्विति । तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किन्तत्र देहान्यात्मधीमाश्रमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह । तथापीति । न द्वितीय इत्याह । न वेदान्त इति । क्षुत्पिपासादियुक्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाचेत्पर्यः । शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति । प्राक् चेति । अध्यासे आश्रमं प्रमादयति । तथा हीति । यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमादं तथागमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत” “न ह वै आत्मा भिद्येत” “अष्टवर्धमुपनयीत” “कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाश्रमिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमादसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहरणं कृत्वा स्मारयति । अध्यासो नामेति । उदाहरति । तद्यथेति । तद्वत्तत्त्वं यथा

वा अहमेव विकलः सकलो वेति वाङ्मधर्मानात्मन्यध्यस्यति ।
 तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृष्णोऽहं गौरोऽहं * तिष्ठामि गच्छामि
 शङ्कयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूकः क्लीबो बधिरः काणो
 ऽन्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्य-
 वसायादीन् । एवमहमत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगा-
 त्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं सर्व्वसाक्षिणं तद्विपर्य्ययेणान्तःकर-
 षादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासे मिथ्या-

स्यष्टं भवति तद्योदाङ्गियत इत्यर्थः । स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो
 वाङ्माः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्मज्ञा-
 नात् खल्लिंस्तत्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्या-
 सायोगात् अन्यथाख्यात्मनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यं । देहेन्द्रियधर्मात्मनो
 विशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह । तथेति ॥ कृष्णत्वादिधर्मवतो देहादेरा-
 त्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वान्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यं ।
 अज्ञातप्रत्ययूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥
 धर्माध्यासमुक्त्वा तद्देव धर्म्यध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकर-
 षाक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यं । स्व-
 प्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोभ्येनासज्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षण-
 तया सच्चित्सुखात्मकत्वेनासति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्म-
 तद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तच्चे-
 ति ॥ अहमित्वाध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः ।
 न चानध्यस्ताध्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संस-
 र्गाध्यास एष्टव्यः । “तद्विपर्य्ययेति” तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्य्ययोऽ-
 धिष्ठानत्वं चैतन्यञ्च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः
 संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादौ मनोपहितस्येति वि-
 शेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिजाभः । बुद्ध्यादौ चात्माध्या-
 साच्चैतन्यजाभ इति भावः । वर्त्स्यताध्यासमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥

* कृष्णोऽहं कृष्णोऽहं इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्व्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थ-
हेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्व्वे वेदान्ता आर-
भ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्व्वेषां वेदान्तानां तथाच वयमस्यां

अनाद्यविद्यात्मकतया कार्य्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संस्कारस्ततो-
ध्यास इति प्रवाहते नैसर्गिकत्वं । एवमुपादानं निमित्तज्ञोक्तं भवति ।
ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यं । तदुक्तं भगवद्गीतासु । “न रूपमस्येह
तद्योपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति” । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह ।
मिथ्येति ॥ मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्य्यप्रपञ्चः, तत्प्रती-
तिश्चेत्येवं स्वरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्य्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाद्यं निगम-
यति ॥ सर्व्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिण्याहकं मानं, अनुमानादि-
कन्तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्ण-
यित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोर-
ध्यासस्य समूलस्यात्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह ॥ आत्मेति ॥
ब्रह्मात्मैकसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः अवस्थादिभिरप्रतिबन्धेन जाभ-
स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व्व इति ॥ आरभ्यन्ते अधीत्य
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो मोक्षः
फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्र-
योजने इति ज्ञेयं । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव
तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं
कुत्सितत्वात्तन्निवासो शरीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा
तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्याना-
मपि महातात्पर्य्यमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासेऽप्यत्र ब्रह्मात्मैक्ये वि-
रोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितं ॥ * ॥
इति प्रथमवर्णकं ॥ * विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वा-
गतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कल्पस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च “अद्या-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पूर्व्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था* इत्य-
थवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते । वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-

* एव वेदान्ता ८ साङ्ख्यकपुस्तके पाठः ।

शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य
व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्रायशब्द अनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्म-
जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्व-
याभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः अतुया मङ्गल-

यकपूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथ-
मसूत्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वस्यैवादादायणो
ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्य-
त्वोक्त्या केनापि तन्नेषानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
सूत्रद्वद्दर्शयति । तच्च “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारो बभावे
॥ • ॥ इति द्वितीयवर्षिकं ॥ • ॥ एवं वर्षिकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्य-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याधिकार्थं व्या-
ख्यायात्तरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रार-
म्भसन्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वात्तया अधिकारिण्यं साधयति ॥
“तत्रायशब्द” इति ॥ सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्तर्क्येषु
अथेति” अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । तत्राय “योगानुशासनं” इत्यत्र
सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशः स्तमारभ्यत इति तद्वदत्र किं
न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः । किं जिज्ञा-
सापदं ज्ञानेच्छापरं उत विचारविलक्षकं? आद्येऽथशब्दस्यारम्भार्थत्वे
ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः । तस्यानारभ्य-
त्वात् । न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तथा विचारः । न
द्वितीयः । कर्त्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अध्या-
ह्यते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्धार्थमानन्त-
र्यार्थत्वेनैव युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति ॥ मङ्गलस्येति ॥
वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्त्तव्यादिनान्व-
योऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रज्ञता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः

प्रयोजनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्य-
तिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्माजिज्ञासापूर्ववृत्त-
वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्माजिज्ञासापि यत्पूर्व-
वृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं ।

प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्यार्थो मङ्गलं किन्तु तच्छब्दमुच्चारणञ्च
मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्वानन्तर्यमेवेत्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्था-
न्तरं चानन्तर्यं । अथवा अवयवेन शब्दवीक्षादिनादवयववदोङ्काराद्यश-
ब्दयोः अवयवं मङ्गलफलकं ।

“^ॐकारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्वाविनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृते सति, अथ मतं ।
प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः ।
तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्व्वेति ॥ फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्व्वं अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मान्नस्या अर्थान्तरत्व-
मथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न वक्तव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्त्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व्वं प्रकृतं
तदपेक्षास्तांति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत,
तदर्थान्तरत्वमानन्तर्यंऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादि-
दमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाश्चादनन्तरो गौरि-
त्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधाने-
नानन्तर्यस्यामुच्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं, अथ-
वधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वाद्द्वैफल्याच्चेति
भावः । फलस्य विचारस्य पूर्व्वकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्या-
नन्तर्याभेदात् न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयं । यदा
पूर्व्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽ-
नन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावाद्वाथशब्दार्थतेत्यर्थः ।
नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥

नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्म्मजिज्ञासायाः प्राग-
 यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च* हृदयाद्यवदा-
 नानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो

बल्लिवमेन पूर्ववत्त्वं पूर्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति
 तावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्म्मविचार इव
 ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह ॥ स्वाध्यायेति ॥
 समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु
 संयोगपृथक्त्वन्यायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्म्मोऽपि
 ज्ञानाव विधीयन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकारयो वक्ष्यते । तथा च पूर्वत-
 न्मेव तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ इह ब्रह्मजि-
 ज्ञासायां विघ्नघोऽसाधारणं कारणं । “एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथ-
 क्तं” इति जैमिनिसूत्रं । तदर्थस्तु । एकस्य कर्म्मण्य उभयत्वे ऽनेकफल-
 सम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः सहेतुः ।
 ततश्चात्रापि व्योतिष्टोमादिकर्म्मणा स्वर्गादिफलकानामपि “यज्ञेन
 दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वहेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥
 अयमाशयः । न तावत् पूर्वतन्मस्य न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा
 पुष्कलं कारणं, तस्य धर्म्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्म्मनिर्णयः,
 तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्म्मब्रह्मणोर्योर्थातिरस्ति, यथा
 धर्म्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्म्मोऽपि
 हेतवस्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्त-
 रकृतानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्ति-
 पुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यं । अतः कर्म्मोऽपि तदवबोधस्त-
 ज्ञायविचारे वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्म्मजिज्ञासान-
 न्तर्यमिति । ननु धर्म्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्या-
 न्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः । “हृदयस्याग्रेऽवद्यत्तथ जिज्ञासा अथ
 वक्षस” इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दवदित्वाशङ्काह ॥ यथेति ॥
 अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात्

* यथेति न० ट सो० पुस्तकपाठः ।

विवक्षितः । श्रेयश्रेयसित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्ब्रह्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोः, कस्यजिज्ञासुभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं,

न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन
तयोः क्रमानपेक्षत्वात् । अतो न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । ननु तयो-
रङ्ककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह । श्रेयेति । येषामेकप्रधानश्रेयता
यथावदानानां प्रयाजादीनाञ्च, तेषाञ्च श्रेयश्रेयसित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः,
यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अर्था प्रत्यवनं दर्शपूर्वमासाङ्गमाश्रित्य
“गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा “दर्श-
पूर्वमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत” इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य
सोमवागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । तत-
श्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनष्टानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां
श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते; नैवं जिज्ञासयोः श्रेयश्रेयसित्वश्रुतिलिङ्गा-
दिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहादनी भूत्वा
प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या ।

“अधीत्य विधिवदेदान् पत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्टा च शक्तितो यच्चैर्मनो मोक्षो निवेशयेत्” ।

इति श्रुत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । तन्न ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” ।

“आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमात्मने” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद्
एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मच-
र्यादेव सन्नस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण आयते
तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव काल-
माकलयेत, वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विर-
जेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मा-
नमिति भावः । ननु मीमांसयोः श्रेयश्रेयसित्वमधिकृताधिकारत्वञ्च मास्तु ।
एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां
मुक्तिः” इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वं ।
तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानाच्चैकध-

तद्वानुष्ठानापेक्षं । निश्चेयषफलानु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठाना-
नरापेक्षं । भव्यस्य धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्या-
पारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न पुरु-
षव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य
सदृशं वा स्वविषये नियुञ्जानैव न पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना
तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषो

र्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित, इति क्रमार्थोऽयमशब्द
इत्याशङ्क्याह । फलेति । फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित
इत्यनुषङ्गः । यथा सौख्यार्थ्यं प्रजापत्यचरुखां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफल-
भेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा
तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विवक्षेति ॥ अशुद्-
धेति ॥ विषयाभिमुख्येनादेतीत्यशुद्ध्यो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च
धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो
भेदः किन्तु हेतुतोऽप्येत्याह । तथेति । ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलान्तु
तद्विबुद्धमित्याह । निश्चेयसेति । नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निश्चेयसं मो-
क्षस्तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य स्वात्मनिश्चयतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत
इत्याह । न चेति । स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः ।
जिज्ञास्यभेदं विवक्षेति ॥ भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः ।
साध्यत्वे हेतुमाह । नेति । तर्हि तुष्टत्वं नेत्याह । पुरुषेति ॥ पुरुष-
व्यापारः प्रयत्नतन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् कृतिजन-
कज्ञानवाजे धर्मस्यासत्त्वं न तुष्टत्वादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञो धर्मोऽज्ञेयकण्ठ-
माह । इह त्विति । उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । भूतमसाध्यं । तत्र हेतुः ॥
नित्येति । सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मज्ञोः स्वरूपभे-
दमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह । नेति । धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि
भेदमाह । चोदनेति । अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्ति-
र्वै धर्मत्वं तद्वैकल्यत्वाच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवक्षेति ॥
या हीति । जज्ञास्यं प्रमाणं “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये
धर्मं यामादिकरस्यस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचर-

ऽवबोधे नियुज्यते । यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्
किमपि वक्तव्यं यदगमरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते इति । उच्यते ।
नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्तार्थकलभागविरागः, श्रमद-
मादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च । तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्माजि-
ज्ञासाया ऊर्द्धञ्च प्रक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च, न विपर्यये ।
तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतः-
शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्देद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम-

नियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावबोधयति ।
“अथमात्मा ब्रह्म” इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधय-
त्येव न प्रवर्त्तयति, विषयाभावादित्यर्थः । गन्धबोध एव विषय-
स्तत्राह । न पुरुष इति । ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्तयत
इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह । अवबोधस्येति । सजन्मज्ञाने स्वयं प्रमाद्यं
न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । मानादेव बोधस्य जातत्वात्
जाते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्त्त-
कमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न
तन्मीमांसयोः क्षमार्थोऽथशब्द इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरा-
सम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमि-
त्याह । तस्मादिति । उपदिश्यते सूत्रज्ञतेति शेषः । तत्किमित्यत आह ।
उच्यते इति । विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरुस्तादेवोक्तं ।
जौक्तिकत्वाधारान्मनस उपरमः श्रमः । वाङ्मकरत्नानामुपरमो दमः ।
ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसञ्ज्ञास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वस-
हानं तितिका । निद्राजस्यप्रमादत्वागेन मनःस्थितिः समाधानं । सर्व-
जाप्तिकता श्रद्धा । एतत्षट्कप्राप्तिः श्रमादिसम्पत् । अत्र विवेकादी-
नामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यं । तेषामन्वयव्यतिरे-
काभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह । तेव्यति । अथ कथञ्चित् कुतूहल-
तया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्यतिरेक-
सिद्धिः । अथशब्दव्याख्यानमुपसंहरति । तस्मादिति । नमूक्तविवेका-

नित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्माचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञा-
नादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”,
तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या । ब्रह्मणो
जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणसूत्रं “जन्माद्यस्य

दिकं न सम्भवति । “अद्वयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुहृतम्” इत्या-
दिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्म-
स्वरूपमोक्षसाधनः, भेदात्, तस्य कोष्ठादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च ।
ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे ॥
अतःशब्द इति ॥ अद्यशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधिलेनार्थाद्विवेका-
दिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थकहेतुत्वस्याक्षेपनि-
रासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः । उक्तं विदुषोति ॥ यस्मादिति ॥
तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदल्पं तन्मूर्त्यं यत् कृतकं तदनित्यं” इति
व्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुतिः कर्मफलान्त्यत्वश्रुतेर्बाधिका ।
तस्मात् “अतोऽन्यदात्तम्” इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वै-
राग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः
कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं
सुखं ज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव
उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कलकारणवर्तनाऽधिका-
रिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यपूर-
णार्थमध्याहृतकर्त्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासाप्रदेन विचारं कक्षयितुं
तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मण इति ॥ ननु
“धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इति चतुर्थीसमासः किं
न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा, तस्याः
प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठी-
समासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण्य
एव फलत्वात् । यथा “स्वर्गस्येच्छा” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् ।
अत एव “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति

यत् इति” । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यं ।
 ब्रह्म इति कर्माणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः,
 जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो
 जिज्ञासाकर्मात्वं न विरुद्ध्यते, सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्,
 एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मशः कर्मावमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं
 कर्मात्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेष-

इच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारवृत्तत्वादान्तु विचारस्य
 क्षेत्रात्मकतया प्रथमं वृत्तिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च षष्ठाकाङ्क्ष-
 त्वात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः
 “ब्रह्मणो जिज्ञासा” इत्युक्तशेषेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मशः फलत्वादिति ।
 अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म क्षत्रनिदं ब्रह्म आयाति
 ब्रह्म स्वयम्भुर्ब्रह्म प्रजापतिर्” इति श्रुतिः लोके च ब्राह्मणत्वमातौ जीवे
 वेदे कर्मवासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्काह । अत एवेति ॥
 अमत्कारवृत्तत्ववृत्तप्रतिपादकसूत्रासाङ्गत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्तान्तरे
 शेषे षष्ठीवृत्तं दूषयति ॥ ब्रह्मश इतीति । सम्बन्धसामान्यं शेषः । जिज्ञा-
 सेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म ।
 तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया
 विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठा वाच्यं न शेष इत्यर्थः ।
 ननु प्रमाणादिकमन्वदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया सम्बन्धतां
 तत्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ अतं कर्म त्यक्तान्यदश्रुतं कल्पयन् “पि-
 षडमुत्सृज्य करं जेठि” इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः
 शङ्कते । नन्विति । षष्ठीशेष [पा०२।३।५०] इति विधानात् षष्ठा सम्ब-
 न्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां सकर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे
 पर्यवस्यतीत्यर्थः । अभिसन्धिमजानन्निवेत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥
 कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्तृकर्मणोः कृतीति [पा०२।३।५५] सूत्रेण
 जिज्ञासापदस्याप्यत्ययान्तत्वेन ह्यदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं च
 कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशब्दं कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी साभिस-

विचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थोच्छिन्नत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानं । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्माणि परिगृह्यते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति ताम्यर्थोच्छिन्नान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा “राजामौ गच्छति” इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्याद्याः श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मात्मं दर्शयन्ति । तच्च कर्माणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्माणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं

न्विमुद्घाटयति ॥ न अर्थ इति ॥ शेषषष्ठां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्ष्यप्रमाख्युक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तस्मिन्ज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठांस्तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो मत्प्रयासो न अर्थः । ब्रह्मतत्त्वम्बन्धिना सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः यत्नं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तं । सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्याधिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्वाद्द सिद्धान्ती ॥ न प्रधानेति ॥ वदुहोतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्वाद् । श्रुत्यनुगमाचेति ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातुमिति । नन्वनवगते वस्तुमीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वस्तुचं, ब्रह्मज्ञानस्तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतोति । आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमत्त्वैतन्मवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जि-

सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मा, फलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेष-संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं ॥ तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्? यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

ज्ञासायाः कर्म, तदेव फलं । मूलन्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदात् जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्ययुक्तं तत्राह ॥ फले-ति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तव्यत आह ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलं इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिशब्दोक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षणत्वं तथ्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ इति तृतीय-वर्षकं ॥

प्रथमवर्षके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धा-प्रसिद्धोर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देशे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्षकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तवि-चारान् प्रागेव ब्रह्मज्ञानं तर्ह्यज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञाना-भावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं । अथाज्ञानं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायो-गात् । तथा च बुद्धावनाहृतस्य विचारान्तरशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रति-पादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारम्भं शास्त्रमित्यर्थः ।

अपातप्रसिद्धा विषयादिकाभादारम्भश्रीयमिति सिद्धान्तयति ॥

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यइड्डुबुड्डुमुक्तस्य भावं सर्वज्ञं सर्व-
 ज्ञानिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मब्रह्मस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्य-
 इड्डुत्वादस्योऽर्थाः प्रतीयन्ते, दृष्टतेर्धातीत्यर्थानुगमात्, सर्वज्ञा-
 त्त्वत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वज्ञो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति,
 न नाहमस्मीति । यदि हि आत्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वज्ञो

उच्यते इत्यादिना । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्ति-
 पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मज्ञः प्रसिद्धिः । न च
 “सर्वं ज्ञानमगमं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाचं । ब्रह्मपदस्य बोधे सङ्ग-
 तियद्वाभावेन तद्दृष्टितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
 प्रथमं तस्य निर्गुणस्य समुच्चयस्य च प्रसिद्धिरित्याह । ब्रह्मशब्दस्य हीति ।
 अस्मार्थः । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्वाधानुपपत्त्या कश्चिदर्थो
 ऽस्मीति चावते, प्रमादवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
 “महत्त्ववत्” इति आकारवाग्निशीयते, “इहि इडाविति” स्मर-
 यात् । सा च इद्विर्गिरवधिकमहत्त्वमिति सङ्गोपकाभावात् श्रुता-
 वनस्यवदेन सह प्रयोगाच्च चावते । निरवधिकमहत्त्वज्ञानवत्त्वा-
 दिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति । बोधे मुक्तही-
 नदेशवतोरक्षयप्रसिद्धेः । अतो इहवाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या हेतुकाव-
 वस्तुतः परिच्छेदाभाववत्त्वं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं
 मुक्तत्वं । जायराहित्यं मुक्तत्वं । अन्यत्राद्येऽपि सतो बन्धाभावो मुक्त-
 त्वच्च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धं । तथा सर्वज्ञ-
 त्वादिगुणवत्त्वं तत्पदवाचं प्रसिद्धं । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिच्छेदेऽक्षय-
 यज्ञेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च चाभादिति । एवं
 “तत्पदाप्रसिद्धेरप्रमादत्वेनापातत्वादज्ञाननिवर्तकत्वाज्जिज्ञासोपप-
 तिः” इति उक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मज्ञः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरि-
 त्वाह । सर्वज्ञेति । सर्वस्य बोधस्य बोऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मज्ञः
 प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केवलव आह । सर्वज्ञो हीति ।
 “अहमस्मीति” न “प्रत्येति” इति । न । किन्तु प्रत्येतेव सैव सचिदा-
 त्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके
 ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञासुर्लं पुनरापन्नं ।
 न । तद्विधेयं प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमात्रं चैतन्यविब्रिष्टमा-
 त्मा” इति प्राकृतता जना लोकावतिकास्य प्रतिपत्ताः । “इन्द्रि-
 याश्चैव चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
 मात्रं चण्डिकं” इत्येके । “शून्यं” इत्यपरे । “अस्ति देहा-
 दिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्त्रैव केवलं
 न कर्त्ता” इत्येके । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व-
 शक्तिः” इति केचित् ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह । यदि हीति । आत्मनः
 शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्ति” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु “अहम-
 स्ति” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसि-
 द्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह । आत्मा चेति । “अयमात्मा ब्रह्म”
 इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति ।
 यदीति । अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
 यथा “इदं रजतं” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तदत् “अहमस्ति”
 इति सा त्वचैतन्यरूपात्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पूर्वा-
 नन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि
 शुक्तित्वविशेषदर्शने सति “रजतं रत्नमन्यथा” इति विप्रतिपत्तिरस्ति ।
 अतो विप्रतिपत्त्यन्वधानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञा-
 तत्वादिविषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति । नेत्यादिना । सामान्यवि-
 शेषभावः स्वात्मनि सञ्चितपूर्वादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यं ।
 तत्र शून्यस्यैकमेव विप्रतिपत्तीरूपमन्यस्यति । देहमात्रमित्यादिना ।
 शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृतताः । वेदवाङ्मयतान्युक्ता तार्किकादिमतमाह ।
 अस्तीति । साङ्ख्यमतमाह । भोक्त्रेति । किमात्मा देहादिरूपः उत
 तद्भ्रम इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यानुक्ता त-

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य्यं यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थञ्चेयात् । तस्माद्

द्विगोऽपि कर्तृत्वादिमात्रं वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाध्यपक्षावुपन्यस्याकर्त्तापीश्वराद्विगो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमत्तमाह । अस्ति तद्वतिरिक्त ईश्वर इति । निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह । आत्मा स भोक्तुरिति । भोक्तृर्जीवस्याकर्त्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरूपसंहरति । एवं बहव इति । विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासञ्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायतीहोपरन्यते ; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनो “जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद् ब्रह्मवत्” इत्यादि युक्तेः, “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेश्चाबाधितायाः सत्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्यतिरेकेण घटादिवदिवादिद्युक्त्याभासं, “स वा एव पुरुषोऽद्भ्यसमयः” इन्द्रियसंवादे “बहुरादयः ते ह वाचमूषुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदेवेदमय आसीत्, कर्त्ता बोद्धा, अनन्नमन्यः आत्मानमन्तरोऽयमय” इति वाक्याभासश्चाश्रिता इति विभागः । “देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्भ्रष्टत्वात्” इत्यादिन्यायैः “आनन्दमयोऽश्वासात्” इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते अज्ञा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेऽन्वयत आह । तत्राविचार्य्येति । ब्रह्मात्मैकज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभावाभ्योक्षासिद्धिः । किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्वञ्जयेत्पतेत् ।

“अन्नं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महृनो जना”

इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेयात्मापहारिणा” ।

इति वचनार्थेति । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलार्थं वदा-

ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधित-
कीपकरणा निःश्रेयसप्रयेजना प्रसूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तं । किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?
इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य अत इति ॥ २ ॥

जन्मात्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो वज्रव्रीहिः । जन्म-

न्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । बन्धस्था-
ध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिकाभादापातप्रसिद्ध्या
विषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारया वेदा-
न्ताविरोधिना च तर्कास्तन्तान्तरस्थानान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रे-
यसायारभ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः
कथं सूत्रार्थ इत्यत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेच्छीक्तिद्वारा विचारं
कक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारो
ऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणं । भविदं
सूत्रं शास्त्रादृष्टिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये
तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यं । न च
स्वयमेवारम्भकं सस्मात् खोत्पत्तिरित्वात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तर्
प्रज्ञानम इति । उच्यते । अत्रविधिना चारम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्ग-
तमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तगत एव
ज्ञातृवेदस्याध्ययने प्रयुक्ते तद्वदित्यनवद्यं ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तं ।

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भाच्च पूर्वोक्तराधिक-
रन्वयोः सङ्गतिं वक्तुं दृप्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुषा ब्रह्मज्ञानाय
वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तं । ब्रह्मज्ञो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणा-
दिविचाराणां प्रतिष्ठातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्वादिविशिष्ट-
विचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्संरूपज्ञानायादौ
कक्ष्यं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रज्ञानं पूजयन्नेव कक्ष्यसूत्रम-
वतारयति । किंलक्षणकमिति । किमाक्षेपे, नास्त्येव कक्ष्यमित्यर्थः ।

स्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मानसादितं श्रुतिनिर्देशप्रापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षम् । श्रुतिनिर्देशसावत्, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रसयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्माना लब्धसन्ताकस्य*धर्मिणः स्थितिप्रसवसम्भवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण

आक्षेपेबास्योत्थानादाक्षेपसङ्कतिः । अक्षययोतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्म-
निष्पानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिप्रास्ताध्यायपादसङ्गतयः ।
तथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषयः ॥
तस्मिन् ब्रह्मणो अक्षयं वस्ति न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपा-
सिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेप-
सङ्गतौ पूर्वाधिकारबलमेव फलमिति कृत्वा पृथक् न बल्लयं । तदुक्तं,
“आक्षेपे चापवादे च प्राप्तां अक्षयकर्मणि ।

प्रयोजनं न बल्लयं यच्च कृत्वा प्रवर्त्तत इति” ॥

वधापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यं, यत्र पूर्वाधिकारसिद्धान्तेन पूर्व-
पक्षः तत्रापवादिको सङ्कतिः । प्राप्तिसदर्थो चिन्ता । तत्र न वस्तीति
प्राप्तं । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मणक्षयत्वायोगात् । न च जगदुपा-
दानत्वे सति कर्तृत्वं अक्षयमिति वाच्यं । कर्तृरुपादानत्वे दृष्टान्ता-
भावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च औतस्य ब्रह्मणः श्रुत्वेव अक्षयसिद्धेः कि-
मनुमानेनेति वाच्यं । अनुमानस्य श्रुतगुणाहकत्वेन तदभावे तदिदोषे
वा श्रुतार्थासिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं अक्षयम-
स्थिति वाच्यं । कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः
परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्युद्गमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रि-
यार्थे स्वातन्त्र्ययोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारबलस्य
सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव अक्षयमिति सिद्धा-
न्तवति ॥ जन्माद्यस्य वत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगत्कर्मस्थितिकय-
कारबलं अक्षयं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे “प्रसिद्धतिश्च” इत्यधिकारयो तत्का-

* अव्याप्तकस्येति पू० मु० पु० पाठः ॥

इदमा निर्देष्टुः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । “यत इति”
कारणनिर्देष्टुः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याहृतस्थानेक-
कर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेवकारणनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य
मनसाध्यचिन्तयत्तत्त्वरूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्व-
ज्ञानेः कारणाद्भवति तद्ब्रूयति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भाव-

रत्नत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं
सिद्धवत्त्वत्वोभयकारणत्वं कक्ष्यत्वमित्युच्यते इति न पौनःपुन्यं । ननु
जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं कक्ष्यत्वमिति चेत् । उच्यते । यथा
रजतं शुक्लेकक्षयं यत्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्
ब्रूयति कल्पितं कारणत्वं तदस्यं सदेव ब्रह्मणो कक्ष्यत्वमित्यनवयं । सूत्रं
व्याचष्टे । जन्मेत्यादिना । ब्रह्मग्रीहै पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्थान्यप-
दार्थस्य विशेषणानि । यथा चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तददत्रापि
जन्मादीति नपुंसकैकवचनयोतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य
जन्मविशेषवत्, तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं
यस्मिन् ब्रह्मग्रीहै स तद्ब्रह्मसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं
तद् ब्रूयति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वे न ज्ञाते
ब्रह्मत्वस्य ज्ञानुमश्रयत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि
कारणत्वानि मिश्रितान्येव कक्ष्यत्वमिति मत्वा सूत्रे समाहारो योतित
इति ध्येयं । जन्मादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत
आह । जन्मनश्चेति । मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य
सूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचि-
त्वमाश्रयोपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह । अस्येतीति । वियदादिज-
गतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह । षष्ठीति । वियदादे-
र्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मा-
देर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न कक्ष्यत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं कक्ष्यत्वमिति
यच्चान्यर्थमाह । यत इतीति । यच्छब्देन सर्वं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं
वस्तुच्यते । “आनन्दाश्चेवेति” निरुक्तित्वात् । तथा च स्वरूपकक्ष्य-
सिद्धिरिति मन्तव्यं । पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्यब्रह्मपदानुषङ्गेन तच्छब्दा-

विकाराणां त्रिव्येवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणं ।
 यास्कपरिपठितानाम् “जायते अस्ति” इत्यादीनां ग्रहणे तेषां
 जगतः स्थितिकाक्षे सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
 तिनाम्ना जगतो न गृहीताः स्फुरित्याग्नश्चेत तन्मा शङ्कित्येति
 योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलघस्य ते गृह्यन्ते । न यथोक्त-
 विशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वा अन्यतः प्रधाना-

ध्याहारेषु च सूत्रवाक्यार्थमाह । अस्थेत्यादिनां । कारकस्य सर्वज्ञ-
 त्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
 कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुधोदराकारस्वरूपं बुद्ध्वावाणित्य
 तदात्मना कुम्भं आकरोति वह्निः प्रकटयति, तथा परमकारकमपि
 खेचितनामरूपात्मना आकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह ॥ नाम-
 रूपाभ्यामिति ॥ इत्यम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात्
 कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं नि-
 रस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यवैश्वानरेच्छादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्तोर्भे-
 दात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माखं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मानो व्युत्प-
 रन्ति” इति श्रुत्या श्रूयस्वप्नदेशोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्म-
 ध्यपातित्वात् जगत्कारकत्वमित्यर्थः । कारकस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति ।
 प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां
 क्रियाफलानां तदान्वयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेघपृष्ठं देशः ।
 देशपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमर्यादिनिमित्तं प्रतिनियतं । एवं
 राजसेवाफले ग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च यथा सेवाफलं
 देशाद्यभिन्नदाटकं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति
 भावः । सर्वज्ञत्वं सम्भावयति । मनसापीति । गन्धेऽपि विपरि-
 शामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न
 गृह्यन्ते तथाह । अन्येषामिति । तद्विपरिश्रामयोज्ज्वलनि अपक्षयस्य ना-
 शेऽन्तर्भाव इति भावः । “देशो जायते अस्ति वर्जते परिश्रमते अपक्षी-
 बते नश्यति” इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ।

दचेतनाद्गुण्यो वाभावाद्वा संसारिणो वेत्त्यत्वादि सम्भावयितुं
शक्यं, न च स्वभावतः । विभिन्नदेवकात्मनिमित्तानामिष्टोपा-
दानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्त्रिणादिबाधनं
मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपपत्त्यसं जन्मादिसूत्रे ।
न । वेदान्तवाक्यकुसुमयथनार्थत्वात् सूत्रार्था । वेदान्तवाक्यानि
हि सूत्रैरुदाहृत्य त्रिचार्थान्ते । वाक्यार्थविचारसाध्यवसाननि-

यास्तेति । यास्तमुनिः किञ्च महाभूतानामुत्पन्नाणां स्थितिकाले भौ-
तिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिवट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यस्वरूपकार तन्मूलीकृत्य
जन्मादिवट्ककारणत्वं लक्ष्यं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्ष्यं
न सकृच्छीतं किन्तु महाभूतानां लक्ष्यमुक्तमिति श्रद्धा स्यात् सा मा
भूदिति वे श्रुतुक्ता जन्मादवक्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्त-
स्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थदर्शि सा श्रुतिरेव सू-
त्रस्य मूलमस्तु किमन्तर्गङ्गा निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मा-
तिरिक्तं कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्ष्यस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्,
अतस्तन्निरासाय लक्ष्यसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति
कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता, सा तर्कप्रादे विस्तरेण
वक्ष्यते ; अधुना सङ्केपेण तां दर्शयति । न यथोक्तेत्वादिना । नामरू-
पाभां व्याहृतस्येत्वादीनाञ्च चतुर्णां जगद्विशेषजाणां व्याख्यानावसरे
प्रधानश्रुत्योः संसारिवत् निरासो दर्शितः । परमात्मानमचेतनानां
सतः प्रकृत्ययोगाज्जीवान्त्वस्य ज्ञानश्रुत्यत्वनियमेनानुमानात् सर्वज्ञेश्व-
रासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः ।
सम्भावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतसं प्रत्याह । न चेति । जगत्
उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव सस्य हेतुदिति
सम्भाव उत कारणानपेक्षत्वं ? वाच्यः, आत्मानयात् । न द्वितीय
इत्याह । विभिद्येति । विभिद्यन्वसाधारणानि देवकात्मनिमित्तानि
तेषां कार्यार्थिभिन्नपादीवभावत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्त-
मित्यर्थः । अनपेक्षत्वे ज्ञानार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाश्च बीजादिवि-
मिते च प्रकृतिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषव्यक्तमी-

दृष्टता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्दृष्टता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदा-
र्श्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवा-
र्यते । अत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथाहि “श्रोतव्यो मन्त-

श्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकर्त्तकमिति”
व्याप्तिज्ञायते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्त्तारं साधयन् सर्व-
ज्ञेश्वरं साधयति किं अत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति ॥ एतदे-
वेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न अतिरिति मन्यन्त इति योजना ।
अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव अत्यनुयाहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं
सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः ।
यदा व्याप्तिज्ञानसहस्रतमेतद्व्यक्तमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं
विभामः । व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्त्तास्तोषस्त्विति सिद्धिः, पश्चात् स
कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्कारकत्वाद्यतिरेकेण कुलाणादिवदिति सर्वज्ञत्व-
सिद्धिः, “सद्यथाद्” इत्यत्र “मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितं ।
तथा हि । अङ्गुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घट-
वदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्, “यत्
कार्यं तत् सकर्त्तकं” इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । सद्यज्जिज्ञानुमाने तु
बाधः, अङ्गुरीरस्य अन्यज्ञानायोगात्, “यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यं” इति
व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थे
अतिरेव शरथं । अत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्र-
मिति भावः । नन्विदमयुक्तं, अतरेनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीय-
सूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अतो
“मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां स्वतन्त्र-
मानत्वं न स्यात्तर्हि “तत्तु समन्वयाद्” इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृत्र
विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां अतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि
अतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति ॥ किञ्च
मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा यदर्थमस्य शास्त्रसारम्भः, सा च नानुमा-

य्य” इति श्रुतिः, “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत एव-
मेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद” इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो
दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजि-
ज्ञासायां किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं,
अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च । ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये
हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्,
पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य । कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं
शक्यं सौकिकं वैदिकञ्च कर्मा । यथा अग्नेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा

नात्, “तन्मौपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ।
वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनि-
श्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः ।
सम्भवे बाधाभावः । ननु किमनुमानमनयोपेक्षितमेव नेत्याह । सत्यु-
त्पत्तिः ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्य-
त्वात् सुखादिवदित्त्वानुमानं श्रुत्यर्थदार्ष्ट्यायापेक्षितमित्यर्थः । दार्ष्ट्यं
संशयविपर्ययासनिवृत्तिः । “मन्तव्य” इति श्रुत्यर्थस्तर्कस्य सम्भावनीय
इत्यर्थः । यथा कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चौरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्वक्तः
केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्ग्यदृश्यसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो
मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपान-
न्दात् प्रत्याख्यास्त्रिरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्य्येण
“नासि त्वं संसारी” किन्तु “तत्त्वमसि” इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्क-
कुशलश्चेत् “स्वरूपं जानीयान्मन्यथा” इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूप-
तर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह । पण्डित इति । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु
ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवा-
क्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह । नेति । जिज्ञास्ये धर्मं इव जिज्ञास्ये
ब्रह्मणि इति आख्येयं । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विददनुभवः ।
आदिपदान्मननिदिध्यासनयोर्यहः । तत्र हेतुमाह । अनुभवेति ।

वा न गच्छतीति, तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति”, “उदिते जुष्टेति अनुदिते जुष्टेति”
इति विधिप्रतिषेधाच्चात्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न
तु वक्ष्येवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुष-

मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षत्वात् प्रत्यग्-
भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपे-
क्षा युक्ता । धर्मे तु निवृत्तपरेक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादस-
म्भवाच्च अत्या निरुत्थयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितं । निष्कादयस्तु अत्यन्तभूत्वा
एव अतिहारा निरुत्थयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनपयोगा-
दित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः अतिः । शब्दस्यार्थप्रकाशनसमर्थं निष्कं पदं ।
योग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यं । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरखं । कान-
वठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानं । यथा ऐन्द्रा-
ग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः, दशमन्वाच्च “इन्द्राधीरो जनादिवि
इत्याद्याः” तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्युहनीयं । संज्ञा-
साम्यं समाख्या । यथाध्वर्यवसञ्चकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसञ्चके क-
र्मणि विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात्
धर्मवदित्वनमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानु-
भवत्वसोपाधिरित्युक्तं, उपाधियतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वसोक्तं ।
तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यत्वयोष्येत तर्हि कृति-
साध्यत्वं विधিনিषेधविकल्पोत्सर्गापवादाच्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति ।
विपक्षे बाधकमाह । पुरुषेत्यादिना । पुरुषस्यत्वधीना आत्मकाभ उत्प-
त्तिर्वस्य तद्भावाच्च धर्मं अत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य सा-
ध्यत्वं कौत्सिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति । कर्तुमिति । कौत्सिकवदित्यर्थः ।
दृष्टान्तं स्फुटयति । यथेति । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति । तद्भर्मस्य
कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह । उदित इति । धर्मस्य
साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विधादियोग्यतामाह । विधीति । विधिप्रति-
षेधाच्च विकल्प्यादयश्च धर्मे साध्ये योऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते
ब्रह्मस्यपि स्युरित्यर्थः । “यजेत न सुरां पिबेत्” इत्यादयो विधিনিषेधाः ।

बुद्ध्यपेक्षा, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं, किन्तर्हि वस्तुतन्त्र-
मेव तत् । न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं
भवति । तत्र पुरुषो वान्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्व-
ज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् । एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रं ।
तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु
भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्य-
विचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न, इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धायहणात् ।
स्वभावतो वहिर्विषयविषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि ।

ग्रीह्मिभयं वैर्वा यजेतेति सम्भावितो विकल्पः ग्रहणाग्रहणयोर्द्वैतकः
उदितानुदितहोमयोर्थवस्थितविकल्पः । “न हिंस्यात्” इत्युत्सर्गः । “अ-
ग्नीषोमीयं यजुमालभेत” इत्यपवादः । तथा “आहवनीये जुहोति” इत्यु-
त्सर्गः, “अश्वस्य पदे पदे जुहोति” इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मवि-
स्तुरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति ॥ न त्वित्वादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥
इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति
सत्तास्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामस्ति नास्ती-
त्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटि-
स्मरत्वं पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्यन्दितात्माः संशयविपर्ययविकल्पा न
प्रमाख्या इत्यक्षरार्थः । अयं भावः, “धर्मो हि यथा यथा ज्ञायते
तथा तथा कर्तुं शक्यते” इति यथाशक्यं पुरुषबुद्ध्यपेक्षा विकल्पाः
सर्वे प्रमाख्या एव भवन्ति, तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः
स्युरिति । तत्राप्येवमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञा-
नमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धविकल्पा
यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाख्यवस्तुजन्यं,
तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था
एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्थाणाविति । स्थाणुरेवेत्यवधारणे
सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं
तद्यथार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥ स्थाणावित्यर्थः ।

वति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति
 गृह्येत । कार्यमात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन
 केनचिदा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं । तस्माज्जन्मादिसूत्रं
 नानुमानोपन्यासाद्यै किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं । किं पुनस्त-
 देदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणैव लिख्यमिति । “भृगुर्वै वारुणिवरुणं
 पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्रम्याह “यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-
 भिसंविन्नन्ति तदिजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं

स्यात्वावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमाह ॥ तत्रैवं
 सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि
 वस्तुजन्ममेव यद्यार्थं न पुरुषतन्मं भूतार्थविषयत्वात् स्याद्यज्ञानवदित्यर्थः ।
 अतः साध्येऽर्थे सर्व्वे विकल्प्याः पुनस्तन्मा न सिद्धार्थ इति वैकल्प्यात्, न
 धर्मसाध्यं ब्रह्म इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म
 प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविकल्पत्वाद्घटादिवत् । तथा च जन्मादि-
 सूत्रे अत्रकारणानुमानं विचार्य्यं सिद्धार्थं तस्य मानत्वात् न श्रुतिः,
 सिद्धार्थं तस्या अमानत्वेन तदिचारस्य निष्कलत्वादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ प्रमाखान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाखान्तरस्यैव वि-
 चारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्व्वपक्षो प्रकृत्यः, किं यत् कार्यं तद्ब्रह्म-
 जन्मितनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं तत् सकारणमिति? नाद्यः,
 व्याप्तिसिद्धेरित्याह । नेति ॥ ब्रह्म इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्ति-
 यद्वायोनात्र प्रमाखान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत
 आह । स्वभावत इति ॥ “पराशि खानि व्यट्यत् स्वयम्भूः” इति श्रुतेः,
 ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं
 न स्यादत आह । सति हीति ॥ तत्रास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मज-
 मिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वात् सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये का-
 रणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥
 कार्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्र-

“आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्थभिसंविशन्ति” इति । अन्यान्येष्वंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव* सर्व्वशस्त्ररूपकारणविषयाण्युदाहर्त्तव्यानि ॥ २ ॥

अगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्व्वशं ब्रह्मोत्पत्तिप्रतिपत्तौ तदेव द्रढयन्नाह ।

ज्ञेति निश्चयताभक्तस्मात् तस्माभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा न्यदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्य्यत्व-कत्वादिश्रौतार्थसम्भावनाथं गुणतया विचार्य्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति । किं पुनरिति । इह ब्रह्मणि कक्ष्याद्यर्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे कक्ष्याद्यर्थत्वेन, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य अगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति । भृगुरिति । अधीष्टस्मारय उपदिष्टेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः किन्तर्हि स्वरूपकक्ष्यामित्याशङ्क्य वाक्यश्लेषान्निर्णीतो यतःशब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह । तस्य चेति । “यः सर्व्वज्ञः” “तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमब्रह्म जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शाखान्तरीयवाक्यान्वयस्य विषय इत्याह । अन्यान्यपीति ॥ एवंजातीयकत्वमेवाह । नित्येति । तदेवं सर्व्वोसु शाखासु कक्ष्याद्यवयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धं ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्व्वार्थज्ञानशक्तयः ।

श्रीरामं सर्व्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

उक्तानुवादेन सकृत्तिं वदन्नृत्तरसूत्रमवतारयति । अगदिति ॥

* स्वभावेति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

शास्त्रयोनित्वादिति । ३ ।

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्थानेकविद्यास्थानोपवृंहितस्य प्रदीप-
वत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न ही-
दु ब्रह्म शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञा-

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारकत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता
चेतनस्यैशानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारकत्वात्,
यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः यथा कुलात् इति स्थितं; तदेवार्थिकं सर्व-
ज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना प्रकृत्यज्ञा हेतुर्थः । हेतुद-
वस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । यद्वा वेदस्य नित्य-
त्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्वा वेदहेतुत्वमुच्यते “अस्य
महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्देवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः”
इतिवाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति
उत न साधयति इति सन्देहः; तत्र व्याकरणादिवहेदस्य पौरुषेयत्वे
मूषप्रमाद्यसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातात् साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्धे-
वोच्चेतनत्वासिद्धिः फलं । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य
स्यद्ब्रह्मण्यस्य वेदकर्तारि समन्वयोक्तिः श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः ।
रवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतव ऊह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिर-
पकथ्यते, सा तदुपादानब्रह्मणस्तत्तत्शक्तिपूर्विका तद्रूपा वा? प्रकाशन-
शक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन
ब्रह्मणः स्वसम्बन्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्धति ।
यद्वा यथा अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुण-
मावासाहायोऽनादितानन्तस्त्रप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वं ह्यतपूर्वक-
ञ्चोपक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थान्च युगपज्जानन्नेव करो-
तीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्य-
द्वयौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च यौगपद्यात् सा; अतो वेद-
कर्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बन्धं नान्तरीयकतया जानातीति
सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

शास्त्रेति । शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारकञ्च

दन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेक-शाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीखान्यायेन पुरुष-निश्चासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः सम्भवः “अस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यदृग्वेद” इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निर-तिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वेति । अथवा यद्योक्तृग्वेदा-

इति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थ-तश्च महत्त्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वं । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्ष्यार्थ इति मत्वाह । अनेकेति ॥ “पुराखन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शि-क्षाकल्पव्याकरणनिबन्धश्चन्दोग्योतिषाणि षडङ्गानि” इति दशविद्या-स्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं । अनेकत्वाभावादपि प्रामा-ण्यमित्याह । प्रदीपवदिति । सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह । न हीति । उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयोगाद्देवोपा-दानस्य सर्वज्ञत्वं । अनुमानन्तु पूर्वं दर्शितं । न चाविद्यायास्तदाप-त्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्मः, प्रमादवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिबदित्यनुमानान्तरं; तत्र व्याप्तिमाह । यद्यदिति । विस्तरः शब्दाधिक्यं, अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्तुंज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । अत्रैषा योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्राद-धिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञात् सम्भवति । यद्यल्पार्थमपि

दिशक्तं बोधिः कारकं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधि-
गमे । शास्त्रादेव ब्रह्मणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
इत्यभिप्रायः । तच्छास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त” इत्यादि । किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्व-

शास्त्रमधिकार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य महत्” इत्यादिश्रुतेर्यस्मा-
त्प्रहृतोऽपरिच्छिन्नाहूतात् सत्याद्योगेः सक्ताशादनेकशाखेत्यादिविशि-
ष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्चासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्व-
शक्तिमत्त्वञ्चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरा-
साधं श्रुतिस्मृतिनिरसितपदार्थमाह । अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणात्तरेष्वर्थ-
ज्ञानप्रयासं विना निमेषादिश्रवणेनेत्यर्थः । अत्रानुभावेन “यः सर्वज्ञ”
इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदर्शाय पाणिन्यादिववेदकर्त्तरि अधिकार्यज्ञा-
नसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चितश्रुतिविरो-
धात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतववेदकर्त्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान् विशेषः;
अथेता परापेक्षः; इत्यरस्तु खल्वतवेदानुपूर्वं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव
कक्षादौ ब्रह्मादिभ्याविर्भावयन्नारुतज्ञानत्वात्तदर्थमन्ववर्जनीयतया
कानावीति सर्वज्ञ इत्यनवयं । अधुना ब्रह्मणो लक्षणात्तरं प्रमा-
न्विशासावां वर्ख्यानतरमाह ॥ अथ वेति । लक्षणात्प्रमाद्योर्ब्रह्मनिर्गु-
णात्वादेकत्वकत्वं सक्रतिः । “तन्वैपनिघदं पुरुषं” इति श्रुतिर्ब्र-
ह्मणो वेदैश्वर्यत्वं ब्रूते न वेति संग्रहे, कार्यशिक्केनैव लाघवात् कर्तुरे-
कस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाद्यकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणात्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति । शास्त्रबोधित्वा-
दिति । तद्व्याचष्टे । यथाहमिति । सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सं-
श्रवणीजं ब्रह्मं । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे
प्रसङ्गाभिरस्ता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्त्तृकतावा-
द्यान्न काश्चावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञा-
नात् सर्वज्ञत्वज्ञानं तत्तत्तदित्यन्यान्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवेति ।
किं तच्छास्त्रमिति तथाह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथमारम्भमाक्षिपति ॥

सूत्र एवैवजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितं ? उच्यते । तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्थानुपादानात् जगतो*जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यसमित्याब्रह्मेत, तामाब्रह्मां निवर्त्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता “आत्मायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं,

किमर्थमिति ॥ येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिक्रिकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणापन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह ॥ उच्यते इति ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्कलत्वासापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्षकेनाक्षेपसङ्कता पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्य ब्रह्मणिक्रिकानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः पूर्वपक्षे वेदान्तेषु ममक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥ यावतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वावेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । सूत्रस्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तावदेदस्याध्ययनकारकभावनाविधिभावस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तं । “षोडशान्तब्रह्मोऽर्था धर्म” इति द्वितीयसूत्रे धर्मं कार्यं षोडशा प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यथापकं कार्यपरत्वमवसितं । तत्र “वायुर्वे क्षेपिष्ठा” इत्याद्यर्थवादानां धर्म प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आत्मायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादिषु धर्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्कलार्थकं, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्कले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनिवृत्तेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि “वधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते

* जगत इति पदं मु० पुस्तके नास्ति ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्; कर्तृदेवतादिप्रका-
शनार्थत्वेन वा क्रियाविधिविशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधा-
नार्थत्वं वा? न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूप*प्रतिपादनं सम्भ-
वति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तन्नप्रतिपादने
च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सोऽरोदीद्”

दर्शितमित्यर्थः । “वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनो देवता तद्देवताकं कर्म क्षिप्र-
मेव फलं दास्यति” इत्येवं विधेयार्थानां क्लृप्तिरूपार्थेन हारेण “वायव्यं
श्वेतमालभेत” इत्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः ।
क्लृप्तिलक्षणाया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाद्यमर्थवादा इति यावत् । नन्व-
ध्ययनविधिः प्रतीतायां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ क-
र्त्तिति । न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य
मानान्तरवेद्यत्वाग्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्ष-
त्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां
प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्यानां
कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वं । ननु कर्म-
विशेषमनारम्भ प्रकरज्ञान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छक्यत्वं? मा-
नाभावादित्वस्यैव पदान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोक्षकामोऽसद्ब्रह्मा-
भेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिश-
ब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतब्रह्मविषया-
श्रुतकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ परितः सम-
न्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं ह्यत्यनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य
प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे
वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेषजं” इति वाक्यवत्
विसंवादे च बोधकत्वाद् “आदित्यो यूष” इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो
न वेदार्थः । मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह ॥
वदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भव-

* स्वरूपेति पदं मु० पुस्तके नास्ति ।

इत्यादीनामानर्थक्यं माम्बूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः” इति स्तावकत्वेनार्थवचमुक्तं । मन्वाणाञ्च “इवेत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्ष्यमवाचित्वमुक्तं । न कश्चिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवन्ता

तीत्यर्थः । फलं हि सुखावातिदुःखहानञ्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यं । ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आज्ञायस्य” इत्यादिसङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति । अतएवेति । “देवैर्निर्गदः सोऽपि ररोदीद्” इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा “वर्हिषि न देयं” इति सफलनिषेधशेषत्वबद्देदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्ववत् स्थातन्मस्तु नार्थवादबद्धिकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । मन्वाणाञ्चेति । प्रमाणाकक्ष्येऽर्थवादकक्ष्यचिन्तानन्तरं मन्वेवुचिन्ता न कृता * “इवेत्वा” इति मन्वे “चिन्ता” इत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः अप्रिमूर्द्धा, इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्वाः श्रुत्यादिभिः कृतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः कृतावुपकुर्वन्ति उत दृष्टेर्नैवार्थस्मरणेनेति सन्देहचिन्तादिनाप्यध्ययनकाणावगतमन्वार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्वा इति प्राप्ते सिद्धान्तः । “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्ववाक्यानां दृष्टेर्नैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रातूपकारकत्वसम्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनछानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्वाणां कर्माकृतं । “मन्वैरेवार्थः स्मर्त्तव्य” इति नियमस्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्वाणान्तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकारणस्थवाक्यानां विधेकवाक्यत्वं वेदान्तानान्तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह । न

* चिन्तास्तुवेति ७३५ न० सो० पुस्तकपाठः ।

दृष्टा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वादिभेः । तस्मात् कार्यापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिबिम्बेण वेदान्तानां । अथ प्रकारान्तरभवाच्चैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वं । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तु ब्रह्मदः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथं ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य*

इतिदिति । वेदान्ता विध्येशवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थकवेदत्वान्तरार्थवादादिवदिदर्थः, अन्यथा दृष्टापि वेदान्तेषु कथ्यतामिति तत्राह । उपपन्ना वेति । नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थो विधिः कथ्यतां इतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह । न चेति । ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह । क्रियेति । दध्नः क्रियासाधनस्य प्रसृज्यभावतया साध्यत्वादिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विध्यत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । स्वयमेवावधिं वदन् पक्षान्तरमाह । अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं आचष्टे । तु शब्द इति । तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणात् इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति ॥ कथमिति । हेतुमाह । समिति । अन्यस्तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्यदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा आखण्डं ब्रह्म वेदान्तप्रमाविषयः, वेदान्तात्पर्यविषयत्वात् । यो यदात्मतात्पर्यविषयः स तदात्मप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंसृष्टत्वं, वाक्यस्य

* तस्यार्थस्य स्थाने स्वार्थस्येति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिपादकत्वेन समनूगतानि “सदेव सौम्येदमय आसीत्” ।
 “एकमेवाद्वितीयं” । “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्” ।
 “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाद्यमवमात्मा ब्रह्म सर्व्वी-

चाख्यार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तद्गोचर-
 प्रमाजनकत्वं । न चेदमप्रसिद्धं । प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवा-
 क्यानां जोके जल्लब्धया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्व्वपदलक्षणा
 चाविवक्षिता । सर्व्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा
 सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेत्व-
 सिद्धिः । उपक्रमादिनिष्कृतेर्वेदान्तानामद्वितीयखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनि-
 र्णयात् तत्र छान्दोग्यखण्डे उपक्रमं दर्शयति । सदेवेति । उद्दालकः
 पुत्रमुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्व्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्कावे
 सदाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते ।
 सजातीयविजातीयखगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति
 पदत्रयं । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदाक्यमिदं सर्व्वम्” इत्युपसंह-
 रति । इदमुपक्रमोपसंहारैकैकखण्डं तात्पर्यलिङ्गं, तथा “तत्त्वमसि”
 इति नवहत्वाऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्य-
 त्वात् अपूर्वत्वमुक्तं, “अत्र वाव किञ्च सत् सौम्य न निभालयसे”
 इति । सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । “तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्यत्स्य” इति ब्रह्मज्ञानात् षण्णमुक्तं विदुषस्तस्य
 यावत् काञ्च देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विवल्बः ।
 अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्यत्स्यते विदेहकैवल्यमनुभवती-
 त्यर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थ-
 वादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्यपपत्तिरुक्ता ।
 एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं
 दृश्यन्त इत्येतरैर्योपक्रमवाक्यं पठति । “आत्मा वै” इति । बृहदा-
 रण्यकमधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह । तदे-

* देहतेतिपदं मु० पुस्तके नास्ति ।

नुभूः” । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्ग-
तानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने
ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च
तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूप*प्रतिपादनपरतावधीयते । “तत् केन
कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च
परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं । “तत्त्वमसि”
इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यन्तु
हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः । हेयो-
पादेयग्रहून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्रीशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः ।

तदिति । मायाभिर्बद्धरूपं तद् ब्रह्म । एतदपरोक्षं । अपूर्वं कारण-
शून्यं । अनपरं कार्यरहितं । अनन्तरं जात्यन्तरं अस्य नास्तीत्यन-
न्तरं, एकारसमित्यर्थः । अवाह्यं अद्वितीयं । तस्यापरोक्षत्वमुपपाद-
यति । अयमिति । सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः ।
अग्यजुःसामवाक्यान्युक्ता आद्यर्व्यवाक्यमाह । ब्रह्मैवेदमिति । यत्
पुरस्तात् पूर्वदिग्बस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविदूषां भाति तदमृतं ब्रह्मैव
वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्त्वं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते ।
नन्वस्तु ब्रह्मस्त्वात्यर्थ्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति
तत्राह । न चेति । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्यर्थ्ये निश्चीयमाने कार्या-
र्थत्वं न युक्तं “यत् परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदु-
क्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादिस्तावकत्वमिति तत्राह ॥ न च
तेषामिति । तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म
सत्त्वाधननाशकमेव, तत्तत्र विद्याकाले “कः कर्त्ता केन करणेन कं
विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात्
स्मृतिवक्ष्येति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ
इति तत्राह ॥ न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेणेति
सम्बन्धः । धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि
वेदं विना धर्म्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यं ।

देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्व*वाक्यगतोपासनाद्यर्थत्वेऽपि न कश्चि-
द्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिष्वेवत्वं सम्भवति ।
एकत्वे हेद्योपादेयभूयत्वतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानेऽप्यम-
र्होपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनेत्यधितस्य द्वैतविज्ञानस्य
पुनः सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिष्वेवत्वं ब्रह्म प्रतिपाद्येत ।

यद्येकं निष्कलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थं इति तदनूद्य परिहरति । यत्त्वि-
त्यादिना । रहितत्वाद्भिन्नत्वाद् ब्रह्मैव इति शेषः । यदप्युक्तं “उपास-
नापरत्वं वेदान्तानाम्” इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत स-
र्व्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति । देवतादीति । श्रेष्ठत्वादिगुणः फल-
श्चादिशब्दार्थः । न द्वितीयः, विधिभूत्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यादीनां
स्वार्थं फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मैकत्व-
श्वेवत्वं ज्ञानात् प्रामुख्यं वा ? आद्ये, अर्थात्प्रामुख्यवत्त्वस्य तद्व्यवस्थेऽपि न
द्वितीय इत्याह । ननु तथेति । प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । “अहं ब्रह्मा-
स्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेद्योपादेयभूयत्वतया ब्रह्मात्मनः फलाभावा-
दुपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारकस्य नाशान्नोपासनाश्वेवत्वमित्याह ।
एकत्व इति । द्वैतज्ञानस्य संस्कारवशात् पुनरदवे विधानमिति नेत्याह ।
न हीति । दृष्टस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दास्यं, संस्कारोत्पन्नु
भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तं । “वनेति” उपासनायां कार-
कस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति ।
यद्यपीति । कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावादे-
दान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थं मानं अक्रिया-
र्थत्वात्, “सोऽदोदीद्” इत्यादिवदित्वनुमाने निष्कलार्थकत्वमुपाधिरि-
त्याह । तथापीति । अर्थवादानां निष्कलं स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्वि-
षयस्य तत्कारकस्य स्वार्थं ब्रह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकारकत्वेन वेदा-
न्तानां स्वार्थं मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु
माभूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावा-

* स्ववेदान्तवाक्यगतेतिपाठो मुद्रितमुक्तत्वेऽस्ति ।

ब्रह्मण्यन्वच वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं,
तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रा-
माख्यं ब्रह्मं प्रत्याख्यातं । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाख्यं येना-
न्वच दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्र-
माख्यकत्वं ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि
प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूप-
हवनोयादीन्यलौकिकान्यपि विधिष्वेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

वेदान्तानां प्रामाख्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रामाख्यं
संस्थानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः ।
अक्षरादिवेदस्य स्वतः प्रामाख्यज्ञानान्न तद्वाप्तिनिष्काद्यपेक्षा । प्रामा-
ख्यसंशये तु फलवदक्षाता बाधितार्थतात्यर्थ्यात् प्रामाख्यनिश्चयो न कि-
न्नार्थत्वेन “न क्रूये पतेद्” इति वाक्ये अभिचारादिति भावः ॥ वर्त्मना-
प्रमपसंहरति । तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि
फलवदक्षातार्थत्वेन प्रामाख्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितं । एवं
पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मणास्तिकानां मतं ब्रह्मणो माना-
नरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या निरस्तं । सम्प्रति
सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिमिच्छतां विधिष्वेवत्वेन प्रत्यगब्रह्म-
वेदान्तैर्बोधते न स्वातन्त्र्येति वदतां दत्तिकाराणां मतनिरासाय
सूत्रस्य वर्त्मनान्तरमारभते । तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिष्वेवत्वेन
ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येण? इति सिद्धे व्युत्पत्त्वभावभावाभ्यां संशये
पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रापरे इति । ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ दत्तिकाराः
पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति
सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः
नो विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत
इत्याह ॥ प्रतिपत्तीति । विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधि-
परादाह्वातत्वेनानुभवे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ “यूपे पशुं बध्नाति”

तदत्। कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति * चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं। तस्य ज्ञानमुपदेशः। “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाज्ञायः” “आज्ञायस्व

“आहवनीये जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपಾದयः, इत्याकाङ्क्षायां “यूपं तद्व्यष्ट्याचीकरोति” इति तद्व्यादिसंस्कृतं दाव यूपः। “अग्नीनादधीत” इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः। “वसवस्तः पुरन्दर” इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यते तद्दद् ब्रह्मेत्यर्थः। विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः। मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतथोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः। नगूक्तवृद्धि-लिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते। कुत इति। दृढव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः। दृढव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिष्टात्प्रयोगो दृश्यते। अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह। प्रवृत्तीति। शास्त्रस्य नियोगपरत्वे दृढ-सम्मतमाह। तथा हीत्यादिना। क्रिया कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थात्तरं। को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकृताक्तं। दृष्टो हीति। तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह। चोदनेति। क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः। श्वरस्वामिसम्मतमुक्त्वा जैमिनिसम्मतमाह। तस्य ज्ञानमिति। तस्य धर्मस्य ज्ञापकं अपौरुषेयविधि-वाक्यमुपदेशः, तस्य धर्मैवाव्यतिरेकादित्यर्थः। पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति। तद्भूतानामिति। तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समाज्ञायः स होषारथं कर्त्तव्यं। पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वा-दित्यर्थः। कार्यान्वितार्थे शक्तानि प्रदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थ-

* नामेति मु० पुस्तके पाठो नास्ति।

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति” च । अतः पुरुषं कश्चि-
द्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषाच्चिवर्त्तयच्चार्थव-
च्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तस्मान्मान्याद्देदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं
विधीयते इति युक्तं * । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं । कर्मकाण्डे
नव्ये धर्मा जिज्ञासः, इह तु भूतं नित्यनिर्दृप्तं ब्रह्म जिज्ञा-
समिति । † तत्र धर्माज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्म-
ज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुं । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आ-

कृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । यत्नितमाह । अत
इति । यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रं,
अर्थादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीयं, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्र-
त्वं, तस्माद्देदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदा-
नेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह ।
सति चेति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद
उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्य-
भेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यं । तथा च न मुक्तिफलान्न ज्ञानस्य विधे-
यता, मुक्तिर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलान्दविशेषप्रसङ्गादविशेषे जिज्ञा-
स्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वात्तत्रासिद्धमुक्तेस्तद्वाङ्मन्त्र-
नविधिरयुक्त इत्याशङ्कते । नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलवैलक्षण्यम-
सिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयं । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तो-
व्यपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यं, इत्युक्त्वात् । न च ब्रह्मणो

* इतियुक्तमिति मु० पुस्तकद्वयपाठः ।

† अत्रेति टीकासम्मतः पाठः ।

त्पापहतपाप्मा सोऽश्वेष्टयः स विजिज्ञासितयः” “आत्मेत्येवो-
पासीत” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याका-
ङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्व्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः
सर्व्वज्ञः सर्व्वगतो नित्यदत्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च ब्राह्मदृष्टोऽदृष्टो
मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने
ज्ञानोपादानासम्भवात् “सप्तद्वीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति”
इत्यादिवाक्यवद्देदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तु-
मात्रकथनेऽपि “रञ्जुरियं नायं सर्पः” इत्यादौ भ्रान्तिजनित-
भीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन
संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं यदि रञ्जु-
स्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवण-
मात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्व्वे

जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादना-
दिति परिहरति । नेति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति । आत्मा
वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति
विधिः परिब्रह्म्यत इति ब्रह्मर्थं । लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवाद्यते
दर्शयति । नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह । तदुपास-
नादिति । प्रथमब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति शा-
स्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्त्तव्योपास-
नाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह । कर्त्तव्येति ॥ विध्यस-
म्बद्धसिद्धबोधे प्रकृत्यादिफलाभावाद्देदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः ।
नन्विति शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति । स्यादिति ॥

सुखदुःखादिर्षसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
 ष्यासितव्यः” इति च अवशोत्तरकालयोर्मग्ननिदिध्यासनया-
 दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं
 ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । श्रा-
 रीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म अतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं चद्विषया
 जिज्ञासा, “अद्यातो धर्माजिज्ञासा” इति सूचिता । अधर्माऽपि
 द्विधादिः प्रतिषेधसोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहारात् ।
 तयोसोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुख-
 दुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये
 ब्रह्मादिस्त्वावरान्ते प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मानेषु देह-

रतदर्शवत्त्वमेवचेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किञ्च,
 यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा अवयवजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न
 स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दानां
 कार्यान्वितशब्देः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावान्मन-
 नादिविधेश्च कार्यपरत्वे वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मा-
 दिति ॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोग्यविधु-
 रत्वात्, “नायं सर्पः” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत”
 इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषबद्ध्यमिति सिद्धान्तयति । अ-
 नेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोग्यज्ञानं विधेयमिति तन्नेत्याह ॥
 नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलबिलक्षणत्वादात्मवदित्यर्थः ।
 उक्तहेतुज्ञानात् कर्मतत्त्वे प्रपद्यति । शरीरमित्यादिना वस्तुतः
 संसाररूपं अनुवदतीत्यन्तेन । अथ वेदाध्ययनानन्तरं । अतो वेदस्य
 फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्मुक्त्याय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति सू-
 चार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्माऽप्युच्यते । अधर्मा
 ऽप्येति ॥ निवेद्यवाक्यप्रमाणात्वादित्यर्थः । कस्मात्का फलमाह ॥ तयो-

वत्सु सुखतारतम्यमनुग्रूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं । प्रसिद्धाधिपतिसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यं । तथा च यागाद्यनुष्ठाधिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं । केवलैरिष्टापूर्णादन्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेण पथा गमनं । तथापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च ब्राह्मणाद् “यावत् सम्पातमुषित्वा” इत्यस्माद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्त्रावरान्तेषु सुखस-

रिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यज्ज-
न्योऽनात्मवित् स्वप्रसिद्ध इति वैजक्ष्यज्ञानाय प्रवक्ष्यत्वादीनि विशेष-
यानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति । मनुष्य-
त्वादिति ॥ “स यको मानुष आनन्दस्ततः शतगुणो गन्धर्वादीनाम्”
इति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुग्रहार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः ।
मोक्षस्तु निरतिशयसाधनस्य तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैजक्ष्यं । किञ्च
साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु ना-
नाविध इति वैजक्ष्यमाह ॥ धर्मेति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्ध-
त्वेत्यर्थः । अर्थित्वं फलकामित्वं । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदा-
दिदत्त्वं शास्त्रानिन्दितत्वञ्च । किञ्च, कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नि-
त्वात् इति भेदमाह ॥ तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्यैव्यं प्रकर्षादिर्चि-
रादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्त्वं वेदानाद्यानुपासनं ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्त्वभिधीयते” ॥

“बापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्वमित्त्वभिधीयते” ॥

“शरणागतसन्नाह्यं भूतानाद्याप्यर्चिसनं ।

वह्निर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्त्वभिधीयते” ॥

तथापि ॥ चन्द्रलोकैऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्माकौकादनुं
लोकमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म मोक्षस्य तावत् स्थित्वा पुन-

बन्धोदनालक्षणधर्मसांध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः ।
 तथोर्द्धगतेष्वधोगतेषु च देहवस्तु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरध-
 र्मस्य प्रतिषेधोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते ।
 एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादा-
 नपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं अतिस्थितिन्यायप्र-
 मिद्धं । तथा च अतिः “न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-
 रपहतिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अशरीरं
 वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधा-
 चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षस्यस्याशरीरस्य प्रतिषिद्धत्वं इति
 गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
 अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अश-

रावाप्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वाद्ूर्द्धगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु
 तदाह । तथेति । इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं बदन-
 अधर्मफलं प्रपञ्चयति । तथोर्द्धमिति । द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य
 तद्वैशद्यस्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकाम-
 मोषभयान्वादिशब्दार्थः । “ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्या
 स्मृतिः काष्ठोपचयात् क्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधन-
 तारतम्यानुमानं न्यायः । अतिमाह । तथा चेति । मोक्षो न कर्म-
 फलं कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मव-
 त्वात् अतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुयाह्यां अतिमाह । अशरी-
 रमिति । वावेत्यवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैशयिके
 सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव
 प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति । ननु प्रियं
 नाम वैशयिकं सुखं तन्निविध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां वि-
 चित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते ॥ अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहास-

रीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न श्लोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः”
इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षास्थमशरी-
रत्वं नित्यमिति सिद्धं । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा *
यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा
पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च साङ्ख्यानं गुणाः । इ-
दन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्व्वव्यापि सर्व्वविक्रि-
यारहितं नित्यदृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं । यत्र धर्मा-
धर्मो सह कार्य्येण कालत्रयञ्च नोपावर्त्तेते तदशरीरं मोक्षास्थं ।
“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भू-
ताच्च भव्याच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा

क्लृप्तमशरीरत्वं तस्यानादित्वात् कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं
सूक्ष्मदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं आ-
पिनं, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति । विभुमिति ॥ तमात्मानं आत्मा
धीरः सन् श्लोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे
श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्तयोर्निषेधात्,
तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः युद्ध इत्यर्थः ।
देहदेहाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्या-
नादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणा-
मितया धर्मकार्य्यत्वं मोक्षस्थेत्याशङ्क्य नित्यं देहा विभजते ॥ तत्र कि-
ञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यञ्चेति परि-
णामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इद-
न्त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकार्य्यत्वं मिथैव, कूटस्थस्य
तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्यन्दाभाव-

* स्याद्यथेति मु० पुस्तकधृतपाठः ।

प्रसूता । तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन सा-
ध्यसेव्योचोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्त-
कर्त्तव्यशेषत्वेन तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष
इति प्रसज्येत । नित्यस्य मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते ।
अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद

माह ॥ व्योमवदिति ॥ परिजामाभावमाह ॥ सर्वक्रियारहितमिति ॥
फलानपेक्षित्वाद्ग फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ नित्यदृष्टमिति ॥ दृष्टिरनपे-
क्षित्वं विशेषकं सुखं वा निरवयवत्वाद्ग क्रिया तस्य भागार्थमपि न
क्रिया स्वयंज्योतिष्वात्, अतः कूटस्थत्वाद्ग कर्मसाध्या मोक्ष इत्युक्तं ।
कर्मतत्कार्यसाङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यत्रेति ॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह ॥
कालेति ॥ कालत्रयश्च नोपावर्त्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयं । धर्मा-
द्यनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यदित्यर्थं । कृतात् कार्यात् ।
अकृताच्च कारणात् । भूताद्गत्याच्च । चकाराद्वर्त्तमानाच्च । अन्यद्यत्
पश्यसि तदेदेत्यर्थः । ननु उक्त्वाः अतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु
मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं
ब्रह्मैव, कर्मफलविशक्त्यत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदात्मोक्षस्य कूटस्थत्वं
धर्माद्यसङ्गित्वञ्चेति भावः । यद्वा यज्जिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक्-
जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यसृष्टमित्यर्थः । अतः शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः
ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यविशक्त्यानधिगतविष-
याणाभात् । न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमात्रे जायति विधिपरवाक्यास्तत्त्वं
शक्यं न वा तदिना विधेरनुपपत्तिः योषिदग्न्यैक्योपास्तविधिदर्श-
नादिति भावः । अथ वा मोक्षस्य नियोगसाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थ-
माह ॥ अत इति । यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुप-
दिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति । तद्यदीति ॥
तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । अत इति ॥ मुक्तोर्नि-
योगसाध्यत्वेन नियोज्याणाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदी-
पात् तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न
नियोगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहं” इति वेद स ब्रह्मैव

ब्रह्मैव भवति” “जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे”
 “आनन्दं ब्रह्मणो विदाम् विभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनक
 प्राप्नोऽसि” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” तस्मान्मत्सर्व्वम-
 भवत्” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः
 श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्तो मध्ये कार्यान्तरं वार-
 यन्ति । तथा “तद्वैतत् पश्यन्मृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मगुरभवं
 सूर्य्यस्य” इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-
 षाद्योदाहार्यं । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये
 तत्कर्त्तव्यं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । “त्वं हि नः पिता योऽस्मा-

भवति । परं कारखमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति
 अस्य ब्रह्मरुणारव्यफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं
 विदाम् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि” ।
 आत्मानहानात् तज्जीवास्त्वं ब्रह्म मरुपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि”
 इत्येवैतं विदितवत् । तस्माद्देनात्तद्ब्रह्म पूर्व्वमभवत् परिच्छेदधान्तिहा-
 नादेकत्वं, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशौकौ न स्त इति
 श्रुतीनामर्थः, तासां तात्पर्य्यमाह । ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः ।
 मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च
 श्रुतिबाध इति भावः । इत्यस्य मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्
 ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं
 ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् स्वस्य सर्वात्मत्व-
 प्रकाशकान् “अहं मनुः” इत्यादीन् ददर्शत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रि-
 याया कक्ष्यं, ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्य-
 मस्ति, तथापि “कक्ष्यहेत्वाः क्रियाया” इति [पा०१।२।१२६] सूत्रेण
 क्रियां प्रति कक्ष्यहेत्वोरर्थयोर्वर्त्तमानाद्भातोः परस्य कटः । शब्दशा-
 नचावादेशौ भवत इति विहितशब्दप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति
 इत्युक्ते तत्कर्त्तव्यं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे

कमविद्यायाः परं पारं तारयसि; श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृग्भ्यः
तरति श्लोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः श्लोकामि तन्मा
भगवाञ्छ्लोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै मृदितकषायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति चैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।
तथा चाचार्य्यप्रणीतं न्यायोपवृंहितं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमित्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः”

इत्यस्य दृष्टान्तमाह । यथेति । किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते,
ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका
एव वेदान्ता न विधायका इत्याह । त्वं हीति । भारद्वाजादयः षड्
ऋषयः पिप्लवाहं गुहं पादयोः प्रकथ्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता
यस्ममविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्राप्तेनास्मां-
स्वारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्य-
मुक्त्वा ह्यन्वेष्यमाह । श्रुतमिति । अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्य
द्वैवमुपसंहरत्यमिति भेदः । “आत्मविच्छोकं तरति” इति भगव-
त्सुल्लेखो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, “सोऽहमज्ञात्वात् हे भगवः श्लो-
कामि तं श्लोकान्तं मां भगवानेव ज्ञानप्राप्तेन श्लोकसागरस्य परं पारं
प्रापयतु” इति गारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तदसौ दग्धकृष्णियाय
गारदाय तमसः श्लोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूप्यं पारं ब्रह्म दर्शित-
ववानित्यर्थः “एतद्यो वेद सो विद्यायन्त्रिं विकिरति” इति वाक्य-
मादिश्रुत्यार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मैतुल्यं । तथाच-
पादश्रौतमनिसम्प्रतिमाह । तथा चेति । “श्रौरोऽहम्” इति मिथ्या-
ज्ञानस्यापाये रामदेवमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्ब्रह्माधर्मसं-
रूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपगन्नापायः, एवं पाठ-
क्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य
कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखसंहरूपपापवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु
पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम” इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्ना-

इति । मिथ्याज्ञानापाचस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं
 ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, “यथामन्नं वै मनोऽनन्ता विश्वे
 देवा अन्नमेव स तेन लोकं जयति” इति । नचाध्यायरूपं
 यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “आदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश
 इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मवृक्षध्यासो, नापि विश्विष्टक्रिया-
 योगनिमित्तं “वायुर्ध्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः” इतिवत् ।
 नाप्याध्यावेशादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपं । सम्पदादिरूपे

तत्तत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिहा-
 रेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्
 सूत्रं सम्मतश्चेत् परमतानुष्ठा स्यादित्यत आह । मिथ्येति । “तत्त्वज्ञा-
 नान्मुक्तिः” इत्यंशे सम्मतिरुक्ता, भेदज्ञानम् “यत्र हि दैतमिव भवति”
 इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह मानेव पश्य-
 ति” इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मा-
 त्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादि-
 त्यत आह । न चेदमित्यादिना । अल्पालम्बनतिरस्कारेणोक्ताद्यवस्त्व-
 भेदध्यानं सम्पद्यथा मनः स्वस्वत्वानन्यादनन्तं तत उच्छ्रष्टा विश्वेदेवा
 अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् “विश्वेदेवा एव मनः” इति सम्पत्तया
 ऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति
 न चेत्यर्थः । अल्पालम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा
 ब्रह्मवृक्ष्या मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो
 नेत्याह । नचेति । आदेशः उपदेशः क्रियाविशेषो विश्विष्टक्रिया-
 तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । यथा प्रलयकाले वायुर-
 ग्न्यादीन् संहरतीति संहरतीति संवर्गः, खापकाले प्राणो रागादीन्
 संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं ह्यान्देय्ये विहितं
 तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवे ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह । नापीति ।
 यथा “पद्म्यवेक्षितमाण्यं भवति” इति उपांशुयाजाद्यङ्गस्याज्यस्य

हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मा-
स्मि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्व-
वस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते । “भिद्यते हृदयग्रन्थि-
च्छिद्यन्ते सर्वमंशयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलप्र-
वणान्युपहृष्येरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि
तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षेण सामञ्जस्येनोपपद्येरन् ।
तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं । अतो न पुरुषव्या-
पारतन्त्र्या ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान-
वद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कथाचिद्युक्त्या
ब्रह्मः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं । न च विदिक्रियाकर्मात्वेन का-

संस्कारकमवेक्ष्यं विहितं तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्का-
राद्यं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह । नाप्याज्येति ॥ प्रतिक्षाचतुष्टये हेतुमाह ॥
सम्पदादीति । उपक्रमादिनिष्कैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः
समानाधिकरञ्जवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयं तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्यते ।
किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थि-
च्छिन्नस्तादात्मरूपाहृद्गारग्रन्थिर्वा गम्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्य-
बाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । किञ्च ।
जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते गच्छे वान्य-
स्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादि-
रूपत्वाभावे फलितमाह । अत इति । प्रमात्वान्न ह्यतिसाध्या किं
तर्हि नित्यैव न प्रमागसाध्येत्यर्थः । उत्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य
कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वञ्च कल्पयितुमशक्यं ह्यतिसा-
ध्यत्वादित्याह । एवम्भूतस्येति । ननु ब्रह्म कार्यानुप्रवेशकारकत्वात् पश्य-
वेक्ष्यकर्मकारकाण्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं
उतोपासनायां? नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाश-
ब्दार्थः, विदितं कार्यं अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येना-

र्थानुप्रवेशो ब्रह्मणः। “अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि” इति विद्विक्लिषाकर्षत्वप्रतिषेधात् । “येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तयोपासिक्रियाकर्षत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोगित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि शास्त्रमिदन्तथा विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदिद्वेदेनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” । “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां” “न

त्मना इदं सर्व्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मैतत्पर्यः । न द्वितीय इत्याह । तथेति । “यन्मनसा न मनुते” इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा “तदेव वेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मैतत्पर्यः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयत्वे प्रतिष्ठाहानिरिति शङ्कते । अविषयत्व इति । वेदान्तजन्यवृत्तिहताविद्यानिवृत्तिफलशान्तितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति । नेति । परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विद्वेदोति । न हीति । चिद्विषयत्वमिदन्तं । अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतं चैतन्नाविषय इति विश्वयक्तेन सम्पगवगतं । यस्य त्वस्य ब्रह्म चैतन्नाविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दार्ष्टान्त्यमनुवदति । अविज्ञातमिति । अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानान्तु

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञा-
तारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितमंशा-
रित्स्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणात् मोक्षस्यानित्यत्व-
दोषः । यस्य त्रूत्याद्यो मोक्षस्य मानमं वाचिकं कायिकं वा
कार्यमपेक्षत इति युक्तं । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मो-
क्षस्य भ्रुवमनित्यत्वं । न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि
नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे
व्यतनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं । सर्व-
गतत्वेन नित्याप्रस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्यैव । नापि
संस्कार्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम
संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयेन वा ? न तावद्
गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिव्ययब्रह्मस्वरूपत्वामोक्षस्य ।

ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुषमनोदृष्टेः
साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्वृद्धित्तेर्निश्चयरूपा-
याः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्या इत्याह । नेति । नन्वविद्यादि-
निवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि मिदत्तेरागन्तुकत्वात् मोक्षस्यानि-
त्यत्वं स्यादिति नेत्याह । अत इति । तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य
नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारात्मिसं-
स्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वामोक्षस्य नोपासनासाध्य-
त्वमित्याह । यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्तोत्वन्मेन । तद्योत्पा-
द्यत्ववदिकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दृश्यति । तयोरिति ।
स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव
ब्रह्मणो ग्रामवदाभिरस्तु नेत्याह । न चेति । ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ?
उभयथाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह । स्वात्मेत्यादिना । यथा प्रीहीर्षा
संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह । नापीत्यादिना ।

नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्म-
धर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभि-
व्यञ्जते । यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं
धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया हि
क्रिया तमविकुर्व्यतो नैवात्मानं लभते । यथात्मा क्रियया वि-
क्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । “अविकार्योऽयमुच्यते” इति
चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टं । तस्मान्न स्वाश्रया
क्रियात्मनः सम्भवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषय-
त्वान्न तथात्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया ज्ञानाश्रयमनय-
ज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ।
न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् ।
प्रत्यक्षं हि ज्ञानाश्रयनादेर्देहसमवायित्वं । तथा देहाश्रयया
तत्संहत एव कश्चिदविषययात्मत्वेन परिगृह्येतः संस्क्रियत इति

गुणाधानं त्रीहिवु प्रोक्षणादिना, क्षाकनादिना वस्त्रादौ मलापनयः ।
शङ्कते । स्वात्मधर्म इति । ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामला-
दतः उपासनया मजे नष्टेऽभिव्यञ्जते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
संस्कारो मलनाशः, क्रिमात्मनि मजः सत्वः कल्पितो वा ? द्वितीये
ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया ; आद्ये क्रिया क्रिमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा
वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति । यदीति ।
क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती न श्रायत इत्यर्थः । तच्च
वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह ॥ अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रव-
त्रत्यासंयोगादिति यावत् । दर्पबन्तु सावयवं क्रियाश्रयेच्छकृच्छादि-
द्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रि-
यत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ आत्मने मूलाविद्याप्रतिवि-

युक्तं । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्सं-
 हतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं “अहमरोगः” इति यत्र
 बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्वाभावमनयज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रि-
 यया “अहं शुद्धः संस्मृतः” इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रि-
 यते, स च देहेन संहत एव । तेनैव अहंकर्त्ताहंप्रत्ययविषयेण
 प्रत्ययिना सर्व्याः क्रिया निर्वर्तन्ते तत्फलं च स एवास्माति ।
 “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्योऽभिचारकशीति” इति म-
 न्नवर्षादौ “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च ।
 तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व्व्यापी सर्व्वभूतान्त-
 रात्मा । कर्षीध्यच्चः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो

स्वित्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रिया-
 श्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वधमन्न अभिचार इत्याह । नेति । कश्चि-
 दिति । अनिश्चितप्रज्ञस्वरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धि-
 र्बुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहाभिन्नस्य
 कथं संस्कारः ? तस्यामुष्णफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह । तेनेति ॥
 देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ताहमिति भासमानेन प्रत्व-
 याः कामादयो मगस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत
 इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुष्णिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । वि-
 शिष्टस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह । तयोरिति ॥
 प्रमादसाक्षिणोर्मध्ये सत्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्त्तृत्वादिमान् प्रमाता
 पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रका-
 शत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं
 सौर्वाधिकस्य चिदातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरूपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे
 मानमाह । एक इति ॥ सर्व्वभूतेष्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः,
 तथापि मायावृत्तत्वात् प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवे-
 नासम्बन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूहनादिति नेत्याह ॥

निर्गुणश्च” इति । “स पर्यङ्गात् शुक्रमकायमब्रह्ममखाविरं शुद्ध-
मपापविद्धं” इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च
ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावस्य मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि
मोक्षः । अतोऽन्यत्रोच्चं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न ब्रह्मं केनचि-
द्दर्शयितुं । तस्मान्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमाचक्षायन्-
प्रवेश इह गोपयन्ते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न,
वैखण्ड्यात् । क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव
चोच्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा “यस्यै देवतायै

सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभूत्वात् सर्व्वप्राणिप्रत्य-
क्षाच्चावरजादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्त्तृत्वं स्यादिति चेत् । न ।
कर्त्तृमाध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न ।
सर्व्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि
कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह ॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे
सति, अकर्त्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धं । चकारो दोषाभावसमुच्चयाथः,
निर्गुणत्वान्निर्दोषाच्च । गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्यु-
पक्रमत् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्व्वमगात्
व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो निष्कृम्यन्, अत्रतोऽक्षतः, अखा-
विरः शिराविधुरः, अनन्तर इति वा । आर्भ्यां पदाभ्यां स्यूलदेश-
शून्यत्वमुक्तं । शुद्धो रोगादिमकृम्यन्, अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसं-
स्पृष्ट इत्यर्थः । अत इति । उत्पत्त्याप्तविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं
क्रियाफलं नास्ति यत्रोच्चस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु
मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्मा-
दिति । द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तथा च
मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं
न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्मत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥
वैखण्ड्यं प्रपञ्चयति । क्रिया हीति । यत्र विषये तदनपेक्षैव या
चोच्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना विषयवस्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च

हविर्दहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु। ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात्। ज्ञानं प्रमाणजन्यं, प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं। यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्द्यौषा वाव गौतमाग्निः,” इत्यत्र *योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निर्बुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषय-

क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ गृहीतमध्वर्युषेति शेषः। “वषट् करिष्यन् होता सन्ध्यां” देवतां इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुनस्तन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः। ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियैवेति शेषः। इत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः। ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ॥ ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्रमात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः। पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्मादस्वयमिचारादपुंस्तन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः। भेदमेव दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥ अन्भेदासत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्बोधेयक्रियात्वमिति नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यं। तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः।

* योषा वाव गौतमाग्निरिति मु० पुस्तके नास्ति।

वस्तुषु वेदितव्यं । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न प्रोदनात्मन् । अतस्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्मुपस्थादिषु प्रयुक्तपुरतैबस्थादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति ब्रूमः । यो हि वदिर्गुणः प्रवर्त्तते पुरुष “द्रष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न च तत्रात्मनिकं पुरुषार्थं सभते । तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिकं स्वाभाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगोत्म-

तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधिमतं । ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्मत्वं विद्धि” “आत्मा द्रष्टव्यः” इति विज्ञाने लिङ्गोत्तयप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत्र आह । तद्विषय इति । तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विषयः पुरुषं प्रवर्त्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “ममायं नियोगः” इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह । अहेयेति । वस्तुस्वरूपो विषयकत्वात् ब्रह्मबो निरतिशयस्यासाध्यत्वात् विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञानश्च न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलभावादित्यर्थः । विधिप्रदानां गतिं पृच्छति । किमर्थानीति । विधिच्छायानि प्रसिद्धयामादिविधितुल्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययेरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्मृत्ये स्तुत्या आत्यन्तिकोदहेतुत्वभ्रान्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिप्रदानीत्याह । स्वाभाविकेति । विदुषोति । यो हीत्यादिना । तत्र विषयेषु सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । श्रोतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति श्रेयः । श्रवणस्वरूपमाह । तस्येति । अन्येषां ज्ञानं । यदिदं जगत्तत् सर्वं आत्मैवेत्यनात्मवाधेनात्मा बोध्यते । अद्वितीया-

नि स्रोतस्तथा प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते “इदं सर्व्वं यदयमात्मा” “यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कथ्येत् केन कं विजानीयात्” “विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदप्यकर्त्तव्यप्रधान-मात्मज्ञानं शानायोपादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपग-म्यते । अस्वङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्व्वक-र्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्” ॥*

इति ।

“एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत” इति च श्रुतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं । यदपि केषिदाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-वादी वेदभागो नास्ति” इति । तन्न । औपनिषदस्य पुरुषस्या-

दृष्टात्मबोधं क्व विधिः तपस्वी दैतवनोपजीवनः क्व स्यास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ “अयं सर्व्व प्रभानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमान-मनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यदैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभि-प्रायः । ज्ञानदोषार्थश्चच्छब्दः । एतद् गुह्यतमं तत्त्वं वृत्तिकारमतनि-रासमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति । यदपि केषिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकासिद्धत्वात्तन्न वेदान्तार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नाख्येव

* संसारमनुसंज्वरेदित्यपि पाठः ।

नन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी
 ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो
 नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं “स एष नेति
 नेत्यात्म” इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
 नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वाद्दुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं ।
 न, तस्माच्चित्त्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तव्यतिरेकेण
 तस्मात्तौ सर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे
 तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्व्वस्यात्मा; अतः स न केनचित्

वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह ॥
 नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात्
 कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धं । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतु-
 स्तद्धेतुकार्यबोधमनुमाय वक्तव्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थप-
 दानां कार्यान्विते श्रुतियद्वाङ्मनसिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति
 वाच्यं “पुत्रस्ते जातः” इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय
 युञ्जादिपदानां सिद्धे सकृत्तियद्वात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्ति-
 रित्यङ्गीकारे जायवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यर्थं । किञ्च ब्रह्मणो
 नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ
 वा कार्यशेषत्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरो-
 धात्? तत्राद्यं पक्षत्रयं निराचष्टे ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषत्वार्थम-
 संसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा
 हेत्वन्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थं “इदं न इदं न”
 इति सर्व्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं
 शङ्कते ॥ नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधोविष-
 यत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थकरा अपि न
 जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति ॥ समस्तार-
 तम्यवर्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतियोतकानि विशेषणानि । पञ्चमं
 निरस्यति ॥ अत इति ॥ केनचिदादिना प्रमाणेन वेत्यर्थः । अगम्यत्वात्

प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुं य एव निराकर्त्ता तस्यै-
वात्मत्वात् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः ।
सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि
विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत
एव नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् “पुरुषात् न परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्वैपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
इति वैपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रका-
शमानत्वे उपपद्यते । अतो भूत*वस्तुपरो वेदभागो नास्तीति
वचनं साहसमात्रं । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं । दृष्टो
हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः तद्गुणजिज्ञासाविषय-

मानान्तरविरोध इति भावः ॥ सात्त्विककर्माङ्गचेतनत्वात् कर्तव्यदिति
तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाऽज्ञातस्य व्याघातकत्वान्न
कर्म्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वाद्देयानुपादेयत्वाच्च न कर्म्म-
शेषत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेतुत्वमाशङ्क्याह ॥
सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे ॥ विक्रियेति ॥ उपा-
देयत्वं निराचष्टे ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं
हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा
हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥ काष्ठा सर्व-
स्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादनाध्यत्वादपूर्वत्वाद्देदान्तेषु स्फुटभा-
गाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं ॥ तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्वेति ॥ तं सकारण-
सूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हेतुशक्यत्वात्त्वात् पृच्छामीत्यर्थः । अत इति ।
उक्तजिज्ञैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वा-
क्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ वेदस्य नैरर्थको शङ्किते तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यं । दृष्टो हीति ॥ तत्र फलवदर्थवबोधनमिति वक्तव्ये धर्म्मवि-
चारप्रक्रमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनि-

* भूतेति मु० पुस्तके नास्ति ।

त्वादिधिप्रतिषेधश्रास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं । अपि च “श्रास्त्रायस्य
क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इत्येतदेकान्तेनाभुपगच्छतां
भूतोपदेवानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेष*व्यतिरेकेण
भूतशब्दस्वरूपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिश-

रासः । अत एवानुपपन्नत्वेऽर्थे “तत्प्रमायमिति” सूत्रकारो धर्मस्य फल-
वदश्रास्त्रत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । “तथावाश्रयं ब्रह्मणः” इति वृद्धवाक्ये-
विरोध इत्याह । तद्धर्ममिति । निषेधश्रास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्व-
मस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मश्रास्त्रस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्गर्थे कर्मश्रास्त्रस्य तात्पर्यं, लिङ्गर्थश्च लोके प्रवर्त-
कश्रास्त्रमोक्षरत्नेन स्मितं यामादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मशोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि परा-
भिमतकार्यविषयत्वे सिद्धे प्रमायं किमुत श्रास्त्रश्रास्त्रेति मन्तव्यं ।
किञ्च । वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदि-
त्याह । अपि चेति । किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः
फलाभावो वा ? आद्य आह । श्रास्त्रायस्येति । इति न्यायेन एतद-
भिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति”
इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु
केनेतन्मभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह । प्रवृत्तीति । कार्य्यतिरेकेण भ-
व्यार्थत्वेन कार्य्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादि-
शब्दः कूटस्थं न वक्तोत्वत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रिया-
शेषत्वादेति प्रश्नः ? ननु दध्यादेः कार्य्यान्वयित्वेन कार्य्यत्वादुपदेशः, न
कूटस्थस्याकार्य्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति । न हीति । दध्यादेः
कार्य्यत्वे कार्य्यभेदे शेषत्वशान्तिः । अतो भूतस्य कार्य्यश्रित्तस्य शब्दा-
र्थत्वं कथमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते । अक्रियात्वेऽपीति । क्रियार्थः
कार्य्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्य्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य
कार्य्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा ? नाद्य इत्याह । नैष दोष इति ।
दध्यादेः कार्य्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्य्यान्वयी

* तच्छेषव्यतिरेकेत्येति मु० पुस्तके नास्ति ।

तीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ।
 चक्रिषाम्नेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश
 इति चेत्, नैव दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिवर्तनशक्तिमदस्य-
 उपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्त्वनु-
 पदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते,
 चनवनतात्मवस्त्वपदेशस्य तथैव भवितुमर्हति; तदवगत्या मि-
 ष्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टम-
 र्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्त्वपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
 इति चैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रिया-

शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तियह्यादित्वर्थः । द्वितीयम-
 ङ्गीकरोति । क्रियार्थत्वनिवृत्तिः । तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रिया-
 श्रेयत्वं फलमदिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु शब्दार्थः । ननु
 भूतस्य कार्यश्रेयत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह । न
 चेति । फलार्थं श्रेयत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः ।
 आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते । नदीति । यद्यपि दध्यादि-
 क्तवो निष्कलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्य ब्रह्म-
 वादिनः द्विवाद्द्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य
 साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वज्ञानमात्रेण साफल्यदर्श-
 नादित्याह । उच्यते इति । तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रिया-
 द्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्त्वपि वेदान्तानां सफल-
 भूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवययं । इदानीं वेदान्तानां
 निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह । अपि चेति । गजः प्रह्वत्यर्थेन
 सन्तत्वात् हननाभावो गजार्थः इष्टसाधनत्वं ब्रह्मादिप्रत्ययार्थः, इष्ट-
 ज्ञान नरकदुःखाभावः, तत्परिपाकको हननाभाव इति निषेधवा-
 क्यार्थः, हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्त्वावर्थाङ्गनस्य दुःखसाधन-
 त्वधिया पुरुषो निवर्तते, नात्र नियामः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया तत्त्वा-

साधनं । अक्रियार्थानामुपदेष्टोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टं । न च स्व-
भावप्राप्तहन्यर्थानुरागेण नञः ब्रह्ममप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं
हननक्रियानिवृत्तौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत्

धनदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाद्या निवृत्तिः
क्रिया । अभावत्वान्नापि क्रियासाधनं । अभावस्य भावार्थहेतुत्वा-
द्भावावर्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थं प्रामाण्यमिति
भावः । विपक्षो दृष्टमाह । अक्रियेति । ननु स्वभावतो रामतः प्राप्तेन
हन्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्घट्टक्रिया
बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वादिधीयते “अहननं कुर्यात्”
इति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमिच्छाशङ्क निषेधति । न चेति ।
सौदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्तौ-
दासीन्यं हननभाव इति यावत् तद्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्प-
यितुं न च ब्रह्ममिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नञन्वर्थत्वसम्भवे
तद्विरोधिक्रियाकक्षणाया अन्वयत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनियेधभेदविभवापत्तेरिति भावः । ननु तदभाववत्तदन्यतद्वि-
जयोऽपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः अधर्मः” इति प्रयोग-
दर्शनमिति चेत् । न । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह । नञश्चेति ।
अवादिशब्दानाम् अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषुवागव्यादीनां ब्रह्म-
धमुसम्बन्धाभावेन लक्षणावतारात् । अन्यविबद्धेषु लक्ष्यं युक्तं
शब्दसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविबद्धे वा पापे
ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शब्दस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ्
प्रसव्यप्रतिषेध एव न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यं । यदा नञः प्रकृत्या
न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां
किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टञ्च सा-
पेक्षया बलवदनिष्टानुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयसं-
युक्तत्वान्न भोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च “न हन्तव्यः” हननं बलव-
दनिष्टसाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र “हनन्तव्यः” इति

सुखमन्विनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिस्तौदासीन्यकारणं,
 सा च दग्धेन्वनाशिवत् सुखमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रिया-
 निवृत्तौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न दन्तव्यः” इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं
 मन्वामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुरुषार्थानुपयो-

हवने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नेत्रभावबोधवे बन्धवद-
 निवृत्तसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूप-
 विज्ञेयसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषज्ञाभावपर्यवसानात् । विशेषज्ञं
 बन्धवदनिवृत्तसाधनत्वमिति तदभावे बन्धवदनिवृत्तसाधनत्वं नणर्थ इति
 पर्यवसन्नं तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्वाद् । अभावेति । चोऽप्यर्थः
 ब्रह्मान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरप्योत्तर्यः ।
 बुद्धेः क्षयित्वात्तदभावे सत्तौदासीन्यात् प्रश्रुतिरूपा हननादौ
 प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह । सा चेति । यथाभिरिन्धनं दग्ध्वा
 शान्तिरिति एवं सा नणर्थीभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूर्खं
 रामेन्वयं दग्ध्वैव शान्तितीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कृते प्रश्रुतिरिति भावः ।
 वदा रात्रतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे सुखमेव शान्तितीत्यर्थः । परपक्षे
 तु हननविरोधिक्रिया कार्य्यत्वत्केऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात्
 प्रश्रुतिर्दुर्व्यादा । तस्मात्तदभाव एव नणर्थ इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
 भावार्थाभावेन तद्विषयककृतत्वभावात् कार्य्यभावस्तच्छाब्दार्थः । बद्धे-
 त्वत्कृतपक्षे निवृत्त्युपपन्नितमौदासीन्यं यस्मादिशिश्टाभावापन्नमेवेति
 बाह्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नणर्थसाध्यत्वापादानार्थं निवृत्त्युप-
 पन्नितत्वमिति ध्येयं । तस्य बटोर्नतमित्वनुस्येयक्रियावाचित्रतश्च्येन
 कार्य्यमुपक्रम्य “नेच्छेतीत्यन्तमादित्वं” इति प्रजापतिव्रतमुक्तं ; अत उप-
 क्रमवशात्तत्र नच ईच्छाविरोधिसङ्ख्यक्रियाफलक्षणाङ्गीकृता एवमगौ-
 रसुरा अधर्म इत्यादौ नाम धात्वर्थवृत्तस्य नणः प्रतिषेधवाचित्वावो-
 मात् अन्वावबद्धकृतत्वत्वं । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव
 नणर्थं मन्वामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नणर्थे सिद्धे निषेधशा-
 स्त्रमानत्ववहेदान्ताणां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः ; तर्ह्यक्रियार्थाना-
 मानर्थत्वमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह । तस्मादिति । वेदा-

शुभाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यं । य-
दप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यगुप्रवेष्टमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं
स्यात् सप्तदीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं, रज्जु-
रिचं नाचं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ।
ननु अतत्रद्वेषोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न रज्जुख-
रूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्म-
भावस्य यथापूर्वं संसारित्वं ब्रह्मं दर्शयितुं *ब्रह्मात्मभाववि-
रोधात् । न हि, शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं
दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमान-
निवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति
ब्रह्मं कल्पयितुं । न हि, धनिनो गृहस्यस्य धनाभिमानिनो
धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभि-
मानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च
कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव
कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्व-
निमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या“अशरीरं वाव सन्तं न प्रि-
याप्रिये स्पृहत” इति । शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत

न्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदित्यर्थः । यदपीत्यादिस्युक्तार्थं
अवबोधानमात्रात् संसारानिष्टत्वावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्ति-
दुरपङ्गवे सति दृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ ब्रह्माहमिति
साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह ॥

* वेदप्रमाणजनितेति ८ स० पु० पाठः ।

इति चेत्, न, सञ्चरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः
 शरीरात्माभिमानस्य च मिथ्याज्ञानं मुक्ता अन्यतः सञ्चरीरत्वं
 ब्रह्मं कल्पयितुं । नित्यमञ्चरीरत्वं अकर्म्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ।
 तत्कृतधर्माधर्म्मनिमित्तं सञ्चरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरसम्बन्ध-
 सासिद्धत्वाद्धर्म्माधर्म्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य
 धर्माधर्म्मायोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा
 अनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
 शक्तिधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धन-

तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽशरीरत्वं विवर्द्धमिति शङ्कते । शरीर
 इति । आत्मनो देहसम्बन्धस्य आन्तिप्रयुक्तत्वादतत्त्वधिया तन्नाशरूप-
 मशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह । नेत्यादिना । असङ्गात्परन्वश-
 रीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यव्यत इत्याह । नित्यमिति । देहात्मनोः
 सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते । तत्कृतेति । तन्नाशार्थं कार्योपेक्षेति भावः ।
 आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्म्माधर्म्मात्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्ध-
 न्मन्वेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहृ-
 रति । नेत्यादिना । नन्वेतद्देहजन्मधर्म्माधर्म्मकर्म्मञ्च एतद्देहसम्बन्ध-
 हेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्व्वदेहकर्म्मञ्च एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व्व-
 देहश्च तत्पूर्व्वदेहकर्म्मञ्च एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व्वदेहश्च पूर्व्वदेहकृत-
 कर्म्मञ्च इति बीजाद्भ्रुवदनादत्वात्तत्रायं दोष इत्यत आह । अन्येति ।
 अप्रामाण्यिकीत्यर्थः । न हि बीजाद्भ्रुवः ततो बीजान्तरश्च यथा प्रत्यक्षेण
 दृश्यते तददात्मनो देहसम्बन्धः पूर्व्वकर्म्मकृतः प्रत्यक्षः, नाप्यसि क-
 श्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो ह्येत्यादिः श्रुतिः सर्व्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः ।
 तत्र युक्तिमाह । क्रियेति । कूटस्थस्य कृत्ययोगात् कर्तृत्वमित्यर्थः ।
 सतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैध-
 र्म्येन विरस्यति । नेति । राजादीनां स्वकीतव्यकार्ये कर्तृत्वं युक्तं
 नात्मन इत्यर्थः । देहकर्म्मयोरविद्याभूमौ बीजाद्भ्रुवदावर्त्तमानयो-

दानाद्युपाख्यितस्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न स्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुं । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातं । अत्राहुः, देहादिव्यतिरिक्तस्वात्मन आत्मोपे देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति । न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा केचनरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गुख्योऽन्वः प्रसिद्धस्ततस्वान्यः पुरुषः प्राधिकैः कौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः सम्यक् सः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ । अथा मन्दान्धकारे “स्वाणुरयं” इत्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्वाणुविषयौ । यथा वा, शुक्तिकायामकस्मात् “रजतमिदं” इति निश्चितश्च-

रात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिजनित एवेत्याह । मिथ्येति ॥ ननु “यजेत” इति सिद्धगुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह । एतेनेति ॥ भ्रान्तिजनितेन देहादिसम्बन्धेन यामादिकर्तृत्वमात्रज्ञानोधाद्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्त्वमिति भावः भेदज्ञानाभावात्त गौण इत्याह । नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो ज्ञेन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति । भेदज्ञानग्रन्थस्य पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः संज्ञयमूलो नावुदाहरति ॥ यथा मन्देति । यदा संज्ञयमूलयोर्बौद्धत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह । यथा वेति ॥ अकस्मादिति । अतर्कितारुहादिना संस्कारोद्भवे सतीत्यर्थः । निरुपपत्तारोह मूलज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनास्मिन्नि, देहा-

इन्द्रप्रत्ययौ तद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण इन्द्रप्रत्यया-
नात्मानात्प्रविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ ब्रह्मो बहितुं ।
आत्मानात्प्रविवेकिनामपि पश्चिन्तानामजाविपालानामिवावि-
विश्रौ इन्द्रप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्त्व-
वादिना देहादावर्हप्रत्ययो भिद्यैव न गौणः, तस्मान्निष्ठाप्र-
त्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरी-
रत्वं । तथा च ब्रह्मविद्विषया भुतिस्तद्यथा “अहिनिर्लवपनी वल्लीके
मृतप्रत्यस्ता प्रथीर्तवमेवेदं शरीरं गेते अथायमशरीरोऽमृतः
प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इव
सवामवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च ।
स्तितरपि च “स्वितप्रज्ञस्य का भाषा” इत्याद्या स्वितप्रज्ञस्य चणा-
न्वाचशाखा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं । यस्य तु यथापूर्वं संसा-

त्वादिनान्तु नेत्रभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाद्यमाह । तथा
चेति । तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्लवपनी सर्प-
त्वत्वं वल्लीकादौ प्रवृत्ता निक्षिप्ता मृतसर्पस्य तस्माभिमाना वर्तते,
एवमेवेदं विदुषा तस्माभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वया
निर्मलसर्पवदेवायं देहस्योऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वचोवाभिमा-
नाभावादशरीरत्वादमृतः प्राञ्जितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तद्ब्र-
ह्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, यस्ततोऽचक्षुरपि बाधितचक्षु-
राद्यनुदृष्ट्वा सचक्षुरिवेत्यादि बोध्यं । इत्थनवद्यमिति । ब्रह्मात्मज्ञाना-
नुक्तिनाभात् सिद्धं वेदान्ताणां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दो-

* विवेकिनः इति मु० पु० पाठः ।

रित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं । यत्तु पुनरङ्गं अवस्थात्
पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्द्वर्तनादिधिषेवत्वं ब्रह्मणो न
स्वरूपपर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासन-
योः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्वच विनियुज्येत भवेत् तदा विधि-
षेवत्वं । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि अवसवद्वग-
त्यर्थत्वात् । तस्माच्च प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्राह्मप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्ततन्ममेव ब्रह्म ब्राह्मप्रमाणकं वेदान्त-

वतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य अवसवन्मनननिदिध्यासनयो-
रप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गोक्तारात् ब्रह्मणो विधिषेवत्वमुद्दिश्य ज्ञान-
नक्षयतया प्राधान्यादित्वाद् । नेति । अवसवं ज्ञानकारणवेदान्तगोच-
रत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं नियमा-
दृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सम्भाषेत्तान्यायादिति मन्तव्यं । तर्हि ज्ञाने
विधिः किमिति त्वत्तत्तत्राह । यदि हीति । यदि ज्ञाने विधिमङ्गी-
कृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेयसत्त्वादिवान्मैर्लम्ब्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्ति-
रूपफलजाभे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत तदा
विधिषेवत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राप्तावगत्या फल-
जाभे विध्यगोमादित्यर्थः । तस्मादिध्यसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भ-
वात् । सूत्रं योजयति । स्ततन्ममिति । एवञ्च सतीति । चोवधारणे
उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्ततन्ममे सत्त्वेव भगवतो व्यासस्य एषङ्गब्राह्मण्यति-
युक्ता, धर्मविषयज्ञानप्रमेयजाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभे-
दात् युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं एषगारम्भ इत्याशङ्क्या-
ह । आरम्भमाहश्चेति । अथ ब्राह्मसाधनधर्मविचारानन्तरं अतो
ब्राह्मधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मा-
नसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्वादित्वात् दृष्टान्तमाह । अथेति ।
द्वितीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्वाणानन्तरं शेषिबाधेवस्य
प्रयोगसम्भवात् काः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः ।
एवमारभ्येत गेत्वारम्भं तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धं, एवञ्च सत्यघातो ब्रह्मजिज्ञासेति
 ब्राह्मरत्रय उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि घातो धर्म-
 जिज्ञासेत्येवारब्धत्वात् पृथक्ब्राह्मरत्रयमारभेत, चारभ्यमानं चैवं
 चारभ्येत चघातः परित्रिष्टधर्मजिज्ञासेत्यघातः क्रत्वर्थपुद्गलार्थ-
 बोधिजिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः
 ब्राह्मरत्रयोऽघातो ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतद-
 वसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि । न
 ह्येवानुपादेयादैतात्मावगतौ निर्विषयास्त्वप्रमादकाणि प्रमा-
 णानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः ॥

“मौलमित्यात्मनो ऽसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।

सत् ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्विष्ट्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमादत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्नात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥

देहात्मप्रत्ययो यदत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तददेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥

चतुःसूत्री समाप्ता ॥*

भावः । समते सूत्रानुगुह्यमस्मीत्याह । ब्रह्मेति । जैमिनिना ब्रह्म न
 विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रञ्च युक्तमित्यर्थः । वेदार्थबोधेद्वैतं तर्हि
 वैवसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याह, ज्ञानात् प्रमेव तेषां
 प्रमाणां न पश्चादित्याह । तस्मादिति । ज्ञानस्य प्रमेवप्रमादबाधक-
 त्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यश्रेयः तद्देहात् प्रमेव सर्वस्यवहार इत्यत्र
 ब्रह्मविदां मायामुदाहरति । अपि चेति । सदबाधितं ब्रह्म पूर्वमा-

* ८ अङ्गपुस्तके चतुःसूत्रीसमाप्तेति पाठो नास्ति ।

एवं तावदेदाम्नावाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि*
तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेष्टं ब्रह्मणि पर्य-
वसानमुक्तं । ब्रह्म च सर्व्यं सर्व्यं जगदुत्पत्तिस्थितिनाश-
कारणमित्युक्तं । साक्षादयं परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणांतर-

त्मा विषयानादत्त इति सर्वसाध्यहमित्वेवमोक्षे जाते सति पुत्रदेहादेः
सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदारादिभिरहमिति स्वीय-
दुःखसुखभाक्कगुणयोगाद्रीवात्माभिमानस्य “नरोऽहं कर्त्ता मूढः” इति
मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्त्वे कार्यं विधिनिषेधादि-
व्यवहारः कथं भवेत्, हेतुभावात् न कथञ्चिद्वेदित्वर्थः । नन्वहं
ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मात्मायोगादित्वात्तु,
प्रमादत्वस्याज्ञानविषयितान्तःकरकतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह ।
अन्वेष्टव्यः इति । “य आत्मापहतपाप्मा विरजा विमृत्युर्विशोकः सो
ऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्चिद्वा-
तोरात्मनः प्रमादत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागदेषमरणविवर्जितः
परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमादत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणां
प्रामाण्यं कथमित्यत आह । देहेति । यथा देहात्मप्रत्ययः कल्पितो
भ्रमेऽपि व्यवहाराकृतया मागत्वेनेष्यते वैदिकैः, तद्वह्नौकिकमध्यस्थ्यादि-
कमात्मबोधावधिव्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमि-
ष्यतां, वेदान्तानाम्ना कालत्रयाबाध्यबोधितत्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्य-
मिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चयात् । आत्मनिश्चयादिवाङ्मन्यार्थादायां ।
प्रमादत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि ह्यस्त्वास्त्रायसमन्वयः ।

कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ।

दत्तमनूद्याद्योपकृतत्वमवान्तरसङ्गतिमाह । साक्षादयस्त्विति ॥ भवतु
सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मागान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्ति-
ग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारकत्वायोगाच्च न समन्वयः,
किन्तु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानस्ये

* ब्रह्मात्मनीति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

मन्वमेवेति मन्वमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराख्यनुमिमा-
नास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्व्वेवैव तु वेदान्त-
वाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्य्येषु कारणं खिलवृत्ति-
दितं । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते ।
काशादास्तेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते,
अब्रह्म समवायिकारणं । एवं अन्येऽपि तार्किका वाक्याभास-
युक्ताभाषावहृष्माः पूर्व्वपक्षवादिन इहेत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवा-
क्यप्रमादज्ञेनाकार्य्येषु वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्श-
नाय वाक्याभासयुक्ताभासप्रतिपत्तयः पूर्व्वपक्षोक्त्य निराक्रि-
यन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति

त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरमन्वमेवे-
त्याद्यहः शक्तिग्रहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रह-
सम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं । किञ्च “तेजसा सोम्य
शुक्लेन सम्भूक्तमन्विष्” इत्याद्याः श्रुतयः । शुक्लेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतो
ऽन्वेषणं दर्शयन्ती मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह ॥ सर्व्वे-
भ्यिति ॥ मन्वतीन्प्रियत्वेन प्रधानादेर्वाप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं
तत्राह ॥ प्रधानेति । ब्रह्मार्थं तच्छब्दप्रकृतिकं यथा घटः, यच्छब्दं तथे-
तन्नसंबुद्धं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानग्रन्थाः प्रधानपु-
षसंबोग्ना इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह ॥
काशादास्त्विति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत् कार्य्यं
तत् बुद्धिमत्कर्तृकमिति । ईश्वरं कर्त्तारं परमाब्रह्म यत् कार्य्यब्रह्मं तत्
खल्वनपरिमादब्रह्मकारणमित्यनुमिमते इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धादयः
“असहा इदमय आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यदस्तु तच्छून्यावसानं
यथा दीप इति युक्तावभासः । एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासा-
वोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति । तत्रेति ॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः । आ-
करवमीमांसान्वायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमादज्ञत्वं यच्छब्दकारणं तथे-

मन्वमाना आहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वज्ञत्वे-
 ग्रंथेषो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्येवेषानि प्रधानकारण-
 वशेषपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वज्ञत्वं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
 विकारविवयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते । कथं । यत्त्वं ज्ञानं
 मन्वसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन
 च सत्त्वधर्मैव ज्ञानेन कार्यकारणत्वतः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः
 प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं । न च
 केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपसम्भिमामस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
 ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारण-
 भूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव
 सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अथशश्च तथापि सर्वज्ञं
 ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यं ।
 न हि सर्वविवक्ष्यं ज्ञानं कुर्वन्देव ब्रह्म वर्त्तते । तथा हि ज्ञानस्य

तन्मचेतनं वेति ईश्वरस्य मुख्यत्वमौल्यत्वात्मां संशये पूर्वपक्षमाह ।
 तत्र साह्या इति । अपिशब्दावेवकारार्थी स देवत्वादिस्य ब्रह्म-
 शिष्टवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः ।
 पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपात्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञावमिति विवेकः ।
 अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह । तेन च सत्त्वधर्मैवेति । न
 केवलस्येति जन्मज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् निरूपकध्वेरकार्यत्वात्सम्भ-
 वस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्प-
 र्याभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह । त्रिगुणत्वादिति । त्रयो गुणा एव
 प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमिच्छते । तदवस्थायामपि
 प्रकये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमन्ततमित्यर्थः । ननु मया कि-
 मिति शक्तिमत्त्वरूपं गौडं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह । न हीति ।

नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो ऋष्येत । अथानित्यं
 तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्व-
 ज्ञानब्रह्मिभ्यश्चैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्व-
 कारकग्रहण्यं ब्रह्मोच्यते त्वया । न च ज्ञानसाधनानां ब्रह्मोरेन्द्रिया-
 दीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधान-
 ज्ञानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः सृदादिवत्
 नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं ब्रह्मं
 वेदान्तेष्वाम्ययितुं । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दं । ईक्षतेः ईक्षि-
 षत्वश्रवणात् कारणस्य । कथं । एवं हि श्रूयते “सदेव सौम्येद-
 मय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत ब्रह्म स्यां
 प्रजापतेषु” इति “तप्तेजोऽसृजत” इति तत्रेदं शब्दवाच्यं नाम-
 रूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्यं तस्यैव प्रकृतस्य
 ब्रह्मशब्दवाच्यस्यैव पूर्वकतेजःप्रभृतेः सृष्टुं दर्शयति । तथाच
 अन्वयः “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चननिषत्

अनित्यज्ञानस्य प्रकये नास्मात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्वाह ।
 अपि चेति । ब्रह्मणः कारकत्वं स्मृतिपादे समर्थते प्रधानादेः कारकत्वं
 वर्णपादे युक्तिभिर्निरस्यति । अधुना तु श्रुत्या निरस्यति । ईक्षतेर्ना-
 शब्दमिति । ईक्षितश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानं । अशब्द-
 तात् कारकमिति सूत्रयोजना । तत् सशब्दवाच्यं कारकमैक्षत
 ईक्षितमेवाह । वक्षति । ब्रह्मप्रपञ्चरूपेण स्थिरार्थमहमेवोपादानतया

स ऐक्षत लोकासृजता इति” “स इमासोकानसृजत” इति ईशापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रसृत्याह “स ईशासृष्टे स प्राणमसृजत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्व ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामस्वरूपमन्नञ्च जायते” इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहरणव्यानि । यन्तु उक्तं सत्त्वधर्मैश्च ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्त्रायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मैश्च ज्ञानं सम्भवति । ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपात्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

कार्याभेदात्कनिष्ठामीत्याह ॥ प्रेति ॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्वाह ॥ तदिति ॥ निवृत्तकृत् सत्त्वाक्रान्तमिति यावत् । “सजीवाभिन्नः परमात्मा” “प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्व्योनिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्थं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिवन्तेन धातुस्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षतं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य कक्षययेत्याह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥ इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्वत्वमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन कक्षयया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः सौर्यादिविद्वः त्रिगामस्याङ्गानामविधानात् पूर्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिस्याङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन जाभमाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विज्ञेयतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षयमेव तपः । तपस्विनः फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्रार्थं ब्रह्म । केवकसत्त्वहृत्तेजान्त्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तं । सम्प्रति न केवञ्जडवृत्ति-

रजसुमोक्षपात्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चि-
 ज्ञत्वमुच्यते । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जायते नाभि-
 धीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं
 प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं । योगिनास्तु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्षनिमित्तं स-
 र्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणं । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीच्छित्वं
 प्रधानस्य कस्येत यथाग्निनिमित्तमद्यःपिष्ठादेर्दग्धत्वं । तथा
 सति यन्निमित्तमीच्छित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म
 जनतः कारणमिति युक्तं । यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्व-
 ज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्या
 सम्भवादित्युच्यते । इदं तावद्भवान् प्रवृत्तः कथं नित्यज्ञान-
 क्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति; यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं
 ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धं; अनित्यत्वे हि
 ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचित् न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्व-
 मपि स्यात्, नामै ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञान-
 विषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रततौष्णप्रकाशे
 ऽपि सवितरि दहति प्रकाशति, इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ।
 ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे सति दहति प्रकाशतीति व्यपदेशः

ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिवृत्तियुक्तबोधो वा ज्ञानं ।
 तथास्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति येनोक्त-
 ज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्व-
 मुक्तमित्यत आह ॥ योगिनान्विति ॥ क्षेत्रसाङ्गमतमाह ॥ अथेति ॥
 सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य कृत्वसा-
 धत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ सर्वं जानातीति

स्नात्, न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मासंयोगोऽस्तीति विषमो
 दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्माणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यप-
 देद्वद्गर्नादेवमसत्यपि ज्ञानकर्माणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्व-
 व्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईच्छित्वन्मु-
 तयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्मा यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वर-
 ज्ञानस्य विषयीभवति इति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्व्वचनीये नाम-
 रूपे अथाकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत् प्रसादाद्भि यो-
 गिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगब्राह्म-
 विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहति-
 विषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यद्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
 रादिसम्बन्धमन्तरेणैच्छित्वमनुपपन्नमिति, न तच्चाद्यमवतरति

शब्दसाधुत्वं शङ्कते । ज्ञाननित्यत्व इति । नित्यस्यापि ज्ञानस्य तद-
 र्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपार्थे कल्पयित्वा कार्यत्वेपचाराद्ब्रह्मस्तत्क-
 र्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रततेति ॥ सन्ततेत्वर्थः ।
 असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते
 इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात् कर्माभावे तदैक्षतेत्वयुक्तं इति
 तत्राह ॥ कर्मापेक्षायान्विति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे स-
 वितरि प्रकाशत इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचार-
 वञ्चितात्मन्यपि चिद्रूपेण कर्तृत्वोपचारात्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वं । अधुना
 तु कुम्भकारस्य खोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेणैक्षतेत्वदोश्वरस्यापि खोपा-
 ध्यविद्यायाः विविधवृत्तिसंस्कारायाः प्रकथावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः
 सगान्मुखः कश्चित् परिग्रामः तस्यां सूक्ष्मरूपेण गिनीनसर्व्वकार्यवि-
 षयकं ईक्ष्यं तस्य कार्यत्वात् कर्मसङ्गावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति
 द्योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकविम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य
 कथमीक्ष्यं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्वभावादिति चेत् । न । कार्यानुकूल-

सहितप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानु-
पपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञा-
नोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य । मन्त्रौ
चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानताञ्च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत् समस्याभ्यधिकञ्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

“अपाणिपादो जवनो यहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता
तमाङ्गरयं पुरुषं महान्तं” ॥ इति च ॥

ज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्ष्यमानकृत्नित्यज्ञानवत्त्वात् । न
च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्व्वाहात् किमोक्षयेवेति वाच्यं । बाध्यादेरेव
शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वादाद्यादि-
कारणत्वेनाकाशवदैक्ष्यतेत्वागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्ष्यमानाकाशादिहेतुत्वे-
नाङ्गीकार्यमित्यर्थः । अद्याकृतकार्यापरत्त्वचैतन्यरूपेक्ष्यस्य कारणानपेक्षत्वेऽपि
वृत्तिरूपेक्ष्यस्य कारणं वाच्यमित्याशङ्काह । अपि चाविद्यादिमत
इति । यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीर-
स्यापि अन्येक्ष्यकारकत्वमिति भावः । ननु यत् अन्यज्ञानं तत् शरीर-
साध्यमिति व्याप्तिरन्तोत्वाशङ्क्य श्रुतिबाधमाह । मन्त्रौ चेति । कार्यं
शरीरं । करणमिन्द्रियं । अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यापेक्षया परा,
विचित्रकार्यकारित्वादिविधा सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमात्रसिद्धे-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी
 “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः। तत्र कि-
 मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ?
 अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसङ्गा-
 तोपाधिसम्बन्ध इत्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव
 व्योम्नः, तत्कृतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं
 करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चा-
 काशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ; तथेहापि देहादिस-
 ङ्गातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते
 चात्मन एव सतो देहादिसङ्गाते अनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो

त्वाह । श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या वृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी
 अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिवि-
 म्वितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामविम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता चादृतापि
 स्वाभाविकीति वार्थः ॥ अपाश्वरपि ग्रहोता । अपादोऽपि जवनः ।
 ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अग्र्यमनादिं
 पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शङ्कते ॥ नन्विति ।
 ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो ना-
 स्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वाज्ञापसिद्धान्त
 इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतच्छन्य-
 प्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्गीर्ण इति शेषः । अव्यतिरेके कथमसङ्कर-
 क्तत्राह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः, देहादिसम्बन्धस्य हेतु-
 रविवेकोऽनाद्यविद्यातया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बो जीवः,
 विम्बचैतन्यमीश्वर इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्य-
 त्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदस्य कार्य एवेति विवेकः ।
 नन्वखण्डस्यप्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह ॥ दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो

मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण, सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-
मीच्छित्वत्वमुपपन्नं संसारिणः । यद्युक्तं प्रधानस्थानेकात्मकत्वात्
मृदादिवत् कारणलोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधा-
नस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तं । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कार-
णत्वं निर्वाहं ब्रह्मते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यतेर्न वि-
लक्षणत्वादस्य इत्येवमादिना । अत्राह । यद्युक्तं, नाचेतनं प्रधानं
अगत्कारणमीच्छित्वत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते । अचेत-
नेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यासन्नस्य
कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचे-
तनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तद्वैच-
तेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराङ्गे ग्रामं
रथेन गमिष्यामीतीच्छित्वा अगन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते,

देहादिभिन्नस्य प्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्दु-
रपङ्गवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्ति-
सिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्योक्तमिथ्याबुद्धौ लोकाणुभ-
वमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः ।
पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि
मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्त्वेद्यशब्दशक्तिय-
हायोग इति तन्न । सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्ति-
कानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितं । सम्प्रत्युत्तर-
सूत्रे ब्रह्म निरस्याशङ्कामाह ॥ अत्राह इति ॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि । ननु
प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौशमीक्ष्यमिति । तत्राह ॥ यथेति ॥
नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वचनादिति
गौशार्थप्रचुरे प्रकारेण समाप्तातादित्यर्थः । अग्नेजसोरिवाचेतने सति
गौशो दृच्छतिरिति चेत्, न, आत्मशब्दात् सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रा-

तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चे-
तनवदुपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीच्छि-
त्वमौपचारिकं कस्यते? “तत्तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्” इति
चाचेतनयोरप्यज्ञेयसोच्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्-
कर्मकमपोचत्वमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचना-
दित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्मौपचारिकी ईक्ष-
तिः अप्तेजसोरिवेति तदसत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
सोस्येदमय आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽसृजत”
इति च तेजोऽवसानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीच्छिद तानि च
तेजोऽवसानि देवताशब्देन परामृश्याह । “मेयं देवतैक्षत” “ह-
न्नाहमिमास्त्रिसो देवता अनेन जीवेनात्मगानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाषि” इति । तच्च यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येच्छिद
कस्येति तदेव प्रकृतत्वात् मेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता
जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीरा-
ध्यक्षः प्राणानां धारयिता*प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत्? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

र्थमाह । यदुक्तमित्यादिना । सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमित्तित्रो
देवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरं इमाः सृष्टास्त्रिसोतेजोऽ-

* सुप्रितपुस्तके तत्प्रसिद्धेरिति पाठः ।

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति; अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीच्छित् परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदृष्टिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरत्मात्वेनोपदिशति । अप्रेजमोस्तु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देष्टात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणत्वमीच्छित्तत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेच्छित्तत्वं । सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीच्छित्तत्वमित्युक्तं । अथोच्यतेऽचेतनेऽपि

वन्नरूपाः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयावज्जवचनं, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपस्य स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः । जौक्तिकप्रसिद्धेर्जीवप्राग्धारण इति धातोर्जीवति प्राज्ञान् धारयतीति निर्वचनार्थेऽर्थः । अत्र त्विति ॥ स्वपक्षे तु विम्बप्रतिविम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाच्चीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दात् प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे । तथेति ॥ स यः सदास्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः एतदात्ममिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्यदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वच्च नासि संसारी, किन्तु तदेव सदबाधितं सर्व्यात्मकं ब्रह्मास्तीति श्रुत्यर्थः ॥ इत्यत्रोपदिशति ॥ अतश्चेतनात्मकत्वात् सश्चेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमप्रेजसोरिव सत ईक्ष्यं गौणमिति तत्राह ॥ अप्रेजसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्याकारयं दृष्टिः ॥ आदिषदाग्निमनं अप्रेजसोर्दृग्विषयत्वात् दृश्यत्वान्निगम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्ष्यस्य मुख्यत्वे नाधकमस्ति साधकश्च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्ष्यस्य गौणत्वमिति योजना ; चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्ष्यत चेतनवत्

प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वार्थकारित्वात् यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि मृत्ये भवत्यात्मशब्दे ममात्मा भद्रमेव इति; प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गो कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव मृत्यः सन्धिविद्यदादिषु वर्त्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतना-चेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनार्त्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एत-दात्मशब्दादीन्तेरगौणत्वं इत्यत उत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दात्त्वन्नं भवितुमर्हति “स आत्मा” इति प्रकृतं सदर्शमानमादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्माचयितव्यस्य तन्निष्ठा मुपदिश्य “आचार्यवान् पुरुषो वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते” इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवार्थं तदसीति याहयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवा-

कार्यकारीत्यर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सल्लक्ष्यते तथा च मुख्यमीक्ष्यमित्याह ॥ तयोरिति ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्ष्यं मुख्यं स्या-त्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौखमुख्ययोरनुस्ययोः संशयाभा-वेन गौखप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्ष्यं मुख्यमि-त्यर्थः । आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्देऽपि प्रधाने गौख इति श-ब्दते ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्ये नानार्थकत्वादित्याह ॥ अथ वेति ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सह-सदक्षिणात् क्रतौ ज्योतिष्ठोमे लोकप्रयोगादभौ च ज्योतिःशब्दे यथा मुख्यसदित्यर्थः । तस्मिन् सत्यदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्नि-ष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता । अनर्थाथेत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चास्येति ॥ कश्चित् किञ्च

दिशास्त्रं पुरुषस्थानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्; न तु निर्दोषशास्त्रं
 अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेत-
 नमनात्मानमात्मैत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स अद्धानत-
 यान्धगोलाङ्गुलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्वतिरि-
 क्तज्ञात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थादिहिन्येतानर्थञ्च
 च्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथा-
 भूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि श्वेत-
 केतो” इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं । एवञ्च
 सति तत्तपरशुद्धरणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश
 उपपद्यते । अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्त्य-
 मस्मीति विद्यादितिवत् सम्यग्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र
 मोक्षोपदेशो नोपपद्येत; तस्मान्न सद्दण्डिन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं,
 सत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो
 ममात्मा भद्रमेव, इति । अपि च कश्चिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति

दुष्टात्मा महारथ्यमार्गे पतितमन्त्रं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभासे कि-
 मत्रायुष्मता दुःखितेन स्वीयत इति । स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं
 मत्तोवाच । अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनगर-
 प्राप्त्यसमर्थं भावत इति । स च विप्रलिप्सु ईष्टगोयुवानमानीय तदीय-
 काङ्क्षुं चान्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्त्रं एष गोयुवा त्वां
 नगरं नेत्यति, मा त्वज काङ्क्षमिति । स चान्धः अद्धान्तया तदत्यजन्
 स्वाभीष्टमप्राप्त्यनर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥
 आत्मज्ञानाभावे सति विहिन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारञ्च
 प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यम-
 स्त्विति तत्राह ॥ एवञ्च सतीति ॥ अवाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः ।

नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याया सर्व्वभागान्वास-
 प्रसङ्गात् । यत्तूक्तं चेतनाचतनयोः साधारण आत्मशब्दः क्रतु-
 ज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्दः इति, तत्र, अनेकार्थत्वस्यान्याय-
 त्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनलोपचारा-
 न्नूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च, साधारणत्वेऽप्यात्म-
 शब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्वतर-
 वृत्तित्वा निर्द्धारयितुं शक्यते । न चाचाचेतनस्य निश्चायकं
 किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतम् । सदीक्षित सञ्चितस्य चेतनः श्चे-
 तकेतुः, न हि चेतनस्य श्चेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवो-
 चामः । तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्यो-
 तिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेन ज्वलन एव रूढः अर्थवाद-
 कल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः ।
 अथवा पूर्व्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वा-

कस्यापिदारोपितचोरत्वस्य सत्त्वेन तप्तं परम्भुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः
 तद्दृष्टान्तेन सत्त्वे गृह्णाञ्चि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षो यथा सत्त्वा-
 भिसन्धः तप्तपरम्भुं गृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यत इति श्रुत्वोप-
 दिष्टः स उपदेशः सम्प्रत्यक्षे न युक्त इत्याह । अन्यथेति । देहमुद्याप-
 यतीत्युक्तं प्रायस्सत्त्वात्मोपदेशान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वस्यान्याय-
 त्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह । अपि चेति । क्वचिद्भूत्यादौ सर्व्व-
 चाहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः । चेतनलोपचारात्
 भूतादिषु सर्व्वत्र चैतन्त्वतादात्म्यादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण-
 इत्युक्तं । अस्तु वा अस्यापिवस्तूनां साधारणः तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधा-
 नपरत्वेऽपि निश्चायकाभावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह । साधारणत्वेऽपीति ।
 चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्चेतकेतुपदस्य निश्चायकमस्तीत्याह । प्रकृत-
 न्त्विति । उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति । न हीति । ततः किन्तच्चाह ।

ब्रह्मतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरण-
हेतुर्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । तस्मान्नाचेतनं प्र-
धानं सच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” “तत्त्व-
मसि” इति इहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञत-
या तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अरन्धतो दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्रूणां तारां
अमुखां प्रथममरन्धतीति यादृशित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चाद्-
रन्धतीमेव यादृशति तदन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवो-

तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्य-
ति । ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्त-
त्राह ॥ अर्थवादिति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य स्तोमाः”
इत्यर्थवादेन कल्पितं व्यजनेन सादृश्यं, “त्रिवृत्यश्चदशस्त्रिवृत्यमदशस्त्रि-
वृदेकविंशस्तोमाः” तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्स-
ज्जाः, तथा च ज्योतीषिस्तोमा अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो
गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौण-
त्वसाधारकत्वशङ्कानिरासः कर्तुंमुचितः मुखार्थस्य जाघवेनेक्तिसम्भवे
गौणत्वनानार्थकत्वशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानये-
त्तज्जात् । तथा च शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातोव शोभते, इत्यरुचे-
राह ॥ अथवेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य
स तच्छब्दस्तस्य भावस्तत्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन
जीवाभिन्नत्वादिति हेतुपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानका-
रकत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कथञ्चिदरन्धतो दर्शयितुं निक-
टस्थां स्रूणां तारां अरन्धतीत्वेनोपदिशति तददनात्मन एव प्रधानस्य

चत् । सम्भाचात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्ति-
 र्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि
 हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्व्वं
 विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं । “उत तमादेशमप्राचः, येनाश्रुतं श्रुतं
 भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातं” इति । “कथं नु भगवः
 स आदेशो भवति” इति । “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं
 मृत्पण्यं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
 केत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति” इति वाक्योपक्रमे

सत्यदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते ॥ कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं
 नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रस्वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्द इति ॥
 विदुषोति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशब्दान्नास्थेवेति सूचयति । वेदानधीत्यागतं
 क्तव्यं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिप्रसृत इत्यादेशः उपदे-
 शैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्तः गुरुनिकटे पृष्टवानसि यस्य श्रवणेन
 मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः । नन्वनेन ज्ञातेन
 कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते ॥ कथमिति ॥ हे भगवः
 कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्य्यस्य कारयान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥
 पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा
 वाग्निन्द्रियेणारम्भत इति विकारो वाचारम्भणं । ननु वाचा नामैवारम्भ-
 ते, न घटादिरित्वाशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥
 नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः करणाद्धिज्ञो नास्ति
 तस्मान्मृषैव स इति भावः । विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि
 मिथ्यात्वमिति नेत्याह ॥ मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्य्याद्धिन्नसत्ताकं न
 कार्य्यं कारणाद्धिन्नं, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्य्यस्वरूपस्याभावात्
 कारणज्ञानेन तच्छानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एवमिति ॥
 मृदद्गृह्यैव सत्त्वं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चि-
 ज्ञावशिष्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तादात्म्यादिकाराणां ज्ञानं

श्रवणात् । न च सञ्ज्ञब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वे-
नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गे विज्ञातो भवति अप्रधानवि-
कारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सञ्ज्ञब्दवाच्यं । कुतश्च न
प्रधानं सञ्ज्ञब्दवाच्यं ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सञ्ज्ञब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यच्चैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षते स्वं स्वपितो भवति” इति
एषा श्रुतिः स्वपितोत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्वृत्ति ।
स्वप्नदेनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सञ्ज्ञब्दवाच्यस्वमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः । अपि पूर्व्वस्य एतेर्लघुत्वार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवाप्यया-
वित्युत्पत्तिप्रसन्नयोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेष-

भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानकारत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं
जीवानां सद्रूपत्वात्तद्विज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ कुतश्चेति ॥ पुनरपि कस्मा-
द्देवोदित्वर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अथयश्रवणात् सचे-
तवमेवेति सूत्रबोधिना । एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ
स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न एकीभवति सदैव्ये
ऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा-
दिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्वर्थः ॥
श्रुतेस्तत्पूर्व्वमाह ॥ एषा इत्यादिना ॥ इतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापि पूर्व्वस्य ल-
घुत्वार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं
जाग्रत्प्रयोरुपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधयः,
तेषांटादिस्वूपकार्यविशेषाणां आत्मना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान् प-
श्यन् श्रूयन्विशेषेण देहेनैकभ्रान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति जाग्रदा-

सम्बन्धादिन्द्रियार्थान् शृङ्खलादिश्लेषापन्नो जीवो जागर्त्ति, तदासनाविश्रिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्त्यवस्थायां उपाधिकृतविश्लेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं क्षपीतो भवतीत्युच्यते । यथा हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्यथं” इति, तस्माद्भृदयमिति, यथा वा अन्ननायोदन्वाशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदश्रितं नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं शब्दवाच्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्यते । यदि पुनः प्रधानमेवात्मोयत्वात् शब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राज्ञेनात्मना सम्परिवृक्तो न वाद्यं किञ्च न वेदान्तरं” इति सुषुप्त्यवस्थायां

सनाश्रयमनोविश्रिष्टः सत्तैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान् पश्यन् “सोम्य तन्ननः” इति श्रुतिश्रमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा सुषुप्त्यवस्थायां उपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्त्तेति विश्लेषाभिमानाभावात्पीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः । ननु स्वपितीतिनामनिर्वचनार्थवादत्वात् यद्यार्थतेजस आह । सचेति । तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनं “तदश्रितमन्नं प्रवीक्ष्य नयन्ते जरयन्तीत्याप एवाश्रनाया पदार्थः तत्पीतं उदकं नयते श्लेषयति” इति “तेज एवोदन्वं” अत्र दीर्घशब्दसः । एवमिदमपि निर्वचनं यद्यार्थमित्याह । एवमिति । इदञ्च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह । न चेति ॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह । यदीति । प्राज्ञेन विम्बचैतन्येनेश्वरेण सम्परिवृक्तो भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः । तत्तद्देदान्तजन्यानामवगतानां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं

चेतनेऽप्यद्यं दर्शयति, अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चे-
तनं सञ्चद्वाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च न प्रधानं
जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगति-
रभवित्यत् कश्चिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं कश्चिदचेतनं प्रधानं
कश्चिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापी-
च्छत्यादिस्रवणमकल्पयित्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु
वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो वि-
स्फुल्लिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथा-
यतनं विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशःसम्भूतः” इति “आत्मन एवेदं
सर्वं” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति चात्मनः कार-
णत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्य-
वोचाम । महश्च प्रामाण्यकारणमेतद्यदेदान्तवाक्यानां चेतन-
कारणत्वे समानगतित्वं चजुरादीनामिव रूपादिषु, अतो गति-

जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥
अन्तर् परमाण्वादिकं ॥ न त्वेतदिति ॥ अथ गतिवैषम्यमित्यर्थः । विप्रति-
ष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाश्चजुरादयो यथा गोकुलं
प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः सूर्यादयस्तनुग्राहकाः, तदनन्तरं
लोकान्त इति लोकविषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन
प्रवेक्ष्यं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह ॥ महश्चेति ॥
रूपरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टा-

सामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म
जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वप्नवदेनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेता-
श्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य “स कारणं कर-
णाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इति, तस्मात्
सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यदेति सिद्धं ।
जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि
वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्म-
स्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रति-

न्तमाह । चक्षुरिति । यथा सर्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं श्रव-
णानां शब्दावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्ता-
नां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्यं हेतुरित्यर्थः । श्वमीक्षत्वादिति श्रुतेरचे-
तने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ।
श्रुतत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । स्वप्नवदेनेति । स्वस्य चेतनस्य वाचकः “सर्व-
विच्छब्दश्च कालकालो गुणिसर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य
“स सर्ववित् कारणं” इति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । कर-
णाधिपा जीवास्तेषामधिपः, अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ।
ईक्षत्वात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यदेति ।
दृष्टानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति ॥ जन्मादिति ॥ प्रथमसूत्रस्य
शास्त्रीयोद्घातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां कार्यं प्र-
धानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातं, अतः प्रथ-
माध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु
सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बह्वक्षमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणो-
पासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना सा-

पादितं । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्व्वे वेदान्तास्येतनकारण-
वादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य गन्धस्य किमुत्यानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविभ्रष्टं,
तद्विपरोतञ्च सर्व्वोपाधिविवर्जितं । “यच्च हि दैतमिव भवति त-
दितर इतरं पश्यति, यच्च त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्,
यच्च नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ
यच्चान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा,
तदमृतं, अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं, सर्व्वानि रूपाणि विधित्य धीरः,
नामानि कृत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवद्यं
निरञ्जनं, अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवागलं, नेति नेति,

आदेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यत इति ।
सङ्घिय सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह । द्विरूपं हीति ॥ नामरूपात्मको वि-
कारः सर्व्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यमश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
वाक्यान्वदाहरति ॥ यच्च हीत्यादिना । यस्यां खल्वज्ञानावस्थार्थां दैतमिव
कल्पितं भवति तत्तदितरः सन्नितरं पश्यतीति दृश्योपाधिकं वस्तु भाति ।
यत्र ज्ञानकाशे विदुषः सर्व्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदि-
वात्तेपान्निबपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं
विमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणो-
क्तनतरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थिते द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं,
वस्तु भूमा तदमृतं निखं ॥ अथेति ॥ पूर्व्ववत् व्याख्येयं । धीरः परमात्मैव
सर्व्वानि रूपाणि विधित्य दृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जी-
वसञ्ज्ञो खवहरन् यो वर्त्तते सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो
भवति, निर्मताः कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वाग्निष्क्रियं,
अतः ज्ञानमपरिचामि निरवद्यं राजादिदोषशून्यं, अञ्जनं मूलतमः
सन्त्वो घर्म्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य खय-

अस्खुलमगणुमद्दस्वमदीर्घ” इति “न्यूनमन्यत् स्थानं, सम्पूर्णमन्यत्” इति च, एवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुत्कर्षार्थानि, कानिचित् कर्मसमृद्ध्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्त्वैश्वर्यगुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” इति च । स्पष्टे च ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति ॥

मेव वाञ्छोत्थवृत्तिस्थितेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्वनोऽनसः श्राम्बति तमिवाविद्या तच्छं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातं । स्थूलादिदेतश्च न्यूनं रूपदेवे श्रुतिमाह ॥ न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनं अल्पं समुच्चरूपं निर्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णनिर्गुणं समुच्चादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्यं, अविद्याविषय उपास्यं समुच्चरूपं कल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विद्वेद्येति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बाधात् प्राक्काञ्चे जडजिह्मिकान्यायेन तत्त्वफलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मज्ञीति मन्तव्यं, नाम ब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दह-राद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथापि
चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्यापु-
त्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते “तस्य
च आत्मानमाविस्तरां वेद” इति । अत्र स्मृतावपि ।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽब्रह्मवत् । इति ॥

अत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते;
एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्ययः पुरुषः सर्वपाप्मोदच-

भावः । ननुपास्यब्रह्मस्य एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह । तेषा-
मिति । मुख्यविशेषाः सत्त्वकामत्वादयो हृदयादिबुधाधिः । अत्र स्वयमे-
वाशक्त्य परिहरति । एक इति । परमात्मस्वरूपभेदेऽप्युपाधिभेदेनोप-
हितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं
परमात्मानं यद्गुणत्वेन बोद्धा राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां
फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानं इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा
यादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह । स्मृतेश्चेति । ननु
सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः
कथमित्याशक्त्य परिहरति । यद्यप्येक इति । उक्तानामुपाधीनां शुद्धिता-
रतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरे-
करूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्नेष्वाविर्भावतारतम्यं
श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते
सोऽश्रुते तदिति तरप्यत्ययादित्यर्थः । तथा च निष्कण्ठोपाधिरात्मैवोपासकः
उत्कण्ठोपाधिरोत्तर उपास्य इत्यौपाधिकं तारतम्यमविहङ्गमिति
भावः । अत्रार्थं भगवद्गीतामुदाहरति । स्मृताविति । अत्र सूत्र्यादेरपि
न जीवत्वेनोपास्यता किन्धीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मति-
माह । एवमिति । उदयः असम्बन्धः एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवाङ्गतः
तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र

स्त्रिङ्गात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्तस्त्रिङ्गादित्यादिषु
 द्रष्टव्यं, एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषदारेणोः
 पदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधि*सम्बन्धविशेषं परापरविषयं प-
 रापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णै-
 तव्यं भवति। यथैव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेक-
 मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धस्योपास्यत्वेन
 श्रेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो गन्ध
 आरभ्यते। यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
 णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्म
 विपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्नमयं” “प्राणमयं” “मनोमयं” “विज्ञान-
 मयञ्च” अनुक्रम्यास्त्रायते “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर
 आत्मानन्दमयः” इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्दमयशब्देन

न विवक्षितः तद्वाक्यं ह्येवब्रह्मपरमिति निर्बयार्थमारम्भ इत्याह ॥
 एवं सद्य इति ॥ अन्नमयादिकोवा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्पर्यं ।
 आरम्भसमर्पणमुपसंहरति ॥ एवमेकमपीति ॥ सिद्धबुद्धगतिसामा-
 न्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह ॥ यथेति ॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणम-
 नोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः “तेषां पञ्चानां
 विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः दस्यकोशाः”
 इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षयोरनुल्यत्वेन संशया-
 भावाद्गौणपायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयठो विकारे प्राचुर्ये

* सम्बन्धेति मु० पु० नास्ति ॥

परमेव ब्रह्मोच्यत “यत् प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति, किन्वा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् । कस्मात्, अन्नमयायमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् । अद्यापि स्यात् सर्वान्तर-त्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्, शरीरत्ववशाच्च । मुख्यखेदात्मा स्याच्च प्रियादिसंस्पर्शः स्यात्, इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि श्रूयते, शरीरत्वञ्च श्रूयते “तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः । न च शरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् संशयैवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् । परस्मिन्नेव स्यात्मान्यानन्दब्रह्मो ब्रह्मण्योऽभ्यस्यते आनन्दमयं

च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह । कस्मादिति । आत्माङ्गापूर्वकं अन्नमयादीति श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे इतिविकारमते जीवोपाख्या प्रियादिप्राप्तिः यत्नं, सिद्धान्तो तु ब्रह्मोपास्ती-तिभेदः, ब्रह्मते । अद्यापीति । परिहरति । न स्यादिति । संश्रुतं विदु-रोति । मुख्य इति । परमात्मेत्यर्थः, शरीरत्वेऽपीत्यर्थं किं न स्यादित्यत आह । न चेति । जीवत्वं दुर्वारमित्यर्थः । न्यानन्दपदाभासेऽप्यानन्द-त्रयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याह ब्रह्म ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योति-ष्टोमवदत्वदानन्दमयप्रकरणात्त्यानन्दमयपदस्यानन्दमयपरत्वात् तद-भासकस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह । आनन्दमयं प्रस्तुत्येति । रसः सार आनन्द इत्यर्थः । अयं लोकः यत् यदि इव आत्माज्ञः पूर्वः आ-

प्रस्तुत्य “रसो वै सः” इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते । “रसं ज्ञेवाद्यं
 लब्धानन्दी भवतीति को ज्ञेवान्यात् कः प्राप्याद्यदेव आकाश
 आनन्दो न स्यात्, एष ज्ञेवानन्दयाति, सैवानन्दस्य मीमांसा
 भवति” एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति । “आनन्दं ब्रह्मणो
 विद्वान् विभेति कुतश्चन” इति । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
 इति च । अत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मस्यैव
 आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बहुल्लतयो ब्रह्मस्यभ्यासात्
 आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुखात्म-
 प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याद्यमुखात्मत्वमिति, नासौ दोषः,
 आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ज्ञात्मानं उपदिदिक्षु
 ब्राह्मं लोकबुद्धिमनुसरत् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमू-
 ढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताद्यादिप्रतिमा-
 वत् ततो ऽन्तरं ततो ऽन्तरमित्येवं पूर्वेषु पूर्वेषु समानमुत्तर-
 मुत्तरमनात्मानमात्मा इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया

शब्दः साक्षिप्रेरको न स्यात् तदा को वान्याद्यजेत् को वा विशिष्य-
 प्राप्याप्तीवेत् तस्मादेव एवानन्दयाति, आनन्दयतीत्यर्थः । “युवा स्यात्
 साधुयुवा” इत्यादिना बध्यमात्रामनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसा-
 ना एषा सन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति
 “विद्वान् प्राप्नोति” इत्येकदेशिनामर्थः । मुख्यसिद्धान्ते तूपसंक्रमणं वि-
 द्युषः कोषाद्यां प्रत्यङ् मात्रत्वेन विज्ञापनमिति ज्ञेयं शिष्टमुक्तार्थं । आन-
 न्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्वेषु समानेति गतिसामान्यार्थमाह । अत्यन्तरे
 चेति । निष्पादमुखात्मसन्निधेर्बाध इति मत्वाह । नासाविति । सर्वान्त-
 रत्वं न अतमिन्नाश्रयत् ततो ऽन्वस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विद्वजो-
 ति । मुख्यमिति । लोकबुद्धिमिति । तस्याः शून्यग्राहितामनुसरदित्यर्थः ।

सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेवेति श्लिष्टतरं । यथा-
 रन्ध्रतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरन्ध्रतीषु दर्शितास्तु
 चा अन्धा प्रदर्श्यन्ते सा मुखीवारन्ध्रती भवति, एवमिहाप्यान-
 न्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वं । यत्तु ब्रूवे प्रियादीनां
 शिरस्त्रादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरो-
 पाधिजनिता सा न स्वाभाविकोत्पदोषः । शारीरत्वमप्यानन्द-
 मयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः सा-
 चादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अचाह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
 विकारशब्दात्, प्रकृतवचनाद्यमन्यः शब्दो विकारवचनः सम-
 धिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमया-
 दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
 प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु-

ताम्बस्य मूषाकारत्ववत् प्राबस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः
 प्राणाकारं तेन सममित्वाह । पूर्व्वेवेति । अतीतो योऽनन्तर उपा-
 धिर्विद्वानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण चेत्याह शारीर-
 त्वमिति श्लिष्टद्वयं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां
 विकारसन्निधेर्बाध इति भावः । विकारार्थकमयट्श्रुतिसहाय इत्या-
 शङ्क मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्वाह । विकारेत्यादिना ।
 तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थ्याशब्दात् प्राचुर्यविशि-
 ष्टस्य प्रकृतस्य वचनेऽभिधाने गन्धमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति
 सूचार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृशस्य

रताद्यामपि मयट् स्मर्यते, यथात्ममयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमथ उच्यते । आनन्दप्रचु-
रत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने
व्रतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिप्रयत्नावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थं मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थं मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयाति” इति आनन्दयतीत्यर्थः ;
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति ।
यथा लोके योऽन्वेषां धनिकलमापादयति स प्रचुरधन इति
गम्यते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमथः
पर एव आत्मा ॥

मान्त्रवर्षिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमथः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्मविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे यत्
ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादि-
क्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त; यच्च भूतानि सृष्ट्वा ता-

लोके मयटोऽभिधानायथा अन्नमयो यज्ञ इति, अन्नं ह्यन्नं प्रचुरमस्मि-
न्निन्नमन्त्रः प्रथमाविभक्तिशक्तस्तस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थान्नप्राचुर्य-
वाचि दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति श्रेयं । सूत्रस्यचण्डोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थ इति मत्वा स्थाचष्टे । इत्येति । तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरति-
प्रयत्नावधारणं पूर्वमुक्तं । आनन्दमवस्य ब्रह्मत्वे जिह्वमुक्त्वा प्रकर-

ननुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योन्तर
आत्मेति प्रकान्तं तस्मान्त्ववर्षिकमेव ब्रह्मो ह गीयते योऽन्योन्तर
आत्मानन्दमय इति । मन्त्रब्राह्मणयोस्त्रैकार्थत्वं युक्तं अविरो-
धात् ; अन्यथा हि प्रकृतदानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चात्रम-
यादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्नि-
ष्टैव च” सैषा भार्गवी वारुणीविद्या । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतस्मानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः
संसारो जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयब्रह्मेणाभिधीयते ।
कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य अयते “सोऽकामयत
वञ्ज स्यां प्रजायेय” इति “स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्व-
मसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभि-

माह । मान्मेति । यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्त्ववर्षिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति
वाच्ये गीयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्ध-
कत्राह । नन्वेति । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति मन्त्रस्तूपेयः
तदिदमुक्तं । अविरोधादिति । तयोऽवपायोपेयभावादित्यर्थः । तद्धर्मम-
यादीनामपि मान्त्ववर्षिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह ॥ न चेति । भृगवे प्रोक्ता
वचनेनोपदिष्टा भृगुवल्लीपञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थान-
न्यायेन तदेकार्थब्रह्मवत्या आनन्दमये निष्ठेत्याह । एतन्निष्ठैवेति ॥ स
ईश्वरः तपः कृत्वा कोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिधानं कामना,
वञ्ज स्यामित्यव्यतिरेकाधिकारे स प्रकारेण आनन्दमयो रसः । ननु लब्ध-
लब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह ॥ न हि लब्धैवेति । ननु लब्ध-
लब्धयोर्भेदस्यावप्रसक्तत्वे श्रुतिस्यूत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते । कथमिति ।

ध्यानं स्रव्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकार-
स्रष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्वयोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतद्य नानन्दमयः संसारी चस्मादानन्दमयाधिकारे
“रसो वै सः, रसं ज्ञेवायं सन्धानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयौ भेदेन व्यपदिशति । न हि सन्धैव सन्धव्यो भवति । कथं त-
र्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः “आत्मासाभास परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृतौ
यावता न सन्धैव सन्धव्यो भवतीत्युक्तं ॥ वाढं ॥ तथाप्यात्मनो
ऽप्रश्रुतात्मभावस्यैव सतसत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वना-
त्मसात्त्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो
ऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽसन्धो सन्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमते
मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिषिद्धत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेश्वरादन्वो द्रष्टा
श्रोता वा “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मास्यादन्वः, यथा मा-
याविनश्चर्माखण्डधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावो

यावता यतस्त्वयेत्सं अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः उक्तां श्रुतमप्रीक-
रोति ॥ वाढमिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लब्धत्वेत्तिबाधः अभेदादि-
त्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेपीत्यर्थः
लौकिकभ्रमः आत्मनः साक्षात्त्वजन्मस्य देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या पर-
मात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिष्वतिरिक्ततया ज्ञेयः
धिवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदि-
ध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्यार्थानुवादपौनःपुन्यं । ननु भेदः

परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-
न्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशश्च विज्ञानात्मपर-
मात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत वज्र स्यां प्रजायेय”
इति कामयितृत्वनिर्द्देशान्मानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचे-
तनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यं। ईक्षतेर्नाश-
ब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रेोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिं
आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य । तद्योगं शास्ति

सत्य एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिषिध्यत इति ॥ अत ईश्वरात् ब्रह्मा जीवो
ऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह ॥
परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताप्जीवाच्चिन्मात्र
ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वं। कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य
ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या
न जीव इत्यस्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह ॥ यथा वेति ॥ ननु
सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशश्चेति ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः। सूत्रे
भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्यत्वादिसूत्रयाश्रुत्यनुसाराच्चेति भावः ।
नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु। तत्राह ॥ कामाच्चेति ॥
अनुमानग्रन्थमानुमानिकं । पुनश्चिन्माश्रयाह ॥ ईक्षतेरिति ॥ अस्मि-
न्निति ॥ विषयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं

तदात्मना योगस्ययोगसङ्गावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं
 ब्राह्मि ब्राह्मं । “यदा ह्येवैव एतस्मिन्नदृष्टेऽनाद्येऽनिदक्तेऽनिस्ययने
 ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा ह्येवैव
 एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति । एतदुक्तं
 भवति यदि तस्मिन्नागन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अतादात्म्यरूपं पश्यति
 तदा संसारभयात् न निवर्त्तते । यदा त्वेतस्मिन्नागन्दमये निर-
 न्तरं तादात्म्येण प्रतितिष्ठति तदा संसारभयात्निवर्त्तते इति;
 तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा,
 तस्मादागन्दमयः परमात्मेति सिद्धं । इदं त्विह वक्तव्यं “स वा एष
 पुरुषोऽक्षरसमयः”, “तस्मादा एतस्मादक्षरसमयात्, अन्योऽन्तरा-
 त्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्यो-
 ऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थं मयट्प्रवाहे मत्या-
 गन्दमय एवाकस्मादूर्जतरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थ-
 यत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते इति । मान्त्रवर्षिकब्रह्माधिका-

यस्माच्छक्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्ती-
 त्यत आह । तदात्मेति । जीवस्य ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह । मुक्ति-
 रिति । अदृष्टे स्तूत्रप्रपञ्चान्ते । आत्मसम्बन्धमात्मं जिह्मशरीरं तत्रहिते ।
 निदक्तं शब्दशब्दं तद्भिन्ने । निःशेषलयस्यानं निश्चयनं माया तच्छूनो ।
 ब्रह्मस्यभयं यथा स्यात्तथा यदैवं प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां इत्तिमेव वि-
 द्यात्मभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तं अपि अक्षरमक्षरमस्य-
 मप्यन्तरं भेदं यदैवैव नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना
 इति । इत्तिकारमत्तं दृश्यति । इदं त्विति । इह परमात्मा वा विकारार्थ-
 क्ते मयटि बुद्धिस्थे सत्त्वकस्मात् कारणं विना एकप्रकारकस्यस्य मयटः
 पूर्व्यं विकारार्थकत्वं, अतो प्राचुर्यार्थकत्वमित्यूर्जतरतीयं कथमिव योग

रादिति चेत्, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अत्राह यु-
क्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मान्तस्मादन्तरस्थान्तरस्थान्यस्थान्व-
स्थात्कन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आ-
त्तोच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्वया प्रकृतज्ञानाऽप्रकृतप्र-
क्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते, चक्षुष्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमया-
दन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत
आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते “तस्य प्रियमेव त्रिरः, मोदो दक्षिणः
पञ्चः, प्रमोद उत्तरः पञ्चः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा”
इति । तत्र यद्ब्रह्मो ह गन्धवर्णे प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति
तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तदिजिज्ञापयिष्येवाङ्गमयादच
आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते, तत्र कुतः प्रकृतज्ञाना-
प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । गन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-

दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः । अत्रं प्रत्याशङ्कते । मा-
न्येति । स्फुटमुत्तरं । किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं
ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आद्यमङ्गीकरोति । अत्रोच्यते यद्यपीति ।
विकारप्रायपाठानुष्ठहीतमयट्-श्रुतेः सावयवविज्ञाचेत्याह । तथा-
पीति । इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं, स्मृत्वाऽऽमोदः, स चाभ्यासात्
प्रकृतः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारयं । विम्वचेतन्यमात्मा, त्रिरः पुच्छयोर्म-
न्वयावः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्वार्थः । द्वितीयं प्रत्याह । तत्र यदिति । यन्मन्वे
प्रकृतं मुहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्
प्रब्रमिच्छायते तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता,
वच तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तं । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्य-
प्रधानब्रह्मपर्ये सति न प्रकृतज्ञानादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मत्वः प्रधानत्वं
पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते । नन्विति । अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्य प्रधान-
ब्रह्मप्रब्रमिच्छाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथम-

हेत्युच्यते । अक्षमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि, तत्र कथं
 ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वान-
 न्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आ-
 नन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्द-
 मय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं
 स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्दे-
 श आश्रयितुं ब्रह्मब्रह्मसंयोगाज्ञानन्दमयवाक्ये ब्रह्मब्रह्मसंयोगा-
 भावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्तोद्गममुच्यते “तदप्येष-
 श्लोको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेदं चेत्, अस्मि
 ब्रह्मेति चेद्देव, सन्तमेनन्ततो विदुः” इति । अस्मिंस्य श्लोकेऽननु-
 कृत्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधाना-
 द्भ्रम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न
 चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावब्रह्मा युक्ता प्रियमोदादिविशेष-
 स्थानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मा-

चरमश्रुतशब्दयोराद्यस्थानुपसम्नातविरोधिने बलीयत्वात् पुच्छशब्देन
 प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह । प्रकृतत्वादिति । प्रकरशस्यान्यथा
 सिद्धिमाह । नन्विति । एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वञ्च विरुद्धमित्याह ।
 अत्रोच्यते इति । तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे
 पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह । अन्यतरेति । वाक्यशेषाच्चैवमित्याह ।
 अपि चेति । तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ।
 कथं पुनरिति । त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण
 आनन्दमयत्वात्पूज्यत्वाभावात् पुच्छदृष्टिजन्यत्वायाच्चाधारण्यत्वात् युक्ता
 प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात् । तत्पक्षे ब्रह्मपदस्या-
 प्यवयवत्वकत्वादित्याह । नैव दोष इति । पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

नन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैष दोषः
 पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं सौकिकस्यानन्दजातस्य
 ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं । “एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि माचामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । अपि चा-
 नन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं ।
 निर्विशेषन्तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभि-
 धानात्, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह”, “आ-
 नन्दं ब्रह्मणो विदाम् विभेति कुतश्चन” इति । अपि चान-
 न्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रति-
 योग्यत्वात्पेक्षत्वात् । तथाच सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृ-
 णोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” इति भूषि ब्रह्मणि तद्भूतिरिक्ता-
 भावश्रुतिरूपरुद्धोत । प्रतिशरीरञ्च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि

मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वं एकं मुख्यं नीडं अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत
 इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं इत्थं,
 तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं
 तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यत-
 इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य
 स्यात्त्वादभयश्चायुक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवेदाहर-
 णमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध
 उक्तः । दोषान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य
 प्रकृत्यर्थो विश्लेषणं, विश्लेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याल्पत्वम-
 पेक्षते यथा विप्रमयो ग्राम इति श्रुत्याल्पत्वं । अस्तु को दोषस्तत्राह ॥
 तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्रधान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र
 तमसोऽल्पस्याप्यभागात् परन्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे शक्त्यादोषः

भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यानन्त्यश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः, रसं ह्येवायं सन्धाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्वात्कः प्राप्सात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, वैषानन्दस्य मीमांसा भवति” “आनन्दं ब्रह्मणो विदास्य विभेति कुतश्चन”, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजागात्” इति च । यदि चानन्दमयब्रह्मस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कस्येत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियत्रिरस्सादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं” ब्रह्म इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यं । यस्त्वयं मयउन्तस्यैवानन्दब्रह्मस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति

स्यादिति मन्तव्यं । किञ्च भिन्नत्वाद्दृष्टवन्न ब्रह्मतेत्याह । प्रतिशरीरमिति । नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं कञ्चनयानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यव व्याह । यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्धीते सत्त्वानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः, तत्त्विकौ तन्निर्णय इति परस्परान्नय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह । तस्मादिति । उपसंक्रमणं बाधः । ननु स एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाच्येन पक्षं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिद्धतीति शङ्कते । नन्विति । उपसंक्रमणं प्रातिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्त्या विशिष्टप्रतिपक्षमुक्तमित्याह । नैव इति । ज्ञानेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्ययानन्दका-

विकारात्मनामेवास्त्रमयादीनामनात्मनामुपसङ्गमितव्यानां प्रवा-
 रे पतितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसङ्गमितव्यस्यास्त्रमयादिवद्ब्र-
 ह्मणे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः ।
 चानन्दमयोपसङ्गमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः
 फलस्य निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निव-
 र्तन्ते” इत्यादिना प्रपञ्च्यमानत्वात् । *यत्त्वानन्दमयसन्निधाने “सो
 ऽकामयत, वञ्ज स्थां प्रजायेय” इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा “ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बन्धमानानानन्दम-
 यस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य “रसो वै
 सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु सोऽकामयत इति ब्रह्मणि
 पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्मादा एतस्मादा-
 त्मान आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मब्रह्मेण ब्रह्मणः
 प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति
 ख्यानात्” इति तस्यां मयउत्प्रवणात् प्रियञ्चिरस्त्वाद्यप्रवणाच्च
 घुक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न
 सत एव प्रियञ्चिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह सविशेषं

मोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह । तदपीति । तदपेक्षत्वादिति
 चानवित्तपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्यानस्यात्वादानन्दमये
 ब्रह्मब्रह्मी समाना भृगुब्रह्मीवदिति तत्राह । यस्मिन् । या त्वित्यर्थः । मयट्-
 मुक्ता सावयवत्वादितिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । मोचरातिक्रमो
 मोचरत्वाभावः । पूर्वमीक्षतेः संश्रयाभावात् इति युक्त्या प्रायपाठो न
 निश्चायक इत्युक्तं । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याभारवायवबोर्लक्षणासाध्यात्

* ब्रह्मेति पाठान्तरं ।

ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्माद-
 दस्रमयादिखिवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट्विज्ञेयो न
 प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
 किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति ।
 पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
 आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मो-
 पदिष्यते ऽभ्यासात् । असन्नेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनश्लोके
 ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचु-
 र्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दाच्च
 स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रो-
 च्यते नायं दोषः प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्राया-
 पत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः । अस्रमयादीनां हि श्रिर आदिषु
 अवयवेषूपोख्यानन्दमयस्यापि श्रिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावय-
 वप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारण-
 मभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वोधिकरश्चसिद्धान्तयु-
 क्तभावेन पूर्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरश्चसङ्कतिः
 पूर्वपक्षे सगुणोपास्तिः सिद्धान्ते निगुणप्रमितिः फलं वेदान्तवाक्यसम-
 न्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्य
 ब्रह्मपदं कथ्यते । विस्मियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति
 अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मबो ध्यानार्थ-
 बोध्याः प्रक्षिप्तेन कथ्यन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अव-
 यवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
 तस्यानन्दमयाधारत्वेनावयवप्रवक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ तस्य

सर्वस्य विकारत्रातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेण ब्रह्म व्यपदि-
 श्यते “इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सद्ब्रह्म
 स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अप-
 राध्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुष्कवाक्यनिर्द्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उप-
 पादकानि द्रष्टव्याणि ॥

अन्तस्तद्धर्मापदेशात् ॥ २० ॥

इदमाश्रायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यस्यः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यमश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः ।
 तस्य यथा कथासं पुण्डरीकमेवमचिणी, तस्योदिति नाम, स

ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्व्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दम-
 यस्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति श्रेयत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मानववर्षि-
 षमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्रति परमिति, यस्य आनाम्भुक्तिरक्ता यत्
 सत्त्वं ज्ञानमिति मन्वोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुष्कवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंयो-
 गात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर आनन्दमयो
 जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्वसृष्ट्याद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्च ।
 अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दोभवतीति, भेदोक्तेश्च तस्या-
 प्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थात्वात् ।
 आनन्दवदित्वाशङ्काह । कामाच्च नानुमानापेक्षा क्वाभ्यत इति काम
 आनन्दः तस्य भृगुवर्ष्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
 तानुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकमयष्टिरोधादित्यर्थः । भेद-
 व्यपदेशचेत् समग्रब्रह्मत्र वेद्यं स्यादित्वाशङ्काह । अस्मिन्नस्य च तद्योगं
 प्राप्ति । गुह्यानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुष्कवाक्योक्ते
 ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत् आनन्दमयस्य यदा होति प्राप्ते
 ब्रह्मभावं प्राप्ति, अतो निर्मुञ्चब्रह्मैकज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभि-
 प्रेक्षाह । अपराध्यपीति । अन्तस्तद्धर्मापदेशात् । ह्यान्देय्यवाक्यमुदाह-
 रति । अथ य इति । अथेत्युपात्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्यस्यो ज्योतिर्विकारः,
 पुरवः पूर्वोऽपि मूर्त्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्त्तिमाह । हिरण्येति । प्रब्रह्मो

एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो च एवं वेद” इत्याधिदैवतं । अथाध्यात्ममप्यथ “य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो वृश्नते” इत्यादि । तत्र संग्रहः । किं विद्याकर्मातिशयवशात् प्राप्नोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्यमण्डले चतुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यमश्रुतिरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति । न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं “अब्रह्मस्यर्भमरूपमव्ययं” इति श्रुतेः । आधारश्रवणाच्च “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि” इति । न ज्ञानाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः कश्चिन् प्रतिष्ठित इति स्त्रे महिषि” इति “आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः” इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्य्यमर्थ्यादाश्रुतेश्च “स एष धे

नखाद्यं तेन सहेत्यभिविधावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह ॥ तस्येति । कपेर्मन्त्रस्य आसः पुरुषभागोऽत्मन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुरुषरीचं यथा, दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणो सद्योविकसितरत्नाम्भोजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमख्यं स्थानं रूपशोका नाम करोति । तस्योदिति । उन्नाम विवर्त्तित् । स इति । उदित उद्गतः सर्व्वपाप्मास्युक्त इत्यर्थः । नामज्ञानफलमाह । उदेति हेति । देवतास्थानं आदित्यमधिष्ठत्वोपास्युत्पन्नान्तरमात्मानं देहमधिष्ठत्वपि तदुक्तिरित्याह । अथेति । पूर्व्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यचितयादिवज्जप्रमाखवशात्निर्गुणनिर्बन्धवद्रूपवत्त्वादिवज्जप्रमाखवशाज्जीवो हिरण्यम इति पूर्व्वसिद्धावाहृष्टान्तसङ्गत्या पूर्व्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्व्वपक्षवति । संसारीति । अत्र पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मबोधपाप्मिः फलं, अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह । स एष इति ।

चामुष्मात् पराशो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामाणाञ्च” इत्यादित्य-
 पुरुषस्यैश्वर्यमर्थ्यादा “स एष ये चैतस्मादर्वाशो लोकास्तेषाञ्चेष्टे
 मनुष्यकामाणाञ्च” इत्यक्षिपुरुषस्य। न च परमेश्वरस्य मर्थ्यादाव-
 दैश्वर्यं कुत्र “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतु-
 विधर एषां लोकानामसम्भेदाय” इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मात्तस्मा-
 दित्यथोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तस्माद्ब्रह्मोपदेष्टात्,
 इति “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि” इति च श्रूयमाणः
 पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी। कुतः। तद्ब्रह्मोपदेष्टात्। तस्य हि
 परमेश्वरस्य धर्मा इष्टोपदिष्टास्तद्यथा “तस्योदिति नाम” इति
 आवयित्वा “अस्मादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य
 उदितः” इति सर्वपाप्मापममेन निर्बन्धि, तदेव च कृतनिर्बन्धनं
 नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” इति। सर्वपाप्माप-
 नमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहृतपाप्मा” इत्यादौ ।

आदित्यस्यः पुरुषः, अमुष्मादादित्वाद्ब्रह्मं यो वेचन लोकास्तेषामी-
 श्वरो देवभोगाणाञ्चेत्यर्थः। स एषोऽक्षिण्यः पुरुष एतस्माददृशोऽधस्तना
 वे लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्थ्यादा श्रूयते। अतः
 श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः। एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः। भूता-
 धिपतिर्यमः, भूतपाल इत्यादिस्य एष एव। किञ्च जन्मानामसङ्कराय
 लोके विद्यारणे यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्थ्यादा-
 हेतुत्वात् सेतुरेव एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे ॥ य एष इति ॥
 वक्ष्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं
 अतं रूपवत्त्वं निर्व्यक्तं ध्यानार्थमोश्वरे नेतुं शक्यञ्च सर्वपापासङ्कितं स-
 र्व्वात्मैकत्वम् सफलं जीवे नेतुमशक्यञ्चेति प्रवचनं। न च “न ह वै देवान्
 पापं गच्छति” इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्यर्थात्त्वमिति वाच्यं।
 श्रुतेरघुना कर्मानधिष्ठादिनां देवानां त्रिधमात्मपाप्मासम्बन्धे तत्प्रजा-

तथा “चाक्षुषे पुत्र्ये वैव ऋक् तत् साम तदुक्तं तद्यजुसाद्भ्रम” इत्यु-
 क्त्वासात्मात्मकतां निर्द्वारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्व-
 कारणत्वात् सर्वात्मकलोपपत्तेः । पृथिव्यन्याद्यात्मके चाधिदैवत-
 मृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यर्क्षं च साम च
 गेष्ण्या इत्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि “यावमुद्य गेष्ण्या तौ गेष्णौ”
 इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते “तच्च इमे वीषायां गाय-
 न्येतन्वेव ते गायन्ति तस्मान्ते धनसनयः” इति च लौकिकेऽपि
 गानेऽप्यस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ॥

यद् यदिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽन्नसम्भवं ।

स्पर्शे वा तात्पर्यात् तेषां सञ्चितपापाभावे क्षीये पुण्ये मर्त्यलोकं विश-
 न्तीति अयोगादित्थमिप्रेत्याह । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति ।
 सार्वभौम्याह । तथेति । अत्र तच्छब्देऽक्षाक्षुषः पुत्र्य उच्यते ऋगा-
 द्यपेक्षया सिद्धस्य त्वयः । उक्तं ब्रह्मविशेषः । तस्याहचर्यात् साम-
 स्तोत्रं उक्त्वादन्यच्छस्त्रमुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ऋक्ष ययो वेदा इत्यर्थः ।
 पृथिव्यन्याद्यात्मक इति । आधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युगद्यत्रादि-
 त्वगतशुक्लभा रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्वचन्द्रादि-
 त्वगतातिष्ठच्छब्दप्रमुक्तं पञ्चविधं । अध्यात्मन्तु ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्रा-
 दित्थशुक्लभा रूपा चतुर्विधा, साम च प्राणश्वाद्यात्ममनोऽक्षिगताति-
 नीलरूपं चतुर्विधमुक्तं । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः ।
 तस्येति । यौ सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्यादित्थस्य तावेवा-
 दित्थस्य गेष्णौ पर्वण्योत्तर्यः । तथेति । ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः । सर्व-
 गानगेयत्वं सिद्धान्तरमाह । तद्य इति । तत्तत्र लोके धनस्य सनि-
 कांभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो
 गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह । यद्यदिति । मनुविष्णादिर्विभूतिः, श्रीः
 कान्तिः । ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश्च एवेति त-

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेन्द्रित्वमपि निरङ्कुशं
श्रुत्वा मायं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं हिरण्यकेश्यश्रुतित्यादिरू-
पश्रवणं परमेश्वरे गोपपद्येत इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशात्मायामयं रूपं साधकानुग्रहायं ।

माया श्लेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं
रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं”
इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिदिन्द्रियैः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः” इत्यादिनां, तथा हिरण्यकेश्यश्रुतादिनिर्देशोऽपि भवि-
ष्यति । यदप्याधारश्रवणात् परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिम-
प्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति सर्वगत-
त्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्वात्मान्तरलोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्थ्यादाश्र-
वणमप्याध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमे-
श्वर एवाद्यादित्यथोरन्तरूपदिश्यते ॥

दृग्मानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः । निरङ्कुशमनन्याधीनं, एवा विचित्ररूपा मूर्त्ति-
माया विकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं
तत् श्लेषपरमित्याह । अपि चेति । तर्हि रूपं कुतस्तत्राह । सर्वेति ।
यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूपत्वं सर्व-
कर्मेत्यादिश्रुत्यानिर्दिश्यत इति योजना । मर्थ्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य
नेत्युक्तं निराकरोति । ऐश्वर्येति । अध्यात्माधिदैवधानयोर्विभामः
पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः । ननु उपा-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽप्य ईश्व-
रोऽन्तर्यामी “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र
आदित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदेति वेदितुरादित्यात्
विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्त-
रादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात् पर-
मेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धं ॥

आकाशस्तस्मिन्नात् ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश
इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

स्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्म्मणोर्ग्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्ये-
त्वाशङ्काह । भेदेति । आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवा-
दन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह । अस्तीति । आदित्ये स्थितरश्मि-
निराशार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति ॥ यमिति । अशरीरस्य
कथं नियन्तृत्वं तत्राह । यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ।
तस्यानात्मत्वनिरासायाह । एष त इति । ते तव स्वरूपमित्यर्थः ।
आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिद्वि-
नक उद्गोषे उपास्य इति सिद्धं । भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बलनिष्पन्नानां
पापास्यर्थात्वाद्यस्यभिचारिब्रह्मनिष्पैरन्वयानयनं, इह त्वाकाशपदश्रुतिः
निष्काङ्क्षणीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह । आकाशस्तस्मिन्नादि-
ति । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति । इदमिति । शाखावत्यो ब्राह्मणो
जैवकिं राजानं पृच्छति, अस्य पृष्ठीलोकस्यान्यस्य च क आधार इति ।

यन्ना इत्याकाशं प्रत्यक्षं यन्वाकाशो ह्येवैभ्यो ज्ञायमानाकाशः
 परावर्षं” इति । तत्र संग्रहः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभि-
 धीयते, उत भूताकाशमिति । कुतः संग्रहः । उभयत्र प्रयोगदर्श-
 नात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्देन
 ब्रह्मस्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशाद्वा-
 धारण्यनुपश्रवणादा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा “यदेव
 आकाश आनन्दो न स्यात्” इति, “आकाशो वै नामरूपयोर्नि-
 र्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति चैवमादौ, अतः संग्रहः । किं
 पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्वि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण
 शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधा-
 रणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मस्य गौण-
 आकाशशब्दे भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि वज्रभिर्धर्मैः सह-
 ब्रह्माकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणम-
 र्हति, सम्भवति चेह मुख्यसैवाकाशस्य ग्रहणं । ननु भूताकाशप-
 रिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते “सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि
 आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैव दोषो भूताकाशस्यापि
 वाक्यादिक्रमेष कारणलोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्मादा एत-

राना ब्रूते आकाश इतिहेति । यदेव आकाश इत्यानन्दत्वस्यासाधार-
 वस्य अवशादाकाशो ब्रह्मस्यवधारितं । आकाशो वै नामरूपं तद्ब्रह्मेति
 वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वहिता उत्पत्तिस्त्वितिहेतुः, ते नामरूपे,
 यदन्तरा यस्माद्ब्रह्मे सच कश्चित्तत्वेन सध्ये क्व इति वार्था । अत्र पूर्वग्रहे
 भूताकाशात्मनोद्गीयोपासितः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलं । उपास्ये

आदात्म्य आकाशः सम्भूतः आकाशादायुः वाचोरग्निः” इत्यादि । आद्यस्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेक्षोपपद्यते भूताकाश-
 स्थापि, तस्मादाकाशब्रह्मेण भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः,
 आकाशसिद्धिज्ञात् । आकाशब्रह्मेनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं । कुतः ।
 तसिद्धिज्ञात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमानि
 भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो
 भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्थापि
 वाग्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं । सत्त्वं दर्शितं । तथापि मूल-
 कारस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च
 भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा “आकाशं प्रत्यक्षं यन्मि” इति
 ब्रह्मलिङ्गं “आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं” इति च
 ज्यायस्त्वं ज्ञानापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातं “ज्यायान् पृथि-
 व्या ज्यायानन्तरिच्चात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”
 इति, तथापरायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्न-
 तरं । अतिस्य भवति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्हातुः परायणं”
 इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शास्त्रावत्यस्य पक्षं निन्दित्वा नमं

स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादिसङ्गतयः । स्पष्टमत्र
 भाष्यं । तेजःप्रभृतिषु वाग्वादेरपि कारकत्वात् एवकारश्रुतिबाधः । सर्व-
 श्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्गोचः स्यादित्याह । सत्त्वं दर्शितमिति ।
 ब्रह्मब्रह्म सर्वमात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा
 सर्वजन्याधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितावपि परमात्मयत्वमित्येतानि
 स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गाणीत्याह । तथा आकाशमित्यादिना । रातेर्जनस्य
 हातुः । रातिरिति पाठे बन्धुरित्वर्थः । लिङ्गान्तरमाह । अपि चेति ।

किञ्चिदङ्गुलकामेन जीवस्त्रिणाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमु-
द्गीथे सम्पाद्योपसंहरति “स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषो
ऽनन्तः” इति, तच्चानन्तं ब्रह्मसिद्धं । यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्र-
विद्धिबलेन प्रथमतः प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतः प्रतीत-
मपि तदाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शित-
तस्य ब्रह्मस्यप्याकाशशब्दः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्यङ्गिता”
इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते

दास्यशाखावत्सौ ब्राह्मण्यौ राजा चेति त्रय उद्गीथविद्याकुशला विष्वा-
रयामासुः किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जी-
वितेन प्राज्ञेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दास्यप-
क्षमप्रतिष्ठादोषेण शाखावत्सो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं
लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शाखावत्स्य पक्षमन्तवद्द्वैते किञ्च शाखावत्स-
मेति राजा निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोष-
वादवक्त्यादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतं इत्याशङ्क्याह ॥
तच्चेति ॥ उद्गीथ आकाश एवेति सम्पादनात् उद्गीथस्यानन्तत्वादिकं
न खत इति भावः । स उद्गीथावयव उँकार एष आकाशात्मकः । परः
रसतमत्वादिगुणैस्त्वृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥
पर इति अथयं सकारान्तं वा, परः ह्यत्समिति प्रयोगात् । परश्चासौ
वरेभ्योऽतिशयेन वरः परो वरीयान् इत्यर्थः । प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाका-
शशब्दे वरीयानित्युक्तं स्मारयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वशब्दा-
नुपहृतानन्त्यादिबहुविज्ञानामनुग्रहाय “त्वज्जदेकं कुलस्यार्थे” इति
श्रावणैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ आकाशपदाद्भूत-
स्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितं । तत्र युक्ति-
माह ॥ दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदादौकार्यस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीति-
रस्ति तस्य तत्पर्यायाकाशं ब्रह्मसिद्धि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । अक्षरे
ब्रूतस्यै चोमन् चोमि चो वेदाः सन्ति प्रमाखत्वेन यस्मिन्नक्षरे विश्वे
देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । उँकारः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपासीव

“अथोऽहरे परमे द्योमन् अस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः”
 “सैषा भार्गवी वाहणी विश्वा परमे द्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ
 कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि
 वर्त्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवन्नाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधा-
 रणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकं” इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्नि-
 शब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति प्रसिद्धं ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गीथे प्रस्रोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायन्ता” इत्युपक्रम्य
 श्रूयते “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्व्याणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिमंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते सैषा
 देवता प्रस्तावमन्वायन्ता” इति । तत्र संशयनिर्णयो पूर्ववदेव द्र-
 व्यौ, “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं” इति चैवमादौ

श्रुतान्तरप्रयोगमाह । खं पुराणमिति ॥ व्याप्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । खं
 ब्रह्म खं ब्रह्मेति ह्यान्दोष्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति बृहदारण्यक-
 मिति भेदः । किञ्च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तत्रेतुं शक्यं, यत्र
 तत्रशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह । वाक्येति ॥ तस्मादुपाख्ये
 ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आकाशवाक्यो-
 क्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः । उद्गीथप्रकर-
 मिति आप्तनार्थमुद्गीथ इति भाष्यपरं उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः ।
 कश्चिद्विश्वाकायकः प्रस्रोतारमुवाच, हे प्रस्रोतः या देवता प्रस्तावं
 कामभक्तिमनुग्रहाध्यायार्थं तास्त्रेदच्छात्वा मम बिदुषो निकटे प्रस्रो-
 यन्ति मूर्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा
 देवतेति उत्तरं । प्राण इति ॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति जीयन्ते
 तमभिलक्ष्योज्जिह्वते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संश-
 दादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विद्योति ॥ प्राणेति ॥ मनउपाधिको जीवः,

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लो-
कवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति
संग्रहः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चतन्त्रैः प्राणस्यो-
पादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम ।
ननु पूर्व्ववदिहापि तल्लिङ्गात् ब्रह्मैव एव ग्रहणं युक्तमिहापि
हि वाक्यशेषे भूतानां संवेग्नोद्गमनं पारमेस्वरं कर्म प्रतीयते ।
न मुखेऽपि प्राणे भूतसंवेग्नोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्यावायते
“वदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
श्रोत्रं प्राणं मनः स वदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते”
इति । प्रत्यक्षञ्च तत् स्थापकात् प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायाभि-
न्वितवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकात् च पुनः प्रादुर्भवन्तीति ।
इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविद्वद्धो मुखे प्राणेऽपि भूतसंवेग्नो-
द्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽन्नञ्चोद्गीयप्रतिहारयो-

प्राणेन ब्रह्मज्ञा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं
वस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः । पूर्व्वेन मता-
र्यत्वात् पृथक् सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते ॥ ननु पूर्व्ववदिति । अधिकाशङ्का-
निरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह । न मुखेऽपीति । तर्हि
वदा चक्षुरप्येतीति एवमकारेण सर्वत्र सन्त्यः । नन्वेन्द्रियाणां
प्राणे च बोधयौ श्रूयते तावता महाभूतत्रयादिप्रतिवाक्यशेषोपपत्तिः
व्यथमित्यत आह । इन्द्रियसारत्वादिति ॥ त्वस्य ह्येव रसः इति श्रुतेः
इन्द्रियाणि विज्ञात्मरूपाणि अपस्वीकृतभूतानां साराणि तेषां जया-
द्युक्त्वा भूतानामपि प्राणे जयादिति सिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
अत्रस्यसहपाठाच्च प्राणे न ब्रह्मेत्याह । अपि चेति । उद्गाढप्रतिहर्षभा-
मुद्गोपे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्नञ्च निर्दि-
श्र्यते आदित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः । सा-

देवते प्रसावदेवतायाः प्राणस्थानम्बरं निर्दिश्येते, न च तद्यो-
 र्ब्रह्मत्वमस्ति, तस्मान्मान्याश्च प्राणस्थापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते
 सूत्रकार आह । अतएव प्राण इति । तस्मिन्प्राणदिति पूर्वसूत्रे
 निर्दिष्टमत एव तस्मिन्प्राणत् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति,
 प्राणस्थापि हि ब्रह्मस्मिन्प्राणसम्बन्धः श्रूयते “सर्व्वाणि ह वा इमानि
 भूतानि प्राणमेवाभिसंविन्नन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति प्राणनि-
 मित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणश्च ब्रह्मतां
 गमयतः । ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेन्नोद्गममविरुद्धं स्वा-
 पप्रबोधयोर्दर्शनमिति । अत्रोच्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणा-
 मेव केवखानां प्राणाश्रयं संवेन्नोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां
 भूतानां, इह तु सर्वेन्द्रियाणां सन्नरोराणाञ्च जीवाविष्टानां
 भूतानां “सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि” इति श्रुतेः ।
 यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्म-
 स्मिन्प्राणत्वमविरुद्धं । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबो-
 धयोः प्राणोऽप्ययं प्राणाश्च प्रभवं शृणुमः “यदा सुप्तः स्वप्नं न

मान्दं सन्निधानं । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये
 तत् दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरुपो-
 पास्तिः । अस्याधिकरत्नस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेषु सङ्गतिरिति विभागः
 भवन्तीति भूतानीति श्रुत्यत्वा यत्किञ्चिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं तस्य,
 जयोदयो वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्ता भूतशब्दस्य ब्रह्मार्थ-
 हेऽपि जयोदेर्ब्रह्मनिर्वायकत्वमित्याह । यदापीति । भौतिकप्राणस्य
 भूतयोनित्वयोमादित्वर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्याशङ्कते । नन्विति ।
 अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मलोक्योकीभवति तदा एतं प्राणं सविव-
 यवागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्व्वव्याधारत्वजिह्वा

कश्चन पञ्चत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्ना-
मभिः सहायेति” इत्यत्र तत्रापि तन्निष्ठात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव ।
यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं
वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां
सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ
प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव* प्रतिविधेयं । तस्मात् सिद्धं
प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्रा-
णस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मज्ज” इति च तदप्ययुक्तं शब्द-
भेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुःपितेति प्रयोगे
अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति
गम्यते, तदत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणा-
दन्वः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते । न हि स एव तस्येति भेद-
निर्द्देशार्थो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरे-
णापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टो-
माधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो
ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणब-

मुख्यः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववा-
क्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यत्वं वाक्य-
शेषः तस्य बलं तद्वत् लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्व-
भूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्मणस्यमित्याह ॥ तदा-
काशशब्दस्येवेति ॥ वृत्तिवृत्तामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह ॥
अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ ज्यो-

* नु० पु० शब्देति नास्ति ।

ध्वनं हि धोम्वं मन” इति श्रुतेः प्राणशब्दे वाचुविकारमात्रं कथमवगमयेदतः संग्रहाविषयत्वात्कैतदुदाहरणं युक्तं । प्रज्ञाव-
देवताद्यान्तु प्राणो संग्रहपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामगन्ति “अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते वि-
श्रुतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति । तत्र संग्रहः । किमिह ज्यो-
तिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किन्वा पर आत्मेति
अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तं, इह
तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विशार्यते । किं तावत् प्राप्तं । आदि-
त्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्रसिद्धेः
तमो ज्योतिरिति धीमौ शब्देऽपरस्परप्रतिद्वन्द्विविषयो प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्ङ्गरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुयाहक-

तिश्चरणाभिधानात् । कान्दोग्यमेवोदाहरति । इदमिति । गायत्र्यपा-
धिकब्रह्मोपाख्यानन्तर्थाद्येऽयशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात् परः पर-
काद्यत् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरात्प्रावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते
तत्राह । विश्रुत इति । विश्रुत्वात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरा-
दिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येष्व इत्यनुत्तमेषु
सर्वसंसारमयङ्कातीतं परं ज्योतिरिदमेव यद्देहस्यमित्यर्थः । अस्य
पूर्वभागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह । अर्थान्तरेति ॥ अत्र
स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वलि-
ङ्गमस्तीति पादसङ्गतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपासितः स-
कामिति भेदः । नन्वज्ञानतमोविरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिः पदशक्य-
तया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह । चक्षुरिति । शब्दार्थां राजौ भवं शार्ङ्गरात्रीक-

मादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते, इतीयमपि अतिरादित्या-
दिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्या
श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेः । न हि चराचरबीजस्य
ब्रह्मणः सर्व्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः
परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् परो दिवो ज्योतिरिति च
ब्राह्मणं । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्व्वच गम्यमानत्वात् द्युम-
र्यादावस्त्वमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यचिदृत्कृतं तेजः प्रथमजं । न ।
अचिदृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं
चदुपास्तत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपा-
स्तवदर्शनात् । “तासां चिदृतं चिदृतमेकैकां करवाणि” इति
शबिषेयश्रुतेः । न चाचिदृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धं

मिति यावत्, अनेनावरकत्वाद्भूपवत्त्वाच्च कुशवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं
भवति । ज्योतिः श्रुतेरन्याहकणिङ्गान्याह ॥ तथेत्वादिना । भास्वरू-
पात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह ॥ न हीति ॥ भास्तु मर्यादेत्याशङ्क्य
श्रुतत्वात्तैवमित्याह ॥ परो दिव इति ॥ मर्यादा ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मवत्
कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति ॥ नन्वि-
ति ॥ एकदेशी ब्रूते ॥ अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदतीन्द्रियं तेजो दिवः
परन्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थं । अध्ययनविध्युपात्तश्रुतेर्निष्पन्नं वस्तु-
तोऽर्थं इत्याक्षिप्य ब्रूते ॥ नेति । ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्पन्नस्य क्वापि
ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्वादिना । प्रयोजनान्तरं तमेनाश्रादिकं ।
अचिदृत्कृतं तेजोऽप्रीकृत्वाफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह ॥ तासामिति ।
तेजोऽवर्णानां देवतानामेवैकं दिधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं देधा
कृत्वा आभात्रादितरभागवोर्निष्पद्य तन्निगुणरज्जुवन्निरुतं करवा-
यीवविषेयोक्तेर्नास्त्वचिदृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चात्र यदतः पर इति
वक्ष्येन्नान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूद्यते । न चाचिदृत्कृतस्य
वत्कश्चित् प्रसिद्धमित्याह । न चेति ॥ एकदेशिमते निरुक्ते साक्षात् पूर्व्व-

अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दं । ननुक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽन्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहे न विरुध्यते, न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु” इति चाधारवज्रत्वश्रुतिः कार्यं ज्योतिषि उपपद्यतेतरां “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः” इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यख्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताद्याध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षर” इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषा दृष्टिस्यस्यैषा श्रुतिः” इति चौष्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् “तदेतत् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत” इति च श्रुतेस्तुत्यस्य श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति चात्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मस्त्रिंशत् । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं” इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्

पक्षी व्रत । अस्तु तर्हि । प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्षेयज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्वादिति भावः । ब्रह्मज्ञोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह । न त्विति । निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषेऽपि दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभाभिनी युक्ता न त्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं तत्राह । सारूप्येति । यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः

पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्यैव प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौर्भार्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह याद्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म याद्वं। कुतः । चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा ततो ज्योतिश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि”

त्रिरोट्टिः श्रुता तथा जाठराभावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जठज्योतिर्द्रुं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्यर्धनेनौष्ण्यघ्नानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्षापिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिर्वो जठले जिह्वान्तरमाह । तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः । चतुष्पञ्चद्विंशतः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपीति ब्रह्मणिङ्गमपि विश्विन्यग्राह्योत्वन्वयः । ननु त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्व्ववाक्योक्तं ब्रह्मच ज्योतिःप्रदेन गृह्यतामित्वात्प्रज्ञाह । न चेति । ननु सर्वात्मकत्वात्तत्वाव्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अथापीति । अथश्चिन्त्येदादेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृतेर्जातं प्राकृतं कार्यमित्यर्थः । आचारं गिरस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतं वाग्वै गायत्री वेद्यं पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राजा इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राजात्मिका वृद्धिधा वृद्धिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति । यदुक्तं तावत् तत्परिमाणः सर्व्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणे महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्व्वब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चाख्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह । पाद इति । सर्व्वं जगदेकः पादोऽग्रः “विष्टभ्याहमिदं ह्यन्वमेकाग्रं खितो जगत्” इति स्मृतेः । अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि सूर्य्यमण्डले वा आनार्थमस्ति, कल्पितात्मगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः । यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं लोके न त्रिपात्वं विवक्षितमिति मन्तव्यं । यदतः पर इति यच्छब्दस्य

इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्यदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्ब-
न्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते ।
तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये
प्रसज्येयार्ता । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्या-
मपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तियते ब्रह्म । तस्मादिह ज्यो-
तिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं । यत्तूक्तं “ज्योतिर्दीप्यत” इति च एतौ
शब्दौ कार्ये*ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात् ।
ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्य-
ज्योतिरूपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्तपति
तेजसेद्भूः” इति च मन्त्रवर्णात् । यदा नायं ज्योतिःशब्दश्चतुर्दन्ते-
रेवानुयाहके तेजसि वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं
ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतां” इति च । तस्माद्यद्यत् कस्यचिदव-

प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म यास्यमित्याह ॥ तत्रेति ॥ ननु
यदाभेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥
तत् परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या पदो
ऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्र-
त्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ
इत्यर्थः । सन्दर्शन्यायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मे-
त्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ॥
प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिनिश्चयेत्यर्थः । अतः प्रक-
रणाज्ज्योतिःश्रुतिबोधो न युक्त इति निरस्तं अविशेषत्वादिति ब्रह्म-
णावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येनेद्भूः प्रकाशितः सूर्य-
स्तपति प्रकाशयति तं दृष्टन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिः शब्दस्य

* कार्ये इति मु० पु० पाठः ।

भासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि
 चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः ।
 “तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति”
 “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृतं” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
 यदप्युक्तं शुमर्थ्यादत्वं सर्व्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अत्रो-
 च्यते, सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न
 विरुद्ध्यते । मनूक्तं निघ्नदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोप-
 पद्यत इति । नायं दोषः, निघ्नदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशे-
 षसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि
 हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, ए-
 तेन विमतः पृष्ठेध्वित्याधारबहुत्वमुपपादितं । यदप्येतदुक्तं श्रौण्य-
 घोषाभ्यामनुमिते कौचेयकार्य्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि
 दिवः कार्य्यं ज्योतिरेवेति तदप्युक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादि-
 प्रतीकत्ववत् कौचेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । दृष्टञ्च श्रुतञ्च “शत
 उपासोत” इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति ।

कार्य्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गीकृत्य कारणब्रह्मणस्तत्कत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि
 शक्तिमाह ॥ यदेति ॥ गाढान्वकारे वाचैव ज्योतिषा लोका आसनादि-
 श्ववहारं करोतीत्यर्थः । “आज्यं जुषतां पिबतां मनोज्योतिःप्रकाशकं भ-
 वति” इत्याज्यस्तुतिः । गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्व्व-
 स्य स्निग्धं भानं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति ॥ तत्कालावच्छिन्नं ब्रह्म-
 सूर्थ्यादियज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः ।
 ज्योतिषोऽग्नित्ववत् शुमर्थ्यादत्वादिकं ध्यानायं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमि-
 त्याह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः, आरोप्यस्य ध्येय-
 स्थाबन्धनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह ॥ परस्यापीति ॥ भवि-

यदप्यस्य फलप्रवचानं ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नं । न हि इत्यते
 फलानां ब्रह्माश्रयणीयमित्यते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि
 निरस्यसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूप-
 मेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
 विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चा-
 वचानि फलानि दृश्यन्ते “अज्ञादो वसुदानो विन्दते वसु व
 एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो
 ब्रह्मस्मिन्नस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं गृहीतव्यं
 भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिस्वरसाभिधानादिति । कथं
 पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात्
 प्रत्याय्य ब्रह्मा व्यावर्त्तयितुं । नैव दोषः । “यदतःपरो दिवो
 ज्योतिः” इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्ब-
 न्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन
 परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः ।
 तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं ॥

ज्योति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तं यथा यथोपासते तथा फलं भव-
 तीति श्रुतेरित्याह । न हीयत इति । ज्ञानप्रणवदुपास्तिप्रणमेकरूपं
 किं न स्यादत आह । यत्र हीति । ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । ध्येयानु नानेने-
 त्वाह । यत्र त्विति । इन्द्रो जीवत्प्रेतान्नमत्तोत्पन्नादः, अन्नस्यासम-
 न्नाहता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्धं
 यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति नाज्ञो वागुत्तमा मनो
 वा प्रतीकं वाचो भृय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदं
 सन्निधेः श्रुतिर्नशीयसीति शङ्कते । कथं पुनरिति । प्रथमश्रुतनुसारेण
 चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह । नैव इति । सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य

हृन्दोऽभिधानात्तेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदान्तथाहि दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इति गायत्र्याख्यस्य हृन्दोऽभिहितत्वादिति तत् परिहर्तव्यं । कथं पुनश्च हृन्दोऽभिधानात् ब्रह्माभिहितमिति ब्रह्मते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा” इत्येतस्यामृष्टि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा इदं सर्वं” इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीश्चरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्वाख्याय “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री” तदेतदृचाभ्यनूक्तं “तावानस्य महिमा” इति तस्वामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्मचतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र “यद्वै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि हृन्दसः प्रकृतत्वात् हृन्दोविषय एव । “य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । तस्माच्छृन्दोऽभिधानात् ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा गायत्र्याख्यहृन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन जिग-

सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्भजेन परामृष्टे सतीति योजना । अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । हृन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति । अथमिति । शङ्कान् साधयति । नैतदित्यादिना । चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातं । य एतामेवमिति । वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेवमुक्त्वातीत्या यः कश्चिद्देद तस्योदयास्तमवरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाच वेदत्वात् गायत्र्यां ब्रह्मशब्दे

यते “गायत्री वा इदं सर्व्वं” इति । न ह्यक्षरसन्निवेशमा-
त्राया गायत्र्याः सर्व्वात्मकत्वं सम्भवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यवि-
कारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं, “तदिदं सर्व्वं” इत्युच्यते ।
यथा “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” इति । कार्य्यञ्च कारणादव्यतिरि-
क्तमिति वक्ष्यामः । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र तथा-
न्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते “एतं ह्येव ब्रह्मचा
महृत्युक्ते मीमांसन्ते, एतमग्नावध्वर्य्यं एतं महाव्रते कन्दोगाः”
इति । तस्मादस्ति कन्दोऽभिधानेऽपि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म
निर्दिष्टं, तदेवं ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरवि-
धानाय । अपर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रति-
पाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्रीचतुष्पदा षडक्षरैः पादै-

युक्ता इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मसत्त्वज्ञायां
बीजं । अणुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरेति ॥ ब्रह्मस्योऽपि कथं सर्व्वात्मकत्वं
तत्राह ॥ कार्य्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्व्वात्मत्वारोप इति वाच्यं,
खतः सर्व्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायेत्गादिति भावः । तथा हि
दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे । तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमि-
त्यर्थः । एतं परमात्मानं ब्रह्म ऋग्वेदिनो महृत्युक्ते शस्त्रे तदनुगतमु-
पासते । एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यं उपासत इति श्रुतेः
यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव कन्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते
ऋतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दे ब्रह्मसत्त्वज्ञ
इति व्याख्याय गौड इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाच्यार्थग-
ह्यं विनैवेति यावत् । पूर्व्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहस्तज्ञाया
गायत्री ब्रह्मस्य हे अपि ज्ञप्ति । न च गायत्री सर्व्वमित्यन्वयासम्भवः
घटो रूपीति पदार्थैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे
गायत्र्यनुगते ब्रह्मस्य प्रधाने सर्व्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा

सया ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्था-
न्तरे संख्यासाम्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते
पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्कृतं” इत्युपक्रम्याह “सैषा विरा-
उन्नाद” इति । अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभि-
धानं सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति
यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि
हि निर्दिश्याह “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति । न हि
ब्रह्माश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि
च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बन्धेत “तावानस्य महिमा” इति ।
अनया हि ऋचा स्वरमेव ब्रह्मैवाभिधीयते “पादोऽस्य सर्वा-
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः पुरुष-

च सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामा-
न्याच्चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन सचेताऽर्पणो गायत्रीशब्दत्वेन ब्रह्मण एव
निगदात्, अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना तथा हि
दर्शनमिति श्रेष्ठं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमभिद्वयर्थश्च-
न्नाम्नांसि वायौ जीयन्ते । अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमर्नांसि प्राणमपि
यन्तीत्युक्तं ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते
मिहित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्रेता
दापरकलिसंज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरश्रत्र्यश्रद्वैकाङ्गानि
तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्व्यंकेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य
चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं
कृतत्वं वाय्वादीनामुपक्रम्याह ॥ सैवेति ॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि-

सूक्तेऽपीयमृक् ब्रह्मपरतथैव समावायते । स्यतिस्य ब्रह्मण एव-
रूपतां दर्शयति “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांग्रेण स्थितो जगत्”
इति “यद्वैतवद्ब्रह्म” इति च निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थं
उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “हृदयसुषिरेषु
ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भ-
वति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योति-
र्वाक्ये द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितं ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवोति सप्तम्या द्यौरा-
धारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या म-
र्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदान् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्

र्देशः, विराट्पदं कन्दोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः दश-
त्वसाम्येन वाख्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशत्वद्वारा वाख्यादिषु
कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यान्नं भवति “अन्नं
विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतद्युतस्यान्नादत्वात् ।
कृतं हि स्वीयचतुरङ्गेषु व्यङ्गादिकमन्तर्भावयदन्नमन्तीव ज्ञस्यते । अत
एव कृतजयादितरद्युतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजितायाधरेयाः संय-
न्तीति, अयो द्यूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः सविजितो येन तस्मै, अधरेयाः
व्यङ्गादयः आयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा
वाख्यादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराट्पदं कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः
सर्वथापीति ॥ गायत्रीति पदस्य कक्षकत्वे गौत्रत्वेऽपि चेत्यर्थः । अत्राप्यत्र
आहेत्यपरपदेन गौत्रत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अत्र ह्यक्षरापक्षे हि
वाग्वै मायत्रीति वागात्मत्वं गायत्रिश्च चायते चेति निरुक्तनामकश्च
गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौत्रपक्षे मायत्रीत्यागात्तदु-

परिहर्त्तव्यं । अत्रोच्यते, नायं दोष उभयस्त्रिन्नयविरोधात्, उभयस्त्रिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन प्रत्यभिज्ञानं विरु-
ध्यते । यथा लोके वृक्षाद्येषु सम्बन्धोऽपि ज्ञेय उभयद्योपदिश्य-
मानो दृश्यते, वृक्षाद्ये ज्ञेयो वृक्षाद्यात् परतः ज्ञेय इति च, एवं
दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह यथा लोके
वृक्षाद्येषु सम्बन्धोऽपि ज्ञेय उभयद्योपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाद्ये

भवं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्वागोऽप्र-
सिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृतलक्षणा चेति ब्रह्मसमञ्जसं । ननु
गायत्री वा इदं सर्वं, इति गायत्री श्रुतेः कथं लक्षणेत्वात्प्रकृतं वाच्य-
शेषमतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमायसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्यावग-
मादित्वाह ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ इत्येति । सूत्रस्थादि-
वदार्थं दर्शयति ॥ भूतप्रथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारवोर्भूतादिभिश्च-
तुष्पादगायत्री विसम्मतं षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धक-
रद्वेषितं । युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यान्त-
रत्वमित्वाह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य कृन्दावाचित्वमुक्तं निरस्यति ॥
वदैतत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वम्याम्येति ब्रह्मोक्तावित्यर्थः ॥ इत्यस्य चतुर्दिक्षूर्द्ध्व-
पश्चसप्तयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानं हृत्प्रसरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राञ्चव्या-
नापानसमानोदानाः पञ्चद्वारपाला इति ध्यानाद्यं श्रुत्वा कल्पितं । तत्र
हृदयस्थं ब्रह्मप्राज्ञेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्म उपासना-
सम्बन्धितायां ब्रह्मज्ञा दारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्च-
ब्रह्मांत ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं
नेपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥
अत्रेति ॥ सूत्रेणार्थं वदन् परिहारमाह ॥ नायमिति ॥ एव सर्वत्र
वाक्येयं प्रधानप्रातिपदिकार्थाद्दुसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थ-
भेदो न प्रतिबन्धकः, कथाश्चदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यद्य
वृक्षाद्यं सलक्ष्यभागावच्छिन्नज्ञेयस्याधारः सन्नैव सालक्ष्यभागावच्छिन्नस्य
वस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्यं हार्दाकाशे वा मुखे आधारे

श्रेणो वृत्ताद्यात् परतः श्रेण इति च, एवं च दिवः परमपि सत्
ब्रह्म दिवोत्युपदिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह
प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्द्दनाख्यायिका “प्र-
तर्द्दनो ह वै देवोदागिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च
पौरुषेण च” इत्यारभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणो
ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इति, तथोत्तरत्रापि
“अथ स्वसु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति”
इति, तथा “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति, अन्ते
च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि । तत्र

सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलगाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा
दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यद्याकाशेन अन्वच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा
ब्रह्मणा दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् समन्या
सामीप्यलक्षण्याऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह । अपर इति ॥ सम्बद्धं प्रत्या-
धारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति असम्बद्धं प्रतिमर्यादात्वं मुख्यम-
धुनोच्यते । दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्चमुपास्ये ब्रह्मणि
समन्वितमिति सिद्धं । प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्वं देवो-
दासिः प्रतर्द्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारयेन्द्रस्य प्रेमा-
स्पदं गृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्द्दन वरं ते ददामीति । स हो-
वाच प्रतर्द्दनः, यं त्वं मर्त्यापहिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मच्छं
देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिमुख्यं प्राणं निरसितुं
प्रज्ञात्मत्वमुक्तं निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति ॥ तं मामिति । इदं प्राण-
स्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गं । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह ॥ अथेति । वागादीनां
देहधारणशक्त्यभावनिश्चयान्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारणत्वमुत्था-

संशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आनन्दोऽज-रोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति । अनेकलिङ्ग-दर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “मामेव विजानीहि” इतीन्द्रस्य वचनं देवता-त्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्णोत्यापयतीति प्राणलिङ्गं । न वा विजिज्ञासोत वक्तारं विद्यादित्यादिजीवलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राण-शब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञेयं । कुतः । तथानुगमात् । तथा हि पौर्वाप-र्येण पर्याख्योच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वये * ब्रह्मप्रतिपा-दनपर उपलभ्यते, उपक्रमे तावत् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः । प्रत-

पकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्ग-माह । न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह । खन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरत्नमित्यज-तार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचक्यशब्दबलाज्यो-तिःश्रुतिः ब्रह्मपरत्वेत्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति । मिथो विबद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्वा पूर्वप-क्षयति । तत्रेति ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाध-वदाकार्यज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाच्यता भङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु । पूर्वपक्षे प्राणान्यनेकोपास्तिः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमा-दिति हेत्वर्थमाह ॥ तथा ह्येति ॥ हिततमत्वकर्म्मक्षयादिपदार्थानां

* समुच्चये इति सु० पु० पाठः ।

ईनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिन्नेप “त्वमेव मे वृषीष्व यं त्वं मनु-
 ष्याथ हिततमं मन्यमे” इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिशमानः प्राणः
 कथं परमात्मा न स्नात् । न ह्यन्वच परमात्मज्ञानात् हिततमप्रा-
 णिरस्ति “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
 नाथ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन
 कर्माणा लोको मीयते न स्त्रेयेन न भूणहत्याया” इत्यादि च ब्रह्म-
 परिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्व्वकर्माश्चयः प्रसिद्धः । “क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञा-
 त्मत्वञ्च ब्रह्मपञ्च एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं
 सम्भवति । तथोपसंहारेऽपि “आनन्दोऽजरोऽमृत” इत्यानन्द-
 त्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवात् “स न साधुना
 कर्माणा भूयान् भवति न एवासाधुना कर्माणा कमीयानेष
 ह्येव साधु कर्म कारयति” तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष
 उ एवासाधुकर्मकारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते”
 इति “एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेऽत्र” इति च ।
 सर्व्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मणाश्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुखे
 प्राणे । तस्मात् प्राणो ब्रह्म ।

सम्बन्धो ब्रह्माख तात्पर्यनिश्चायक उपकथ्यत इत्युक्तं विदधोति । उपक्रम
 इत्यादिना । यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । स यः काञ्चित् मां
 ब्रह्मरूपं वद साक्षादनुभवति तस्य विदुषा लोको मोक्षो महताऽपि
 पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मदण्ड-
 दाशेर्दग्धत्वादित्याह । स य इति । साध्वसाधुनि पुण्यपापे ताभ्याम-
 स्पृष्टत्वं तत्कारयित्त्वं निरङ्कुशैश्वर्य्यञ्च सर्व्वमेतदित्यर्थः । अहङ्कारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद् ध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । २८ ।

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाचिष्यते, न परं ब्रह्म प्राणब्रह्मं । कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यहवान् देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्हनायाचचचे “मामेव विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विद्यहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्बन्धिर्ह्यैरात्मानं तुष्टाव “त्रिशीर्षांषं ताम्रमहनं, अरुमुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं” इत्येवमादिभिः । प्राणत्वशब्देन बलवत्त्वादुपपद्यते, “प्राणो वै बलं” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचित् बलवृत्तिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद् देवतात्मानः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं

देन स्वात्मवाचनशब्दैराचचक्षी, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह । तथा विद्यहेति । त्रीणि शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षा त्वष्टः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । इति यथार्थं शब्दयतीति बन् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते ब्रह्मसास्त्रेभ्योऽन्यान् वेदान्तवहिर्मुखान् यतीन् रण्यश्वेभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्देऽपपत्तिमाह । प्राणत्वश्वेति । लौकिका अपीत्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता कथ्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदाहत्वाद्दत्ततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येवमाख्ययानीत्याह । निश्चिते चेति । किमिन्द्रपदेन विद्यहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत विद्यहः । आद्ये वाक्यस्य

तद्विषयाद्येव योजयितव्यानि । तस्मादङ्कुरिन्द्रस्यात्प्रोपदेज्ञान
 प्राणो ब्रह्मेत्याद्यिष्य प्रतिसमाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा
 ह्यस्मिन्निति । अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बाहु-
 ल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । “यावत् ह्यस्मिन् शरीरे प्राणो
 वसति तावदायुः” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः
 सम्प्रदानोपसंहारयोः स्नातव्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य परा-
 चीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रि-
 याश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
 शृङ्खोत्यापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”
 इति चोपक्रम्य “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा च-
 र्पिताः” एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः

ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहे ऽधि-
 गत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बद्ध्यते यैः शरीरस्यत्वादिभिरिन्द्रतनाव-
 सम्भावितैर्धर्मैस्तैः अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्वर्थः । आयुरत्र देहे प्राण-
 वायुसञ्चारः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः
 श्रुतिमाह । अस्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः ।
 इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह । तद्येति ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्व्वधि-
 क्षानत्वं दर्शितमित्याह । इति चोपक्रम्येति । तत्र चानानाप्रपञ्चस्या-
 त्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिना-
 भ्योर्मध्यक्षप्रकाशासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिवा-
 यामरा चर्पिता एवभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त इति मात्राः
 भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः
 इन्द्रियत्राः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्च-
 धीन्द्रियाणि नेमिवत् प्राणं । ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-

प्राखेऽर्पिताः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत” इति विषयेन्द्रियव्यवहारारणाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति “स म आत्मेति विद्यात्” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराचीनविग्रहे । “अथमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इति च श्रुत्यन्तरं । तस्मादध्यात्मसम्बन्धवाङ्मत्वात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः । कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेवत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स मामेव विजानीहीति । यथा तद्धेतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं स्मर्यस्येति तद्वत्, “तस्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाद्ब्रह्मादिभिरिति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते । न त्वाद्ब्रह्मादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति, कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत् कारणं त्वाद्ब्रह्मादीनि सादृशानि

स्थानीये प्राखे सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राखेऽर्पिता इति । स प्राखो मम स्वरूपमित्याह । स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि । तत्राह । अथमिति । अहश्चास्मादस्य गतिं पृच्छति । कथमिति । सूत्रमुत्तरं । तद्व्याख्याति । इन्द्र इति । जन्मान्तरवृत्तश्रवणादिना ऋषिण् जन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्धं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यासः । न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति । कथमिति । ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह । विज्ञानेति । नियामकं ब्रूते । यदिति । परेषु तस्य मे इत्या-

उपन्यस्य परेषु विज्ञानस्तुतिमनुमन्दधाति “तस्य मे तन्न लोम
 च न मीयते स खो मां वेद न ह वै तस्य केनच कर्षणा लोको
 मीयत” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि
 कर्षाणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य सोमापि न हिंस्यते स योऽन्यो
 ऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्षणा लोको हिंस्यत इति ।
 विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं । तस्मात्
 ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेतिचेन्नोपासाच्चैविध्यादाश्रितत्वा-
 दिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्ममन्त्रभूमद्वर्गनाम्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदे-
 शस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गात्ममुख्यप्रा-
 णलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विसृष्टं लिङ्गमुपलभ्यते “न
 वाचं विजिज्ञासीत वक्त्रारं विद्यात्” इत्यादि अत्र रागादिभि-

दिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह । एतदुक्तमिति । तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठ-
 मिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह । विज्ञेयन्त्विति ।
 देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह । शरीरधारकश्चेति । सर्वे
 वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः ।
 स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिस्यति स च
 श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिषुत्क्रान्तेष्वपि मुक्तादिभावेन शरीरं
 लक्ष्यमस्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उचिष्क्रामिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वादसौ
 तान् वागादीन् वारिष्ठः प्राण उवाच । यूयं मोहमापद्यथ यतोऽहमेवै
 तत् करोमि । किं तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य
 इतहाति गच्छतीति वानं तदेव वाचमस्मिन् शरीरमववृष्ट्वाश्रित
 धारयामीत्यर्थः । दिवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेषु न ब्रह्म यास्यमि-

करैर्यापृतस्य कार्यकरवाच्यस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते
 तथा मुख्यप्राणस्त्रिभूमिपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं
 परिमृशोत्थापयतीति । शरीरधारणञ्च मुख्य एव प्राणस्य धर्मः ।
 प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “तान् परिमृशः प्राण उवाच
 मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्येत् वाच-
 मवष्टम् विधारयामि” इति अववात् । ये त्विमं शरीरं परि-
 मृशेति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियसमं वा परिमृशञ्च शरी-
 रमुत्थापयतीति व्याख्येयं । प्रज्ञात्मात्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादु-
 पपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव ।
 जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनि-
 र्द्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्द्देश इत्युभयथागिर्द्देश उपपद्यते “यो
 वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह ज्ञेतावस्मिन्
 शरीरे बसतः सहोत्क्रामतः” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात्
 मिषेत, तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां
 न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासाच्चैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमु-
 पासनं प्रवक्ष्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनञ्चेति । न

वाह । जीवमुख्येति । अभेदनिर्द्देशमाह । यो वा इति । भेदमाह ।
 सहेति । यदि जीवमुख्यप्राणयोर्किङ्कानुपास्त्यत् तर्हि ब्रह्मयोऽपि किङ्कान-
 नामुक्तत्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपपन्नमादिना निश्चितैकवाक्य-
 तामन्त्रप्रसङ्ग इत्याह । नैतदेवमित्यादिना । न च स्वातन्त्र्यपदार्थभेदाद्या-
 नभेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोर्ब्रह्मकिङ्कानां ब्रह्मवि-
 नेतुं इच्छतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अथनपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन
 प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तस्मिन्मनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यै-
कवाक्यत्वमवगम्यते । “मामेव विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि
प्रज्ञात्मा तं मामाचुरमृतमित्युपास्व” इत्युक्त्वाऽन्ते “स एष प्राण
एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽऽजरोऽमृतः” इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ
दृश्येते । तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परि-
च्छेत्तुं शक्यं दशानां भूतमाचाणां प्रज्ञामाचाणाञ्च ब्रह्मणोऽन्यचा-
र्यणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवन्नात् प्राणशब्दस्य
ब्रह्मणि वृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्
ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत् तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं
“इदं वरीरं परिशृङ्घोत्यापयति” इति तदसत्, प्राणव्यापारस्या-
पि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन
नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन, इतरेषु तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपा-
श्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्त्वारं विद्यात्”
इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति, न हि
जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्या-
दि श्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिछतन्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः

कार्यब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं । न वा तदुचितमित्याह । न च
ब्रह्मलिङ्गमिति । सूत्रशेषं व्याचष्टे । आश्रितत्वाच्चेति । अन्यत्रातरव
प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद्
ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिजिज्ञानि सर्वात्मके ब्रह्म-
ख्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह । यत्स्वित्यादिना । यस्मिन्नेतौ प्रैर्यत्वेन
स्थितौ तेनेतरेषु ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं
यदिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्त्वारं विद्यादिति न वक्तुर्भेद्यत्वमुच्यते तस्य

कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपाधिद्वयविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं
 प्रदर्शयितुं “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिना प्र-
 त्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशेन न विरुह्यते “यदा चाऽनभ्युदितं
 येन वागभ्युच्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि
 च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति ।
 यत्पुनरेतदुक्तं “सह स्येतावस्मिन् शरीरे वसतः स शेत्क्रामतः”
 इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति । नैव
 दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपा-
 धिभूतयोर्भेदनिर्द्धेऽप्युपपत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगा-
 त्मनः स्वरूपेषामेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मैत्येकीकरणमवि-
 रुद्धं । अथवा नोपासाच्चैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्याश-
 मन्वोऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणस्त्रिभुवं विरुह्यते । कथं ।
 उपासाच्चैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण
 प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण च । तत्र “आयुरमृतमित्युपाखायुः प्राणः” इति
 “इदं शरीरं परिगृह्णीत्यापयति” “तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत”

बोक्तासिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्बोधाभिमुख्याय जिज्ञादय
 इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । यदाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युच्यते स कार्याभि-
 मुखेन प्रेष्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मैत्यर्थः । तन्वम्पदवाच्ययोः स्वरूपतो
 भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह । नैव दोष
 इति । स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वक्षिष्यन्मतेन व्याचष्टे । अथचेति । उपास-
 नाश्रितप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तं । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैक-
 स्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे
 चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्टं देहापेक्षया तस्यानुक्तेरवस्थाना-

इति च प्राग्धर्मः। अथ “यथासौ प्रज्ञासौ सर्वाणि भूतानि हकीभ-
वन्ति तत् व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमदृद्दु हत्
तस्यै नाम च परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समा-
दृष्ट्वा वाचा सर्वाणि नामान्वाप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः। “ता वा
एता इहैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि
भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः* चदा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्धोत्, नो वा एतन्ना-

दन्तत्त्वमुत्थापयतीत्युक्तत्वमिति प्राग्धर्मः। जीवधर्मानाह । अथेति ।
बुद्धिप्राग्धर्मोः स ह्यष्टित्वत्कान्त्युक्त्वाऽनन्तरमित्यर्थः। अत्र प्रज्ञापदेन सा-
भासा जीवास्या बुद्धिश्च्यते। तस्याः सम्बन्धीनि दृष्टानि सर्वाणि भूतानि
यद्यैकं भवन्यधिष्ठानधिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागे-
वेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदृद्दु हदित्वादिपर्यावासां संक्षिप्तार्थं
उच्यते। उत्पन्नाया असत्कल्पयाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्व-
मर्द्धशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरमिति मिलित्वा
विषयित्वात्त्वं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यं। तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः
प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्द्धमदृद्दु हत् पूरयामास, वागिन्द्रियद्वारा
नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्जन्मत इत्यर्थः। चतुर्थो घण्टा। तस्याः पुनर्ना-
म किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता स्थापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थ-
रूपापरस्कारादपराद्धे कारकं भवति ज्ञानकरकद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं
बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्टत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्-
प्रतिबिम्बद्वारा सान्निध्यि द्रष्टृत्वाध्यासमाह । प्रथयेति । बुद्धिद्वारा
धिदात्मा वाचमिन्द्रियं समारभ्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करकेन
सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि
पश्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः। तथाच सर्वद्रष्टृत्वं धिदात्मनि द्रष्टृ-
त्वाध्यासनिमित्तञ्च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वधारत्वानन्दत्वादि-
ब्रह्मधर्म इत्याह । ता वा इति । दशत्वं व्याख्यातं, प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

* यदि इति नु०।

ना तस्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैतां भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽर्पिताः च एष प्राण इव प्रज्ञात्मा” इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेषु स्वधर्मेषु चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितं । अन्यत्रापि मनोजयः प्राणररीर इत्यादावुपाधिधर्मेषु ब्रह्मण उपासनमाश्रितं, इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मसिद्धावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेत-

च्छिद्वत्त यास्यभूतमात्रा वर्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि यास्यं भूतमात्रमधिह्यत्य वर्तन्त इति यास्ययाहकयोर्मिथःसापेक्षत्वमुक्तं साधयति । यदिति । तदेव स्फुटयति । न हीति । यास्येय यास्यस्वरूपं न सिद्ध्यति किन्तु याहक्येय । एवं याहकमपि यास्यमवपेक्ष्य न सिद्ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् यास्ययाहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु पितृदात्मन्वारोपितमित्याह । नो इति । तद्यथेत्यादि ह्यतन्याख्यानां । सूत्रार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । अन्यधर्मेष्वन्यस्योपासनं कथमित्याशङ्गाऽऽश्रितत्वादित्याह । अन्यत्रामीति । उपाधिर्जीवः । अन्यधर्मेष्वोपासनमिषमसङ्गता वाच्या, तथाहि न तावदारख्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तकृत्यत्वत्, उपासान्तयविशिष्टस्य ब्रह्मस्यो विधिः सम्भवति सिद्धस्य विद्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुषादेनोपासान्तयविधिः वाक्यभेदात्, न च नावाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधिवाक्यस्याप्राप्तवत्त्वात्, न च त मायुरन्वतमित्युपास्येति, अत्र मामिति जीवेनायुरिति प्राण्येनान्वतमिति ब्रह्मत्वा स्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्माणामन्वत्त्वाद् ब्रह्माश्रितेषु । प्राणो वा अन्वतमिति प्राणस्यैवान्वतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिसुक्ष्मे न ब्रह्मार्थं विद्यात्, स्वदेवोक्तमुपासीत स्व म आमेति विद्यादिति जीवप्राणब्रह्मोपासबविधयः, अन्ये गुणविधय इति स्त्रीकृतैकवाक्यत्वं वाच्यं तस्मान्मुक्तमुपक्रममादिनैकवाक्यतागिर्भवात् । तस्माद् अयं प्रत्यक्नक्षपरमिर्द् वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति । इति श्रीमत्परम-

दिति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये ब्रह्मरभगवत्-
पुण्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्य घत इत्याका-
न्नादेः समसस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मोक्तं । तस्य समस-
जगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्व्यात्मकत्व-
मित्येवंजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां
केवाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिदा-
ख्यानि सन्दिग्धानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्य-
न्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्मसिद्धानि सन्दिग्धानि किं परं ब्रह्म
प्रतिपादयन्ति, आशेषिदर्थान्तरं किञ्चिदिति । तन्निर्णयार्थ
द्वितीयद्वितीयौ पादावारभ्येते ।

सर्व्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमावाचते । “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ज्ञान्त
उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरखिन् लोके

हंसपरिवाजकाचार्य्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीर-
कमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभाषां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नमः परमात्मने ।

श्रीरामं सिद्धमन्तारं गुहाश्विनमन्तरं ।

अन्तर्यामिनमन्त्रेयं वैश्वानरमहं भजे ।

पूर्व्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं बह्वुं वृत्तमनुवदति । प्रथम इति ।
जगत्कारणोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धं । तदुपजीवोत्तरं पादद्वयं
प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः । कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां
प्रमेयभेदमाह । अर्थान्तरेति । आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मसिद्धैर्व-

पुद्गो भवति तद्येतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः
 प्राणशरीरः” इत्यादि । तत्र संग्रहः । किमिह मनोमयत्वा-
 दिभिर्धर्मैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं
 ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं शरीर इति । कुतः । तस्य हि
 कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो न तु परस्व
 ब्रह्मणः “अप्राणो ह्यमनाः शुभः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वब्रह्मेणैव ब्रह्मोपासनं कथमिह शरी-
 रीर आत्मोपास्य इत्याब्रह्मते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मो-
 पासनाविधिपरं । किं तर्हि । ब्रह्मविधिपरं । यत् कारणं सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म तज्जन्तानिति ब्रह्म उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भ-
 वति । यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तज्जत्वात्तद-
 नत्वात् । न च सर्वस्यैकात्म्ये रागादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त
 उपासीतेति । न च ब्रह्मविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं
 निवृत्तं ब्रह्मते, उपासनं क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ।

एषि समन्वयो दर्शितः । अस्यैव ब्रह्मणि कृवाक्यसमन्वयः पादद्वये
 वक्षते । प्रायेणोपास्यत्वेयत्रह्यभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः ।
 ह्योत्थमुदाहरति । इदमिति । तस्माच्छान्त इति तज्जं, तस्मिन्
 शीवत इति तज्जं, तस्मिन्निति चेतत इति तदनं तज्जत्वात्तज्जत्वा-
 तत्तदनचेति, तज्जकान् कर्मधारयेऽस्मिन् शास्त्रपार्थिवन्यायेन मध्य-
 पदस्य तज्जदस्य लोपः, तज्जकानमिति वाच्ये ह्यन्देशोऽवयवलोपः, इति-
 ब्रह्मे हेतौ । सर्वमिदं ब्रह्मैव तादृशत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणि मित्रामि-
 त्भेदाभावात्तस्मात् रामादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमुपा-
 सनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् पक्षमाह । अथेति ।
 अनुमयः सङ्ख्यविकार इत्यर्थः । पुत्रस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति । यथे-

ऋतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते “मनोम-
चः प्राणशरीरः” इति जीवलिङ्गं । अतो ब्रूमे जीवविषयमेतदु-
पासनमिति “सर्वकर्मा सर्वकामः” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण
जीवविषयमुपपद्यते । “एष न आत्माऽन्तर्हृदयेऽशीघान् प्रीहेर्षा
यवाद्वा” इति च हृदवायतनत्वमशीबस्वं चारायमाचस्य जीव-
द्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ध्यायान् पृथिव्याः”
इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति, अत्र ब्रूमः, न तावदशीबस्वं
ध्यायस्वस्योभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं ब्रह्मं विरोधात्, अन्यतरा-
श्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादर्शीयस्वं युक्तमाश्रयितुं । ध्यायस्वन्तु ब्रह्म-
भावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसं-
कीर्तनमेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव ।
तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव
ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदे-
शात् । यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मब्रह्मस्यैव जगत्कार-

तिः । इह यद्भावति मत्वा ध्यानमहिम्ना तद्वैयर्थ्येण जायत इत्यर्थः ।
ऋतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । ऋतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥
ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्त्वसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येव-
मित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मविद्भैरवब्रह्मनिष्कवाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मो
किङ्कमस्ति, किन्तु प्रकरयं । तत्र शान्तिगुणविद्यानार्थमन्वयासिद्धं ।
अतो जीवलिङ्गं ब्रह्म इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षवति । शरीर
इत्यादिना । श्रुतिमात्रज्ञान्वयासिद्ध्या परिहरति ॥ नैव दोष इति ॥
श्रमविधिपरत्वे हेतुमाह । यद् कारयमिति । यत् एवमाह तस्मा-
त्त्वमविधिपरमित्यन्वयः । अत्रेदंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थः, न तु जगत्
परामर्शार्थः, अगद्विशेष्ये प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेऽपि

एभिह च सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे अतं तदेव मनो-
मयत्वादिधर्मैर्विब्रिष्टमुपदिश्यत इति युक्तं । एवञ्च प्रकृतज्ञाना-
प्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे अमविधिविवक्षया
ब्रह्म निर्दिष्टं न खल्विवक्षया, इत्युक्तं । अत्रोच्यते । यद्यपि अमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु
तदेव सन्निहितं भवति । जीवस्तु न सन्निहितो न च खल्वब्देनो-
पात्त इति वैषम्यं ॥

यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेष्यं यथात्मैवेदं सर्व्वं । अत्र बाधार्था
सामानाधिकरण्यादार्थाय विशेष्यमावश्यकं तदात्मस्य ज्ञेयब्रह्मविष-
यत्वात् । अत्र तूपासनायां बाधनावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मण्य
उपास्यत्वात् । न च अमेति । अमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ।
जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्व्वकर्मन्वादि सम्भवमाह । सर्व्वकर्मन्वेति ।
सर्वाणि कर्माणि यस्य सर्व्वे कामा भोग्या यस्य सर्व्वगन्धः सर्व्वरस
इत्यादि शब्दार्थः । आरायमात्रस्येति ॥ नेत्रप्रेतप्रलाकायपरिमात्र-
स्येत्यर्थः ॥ सर्व्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण्य एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न जीव उपास्य
इति सूत्रार्थमाह ॥ सर्व्वत्रेति ॥ यत्र यत्र नोच्यते तत्र पूर्व्वोत्तर-
पक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यं । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनः-
प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति वृत्तार्थावबोधक वाक्यान्तर्गत
सर्व्वनाम्न इत्यर्थः । समासान्तर्गतसर्व्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षत्वाद्
ब्रह्म सम्बद्धान्ते । “स्योनस्ते सदनं करोमि” इति संस्कारार्थसदनस्य
निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सोदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादि-
त्वाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जी-
वोऽपि लिङ्गात् सन्निहित इत्यत्र आह ॥ जीवत्विति ॥ इदं लिङ्गद्वयं
श्लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् फला-
भावात्, अतो विन्धन्निष्ठ्यायेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपास-
नान्निसानुबन्धोति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह ॥ न
चेति ॥ अन्यवराकाङ्क्षानुग्रहीतं फलवत् प्रकरयं विफललिङ्गाद्जीव

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावात्सिद्धार्थः
 संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते। लोके हि यच्छब्दा-
 भिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद-
 विवक्षितमिति, तद्वदेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीत-
 रद्विवक्षितं। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये तात्पर्यातात्-
 पर्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामु-
 पादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन् ब्रह्मण्युपप-
 द्यन्ते। सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्
 परमात्मनोऽवकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च य “आत्माऽपहत-
 पाप्मा” इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति श्रुतं “आकाशा-
 त्मा” इत्यादिनाऽऽकाशवदात्मास्येऽत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः
 संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। “ज्यायान् पृथिव्याः” इत्यादि-
 ना चैतदेव दर्शयति। यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते
 तदपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आका-
 शात्मत्वमत एव सर्वकर्षेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विव-
 क्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तूक्तं “मनोमयः प्राणश्चरीरः”

इति समुदायार्थः। वक्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं लोकारः स च
 प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह। तथाप्युपादानेनेति। नन्विदं
 ग्राह्यमिदं व्याख्यमितिधीर्विवक्षाधोना वेदे कुतः स्यादित्यत आह।
 उपादानानुपादाने त्विति। तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यगुणकालत्वं शब्द-
 धर्मः। उपक्रमदिना तस्य ज्ञानान्तयोरवगम इत्यर्थः। तदिहेति। तत्

इति जीवच्छिन्नं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिष्मृती भवतः “त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उतवा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वक्षसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाषिपादन्तत् सर्वतोऽक्षि शिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इत्यन्तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मसोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेषु सूत्रेषु ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्देऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवाक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो

तस्मात् सात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाद्यमाह ॥ तथाचेति ॥ जीर्णः श्वविरो यो दण्डेन वक्षति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो बालः स त्वमेव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतः श्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाषादादयस्तस्येति सर्वात्मत्वाक्तिः । ननु जीवधर्माच्छेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते । तत्राह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ पूर्वेष्वेति ॥ सर्वात्मत्वादित्युक्त्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बन्ध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पित इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकाजे कल्पितधर्माभावात् । वागेव वाक् सोऽस्यास्तीति वाक् । नवाक्की अवाक्की अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यरूप इत्यर्थः । न्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्यसङ्ख्य आकाशात्माऽवा-
 क्शानादरो ज्यायान् पृथिव्या इति चैवञ्चातीयका गुणा न
 शरीरे आज्ञास्येनोपपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।
 मन्मथरोऽपि शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर
 एव भवति । ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचादाकाशवत् स-
 र्वगतस्य नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव
 भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्मकर्तृव्य-
 पदेशो भवति“एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि”इति । एतमिति
 प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्येन प्राप्यत्वेन
 व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शरीरमुपासकं कर्तृत्वेन
 प्रापकत्वेन । अभिसंभवितास्मीति प्राप्नोऽस्मीत्यर्थः । न च सत्यां
 गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तद्योपास्योपासकभावोऽपि
 भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शरीरो मनोमयत्वादिविभ्रष्टः ।

इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्वाद् । सत्त्व-
 मित्वादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेश्य-
 दस्यार्थान्तरमाह । तद्योपास्येति । एकार्थत्वं प्रकरत्वं समानत्वं ।
 अन्तरात्मन्निति विभक्ति ज्योत्स्नान्दसः शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः ।
 तस्मात्तदर्थबोधे इति सूत्रार्थः । स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तैरत्रापि
 हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह । स्मृतेऽस्मि । भूतानि जीवान् यन्मं
 शरीरं । अथ सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भान्तिनिरासापेक्षेत्यधिक-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा त्रीहिर्वा चो वा श्यामा-को वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमयः” इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मस्यति । तस्मादिन्द्रिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविन्द्रिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “ईश्वरः सर्वभू-तानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इत्याद्या । अत्राह । कः पुंश्रयं शारीरो नाम परमा-त्मनोऽन्यो यः प्रतिषिद्धते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना । श्रुतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्येवञ्जा-तीयका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा स्मृतिरपि “चे-त्रशब्दापि मां विद्धि सर्वत्रेषु भारत” इत्येवञ्जातीयकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बाह्यैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरका-द्युपाधिवद्वाद्परिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मात्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुद्धते प्राक्

रथे निरस्तमपि घोषमुद्गाय निरस्यति । अत्राहेत्वादिना ॥ तदुक्तरीत्या वस्तुत एवात्ममेव भेदस्तु कल्पितः, सूत्रेष्वनूयत इत्याह । सत्यमिति । अर्भ-

‘तत्वमसि’ इत्यात्मैकलोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वबन्ध-
मोक्षादिसर्व्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥

अर्भकौकस्त्वान्नष्ट्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेव
व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं एष मे आत्मान्तर्हृदयमिति परि-
च्छिन्नायतनत्वात् । स्वशब्देन चाणीयान् ग्रीहेर्ष्या यवादेत्य-
षीथस्त्वव्यपदेशात्, शरीर एवारागमात्रो जीव इहोपदिश्यते
न सर्व्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते ।
नायं दोषः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्व्वगतत्वव्यपदेशः
कथमप्युपपद्यते, सर्व्वगतस्य तु सर्व्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छिन्नदेशव्यपदेशेऽपि कथाचिदपेक्षया संभवति, यथा समस्तव-
सुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कथा
पुनरपेक्षया सर्व्वगतः सन्निश्वरोऽर्भकौकाअणीयांस्य व्यपदि-
श्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीथस्त्वादि-
गुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उप-
दिश्यते, यथा बालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकं ।

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्यिकमल्पत्वं अशीया-
नित्यल्पत्वं वाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह ॥ स्वशब्देनेति ॥ नायं दोष इत्युक्तं
विदुषोति ॥ न तावदिति ॥ अथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छेद-
त्वागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तस्यागं च ब्रह्म एवोपास्तत्वमायातीति
भावः । विभोःपरिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह ॥ यथा समस्तेति ॥ सर्वेश्वर-
स्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरि-
त्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेषोच्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ हृदये
परमात्मनो बुद्धिदत्तिर्याहिका भवति । अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वा-

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । योमवचैतद् द्रष्टव्यं ।
 यथा सर्वगतमपि सद् योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽपी-
 यस्य व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निश्चाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणो
 ऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च न पारमार्थिकं । तत्र यदाग्रह्यते हृद-
 यायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्
 भिन्नायतनानाञ्च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदो-
 षदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रू-
 पतया च शरीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यवि-
 शिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदा-
 त्मा संसारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न
 तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छरीरवद् ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो

तदुक्तिरित्यर्थः । योमदृष्टान्तासिना शङ्खानताऽपि काचित् क्लिप्नेत्याह ॥
 तत्र यदाग्रह्यत इत्यादिना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि योमः सत्त्वभेदाद्य-
 भावादिति भावः । ब्रह्मयो हार्दत्वे ऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द
 उपास्य इति शङ्खां व्याचष्टे ॥ योमवदिति ॥ ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे
 सति चेतनत्वाज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति ॥ न वैशेष्या-
 दिति ॥ धर्माधर्मवस्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे
 यत् प्रत्ययः विशेषस्यातिशयार्थो वा धर्मादेः स्वाम्ये फलहेतुत्वमति-
 शयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च विभवो बहव आत्मान इतिवादि-
 नामेकस्मिन् देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माजित एव देहे

वैभवेणात् । विभवेण हि भवति प्रारोपरमेस्वरघोरेकः कर्त्ता
 भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांस, एकस्यदिपरीतोऽप-
 हतपापत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विभेवादेकस्य भोगो नेतरस्य ।
 यदि च सन्निधानमात्रेण वस्तुवृत्तिमनाश्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपग-
 म्येत चाकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादि-
 नामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ । यदप्येकत्वात् ब्रह्मण चात्मान्त-
 राभावात् प्रारोपरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदामः
 इदं तावद्देवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमयं त्वया आत्मान्तराभावा-
 ऽध्यवसित इति । तत्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्मि विज्ञातेत्या-
 दि ब्राह्मेभ्य इति चेत्, यथाब्राह्मं तर्हि ब्राह्मीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो
 न तच्चाहुर्जरयतीयं सभ्यं । शास्त्रञ्च तत्वमसीत्यपहतपापत्वादिवि-
 शेषणं ब्रह्मप्रारोपरस्यात्मत्वेनोपदिशत् प्रारोपरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं
 वारयति । कुतः । तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथाऽऽहीतं
 प्रारोपरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः प्रारोपरस्योप-
 भोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि बालैस्तसमस्मि-
 नतादिभिर्व्यैच्छि विकल्प्यमाने तसमस्मिनतादिविब्रष्टमेव पर-

भोक्त्र इति परिहारश्च तुल्य इति न वयं पर्यनुबोद्ध्वा इत्याह ।
 सर्वगतेति । वस्तुतस्तेषामेव भोगसाङ्ख्यमित्यग्रे बध्यते । ब्रह्मणो
 जीवाभिन्नत्वं श्रुत्वा निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाध-
 माह । यथाशास्त्रमिति । अहं मुखमार्गं जरत्वा इडायाः कामयते
 नाङ्गानीति सोऽयमहंजरतीयन्वायः स चात्र न युक्तः । न ह्यभेद-
 मङ्गीकृत्वाभोक्तृत्वं तद्धुं युक्तं श्रुत्यैवाभेदसिद्धयर्थं भोक्तृत्ववारब्धादि-
 त्याह । शास्त्रचेति । न्येकत्वं मया श्रुत्वा न ऽऽहीतं वेनोपजीव्यबाधः

मार्थतो व्योम भवति । तदाह “न वैश्वेय्यात्” इति । नैकत्वेऽपि
शरीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गे वैश्वेय्यात् । विश्वेषो हि
भवति मिथ्याज्ञानसम्बन्धज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभो-
गः, सम्बन्धज्ञानदृष्टमेकत्वं । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन
सम्बन्धज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते तस्मात्सोपभोगगन्धोऽपि ब्रह्म
ईशरस्य कल्पयितुं ।

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥

कठवल्लीषु पद्यते “यस्य ब्रह्म च चरञ्चोभे भवत आद्वनः
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” इति । अत्र कश्चिदोद-
नोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरन्ता स्यादुत
जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्रया-
शाब्दाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् पद्ये प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ।

स्यात् । किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य विष्णुप्रतिविम्बयोः कल्पित-
भेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह । अथ
गृहीतमित्यादिना । कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैश्वेय्यमित्यस्मिन्नर्थे
ऽपि सूत्रं पातयति । तदाहेति । ब्रह्मणो हार्दले बाधकाभावाच्छा-
खिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धं । अन्ता चराचर-
ग्रहणात् । यस्य ब्रह्मणोऽत्रादिजगदोदनो मृत्युः सर्वंप्राणिमारकोऽपि
यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकहतप्रायः सोऽन्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेद-
कल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद,
चित्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः । संशयबीजमाह ।
विश्वेवेति । स त्वमग्निं प्रब्रूहीत्यग्नेः, येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य,
अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः । लोकादिमग्निं तमुवाचेत्यग्नेः, हन्त
व इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो

किन्नावत् प्राप्तं, अग्निरप्तेति । कुतः । “अग्निरन्नादः” इति श्रुतिप्र-
 सिद्धिभ्यां । जीवो वाऽत्ता स्यात् “तथोरन्यः पिप्पलं खादन्ति”
 इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति
 दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अत्ताच्च परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ।
 चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्युपशेषनमि-
 द्वाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्ये-
 नात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वमत्ती-
 त्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्ध-
 वचराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैव दोषः । मृत्युपशेष-
 नत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मचक्रयोश्च
 प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तुल्यं
 सम्भवति “अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति दर्शनादिति, अत्रो-
 च्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहितत्वान्
 न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहा-
 रकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेहात्ता
 भवितुमर्हति ।

भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । अग्नि-
 प्रकरखमतीतमित्यवचेदाह । जीवो वेति । पूर्वपक्षे जीवोपाप्तिः
 सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवाचीति
 पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षेत्रशब्दैरुपस्थापितकार्यमात्रे गौब ओद-
 नशब्दः । गुह्यत्वाच्च मृत्युपशेषनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनगतं विना-
 श्यत्वं गृह्यते गौबशब्दस्य सन्निहितगुह्यत्वात् । तथाच सर्वस्य
 विनाशत्वेन भागास्त्रिधादीश्वरोऽप्तेत्याह । नैव दोष इति । तस्य सन्नि-

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतस्य परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतग्रहणञ्च न्याय्यं ‘क इत्या वेद यत्र सः’ इति च दुर्बिज्ञा-
नत्वं परमात्मलिङ्गं ।

गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवक्त्रोख्येव पश्यते

“अतं पिवन्नौ सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

हायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः” ॥

इति । तत्र संग्रहः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकरणसंघाताद् विस्मृत्तौ जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपीह प्रतिपादयितव्यं । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽक्षी-
त्येके नायमक्षीति चैके एतद्विद्यामनुष्मिष्टस्त्वयाहं वराणामेष

हितत्वादिति पिप्यन्नं खादतीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः । अतृवा-
न्मानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गुह्यामिति ॥ अतम-
वश्यम्भावि कर्मफलं पिवन्नौ मुञ्जानौ सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे
परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं ज्ञानमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या
मुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ हायातपवत् मिथो-
विबद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिनाचिकेतोऽग्निस्थितौ यैस्ते
त्रिनाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्मानामत्राध्ययनं तदर्थ-
ज्ञानं तदनुष्ठानञ्चेति त्रित्वं बोध्यं बुद्धवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृ-
तत्वात् संग्रहमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वोक्तपरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह । यदो-
क्तादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैकल्यामपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति
शेषं विचिकित्सा संग्रहः परलोकाभोक्ताऽक्षीत्येके नाक्षीत्यन्ते, अत-

वरकृतीयः” इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यं । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् छतास्तदादन्यत्रभूताश्च भव्याश्च यत्तत् पश्यसि तद्दद” इति पृष्टत्वात् । अत्राह आचेप्ता उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । अतपानं कर्माफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति खिप्नात् । तच्च चेतनस्य चेच्छस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिचेच्छपचक्षावन् न सम्भवति । अत एव चेच्छपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि अतपानासम्भवात् “अनन्यन्याऽभिधाकञ्चीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । क्वचिषो गच्छन्तीत्येकेनापि क्वचिषा बहूनां क्वचित्त्वोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्तावुच्येयातां । यद्वा जीवज्ञावत् पिवति, ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते । पाचयितव्यं पितृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिचेच्छपरिग्रहोऽपि

स्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्वं जानीयामित्यर्थः । तदपीति परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति । अत्राहेति । क्वचिपदेन गन्तार इव पिवत्पदेनाजहकृत्तया प्रविष्टावुच्येते इत्याह । अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुभूतौ वा लक्ष्यावित्वाह ॥ यदेति ॥ नियतपूर्वभाविक्कतिमत्त्वरूपमनुरूपात् कर्तृकारयित्रोः साधारणं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र प्रकृतिमुख्यार्था प्रत्यये लक्ष्यामिन्नाऽस्तु क्वचिः प्रत्ययार्थो मुख्यः । प्रकृत्या लजहकृत्तयापायनं लक्ष्यमित्वाहः । पूर्वपक्षे पिवन्ताविति कर्तृवाचिपदप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्य-

सम्भवति करणे कर्तृलोपचारात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् द्वाष्टतं पिवन्तौ सम्भवतः, तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं बुद्धिचेचज्ञाविति । कुतः । गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिचेचज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विभिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते । "न कर्मणा वर्द्धते गो कमीयान्" इति श्रुतेः । ज्ञायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते ज्ञायातपवत् परस्परस्य विसृष्टत्वात् । तस्माद्बुद्धिचेचज्ञाविद्येष्टेयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविद्येष्टेयातां । कस्मात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्रभावौ, सद्भाश्रवणे च समानस्रभावेऽप्येव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

मिमाह । बुद्धीति । एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं चक्षुं प्रकृतिकु मुखैवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ याज्ञाविक्रत आह । न चेति । ब्रह्मक्षत्रपदस्य सन्निहितमृत्युपदादनिम्बवस्तुपदत्ववदिहापि पिवत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । गोचरं फलं । रक्षसिन् जातिमति स्मृते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यं । अस्मिन्माचयहे चाधवान् न विजातीयं जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । न चासु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वार्थं, चेतनत्वस्य जीवस्रभावस्य कारकत्वादनन्तरकत्वात् । तथा च लोके द्वितीवस्यानन्तरजातिमत्त्वदर्शनात्जीवस्य द्वितीयचेतन एवेति सूत्रा-

गोर्द्धितीयोऽन्वेष्टव्य इति श्रुते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाम्नः
 पुरुषो वा, तदिह चतुर्पानेन क्षिप्तेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वि-
 तीयान्वेषणायां, समानस्वभावचेतनः परमात्मैव प्रतीयते । नग्नून्
 गुहाहितलदर्शनां न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । * अत्र वदा-
 मः । गुहाहितलन्तु अतिस्फुटित्वसकृत् परमात्मन एव दृश्यते ।
 “गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं”, “यो वेद निहितं गुहायां परमे-
 श्योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्व्व-
 गतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थी देशविशेषोपदेशो न विरुद्ध्यत
 इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकावर्त्तितन्तु ह्यचित्तवदेकस्मिन्नपि व-
 र्त्तमानमुभयोरविरुद्धं । छायातपावित्यप्यविरुद्धं । छायातप-
 वत् परस्परविरुद्धत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः । अविद्या-
 कृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वात्संसारित्वस्य, तस्माद्दि-
 ज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ दृश्येते । कुतश्च विज्ञाना-
 त्मपरमात्मानौ दृश्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं

र्थात् । सङ्गात्प्रवये चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं गङ्गरे अनेकानर्थ-
 सङ्गो देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा चर्धशोकौ अहाति
 परमश्रेष्ठे श्योमन्, हार्दाकाशे वा गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो
 वेद सोऽनुते सर्व्वान् कामानित्यन्वयः, अन्विच्छविचारयेत्यर्थः । विशे-
 यत्तं गन्तृगन्तव्यत्वादिकं किङ्कमाह । विशेषणाच्चेति ॥ सः जीवोऽध्वनः

* गुहाहितलदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः । इति छि० ८ पु० पा०

रथिनं विद्धि ब्रवीरं रथमेव च” इत्यादिना परेषु यन्त्रेण
 रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्ष-
 योगमन्तारं कल्पयति। “षोऽध्वनः पारमाप्नोति” “तद्विष्णोः परमं
 पदं” इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति । तथा “तं दुर्दृशं गूढ-
 मनप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाधिगमेन
 देवं मत्वा धीरो हर्षभोकौ जहाति” इति पूर्वस्मिन्नपि यन्त्रे
 मन्त्रमन्त्रव्यत्वेनैतावेव विधेयितौ । प्रकरणञ्चेदं परमात्मनः ।
 ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्रविशेषोपादानं परमात्मपरिपद्ये
 घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयातां । एष एव न्यायो
 “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि
 अध्यात्माधिकारान् न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते “तथोरन्यः पि-
 प्लवं खादति” इति अदनखिङ्गादिज्ञानात्मा भवति । ‘अन-
 न्नन्न्योऽभिचाकशीति’ इत्यनन्नचेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अन-
 न्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि “समाने
 वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा

संसारमार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्वापनशीलस्य परमात्मनः
 पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । दुर्दृशं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुगूढमायावृत्तं मायानु-
 प्रविष्टं यस्माद् गुहानिहितं गुहाद्वारा गङ्गरेष्ठं, एवं वहिरागतमा-
 त्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तस-
 माधानं तेनाधिगमो महावाक्यज्ञा वृत्तिः तथा विदित्वेत्यर्थः । ऋतपाग-
 मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्था ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
 उपसंहरति । तस्मादिहेति । उक्तन्यायमतिदिशति । एष इति । द्वा द्वौ
 हान्दसौ द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सदैव युज्येते नियम्य निया-
 मकभावेनेति । सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावा । समान-

पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” इति । अपर
 आह हा सुपर्णेति । नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गि-
 रहस्य ब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात् । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद-
 कीति सत्त्वं । अग्नन्नन्योऽभिषाकशोतीत्यग्नन्नन्योऽभिपश्यति
 ज्ञप्सावेतौ सत्त्वचेन्नज्ञाविति, सत्त्वशब्दो जीवः चेन्नज्ञशब्दः प-
 रमात्मेति यदुच्येत, तन्न । सत्त्वचेन्नज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारी-
 रपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात् । “तदेतत् सत्त्वं
 येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स चेन्नज्ञप्सावेतौ
 सत्त्वचेन्नज्ञौ” इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते ।
 न ह्यत्र शरीरः चेन्नज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्माणोपेतो
 विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावसैतन्य-

मेनं दृक्षच्छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्तर्यः । गुहां प्रविष्टा-
 विति यावत् । एतावात्मनौ । तस्मिन्नदर्शनादिवाह । तयोरन्य इति ।
 विशेषवाचेत्याह । अनन्तरे चेति । अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या देह
 निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह । मुह्यमान इति ।
 नवोऽहमितिभ्रान्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपा-
 कदशावामीशमन्यं विशिष्टरूपाङ्गिभ्रं शोधितचिन्मात्रं प्रत्येकत्वेन पश्य-
 ति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्य-
 र्थः । हा सुपर्णेतिवाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितं । अधुना कृता
 चिन्तामुद्घाटयति । अपर इति । अन्यथा बुद्धिविज्ञानात्मं पदलक्षणपरत्व-
 नेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति सङ्गते । सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वप-
 क्षार्थः स्यादित्यत आह । नापीति । पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र
 बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते । किन्तु
 शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां चायमर्थो युक्त इति शेषः ।
 तावता मन्वथाख्यामात्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि

मात्रस्वरूपः “अनन्नसन्नयोऽभिपश्यति ज्ञः” इति वचनात् ।
 “तत्त्वमसि”, “चेन्नञ्चापि मां विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृति-
 भ्रमः । तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्प्यते “तावेतौ सत्त्व-
 चेन्नञ्चौ”, “न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते” इत्यादि ।
 कथं पुनरस्मिन् पक्षे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादक्षि” इति सत्त्वं
 इत्यपेक्षेने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेत-
 नस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि । चेतनस्य
 चेन्नञ्चाभोक्तृत्वं ब्रह्मस्यभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादि-
 विक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं
 भोक्तृत्वं सत्त्वचेन्नञ्चयोरितरेतरस्यभावविवेकज्ञानं* कल्प्यते, पर-
 मार्थतस्तु गान्धतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अवि-
 क्रियत्वाच्च चेन्नञ्चस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापितं स्मभावत्वाच्च सत्त्वस्य
 सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्र बान्यदिव स्यात्
 तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्तादिव्यवहारव-
 दविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिनः
 कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ।

जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य
 आत्मित्वाद्द्वैषव्याप्तेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वं-
 सते न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अवि-
 द्या नामाच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षो
 ब्रह्मते । कथमिति । बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यात् । नात्र युक्तिचिन्तया
 मनः खेदनीयमित्याह । उच्यत इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधार्थं भोक्तृत्व-

* अविरेकेति मु० । † सद्भावनाच्च मु० ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्म” इति, “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्व्वेदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संग्रहः । किमयं प्रतिविम्बात्माऽक्ष्यधिकरणो निर्द्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति । किं तावत् प्राप्तं, ह्यायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्द्देश इति युक्तं । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि

मुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः । कथमित्यत आह ॥ इदं हीति ॥ चित्तादाढ्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्ध्याविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तित्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह ॥ तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाक्षे चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा ऋतृत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्मादृतं पिवन्ताविति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय इति स्थितं । अन्तर उपपत्तेः । उपकोशकविद्यावाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ तदक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मबोऽनुरूपं यतोऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्या एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य जौक्विकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संग्रहमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं पिवन्ताविति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणानृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेनानया इति दृष्टान्तेन पूर्वंपक्षयति ॥ ह्यायात्मेति ॥ पूर्वंपक्षे प्रतिविम्बापास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलं ॥ प्रसिद्धवदिति ॥ चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ मनो ब्रह्मेतिवत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येति पदार्थरक्तत्वान् न स्वार्थपरत्वमिति पूर्वंपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्य-

सन्निहितो भवति, आत्मब्रह्मस्यस्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति । आ-
दित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुयाहकः प्रतीयते “रश्मिभिरेषोऽस्मिन्
प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनाञ्च देवतात्मन्यपि कथञ्चित्
सम्भवात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर
एवाचक्षुष्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात् । उपपन्तेः ।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिशमानं । आत्मत्वं ता-
वन्मुख्याया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”, “तत्त्वमसि”
इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयते । तथा
परमेश्वरानुरूपमेतदचिस्थानं । यथा हि परमेश्वरः सर्वदो-
षैरस्त्रिप्तोऽपहतपाप्मादिश्रवणात् तथाचिस्थानं सर्वलेपरहित-
मुपदिष्टं “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्बिन्दकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव
गच्छति” इति श्रुतेः । संयद्दामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवक-
स्यत एतं संयद्दाम इत्याचक्षते । “एतं हि सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति । एष उ एव वामनोरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति । एष उ एव भामनोरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति”
इति च । अत उपपन्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥

यपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनेऽर्थ-
परत्वाद्द्वैतम्यमिति सिद्धान्तर्थात् ॥ परमेश्वर एवेति ॥ ब्रह्मप्रमाद्यसं-
वादास्तात्पर्यानुयाहक इति न्यायानुष्ठेप्ताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्य-
त्वसिद्धं बाध्यमित्याह ॥ संयद्दामेति ॥ वामानि कर्मफलान्येगमेतमक्षि-
पुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफललोदयहेतुरित्यर्थः । लोकाणां
फलदाताप्ययमेवेत्याह ॥ वामनोरिति ॥ नयति फलानि लोकान् प्रापय-
तीत्यर्थः । भामानि भामानि नयत्ययमित्याह ॥ भामनोरिति ॥ सर्वार्थ-
प्रकाशक इत्यर्थः । स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षि-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाश्रवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽस्त्वल्पस्नानमुपपद्यते इति । अत्रोच्यते । भवेदेषाऽनवकृतिः यद्येतदेवैकं स्नानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्नि हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्वस्य निर्दिष्टानि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यद्यक्षुषि तिष्ठन्निति । स्नानादिव्यपदेशादित्यादियह-स्येनेतद्दर्शयति । न केवलं स्नानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दि-
श्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्म-
णोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, तस्योदिति नाम हिरण्यम्भु-
रित्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपास-
नार्थं तत्र तत्रोपदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण-
सपलब्ध्यर्थं स्नानविशेषो न विरुद्ध्यते शास्त्रयाम इव विष्णोरि-
त्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाकोऽभिधी-
यते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं । सुखवि-
शिष्टं हि ब्रह्म यदाकोपक्रमे प्रकान्तं “प्राणो ब्रह्म” “कं ब्रह्म
खं ब्रह्म” इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्,

स्नानत्वोक्तिरत्र न दोष इति सूत्रयोजना । अनवकृतिः अकृतकल्पना
तदा भवेद्यत्रैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्वयः । नन्वनुचितवाङ्मोक्तिर-
समाधानमित्याशङ्क्युक्तिमाह । निर्गुणमपीति । प्रकरणादपि ब्रह्म-
यास्तमित्याह । सुखविशिष्टेति । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखमुखविशि-

“आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञा-
नात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उ-
च्यते । “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतद्ग्रीणां वचनं श्रुत्वा-
पकोशस्य उवाच । “विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कश्च खश्च तु न
विजानामि” इति । तत्रेदं प्रतिवचनं । “यद्वाव कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कं” इति । तत्र खंशब्दे भूताकाशे निरूढो लोके । यदि
तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति
केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्र-
युक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्क-
जनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् । यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन
नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेत-
रविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वि-

दृश्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा
स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः
हायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोशस्यो
नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जावानस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् प-
रिचचार । तमनुपदिश्य देवान्तरगते जावाले गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया
प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तं ॥ आचार्यस्त्विति ॥ तवात्मविद्याप-
णावाप्तये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्य्यागात् य
श्चोऽच्छिन्नीत्युक्तमर्चिरादिकागतिरक्ता । तथा चाग्निभिरक्तात्मविद्या-
वाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मयहे
निर्व्वहतीत्येकवाक्यतानिर्व्वहकं प्रकरणात् वाक्यभेदकास्तिङ्गाद्भवदिति
भावः । श्रुतिं व्याचष्टे । उच्यत इति ॥ प्राणस्य सूत्रात्मा दृष्टत्वाद्ब्रह्मेति यत्
तज्जानामि कं विषयसुखं खश्च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमी-
त्यर्थः । खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-

तीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मोत्थेवोत्थमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भू-
दित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मोति ।
इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वं । तदेवं वाक्योपक्रमे
सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं । प्रत्येकञ्च गार्हपत्यादयोऽग्नयः खं खं
महिमानमुपदिश्य “एषा मोन्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” इत्यु-
पसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्य्यस्तु
ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तर-
विवक्षां वारयति । “यथा पुष्करपलाशे आपो न स्निध्यन्ते,
एवमेवं विदि पापं कर्म न स्निध्यते” इति चाच्छिखानं पुरुषं

त्वनिरासः । तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषि-
तस्य कस्य अन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र खमित्यादिना ।
आत्मविद्येतिश्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिष्टमिति भावः । सा-
मय इति । आनयो दोषः । साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादिः तत्सहित
इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्यहणे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ।
विशेषितार्थत्वावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं कि-
मर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
त्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरोययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोष-
स्तत्राहः ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः ।
आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकश्चेति । एधि-
यन्निरन्नमादित्य इति मम अतस्तत्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उप-
दिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्य्यं वचनं उवाच ।
प्राञ्च आकाशो द्यौर्विद्युदिति खमहिमानमाहवनीयो जगादेति
भावः । इयमस्माकमघ्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्त्वा आत्मविद्या तु पूर्वम-
स्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः । उच्यतामग्निभिर्ब्रह्महायात्मा
गुरुषोऽप्यतां वक्तृभेदादिति तत्राह ॥ आचार्य्यस्त्विति ॥ एकवाक्यता

विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नचिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽचिस्थानतां संयद्दामादिगुणताञ्च उक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमे “य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मैति शेवाच” इति ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाचिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अद्भुत्या विद्यया-
त्मानमन्विथ्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतद-
मृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ ।
स्यतावपि ।

निश्चयादहम्भेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्ग्रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानात् विज्ञादिति सूत्रार्थमाह ॥ इत्येति ॥ यस्माद् दृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह ॥ अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । अधर्मस्तपः तपो ब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यान-
विद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगु-
णब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राणानां अस्मिन्मस्तिरूपायामायतनं
विज्ञात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधि-
ष्ठानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः ।
अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहाराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः ॥
अस्मिन्नुपासके मृते सति यदि पुत्रादयः श्रयं श्रवसंस्कारादिकां कु-
र्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान्
क्रमेण गच्छन्ति । अर्चिषमग्निं ततोऽहुरद्भ्यः शुकूपक्षं तत उत्तरायणं
तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकां ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चन्द्रं

“अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सेवेहाग्निपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यन्ते । “अथ यद्
चैवास्मिन् ब्रह्मं कुर्वन्ति यद् च गार्धिषमेवाभिसम्भवन्ति” इत्यु-
पक्रम्य “आदित्याश्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्भिष-
यया प्रसिद्धया गत्याऽच्छिखानस्य ब्रह्मलं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं “ह्यायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्याद-
च्छिखानः” इति । अत्रोच्यते, न ह्यायात्मादिरितर इह यदृष-
मर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् ह्यायात्मनश्चक्षुषि
नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति
तदा चक्षुषि पुरुषश्चाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन् दृश्यते, “य
एषोऽक्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्य-
मानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनकाले स ह्यायाकरं
कश्चित्पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधायोपासत इति युक्तं कल्पयितुं ।
“अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति” इति श्रुतिश्चायात्मनोऽ

चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् मानवः पुरुषो
ब्रह्मलोकादागत्य कार्य्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्वि-
शिष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मया योगाद्ब्रह्मपथश्च । एतेन कार्य्यं ब्रह्म-
प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः स्वर्गं आवर्त्तं जन्ममरणा-

नवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणा-
नां न ह्यायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधा-
रणे कृत्स्नब्रवीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न
शक्यं । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादि-
देशविशेषसम्बन्धः । समानस्य विज्ञानात्मन्वप्यमृतत्वादीनां गुणा-
नामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथा-
प्यविद्याकामकर्माद्यन्तं तस्मिन्मर्त्यत्वमधारोपितं भयञ्चेत्यमृत-
त्वाभयत्वेनोपपद्येते । संयद्दामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादानुपपन्ना
एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः
यद्यपि चक्षुष्यवस्त्रानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति प-
राद्युपत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रसङ्गश्र-
वणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकास्त्रावस्त्रानापेक्षं । ऐश्वर्यमपि
परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं, “भीषास्मादातःपवते भीषोदेति
सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रस्य मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति मन्त्र-

दृष्टिसुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः । चक्षुरासीदतीति उपगच्छ-
तीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्ध्यतीति भावः । किञ्चा-
द्यवधानात् साक्षिण्य उपास्यः । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवती-
त्याह । य एव इति । अस्तु तर्हि परेषु दृश्यमानस्योपास्त्रित्वत
आह । न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुति-
माह । अस्येति ॥ ह्यायात्मरस्य विन्मस्य नाशमदर्शनमनुकृत्यैव ह्याया-
त्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति । तथेति ॥ जातन्वस्याप्यहमित्यवि-
शेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः । दृष्ट इति ।
श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्योऽजायत सूर्योऽस्तमेति” इति वाक्यं
अमरा देवा इति प्रसिद्धिकाधितमित्याशङ्क्याह । अमरत्वमपीति ॥

वर्णात् । तस्मात् परमेश्वर एवायमधिस्थानः प्रत्येतव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयं ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्दर्शनव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

“य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरोऽयमयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र “अधिदेवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामि” इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानो देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः । किं

भीषा भयेनास्मादीश्वरादायुञ्जति । अग्निश्चेन्द्रश्च खल्वकार्यं कुर्वतः । उक्तापेक्षया पक्षमेव मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह । अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे अतस्य शास्त्रमेव करणं कथ्यं सन्निधानात् । तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसकविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं, अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्दर्शनव्यपदेशात् । दृष्टदरल्लोकवाक्यमुदाहरति । य इति । अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह । अत्रेति । यः पृथिव्यामित्वादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिहृत्य यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति अधिलोकं । यः सर्वेषु वेदेष्वित्याधिवेदं । यः सर्वेषु यज्ञेष्विति अधियज्ञं । यः सर्वेषु भूतेष्वित्याधिभूतं । यः प्राञ्चे तिसृन्नित्यादि य आत्ममीत्यन्तमध्यात्मश्चेति विभागः । अशरीरस्य नियन्तत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । पूर्वज्ञेश्वरस्याधिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननि-

तावन्नः प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञनायप्रसिद्धे-
 नार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिरूपितरूप-
 मर्थान्तरं ब्रह्ममस्तीत्यभ्युपगन्तुं । अन्तर्यामिशब्दस्यान्तर्यमणयो-
 गेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृथिव्याद्यभिमानी क-
 सिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते “पृथिव्येव यस्यायतन-
 मग्निर्लोको मनो ज्योतिः” इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्
 पृथिव्यादीन्नन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयिहत्वं ।
 योगिने वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयिहत्वं स्यात् ।
 न तु *परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमु-
 च्यते । योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान् नान्य
 इति कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह
 निर्दिश्यमाना इत्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदभिन्नं
 समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयि-
 हत्वं धर्म उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वव्यक्त्युपपत्तेः ।

देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्येऽपरत्वमत्राक्षिप्य समाधीयत
 इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्वफलनास्य फलवत्त्वं । अवान्तरफलान्तु पूर्वपक्षे
 अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यं । अथमेवा-
 र्षिं वदन् पक्षान्तरमाह । अथ वेति । अनिश्चितार्थे फलाभावेना-
 फलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्यायतनं
 शरीरं लोकस्त्वनेनेति लोकश्चक्षुर्व्येतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः ।
 उपक्रमदिनाऽन्तर्याम्यैकानिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्युच्यते ।
 योगिने वेति । आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्ये सिद्धसाधनकल्पनागौ-
 रवान् नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति ॥

* नात्र इति सु० ।

“एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति चात्मात्मान्तर्याम्ये मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । “यं पृथिवी न वेद” इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन् देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवता अहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् । तथा “अदृष्टोऽभुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमथिद्वयं नोपपद्यत इति, नैष दोषः, यान्नियच्छति तत् कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्तोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मैवान्तर्यामी ॥

न च स्वार्त्तमतद्वर्त्ताभिलापात् ॥ १८ ॥

स्वादेतददृष्टत्वादयो धर्माः साक्षात्प्रतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिविहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वमतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि निय-

देवतानिरासे हेतुत्वरमाह । यं पृथिवीति । ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदित्युक्तं निरस्यति । नैष दोष इति । नियन्त्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये स्वदेहनिबन्धनि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्तसिद्धः । ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह । यान्नियच्छतीति । सशरीरो नियन्तेति खोददृष्टिमनुष्यत्वेतदुक्तं । यत्तु तस्य चेतनसाग्निध्यात् तस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिसम्बन्धं नियन्तत्वं । तथा चिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विवैवोपपन्नं । कार्यकरणवत्त्वात्तात्मनो देहो यास्यः तेन जिह्वदेहस्य व्यावृत्तिः । ननु देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह । इत्यनवस्थेति । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य श्रुतं । तस्या-

नृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामि-
 शब्दं स्यात्, ईशतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहा-
 दृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते । तत् उत्तरमुच्यते । न
 च स्मार्त्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अत-
 द्दर्श्याभिस्त्रापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति
 तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति प्रधानेऽस्याचेतनत्वेन
 तैरभ्युपगमात् । “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता
 अविज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्म-
 त्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते । यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भ-
 वात्मान्तर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्पर्शान्तर्यामी भवतु । शारीरो
 हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च
 प्रत्यक्षात्, अमृतस्य धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वाद-
 यस्य धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि
 प्रवृत्तिविरोधात् । “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
 तस्य च कार्यकारणसङ्घातमन्तर्यामयितुं शीघ्रं भोक्तृत्वात् । त-
 स्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति अत उत्तरं पठति ।

नियन्तारानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थोत्तर्यः । यदा ईश्वराद्धे-
 दकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः । सत्त्वभेदाभावान् नानवस्थोत्तर्यः ।
 प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह । अ-
 प्रवर्त्तमिति । रूपादिहीनत्वादविच्छेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव ति-
 क्कति अडत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभिधा-
 नादिति चेत्यर्थः । उत्ररसूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ यदि प्रधानमित्या-
 दिना । अमृतस्येति । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः ।
 यथा देवदत्तकर्त्तृकप्रमगक्रियायाः ग्रामः कर्म न देवदत्तस्यैवात्मकर्त्तृक-

शारीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते शारीरस्य नाम्नाभ्यामी स्यात् ।
 अद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाश-
 वदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान् न स कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिखन्तरवखातुं
 नियन्तुञ्च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि प्राखिनः काष्ठा-
 माध्यन्दिनास्यान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधि-
 हानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
 काष्ठाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनाः । य आत्मनि
 तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । यो
 विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते,
 विज्ञानमयो हि शारीर इति । तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्त-
 र्यामीति सिद्धं । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारानुपपद्येते ।
 यस्यायमीश्वरोऽन्तर्यामी यस्यायमितरः शारीरः । का पुनरि-

दर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायो-
 गादित्याह ॥ कर्त्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां
 क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान् न कर्त्तुः कर्मत्वमित्यर्थः ।
 दृष्टेरंशारमात्मानं तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयौकृत्या इत्यादिश्रुते-
 श्चादृष्टत्वादधिर्माः शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा
 कथं हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति । भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे
 भान्तिं निरसितुं शक्नोते ॥ कथमिति ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः ईश्वर-
 स्वभोक्तेति न विरोध इति शक्नोते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुति-
 विरुद्ध इति पूर्ववाद्याह ॥ नान्य इति ॥ स एव अन्तर्यमाह ॥ अत्रै-
 ति श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति । नियन्तन्तरेत्यादिना ॥ न केव-
 लमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तर-

हानुपपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा” इत्यादिश्रुतिवचनं विरुद्धेति । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञादृशेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधश्चास्त्रञ्चेति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च श्रुतिः “यत्र हि दैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

निषेधार्थमे वाधश्चेत्वाह । अविशेषेति । तस्मात् सूत्रे य आत्मनि विकृतिमिति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता । नान्य इति वाक्यशेषे भेद-निरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समासत्ते । अत्रोच्यत इति । भेदः सत्त्वः किं न स्यादत आह । एको हीति । गौरवेष इयोरहंधीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तद्गोचरस्य घटवदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्त्व इत्यर्थः । ततश्चेति । कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामि ब्राह्मणं श्रेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं । अदृश्यादिगुणको धर्मात्तेः । मुख्यकवाक्यमुदाहरति । अथेति । कर्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यान्तरं यथा निर्गुणं चायते परा सोच्यते तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति । यत्तदिति । अत्रेशं अदृश्यं चानेन्द्रियैः अप्राप्तं कर्मेन्द्रियैश्च । गोत्रं वंशः । वर्णो ब्राह्मणत्वादि जातिः । चक्षुःश्रोत्रशून्यं अचक्षुःश्रोत्रं ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” “यत्तदद्रेक्षमया क्षम-
 गोचमवर्षमचक्षुः श्रोत्रं तदपाषिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
 तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति श्रूयते ।
 तत्र संशयः । किमयमद्रेक्षत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
 स्यात्, उत शरीरः, आशेषित् परमेश्वर इति । तत्र प्रधान-
 मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनागामेव तत्र दृष्टान्तत्वे-
 नोपादानात् “यद्योर्णनाभिः सृज्यते गृह्यते च यथा पृथिव्या-
 मोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुष्पात् केवल्लोमानि तथाऽ-
 चरात् सम्भवतीह विश्वं” इति । नगूर्णनाभिः पुष्पसेतनाविह
 दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र
 सूत्रयोनित्वं केवल्लोमयोनित्वस्यास्ति । चेतनाधिष्ठितं अचेतन-
 मूर्णनाभिश्चरीरं सूत्रस्य योनिः पुष्पश्चरीरश्च केवल्लोमानिति
 प्रसिद्धं । अपि च । पूर्वचादृष्टत्वाद्यभिसापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वा-
 द्यभिसापासम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतं ।

पाषिपादश्रुत्यमपाषिपादं ज्ञानकर्म्मैन्द्रियविक्रममित्यर्थः । विभुं प्रभुं
 सुसूक्ष्मं दुर्घेयत्वान् नित्याख्यपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निराशः । भूतानां
 योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पश्चिन्तास्तदक्षरं तद्विद्यापरत्वेत्यन्वयः ।
 अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् द्रष्टृ-
 त्वादीनां चेतनधर्माख्यमत्राश्रुतेः । अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन
 पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपासितः सिद्धान्ते निर्गुण-
 धीरिति शब्दं । ऊर्णनाभिर्गूर्णनाकोटः तन्तून् खदेहात् सृजति उपसं-
 हरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । ननु पूर्वं निरक्षं प्रधानं कथमुत्थाप्यते

इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विदुष्य-
मानो धर्मः कश्चिदभिलभ्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्ययं
वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्त-
दद्रेक्ष्यं” इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं आवयित्वा
पुनः आवयिष्यति “अक्षरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽ-
क्षरात् अतः स सर्वज्ञः सर्वविद्य सम्भविष्यति प्रधानमेव त्वक्ष-
रशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दे निमित्तवाची
तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजात-
स्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादि-
गुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथ-
मेतदवगम्यते । धर्मान्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो
दृश्यते “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य
शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भ-
वति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनिः परस्त्वैतत् सर्वज्ञत्वं

वप्राह । अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विदुष्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः
श्रुत इति सङ्गते ॥ ननु य इति । पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्य-
भिधानात् प्रथमान्तपरशब्दात्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिक-
मित्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धा-
न्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनिौ यः
सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनिः
प्रथमिच्छापक्षाभावादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ जगन्कर्तुः प्रकृतिरिति
सूत्रेण प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां पञ्चमी स्वरबादक्षरात् सम्भवतीति

सर्व्ववित्त्वञ्च न भूतयोनिविषयमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नैवं सम्भवति “यत्कारणमक्षरात् सम्भवतीह विश्वं” इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टज्ञानकारमपि जायमानप्रकृतित्वेनेव सर्व्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमञ्च जायते” ॥ इति ॥

तस्मान्निर्दिष्टज्ञानेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्व्वज्ञत्वं सर्व्ववित्त्वञ्च धर्म उच्यते इति गम्यते । “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात् परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । अपि

प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाञ्छेपे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यते इति ॥ एतत् कार्य्यं ब्रह्मसूक्त्यात्मकं नामरूपं स्थूलं ततोऽन्नं व्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरात् पर इति ॥ नायमक्षरशब्दे भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वनेोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्त्वा पूर्व्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह ॥ येनेति ॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्व्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिक्ष्याय प्रभूयादित्युपकन्याप्राप्तो ह्यमनाः शुभः अक्षरात् परतः पर इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह ॥ कथमिति ॥ परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य

चात्र हे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च इति । तत्रापरा-
 मृशेदादिसूक्ष्मणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति “अथ परा यथा तदक्षर-
 मधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परस्याविद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं ।
 यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत
 नेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभुदय-
 निःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या निःश्रेयस-
 फला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् तत्-
 पक्षेऽक्षराद् भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । हे
 एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
 सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणां
 सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने
 प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि । अपि च “स ब्रह्मविद्यां

ब्रह्मत्वमित्याह । अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारकविषयत्वात्
 परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां
 निन्दित्वा मुख्यार्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तैरित्यर्थः । अस्तु
 प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु यः सर्वञ्च
 इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अत्रेष्ट्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत
 आह । तिस्रश्चेति ॥ इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कस्मिन्निति ॥
 अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्या-
 ज्ञानात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य
 ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह ॥ अपि
 चेति ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तभूमिं ब्रह्मविद्यामु-
 वाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या
 सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह ॥

सर्वत्रिविद्याप्रतिष्ठामथर्व्याय ओष्ठाय पुत्राय प्राह” इति । ब्रह्म-
 विद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षरा-
 धिगमनीन्द्रर्षयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
 द्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा
 ऋग्वेदादिखलणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्म-
 विद्याप्रशंसार्थै, “भ्रवा ह्येते ऋदृठा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तम-
 वरं येषु कर्म एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते
 पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चा-
 परां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति “परीक्ष्य
 लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोऽपि निर्व्वेदमायान्नास्वहतः कृ-
 तेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठं” इति । यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्त-
 त्वेनोपादानाद् दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवित-
 व्यमिति, तदयुक्तं । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तस्वा-

---

अपरेति । भ्रवन्ते गच्छन्तीति भ्रवा विनाशिनः । ऋदृठा नित्यफलस-
 म्पादनाशक्ताः षोडशर्षजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । यज्ञेन नाम-
 निमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपाः । तथा हि ऋतुषु याजयन्ति
 यज्ञं कारयन्तीत्युत्विजः, यजत इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति
 सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी,
 एवमृत्विजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनि-
 त्यफलकं कर्मश्रुत्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढा-
 स्तुष्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञा-
 नार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं

स्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्थूलाः पृथिव्या-
दयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूत-
योनिरभ्युपगम्यते, तस्माद्दृष्टत्वादिगुणको भूतयोनिः परमे-
श्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शरीरः प्रधानं वा ।
कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं
शरीराद्विलक्षणत्वेन “दिवो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाङ्माभ्यन्तरो हि
अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेष-
णमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मांश्च
स्वात्मनि कल्पयतः शरीरस्योपपद्यते । तस्मात् साक्षादौपनिष-
दः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनि भेदेन
व्यपदिशति “अक्षरात् परतः परः” इति । अक्षरमव्याकृतं नाम-

वारयति । आत्रियमिति । कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः ।
सर्वसाध्ये तवाप्यनिष्ठापत्तेरित्याह ॥ अपि च स्थूला इति ॥ विशेषणान्न
जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे ॥ विशिनष्टि ही-
त्वादिना । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयं ज्योतिरमूर्त्तः पृथः पुरुषः पुरि-
शयः प्रत्यगात्मा वाङ्मां स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहा-
धिष्ठानत्वेन तिष्ठति स वाङ्माभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽल्पत्वम् । तस्य शरी-
रस्य धर्मान् जायमूर्त्तत्वादीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावश-
ब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्यते । तत्राह ॥ अक्षरमव्याकृतमिति ॥

रूपवीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्मा-
द्विकारात् परो योऽविकारः तस्मात् परतः पर इति भेदेन
व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यं तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते ।
किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृत-

अत्रोति व्याप्नोति स्वविकारजातमित्यक्षरं । अव्याकृतमकृतं अनादीति
यावत् । नामरूपयोर्वीजं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादा-
नमपि शक्तिरित्युक्तं । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्मं ।
ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वर-
भेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां
व्याख्यानं तद्भाष्ये वहिर्भूतं । एतस्मिन् खल्वक्षरे आकाश स्रोतश्च प्रो-
तश्चेत्येतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया
निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो माया-
भिः” इति श्रुतिर्मानं । “अजामेका” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कस-
हायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं सुरे-
श्वराचार्यैः “स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यत” इति । साङ्ख्य-
योगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्ववि-
द्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथं । न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं श्रवणे प्रवृ-
त्त्यादिबाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि
परिणामित्वेन सांश्रत्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थात्मकः स्वीय-
सङ्घातात्मना परिणता विद्यांशोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिद्ध्यति ।
यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानांशनाशो
मुक्तिरिति । एवञ्च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनु-
भवे जीवन्मुक्तिशास्त्रश्चेति सर्वमबाधितं भवति । न चैवं नानाजी-
वपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यत्र परत्वे हेतुः । अवि-
कार इति ॥ ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्याद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र क्रय-
मज्ञानाद्भेदोक्तिर्याख्यायते तत्राह ॥ नात्रेति ॥ कार्यात्मना प्रधीयत

दिग्ब्रह्मवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत कल्प्यतां तस्माद्देव्यपदे-
शात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते । कुतश्च प-
रमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात् परतः परः” इत्यस्यानन्तरं “एतस्माज्जा-
यते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां स्वर्ग-
मुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्या-
मः । “अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः ओत्ते वाग्निवृताश्च
वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूता-
न्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वाच्च
शरीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भ-
वति सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूत-
योनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास
इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष” इति च प्रकृतानुकर्षणाद् भूत-
योनिं हि प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य
“एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारगः” इति वचनं उपाध्याय-

इति प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञा-
ज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्
साक्षात्कल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यं । वृत्तिक्रमतेनादौ सूत्रं व्या-
चष्टे । अपि चेत्वादिना । “प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्व्योति-

विषयं भवति तद्वत् । कथं पुनरद्रेःश्वत्वादिगुणकस्य भूतयोर्नेर्विय-
हवद्रूपं सम्भवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु वियहवत्त्ववि-
वक्षयेत्यदोषः । “अहमन्नमहमन्नमहमन्नादः” इत्यादिवत् । अन्ये
पुनर्न्यन्ते नायं भूतयोनेरूपोपन्यासः जायमानत्वेनोपन्यासात्
“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथि-
यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च “तस्मा-
दग्निः समिधो यस्य सूर्य” इत्यैवमादि, अतश्च “सर्वा औषधयो
रसाद्येत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्द्ध्यति । इहैव कथमकस्मा-
दन्तरास्ते भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमा-
धोपदेक्ष्यति “पुरुष एवेदं विश्वं कर्मा” इत्यादिना । अतिस्मृत्योश्च
चैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मनिर्द्ध्यमानमुपलभामहे “हि-
रण्यगर्भः समवर्त्ततापे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स दधार
पृथिवीं द्यामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेमः” इति समवर्त्तते-
त्यजायत इत्यर्थः । तथा “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रापः पृथिवी” इति अतिः । “अग्निर्द्युलोकः, असौ वाव लोको गोतमाम्निः”
इति अतिः । विद्यताः वेदाः वागित्यन्वयः । पद्भ्यां पादावित्यर्थः । यस्येदं
रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेयर्थः । तनुमहिम्न इति अल्प-
शक्तेरित्यर्थः । यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थम-
हमन्नमिति साम गायति न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति । अफल-
त्वात्, तथेहापीत्याह । अहमन्नमिति ॥ वृत्तिस्तद्वात्यां दूषयति ॥ अन्ये
पुनरिति । एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोर्नेर्जायत
इति अत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माये समवर्त्तत” ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्व्वभूतान्तरात्मत्वं सम्भवति, प्राणा-
त्मना सर्व्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष
एवेदं विश्वं कर्त्ता” इत्यादिसर्व्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्ति-
हेतुरिति व्याख्येयं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

निरदिच्छदवोचदित्यर्थः । अभिर्युक्तोको यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि
युक्तोकाभिरुक्तस्मादजायतेत्यर्थः । “तस्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्त-
रात् । अतो मध्येऽपि वृष्टिरेव वाचा न रूपमिति भावः । यदुक्तमभि-
र्मूर्द्धत्वत्र भूतयोनिः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति तन्नेत्याह । सर्वात्मत्वम-
पीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह । श्रु-
तीति ॥ अग्रे समवर्त्तत जातः सन् भूतयामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादाद-
भवत् स सूत्रात्मा यामिमां पृथिवीञ्च स्रूणं सर्व्वमधारयत् कशब्दस्य
प्रजापतिसञ्ज्ञात्वे सर्व्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै
देवाय प्राजात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयं । “कतमः सं
एको देव इति प्राज्ञः” इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै
देवायेत्यर्थः । “एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य
भूतान्तरात्मत्वं कथं । तत्राह । विकारेति । पूर्व्वकल्पे प्रकृष्टोपास-
नाकर्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्व्वप्राणियष्टिलिङ्गानां व्यापकं
सर्व्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राजात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते
तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्व्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रा-
र्थमाह । अस्मिन् पक्षे इति ॥ कर्म सफलं सर्व्वश्रैतस्मार्त्तादिकं तपश्च
पुरुष एवेति सर्व्वान्तरात्मरूपोपन्यासाच्च भूतयोनिौ द्वये वाक्यं समन्वि-
तमित्यर्थः । वैश्वानरः ॥ क्वान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीन-
शास्त्रसम्बन्धेन्द्रियसजनकवृद्धिना मिलित्वा मोमांसाश्चक्रुः को न आत्मा

धेषितमेव नो ब्रूहीति” इति चोपक्रम्य द्युसूर्यावाव्याकाशवारिपृ-
थिवीनां सुतेजस्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं
प्रत्येषां मूर्द्धादिभावमुपदिश्यान्नायते “यस्त्वेतमेवं प्रादेवमाच-
नभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमन्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्द्धैव सुतेजाश्चर्त्तुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बडलो

किं ब्रूहेति । आत्मैव ब्रूहेति आपनार्थं पदद्वयं । ते पश्चापि निश्चया-
र्थमुद्वाचकमाजम्भुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोद्वाचकेन सह षड-
प्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्येषुः आत्मानमिति अध्येधि स्मरसि
तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमपु-
ष्कत् । कं त्वमात्मानमुपास्य इति । ते च प्राचीनश्रौतज्ञादयः क्रमेण तं
प्रत्येकमपुष्कः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि । आदित्वमेवाहं वेद्मि । वायु-
मेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेद्मीति । ततो राजा
द्युसूर्यादीनां यस्यां यथाक्रमेण सुतेजस्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबड-
कत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यदि मामपृष्टा द्युसूर्या-
दिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गमेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेद्युक्तदा
क्रमेण मूर्द्धपातान्त्वप्राखेटकमबदेहविशीर्षत्ववस्तिभेदपादशेषा भव-
तां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्वगुणको द्युकोकोऽस्या-
त्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्या यस्य चक्षुरित्वेवं
द्युसूर्यादीनां मूर्द्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराज्ञा-
यते । यस्त्वेतमिति । आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जाना-
तीत्यभिविमानः । तं सर्व्वं स तदुपासकः सर्व्वत्र भोग्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
कोका भूरादयो भूतानि शरीराण्यात्मानो जीवा इति भेदः । सुकु-
तेजः कान्तिर्यस्य द्युकोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्य्य-
स्य । “एष शुक्ल एष नीलः” इति श्रुतेः । पृथक् नानाविधं वर्त्तगमनं
आत्मा स्वभावौ यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बडकत्व
व्यापित्वं तद्रूप आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनत्वं तद्रुवा

वक्षिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिल्लोमानि बर्हिर्हृदसं
 नार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीये” इत्यादि ।
 अत्र संग्रहः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरूपदिश्यत उत
 भूताग्निरथ तदभिमानिनो देवता अथ वा शरीर आहोस्वित्
 परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संग्रहकारणं । वैश्वानर इति जा-
 ठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शरी-
 रपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा ज्ञानमिति
 भवति संग्रहः । किन्तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
 विशेषेण क्वचित् प्रयोगो दृश्यते “अथमग्निर्वैश्वानरो योऽय-
 मन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते” इत्यादौ । अग्नि-
 मात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वस्मा अग्निं
 भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामकृण्वन्” इत्यादौ । अग्निशरीरा
 वा देवता स्यात् तस्मात्पि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमतेः

आपो यस्य वक्षिर्भूत्रस्थानं प्रतिष्ठात्वगुष्ठा पृथिवी तस्य पादौ तस्य
 होमाधारत्वं सम्पादयति । उर एवेत्यादिना । पूर्वमुपक्रमस्यादृश्यत्वा-
 दिसाधारशब्दस्य वाक्शब्दस्यसर्व्वश्रुत्वादितिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं,
 तदत्राप्युपक्रमस्यसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्शब्दस्यहोमाधारत्व-
 लिङ्गनजाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति । किं तावदित्या-
 दिना । पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मबोध्यमानं पक्षं । यद्यते तदन्नं येन
 पच्यते सोऽयं पुरुषे शरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह । अग्निमात्रं
 वेति । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गां केतुं चिह्नं सूर्य्यं देवा
 अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्य्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर
 इत्यनुषङ्गः । हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरो ऽभि-
 मुखा श्रीरस्येत्वभिश्चरीश्वरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतेः वयं

स्याम राजा हि कं भुवनानामभित्रीः” इत्येवमाद्यायाः श्रुते-
 र्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामानाधिक-
 रस्यात् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इति केवलात्म-
 शब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेत्य इत्युच्यते ।
 तथापि प्रारोह आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निक-
 र्वात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने
 सम्भवात् । तस्मात्परो वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं । तत इदमुच्यते
 वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्द-
 विशेषात् । साधारणशब्दोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । य-
 च्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु
 चयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च इयोः, तथापि विशेषो दृ-
 श्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते “तस्य ह वा एतस्या-
 त्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाः” इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर

स्याम तस्यास्मद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यवधिं वदन्
 कल्पान्तरमाह । अथेत्वादिना ॥ आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः ।
 केवलत्वं वैश्वानरशब्दसून्यत्वं । अत्र जाठरो वैश्वानर इति मुख्यः पूर्व-
 पक्षः प्राबाधिशोचोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वं ।
 श्रुत्या द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनया देहत्वाद्ब्रह्मत्वमिति ध्येयं । सिद्धान्तयति ॥
 तत इदमिति ॥ साधारणशब्दोर्विशेषमस्योर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्य-
 त्रैलोक्यशरीरलिङ्गात् । सर्व्वात्मनेश्वरपरत्वं युक्तं न चरमश्रुतकल्पि-
 तहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो
 विशेष इत्यत आह ॥ अत्र हीति ॥ अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना
 स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत् । न ।
 असत्त्वल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उवादानत्वादिशेषः समेव ध्यानार्थं

एव द्युमूर्द्धत्वादिविघ्नितोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त
 आध्यानायेति गम्यते कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः
 कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ।
 “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मस्वप्नमन्ति” इति च
 सर्व्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति ।
 “एवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति च तद्विदः सर्व्वपाप-
 प्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इति चात्मब्रह्म-
 षड्भाषामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव ग-
 मयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्त्रैवाग्नि-
 राखं द्यौर्मूर्द्धतोद्भूतं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते “यस्याग्नि-
 राखं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ चित्तिः सूर्य्यश्चतुर्दिशः ओत्रे
 तस्मै लोकात्मने नमः” इति तत् स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां
 श्रुतिमनुमापद्यदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं
 लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दे हेत्वर्थो यस्माद्विदं गमकं
 तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै

उच्यतामित्याह ॥ कारणत्वादिति ॥ लिङ्गान्तराग्राह ॥ स सर्व्वव्यव-
 दिना ॥ यद्यप्यौ विद्विप्तमिधीकातूष्णं दह्यते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ।
 नम्यसदादोषेष्वपि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्यःशङ्काह ॥ यद्यपि
 स्तुतिरिति ॥ तथापीतिपदमर्थतः पठति ॥ स्तुतित्वमपीति ॥ द्युमूर्द्धत्वा-

लोकात्मने मन इति स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये
सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्या च नेत्रे ।
दिशः ओत्रे विद्धि पादौ क्षितिञ्च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेतारः” ॥

इत्येवं जातीयका च स्वतिरिहोदाहर्त्तव्या ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशात्स-
म्भवात् पुरुषमपि चैनमधोयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः । शब्दादि-
भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् । चशब्दस्त्वावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भ-
वति, अर्थात्तरे रूढत्वात् । तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
इति । आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्याद्यग्निचेताप्रकल्पनं । तद्यद्भक्तं
प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाज्यधिकरणता-
सङ्गीर्त्तनं । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथा-
न्तःप्रतिष्ठानमपि अयुते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे

दिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण
स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः । शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धा-
न्तमाक्षिप्य समाधत्ते । शब्दादिभ्य इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्य-
भिरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः ।
सूत्रस्यादिशब्दार्थमाह । आदिशब्दादिति । भक्तमन्नं होमीयं होम-
साधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामभिरहस्ये स-
प्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा “स यो ह्येतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे

सम्भवति यदप्युक्तं “मूर्द्धैव सुतेजाः” इत्यादेर्विशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतोऽन्वेषनिर्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने षति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्वहिस्रावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिसन्तो मन्त्रवर्णादवगम्यते “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान्तान रोदसीमन्तरिचं” इत्यादौ । अथ वा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृश्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तं । कुतः । तथा जाठरापरित्यागेन दृश्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्राणशरीरो भा रूपः” इत्यादि-

ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रात्ममति” इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह । तथेति । अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः । साधारणनिष्कृत्योतनार्थात् शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्यते । यद्यपि द्युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिजाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह । अथ वेति । एव द्युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्मध्यमन्तरिक्षञ्च यो भूताग्निभानुरूपेणाततान व्याप्तवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह । अथ वेति । परमेश्वरदृश्योपास्य जाठराभिप्रतीक-

वत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपात्रयेष्वाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान् न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो चैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वञ्चोभयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः । केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात्, न तु पुरुषविधत्वं । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणात् । यदधिदैवतं शुमूर्द्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यथाऽऽत्मात्वं प्रसिद्धं मूर्द्धत्वादिचुवुकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत् परिगृह्यते ॥

अत एव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे शुलोकादिसम्बन्धदर्शनान्

वाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां शुमूर्द्धत्वादिमानिश्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह ॥ अथ वा जाठर इति । अस्मिन् पक्षे प्राधान्यनेश्वरोपास्यता पूर्व्वत्र गृह्यतेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । अक्षयावीजमसम्भवं व्याचष्टे । यदि चेति । पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे । यदि च केवल इति । ईश्वरप्रसि-

मूर्द्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरी-
राया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्त्तव्यमत्रो-
च्यते । अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूता-
ग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौष्यप्रकाशमात्रात्मकस्य
द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भ-
वात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना
सम्भवति, अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दा-
सम्भवस्य सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्व्यं जाठराग्निप्रतीको जाठरान्युपाधिको वा परमेश्वर
उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विनैव

कलोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति शेषः । यद्यः पुरुषः पूर्व्यः,
स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स
सर्वत्र भुङ्क्त इत्यर्थः । पुरुषत्वं पुरुषत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा
पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥ ये त्विति ॥ ननु
जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह ॥ पुरुषविधत्वञ्च
प्रकरणादिति । न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराट्देहाकार-
त्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मक्षोपासकमूर्द्धादिचुवुकान्तेष्वङ्गेषु सम्य-
ज्ञत्वमेश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याङ्गेषु सम्यत्तिर्वक्ष्यते ।
एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति ॥ अत एवेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ।
यत् पुनरित्यादिना । द्युमूर्द्धत्वादि, सर्वलोकः, फलभाक्, सर्वपाप्मप्रदाहः,
इति आत्मशब्दशब्देपक्रमोक्ता हेतवः । तानेव स्मारयति ॥ न हि
भूताग्नेरित्यादिना । यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति
भावः । पूर्व्यमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षणवित्त्वत्तं, अधुना प्रतीकोपा-
धिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्द्धा-

प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठरान्म्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्धोरन्निति । अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुद्धते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठरान्म्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुक्कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतञ्च पुरुषविधत्वोपाधिः, तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्व्यापरास्त्रोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

दिचुक्कान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयो-
रोश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वादान्तःस्थत्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादित्वाच्च ॥
साक्षादपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराधिसम्बन्धं
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
मन्तस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नाच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदाया-
त्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धादिचुक्कान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत् प्रतिष्ठितानि
तानि, तेषु सम्पन्ने वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अथो यथा
शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्व-
मित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादिशब्दस्येश्वर-
वाचित्वाज्जाठराधेरसंशब्दितत्वं । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पा-
दनात् पुरुषविधत्वमन्तस्थत्वस्यैत्यर्थः ॥ पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥

वर्त्तिष्यते, विश्वस्वायं नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा
 ष्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात्, विश्वानर एव
 वैश्वानरस्तद्धितोऽग्न्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । अग्निब्रह्मोऽप्य-
 यज्ञीत्यादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्ह-
 पत्यादिकल्पनं प्राणाकृत्यधिकरणत्वञ्च परमात्मनोऽपि सर्वा-
 त्मत्वादुपपद्यते । कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेष्टमात्रश्रुति-
 रूपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेष्टमात्रत्वमभिव्यक्तिनि-
 मित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेष्टमात्रपरिमाणः परमेश्वर
 उपासकानां कृते । प्रदेष्टविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
 विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेष्टमात्रश्रुतिर-
 भिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते ॥

गुरुविविधत्वं पूर्ववत् । अन्तस्त्वं माधस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । एवम-
 न्तस्त्वंमोश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे । निश्चिते चेति । विश्व-
 स्वायं नरो जीवश्च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः
 कर्त्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति
 विश्वानरः, रक्ष एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । नरे
 संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निघातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य
 रूपमग्निरिति । अकुर्यति गमयत्यग्रं कर्मणः फलं प्रापयतीति अग्नि-
 रग्रणीकृतः । अभितोऽगतीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथि-
 भोजनात् पूर्व प्राणाभिहोत्रं विद्याकृत्वेन विहितं, तदर्धमभिनेतादि-
 कल्पनं प्रधानाविरोधेन नैवमितिवाह । गार्हपत्येति । मात्रां परि-

अनुस्रुतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्रुत्यते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्यमिता यवाः प्रस्या इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्यसम्बन्धाद्भ्यज्यते न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति यद् हृदयसम्बन्धाद्भ्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः, सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्रुणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्रुणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्रुतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्य-

मात्रमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्त्वर्थः । उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिष्यज्यते प्रादेशेषु वा मीयतेऽभिष्यज्यत इति प्रादेशमात्रः । मतान्तरमाह ॥ अनुस्रुतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः । यथा कथञ्चिदिति । मनस्यं प्रादेशमात्रत्वं श्रुतिद्वारा स्मर्यमात्रे कल्पितं श्रुतेराजम्बनमित्यर्थः । सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति । सम्पत्ति श्रुत्यां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह । सम्पत्तेरिति । ब्राह्मणं पठति । प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमयीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं सम्पत्तिवदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभिप्रत्यक्षेण सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकाले ततो वो द्युष्मन् तथा द्युप्रभृतीन्वयवान् वक्ष्यामि । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमात्र-

नान् चैखोक्त्वात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्द्धप्रभृतिषु
 शिवुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेशमात्रसम्पत्तिं
 परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदि-
 ता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
 मात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नु-
 वाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नु-
 वाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नु-
 वाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमु-
 पदिशन्नुवाच, एष वै बज्रलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप-
 उपदिशन्नुवाच, एष वै रथिवैश्वानरः, इति । चुवुकमुपदि-
 शन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चुवुकमित्यधरमुख-
 फलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाप्ता-

मनतिक्रम्य मूर्द्धाद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशा-
 ष्णादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्द्धानमुपदिशन् करेण दर्शय-
 न्नुवाच । एष वै मे मूर्द्धा भूरादीस्रोक्तावतीत्य उपरि तिष्ठतीत्यति-
 ष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानरः ॥ तस्य मूर्द्धेति यावत् ॥ अध्यात्ममूर्द्धाभेदे-
 नाधिदैवमूर्द्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवञ्चक्षुरादिषूहनीयं । स्वकी-
 यचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच ।
 नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणोऽधिदैवप्रा-
 णस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तद-
 ऽङ्गपरः । मुख्यं मुख्यं तस्मिन्नधिदैवं बज्रलाकाशदृष्टिः मुख्यलाजा-
 रूपाक्षषु रप्रिशब्दिततदीयवस्तिस्थोदकदृष्टिः चुवुके प्रतिष्ठा पाद-
 रूपा पृथिवी द्रव्या । ननु गुणवैषम्ये न विद्ययोर्भेदादधिरहस्य
 अत्यनुसारेण छान्दोग्यस्यप्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयत्वाशङ्काह ॥

यते, आदित्यस्य सुतेजस्वगुणः, हान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्व-
गुणा समासायते, आदित्यस्य विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता
विशेषेण किञ्चिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्व्वशाखा-
प्रत्ययवत्त्वाच्च । सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां
जैमिनिराचार्या मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धुचुवुकान्तराखे जा-
वासाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्याच्च मध्ये
प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति । तत्र चेमामेव
वरणां नामिकाञ्चेति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति
चेति सा नाशीति वरणा नाशीति” निरुच्य पुनरप्यामनन्ति ।

यद्यपीत्यादिना ॥ एतावताल्पवैषम्येन बहूतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैकं
न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्व्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनं
एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिछात्वगुणश्चान्दोग्य उपसंह-
र्तयः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथा च द्युसूर्ययोः सुतेजस्वं
सममतिछात्वविश्वरूपत्वयोर्यवस्था । यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु
न विद्याभेद इति भावः । प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे अत्यन्तरं
सम्पादयति ॥ आमनन्तीति ॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो
दुर्विज्ञेयस्तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याच्चवत्त्वस्योत्तरं । स ईश्वरो
अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धो जीवो भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुन-
रत्रिप्रश्नः स इत्युत्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये ।

“कतमचास्य स्थानं भवतीति भुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः । स एष सुखोक्तस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति । तस्मादुपपन्ना पर-
मेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभि-
प्राया । प्रत्यगात्मतया सर्व्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिवि-
मानः । अभिगते वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च मानवियो-
गादित्यभिविमानोऽभिविमीते वा सर्व्वे जगत्कारणत्वादि-
त्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धं ॥ इति
श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथ-
माध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

तत्र च श्रुतौ इमामेव भूसहितां नासिकां निरुच्चेति भाष्ययोजना ।
सर्व्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भूः । सर्व्वान् दोषान्
नाशयतीति नाशा नाशिकेति निर्व्वचनं श्रुतं । नासाभुवोर्जोवद्दारेश्च-
रस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्तव्यं । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य
जीवस्य स्थानं पृच्छति कतमदिति भुवोरित्युत्तरं । प्राणस्येति पाठेऽपि
ब्राह्मणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्युक्ताकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मणोक्तस्य
सन्धित्वेन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति वि-
मिमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानः
सर्व्वस्वरूपत्वे सत्थानन्थात् मानमत्र परिमाणं । अभिविमीतेति नि-
र्व्विमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रमथाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्समेवैकं जानथ, आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः” इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्त्रिदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं । कस्मात् । अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्य-

नमः परमात्मने ।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं
श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारं ।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं
ज्योतिर्नभः पदमनिन्द्रमजं भजेऽहं ॥

एवं रूढियुक्तपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं द्वितीयपादे आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरत्नानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयत्तत्र पूर्वमुपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्य-द्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं । तद्दत्राप्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्यसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थिति दृष्टान्त लक्षणाधिकरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपाप्तिः । सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलं ॥ मण्डकवाक्यमुदाहरति । इदमिति । यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वे सह मनः सूत्रात्मकं चकारादद्यात्तत्कारणं श्रोतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं

मभ्युपनम्नमनम्नमपारमिति अवस्थात् । अर्थाकारे चाद्यतने परिगृह्यमाणे स्यतिप्रसिद्धं प्रधानं परिगृहीतत्वं, तस्य हि कार-
णत्वादाद्यतनलोपपत्तेः । अतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् “वायु-
र्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परञ्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृश्यानि भवन्ति” इति । वायो-
रपि विधरणत्वव्यवस्थात् । शरीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृ-
त्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्याद्यतनलोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह,
द्युभ्याद्याद्यतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य
तदिदं द्युभ्यादि । यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः
प्राणा इत्येवमात्मकं अगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्याद्यतनं परं
ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वप्नशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्म-
शब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति । आत्म-

जानथ अवस्थादिना अन्वा अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषेण निःशेषं
जानथ एव वाग्विमोक्षपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारा-
पारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मा-
हवत् अतिमुमुक्षूनुपदिशति । तत्राद्यतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्श-
नात् संशयमाह । तत् किमिति । अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति यथा
ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतोः अतत्त्वादेशशब्दपरामर्शं द्युभ्याद्याद्यतनमत्र-
श्चैव सेतुरिव सेतुरित्याह । अमृतस्येति । भेदशब्दात् सेतुरिति
शब्दात्त्वर्थः । तत्र भेदशब्दं व्याख्यातं सेतुशब्दं स्वयं विदुषोति ।
पारवानिति । अनन्तं काणतः । अपारं देशतः, अकारविधारकमुख्य-
सेतोयं ह्यसम्भवात् गौणसेतुग्रहे कर्त्तव्ये मुख्यसेत्वविनाभूतपारव-
त्त्वमुखवानेव कश्चिद् ग्राह्यः । न तु मुख्यस्यानियतविधारणमुखवानो-
त्तर इति भावः । यथा लोके मलयः सूत्रेण ग्रथिता एवं हे गौतम
समष्टिकिष्कात्मकवायुना सूक्तानि सर्वाणि सन्दृश्यानि ग्रथितानि

ब्रह्मस्य परमात्मपरिग्रहे सम्बन्धवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे ।
 कश्चिच्च स्रष्टव्येनैव ब्रह्मण्य आद्यतनत्वं श्रूयते “सम्भूताः सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति । स्रष्टव्येनैव चेह
 पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्म सङ्कीर्तते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो
 ब्रह्म परामृतं” इति, “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म
 दक्षिणतश्चोत्तरेण” इति च । तत्र त्वाद्यतनाद्यतनवद्भावश्रवणात्
 “सर्वं ब्रह्म” इति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः
 ब्राह्मणस्कन्धो मूलश्चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याब्रह्मा
 सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्थावधारणमाह “तमेवैकं जानय
 आत्मानं” इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविघ्नितो विचित्र
 आत्मा विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं “विद्यया
 प्रविष्टापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसं” इति ।

भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात् पुरुषदयमप्ययुक्तमित्यत आह ।
 शारीरो वेति । सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो
 जीवे सम्भवतीत्यत आह । आत्मशब्दश्चेति । उपाधिपरिच्छिन्नस्य
 जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्तं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्यसाधारणायतन-
 त्वस्य गौतमसेतुत्वलिङ्गात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः ।
 स्रष्टव्येति । स्रष्टव्येति । प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं
 स्थितावायतनं लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्यदेन ह्यान्दोष्ये ब्रह्मण्य आ-
 यतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । स्रष्टव्येनैवेति । यस्मिन्
 स्रष्टव्येति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्त्त-
 नान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः । पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्त-
 रवाक्यं, सर्वान् दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि
 उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे । तत्रेत्वा-
 दिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्व-

यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्ददायतनभृतस्यैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसम्बन्धस्य चापवादः श्रूयते “मृत्योः स मृत्यु-माप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति । सर्व्वं ब्रह्मेति तु सामा-नाधिकरण्यं प्रपञ्चविस्त्रापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थं “स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽय-मात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” इत्येकरसताश्र-वणात् । तस्माद्युभाद्यायतनं परं ब्रह्म । यत् तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोच्च पारवत्तोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण युभाद्यायतनेन भवितव्य-मिति, अत्रोच्यते । विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्तादि । न हि मृद्धारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्य-चापि मृद्धारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विध-

मोतन्तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विघ्नेषं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तर-माह । विकाराद्यतेति । विकारे अद्यते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्तेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह । सर्व्वं ब्रह्मेति ॥ यश्चोरः स स्यादुरितिवद् यत् सर्व्वं तद्ब्रह्मेति सर्व्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्व्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र निवामकमाह । स यथेति ॥ ऋषयश्चोऽन्तर्वहिस्य रसान्तरभून्धः सर्व्वो ऋषयैकरसो यथा, एव-मरे मैत्रेयिः चिदेकरस आत्मेत्यर्थः । यद्यपि पारवत्तसावयवत्वादिकं मुख्यसेत्व्यभिचारि तथापि सेतोर्जादादिवन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वाद्ब्रह्मत्वेन ग्राह्यं न तु पदार्थवहि-र्भूतं पारवत्तादिकमित्याह । अत्रोच्यत इति । दृष्टत्वात्तद्यद्दृष्टि-प्रसङ्गमाह । न हीति । अत्र श्रुतौ परेणेति शेषः । विधारणस्य शब्दा-

रत्नत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि विज्ञो बन्धनकर्षणः सेतुशब्द-
 व्युत्पत्तेः । अपर आह तमेवैकं ज्ञानय आत्मानमिति । यदेतत्
 सङ्कीर्णितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्वा वाचो विमुञ्चयेति वाग्नि-
 मोचनं तदचामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या
 सङ्कीर्णिते न तु शुभासायतनं । तत्र घटुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणो
 ऽर्धान्तरेषु शुभासायतनेन भवितव्यमित्येतदच्युक्तं ॥

मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म शुभासायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य
 व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं । देहादिष्व-
 नात्मस्वरूपमस्तीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्प-
 रिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहस्येत्येवमयमनन्त-
 भेदोऽनर्थजातः सन्नतः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तदिपर्ययेणाविद्या
 रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति शुभासायतनं प्रकृत्य
 व्यपदेशो भवति । कथं ।

यत्वं स्फुरयति । विज इति । सिनेति बभ्रातीति सेतुपदार्थैकदेशो
 विधारकमित्यर्थः । तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतु-
 विधारकं ब्रह्मास्यैवामृतत्वं गान्धस्येत्यर्थः । यदा शुभासाधारो ब्रह्म न
 सेतुशब्दार्थः किन्त्वयवहितं ज्ञानमित्याह । अपर इति । फलितमाह ।
 तत्र घटुक्तमिति । ज्ञाने सेतौ ऋहीते सतीत्यर्थः । मुक्तैरुपसृप्यं प्रब-
 ल्लेन प्रार्थं यद् ब्रह्म तस्याज्ञोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं
 दर्शयति । देहादिष्विति । तदिपर्ययेणेति उक्तपक्षेऽशात्मकबन्धनि-
 वृत्त्याऽऽप्तना स्थितमित्यर्थः । यथा नद्यो ब्रह्माद्या नामरूपे विहाय
 समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय पराव-

“भिद्यते हृदयपन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंभवाः ।

धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति “तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात् परं
पुरुषमुपैति दिव्यं” इति ब्रह्मणस्य मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं ब्राह्मे ।

“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ
मर्त्याऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समश्नुते” ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनान्तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्ध-
मस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्च-
थ” इति वाग्विमोकपूर्वकं विशेषत्वमिह शुभाद्यायतनस्योच्यते ।
तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टं ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नामुध्यायाद्बह्विन्द्वान् वाचो विमुञ्चनं हि तत्” ॥ इति ।

कारणादव्यक्तात् परं पूर्वं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्षेण प्राप्य तिष्ठ-
तीत्याह ॥ तथा विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥
ब्रह्मणश्चरति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं
यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरुत्सहेत्वभावान्न केवक-
मनर्घनिवृत्तिः किन्त्वथ देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । जिज्ञा-
न्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेको तमेवात्मानं विज्ञाय विमुञ्चं
वक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाच्यार्थज्ञानं कुर्वीत् । ज्ञानार्थिनेो ज्ञानप्रतिबन्ध-
नधर्मजायादेवैवमुक्तमाह ॥ नेति ॥ बह्वनित्युक्त्वा अस्यान् वेदान्तब्र-
ह्मज्ञानहीनोति ।

“अदौ ज्ञानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूकश्च दन्ताश्च नासिकोदौ च तावु च” ॥ इति ।

तस्मादपि शुभाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको * वैशेषिको हेतुर्हो नैवमर्था-
न्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सा-
क्षात्प्रतिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुभाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं ।
कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्द-
स्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यचाचेतनस्य प्रधानस्य
प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेना-
यतनत्वेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दो
ऽचास्ति “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिः । अत एव न वा-
चुरपीह शुभाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वञ्च सम्भ-

एतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शेषब्रह्मा-
त्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्विज्ञानात्मनसो म्लानिमात्रमित्यर्थः । वैशे-
षिक इति । असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्या-
र्थान्तरमाह । तद्विपरीतस्येति । अत एवातच्छब्दादेव प्राणभृचेति
सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्यगणोऽनुवक्तव्यः । सर्वज्ञपदसमानाधिकारस्य
आत्मशब्दो न जीववाचीत्वतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमान-
प्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतं, उभयनिरास-
हेतोरुक्तत्वादित्यत आह । एयमिति । योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्य हेतूनां
जीवमात्रनिरासेनात्मयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृचेति प्रथक् सूत्रकरण-
मित्यर्थः । तानेव हेतूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे ॥ कुतश्च नेत्यादिना ॥

* असाधारणेति नु० पा० ।

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्य-
सादेवात्कृद्वात् प्राणभृदपि न शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो शुभाद्यायतनत्व-
मपि सम्बन्धकं सम्भवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं । कुतश्च न
प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशस्येह भवति “तमेवैकं जानथ आत्मानं” इति
ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परि-
श्रेषादात्मब्रह्मवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं शुभाद्यायतनमिति गम्यते ।
कुतश्च न प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणस्येदं परमात्मनः “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमा-
त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभृति । कुतश्च न प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च ॥ ७ ॥

शुभाद्यायतनञ्च प्रकृत्य “दा सुपर्णा सयुजा सखायौ” इत्यत्र

वद्यपि त्रियुद्धः प्रकृत्यात्मेवात्र ज्ञेयः तथापि जीवत्वान्तरेण ज्ञानुर्ध्वया-
द्देहात् ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एवञ्च जीवत्वनिष्प्रविशिसृष्टत्वेन जीवस्य
शुभादिवाक्यार्थत्वं तिरस्य तेन युद्धरूपेणेति मन्तव्यं । ननु स्थित्यद-
नादनाम्नीवस्य दासुवर्षेणोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन किमद्य

स्वित्यदने निर्दिश्येते, “तयोरन्यः पिप्पसं खादति” इति कर्त्त-
 फलाचनं, “अनन्नसन्धोऽभिषाकप्रोति” इत्यौदासीन्येनावख्यानं,
 ताभ्याश्च स्वित्यदनाभ्यामीश्वरचेचज्ञौ तत्र वृक्षेते । यदि चेश्वरो
 क्षुभाद्यावतनत्वेन विवक्षितस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य चेचज्ञात् पृथग्व-
 चनमवकल्पते, अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् ।
 ननु तवापि चेचज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत
 न तस्याविवक्षितत्वात् । चेचज्ञो हि कष्टेत्वेन भोक्तृत्वेन च प्र-
 तिब्ररीरं बुद्बुपाधिकसम्बन्धो लोकेत एव प्रसिद्धो नामै श्रुत्या
 तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्य लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या ता-
 त्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तं । “गुहां
 प्रविष्टावात्मानो हि” इत्यचाप्येतद्दर्शितं । दा सुपर्णेत्यस्यामृषी-
 श्वरचेचज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्गुपनिषत्कृतेन व्याख्यान-
 नास्यामृषि सत्त्वचेचज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथं
 प्राणमृदिह घटादिच्छिद्रवत् सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रति-

याश्च इत्यत आह । यदि चेश्वर इति । अत्र चेश्वरः शुद्धचित्तमात्रो
 याश्चः । न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्र-
 तिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भवात् । आद्यवाक्येन ग्रहणं कार्य-
 मित्त्वभिसन्धिः । तमञ्जात्वाऽऽशङ्कते । ननु तवापीति । ब्रह्मस्वरूपप्र-
 तिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्थानुवादस-
 म्भव इति परिहरति । नेति । ननु दासुपर्णेत्वन बुद्धिजीवयोवक्त्रेः
 कथमिदं सूत्रमित्यत आह । गुहामिति । स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षे-
 त्तयोरनुवादेनैकं दर्शितं इत्यर्थः । नन्वत्र जीवेशौ नानुवाद्यौ पैङ्गु-
 खास्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत आह । यदापीति । तदापीति

शरीरं शृङ्खलायां शुभासायतनं न भवतीति प्रतिषिध्यते । यस्तु
 सर्वशरीरेषूपधिभिर्विभोपसृज्यते पर एव स भवति । यथा
 घटादिच्छिद्राणि घटादिभिर्होपाधिभिर्विभोपसृज्यमाणानि
 महाकाश एव भवन्ति तदत् प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः
 प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात् सत्त्वाद्यभिमानिन एव शुभासा-
 यतनत्वप्रतिषेधः, तस्मात् परमेव ब्रह्म शुभासायतनं । तदेतत्
 “अदृशत्वादिमुषको धर्मोक्तेः” इत्यनेनैव सिद्धं, तद्यैव हि
 भूतवोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितं “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चा-
 करिचं” इति । प्रपञ्चार्थन्तु पुनरुपन्यसं ।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भूमानं
 भगवो जिज्ञासे” इति, “यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
 दिद्वानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्वदिजाना-

सप्रसादासकृतिर्नास्तीत्यर्थः । अद्वयवाक्येन बुद्धिमनुष्य स्थितिमाक्येन
 बुद्ध्यादिविचक्षण्युद्गप्रत्वमब्रह्मयो ज्ञेयस्योक्तेर्बुद्ध्यादिवाक्ये तदेव यास्यं
 न बद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसकृतिमाह । कथमित्यादिना । नन्व-
 यानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह । यस्त्विति । पौनरुक्त्यं
 ब्रह्मते । तदेतदिति । शुभादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते ।
 प्रपञ्चार्थमिति । सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोः प्रथमात्मत्वस्युटीकर-
 मित्यर्थः । तस्माच्छुद्धकोपविषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धं । भूमा ।
 शाब्देभ्यमुदाहरति । इदमिति । नाख्ये सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मा-
 त्त्रितिसुखसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमा-
 रेवोक्ते सति नारदो ब्रूते । भूमावमिति । भूमौ कच्चयमद्वितीयत्व-

ति तदर्थं” इत्यादि । तत्र संग्रहः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्त्रि-
परमात्मेति । कुतः संग्रहः । भूमेति तावद् बहुलमभिधीयते ।
“बहोर्लोपो भू च बहोः” (पा० ६।४।१५ ष) इति भूमशब्दस्य भा-
वप्रत्ययान्तात्पर्यात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषा-
काङ्क्षायां “प्राणो वा आश्राया भूयान्” इति सन्निधानात् प्राणो
भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुतं “स्येव मे भगवद्ब्रह्मेभ्यस्तरति श्लोक-
मात्मवित्” इति, “सोऽहं भगवः श्लोकामि तं मा भगवान् श्लोकस्य
पारं तारयतु” इति प्रकरणोत्थानात् परमात्मा भूमा इत्यपि
प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति सं-
ग्रहः । किन्नावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयः प्रश्नप्रतिवच-

माह । यत्रेति । भूमशब्दं परिच्छिन्नशब्दबोद्धव्या स्फुटयति । अथेति ।
अत्र संग्रहवोजं प्रश्नपूर्वकमाह । कुत इत्यादिना । बहोर्भाव इति
वियद्देष्टव्यादिभ्य इमनिजिति इमनिच्प्रत्यये क्ते बहोर्लोपो भू च
बहोरिति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य जोपः स्यात्
बहोः स्थाने भूरित्वादेशश्च स्यादित्युक्ते भूममिति शब्दो निष्पन्नः,
तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तात्वाद्बहुत्वं वाच्यं । तत् किं धर्मिकमित्वा-
काङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्यः प्राणो धर्मी भाति । वाक्योपक्रमस्य आ-
त्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्र-
करणार्थां संग्रह इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् युभाषायतनं ब्रह्मेत्युक्तं,
तरति श्लोकमात्मविदित्वत्र ब्रह्मस्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्वात्तेष्वसङ्गता
पूर्वपक्षयति । प्राणो भूमेति । धर्मधर्मिभोरभेदात् सामानाधि-
कारण्यं ब्रह्मत्वं । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपासितः, ब्रह्मज्ञानश्च यच्च क्रमेण
सक्तयं । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु
प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तनिष्पन्नं प्राणादभिन्न इत्याह । क-
स्मादित्वादिना । प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति पूर्वोक्तं समन्वयः ।

नपरम्परादर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो वाचो भूयः” इति,
 “वाग्वाव वाचो भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो भूयः”
 इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च नामादिभ्यो ज्ञाप्राणात्
 भूयः प्रअप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैवं प्राणात् परं भूयः प्रअप्र-
 तिवचनं वृक्षते । “अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः” इति, “अदो वाव
 प्राणाद्भूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादिभ्य आत्रान्तेभ्यो भूषांशं
 प्राणो वाव आत्राया भूयान्” इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राण-
 दर्शिनश्चातिवाहितं “अतिवाद्यसि” इति, “अतिवाद्यसीति ब्रूवा-
 चापङ्गुवीत” इत्यभ्यनुज्ञाय, “एष तु वा अतिवदति चः सत्येना-
 तिवदति” इति प्राणव्रतमतिवाहितमनुक्तव्यापरित्यज्यैव प्राणं
 सत्यादिपरम्पराया भूमानं समवतारयन्, “प्राणमेव भूमानं मन्व-
 ते” इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने एव ना-
 न्यत् पश्यतीत्येतद् भूमेः अक्षरपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते ।
 सुषुप्तवस्थायां प्राणयत्नेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्ति-

नमेव तु वा अतिवदतीति तु शब्देन प्राणप्रवरवविच्छेदान् प्राणो
 भूमेत्त्व आह ॥ प्राणमेवेति ॥ नामाद्याशान्तानुपास्यानतीत्वा प्राणं
 शैलं वदतीत्यतिवादी प्राणवित्तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने
 क्ते असीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपञ्चनं न कुर्व्यादित्युक्तं प्राण-
 विदं, एव इति परास्येन सत्त्ववचनध्यानमननअज्ञादिधर्मपरम्परां
 विधाय भूमेोपदेशान्न प्रवरवविच्छेदः । तु शब्दे नामाद्युपासकस्याति-
 वादित्वनिरासार्थं इत्यर्थः । भूमेः अक्षरवचनं सुखत्वममृतत्वञ्च प्राणे
 प्रअपूर्वकं योजयति । कथं पुनरित्वादिना ॥ प्राणयत्नेषु प्राणे जीनेषु
 न शब्देति सुषुप्तपुरुष इति शेषः । “मार्हपत्नी च वा एवोऽपातो व्या-

दर्शनात् सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतोत्येतन्नचक्षुषं ।
 तथा च श्रुतिः “न शृणोति न पश्यति” इत्यादिना सर्व्वकरण-
 व्यापारप्रत्यक्षमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा “प्राणाग्रय एवेतस्मिन्
 पुरे जायति” इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चदशभिः प्राणस्य जागरणं
 भ्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूतः सुखत्वं
 श्रुतं “यो वै भूमा तत् सुखं” इति तदप्यविद्वद्भू, “अत्रैव देवः
 सप्राण पश्यत्यथ चदेतस्मिंश्चरीरे सुखं भवति” इति सुषुप्त्यव-
 स्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च “यो वै भूमा तदमृतं” इति,
 तदपि प्राणस्याविद्वद्भू, “प्राणो वा अमृतं” इति श्रुतेः । कथं पुनः
 प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “तरति श्लोकमात्मवित्” इत्यात्मविवि-
 द्ब्रथा प्रकरणस्योत्थानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति
 श्रुतः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः
 स्वभा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्व्वात्मानं
 करोति । “यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वे
 समर्पितं” इति च सर्व्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्याञ्च सम्भवति
 वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात् प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं ।
 तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

नोऽन्वाहार्य्यपचनः आहवनीयः प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणो अग्रव इह
 पुरे शरीरे जायति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, यथा
 तदा सप्रदर्शनकाले सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविद्वद्भूमित्यन्वयः ।
 आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति । प्राण एवेति । प्राणस्यात्मत्वं
 कथमित्याशङ्क्य श्रुतत्वादित्याह । तथा हीति । सर्व्वे समर्पितमित्यि
 च सर्व्वाधिकृतानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्रा-

कक्षात् । सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुपुत्रं खानमु-
च्यते सम्बन्धप्रबोद्धत्वमिति निर्बन्धनात् । दृष्टद्वयस्य च क-
प्रवागरितस्खानाभ्यां सप्त पाठात्, तस्माच्च सम्प्रसादावस्वाद्यां
प्राप्ते जागर्त्तिति प्राप्तेऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेषते प्राप्तादूर्द्धं भूय
उपदिशमानत्वादित्यर्थः । प्राप एव चेद्भूमा स्यात् स एव त-
स्मादूर्द्धमुपदिशेतेत्यस्मिन्नेतत् स्यात् । न हि नामैव नामो भूय
इति नाम ऊर्द्धमुपदिष्टं । किं तर्हि । नामोऽन्यदर्धान्तरमुप-
दिष्टं वागाख्यं वाग्नाव नामो भूयसीति, तथा वागादिभ्योऽप्या-
प्राप्तादर्धान्तरमेव तत्र तपोर्द्धमुपदिष्टं, तद्वत् प्राप्तादूर्द्धमुपदि-
शमानो भूमा प्राप्तादर्धान्तरभूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति
प्रश्नः, अस्ति भगवः प्राप्ताद् भूय इति । नापि प्रतिवचनमस्ति
प्राप्ताददो भाव भूवोऽसीति । कथं प्राप्तादधिभूमोपदिशते
इत्युच्यते प्रापविषयमेव चातिवादिसमुत्तरचानुक्त्यभावं पश्चा-
मः । “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इति, तस्मा-

चेऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरूपत्वं वोजयति ॥ सर्वात्मनेति ।
सम्प्रसादशब्देन प्रापं लक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति । सम्प्रसाद इति ।
स वा एव एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराश्रयतीति प्रबोधाच्च । तत्
पदं सुपुत्रिवाचकमित्याह । दृष्टदिति । वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राप्ते लक्ष्य
शब्दाच्च । तस्यास्येति । अत्र खञ्ज इत्यर्थः । भूमा प्राप्ताद्विभ्रः, अत्राप्यात्वे ।
तस्मादूर्द्धमुपदिष्टत्वान्नामादेर्दूर्द्धमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्ष-
हेतुत्वेन वाचकमाह । प्राप एव चेदिति । खस्यैव खस्मादूर्द्धमु-
पदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अदृष्टत्वेत्यर्थः । हेतुसिद्धिं शङ्कते । नन्वि-
हेति । प्रकृतप्रापवित्तं परामर्शक एव शब्दो न भवति तस्य

आसि प्राणादध्युपदेश इति । अपोष्यते । न तावत् प्राण-
विषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति ब्रह्मं वक्तुं विशेषवा-
दाद्यः सत्येनातिवदतीति । ननु विशेषवादोऽप्यथं प्राणविषय
एव भविष्यति । कथं । यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न
सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेषैव, सत्यवदनन्व-
ग्निहोत्रियो विशेष उच्यते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्ये-
नातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं, केन तर्हि, प्रकृतेन
प्राणविज्ञानेनैव, सत्यवदनन्तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत
इति, नेति ब्रूमः, अत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, अतया ह्यत्र सत्यवद-
नेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति ।
नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राणविज्ञानं
सम्बद्धोत् । तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृत-
व्यावृत्त्यर्थस्य तु ब्रह्मे न सङ्गच्छेत । एष तु वा अतिवदतीति ।
सत्यन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

यच्छब्दपरतन्मत्वेन सत्त्वादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं वि-
च्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह । अपोष्यत इति । सत्येनातिवादित्वं
विशेषः तदतो य एष इत्युक्तेर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राण-
विदतिवदति इत्यनूय स सत्त्वं वदेदिति विधानान् न प्राणप्रकरण-
विच्छेदः इति दृष्टान्तेन प्राङ्गते । नन्विति । सत्यब्रह्मे ह्यवाधिते कृते
ब्रह्मवाचकः । तदन्वस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वाधितार्थसम्बन्धा-
क्षाप्तविक इति नात्र अक्षयवचनविधिरित्याह । नेति ब्रूमः इति ।
किञ्च सत्येन ब्रह्मजातिवदतीति तृतीया श्रुत्या ब्रह्म करणकमतिवा-
दित्वं श्रुतं, तस्य प्रकरणबाधो न युक्त इत्याह । श्रुत्या हीत्वादिना ।
नात्रेति सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्ता

विवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदिप्रप्रंसायां प्रकृतार्थामेव तु महा ब्राह्मणो यस्तुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थात्तरभू-
 तस्तुर्वेदः प्रप्रस्यते तादृगेतद् द्रष्टव्यं । न च प्रप्रप्रतिवचनरू-
 पयैवार्थात्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्-
 भासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुष्ठा-
 सनं श्रुत्वा तुष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पाद-
 यति । यत् प्राणविज्ञापणेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमन-
 तिवादित्वमेव तदेषु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति ।
 तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान-
 मनसं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नार-
 दाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञा-
 नादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधि-

तुशब्देनापि बाधमाह । प्रकृतेति । विजिज्ञास्यत्वजिज्ञास्य पूर्वोक्ता-
 द्विग्नमित्याह । सत्त्वन्वेवेति । प्रकरत्वविच्छेदे दृष्टान्तमाह । तस्मा-
 दिति । श्रुतिजिज्ञासनादेतत् सत्त्वं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं
 प्रवृत्तमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणजिज्ञासं नि-
 रस्तं । यत्तु प्रप्रं विनोक्तत्वजिज्ञासु भूमा प्राण इति तन्न, तस्याप्रयो-
 जकत्वादित्याह । न चेति । प्रप्रभेदादर्थभेद इति न नियमः, एक-
 स्मात्मनो मैत्रेया बह्व्यः पृथक्त्वात् प्रप्रं विनोक्तत्वात्तुर्वेदस्य प्रकृतैक-
 वेदाद्विग्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतसम्बन्धाद-
 र्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति । तच्चेत्तदिना । सत्यपदेन प्राणोक्ति-
 रिक्तत आह । तत्र सत्त्वमिति । विज्ञानं निदिध्यासनं, आदिपदा-
 न्ननन्प्रज्ञासाध्यव्यवबनःशुद्धिनिष्ठातत्रैतुकर्मणि प्रवृत्तते । इमान्यपि
 अवस्थादीनि ज्ञेयस्य सत्त्वस्य ब्रह्मत्वे जिज्ञासि । एवं श्रुतिजिज्ञैः प्राण-
 सायान्तरप्रकरत्वं बाधित्वा प्रकृतं सत्त्वं ब्रह्म भूमपदोक्तवृत्त्वधर्मी-

कृत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेच्छुच्यत इति मन्वते । तस्मा-
 इक्षि प्राणादधिभूष उपदेष्ट इत्यतः प्राणादन्वः परमात्मा
 भूमा भवितुमर्हति । एवञ्चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्पान-
 मुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा स्थिति इत्येतदपि नेप-
 पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया दृष्ट्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र
 परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “नान्यः पन्था विद्यतेऽव-
 नाथ” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् शोकस्य पारं तार-
 यतु” इति शोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै स्थदितकषादाय तमसः
 पारं दर्शयति भगवान् सवत्सुमारः” इति । तम इति श्लोका-
 दिकारणमविसोच्यते । प्राणात्ते चानुवाचनेन प्राणस्थान्वाच-
 नतोच्यते । आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणं । प्रकरणान्ते च पर-
 मात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण ऐवेति चेत् । “स भगवः
 कश्चिन् प्रतिष्ठित इति स्त्रे महिम्नि” इत्यादिना भूम् एवप्र-
 करणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वका-
 रणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥

त्वाह । तत्र यदिति । किञ्च सन्निहितादपि व्यवहितं साक्षाद्
 वचीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्रायं दृष्ट्वा वाच्योपक्रमस्य
 आत्मा अप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा प्राञ्च इत्याह ।
 एवञ्चेति । किञ्च श्लोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहा-
 रात् श्लोकस्य मूषोच्छेदं विना तरयायोगात् । श्लोकपदेन मूषतस्ते
 गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगन्धत्वजिह्वात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह ॥ न चान्य-
 चेति । ब्राह्मणमात्मा यत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सवन्धः । नन्विदं
 चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राञ्च इति ब्रह्मते
 । प्रकरणात् इति । तच्छब्देन भूमानकर्षात् मैवमित्याह । ननि । भूमे

धर्मापपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूयन्ते अयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् । योऽप्यसौ सुषुप्तवस्थार्थां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्थार्थां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तं । यत आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति । इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नात्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति यो वै भूमा तदमृतमिति । अमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृतत्वस्य सापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते

ब्रह्मत्वे जिज्ञान्तरमाह । धर्मेति । सूत्रे यदुक्तं भूमेते लक्षणं सुखत्वममृतत्वञ्च प्राणेषु योज्यमिति तदनूद्य विघटयति । योऽप्यसावित्वादिना । सति बुद्ध्याद्युपाधावात्मनो दृष्टत्वादिसदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न पश्येति न पश्यतीति परमात्मानं प्रष्टव्योक्तं । तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरात्मात्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत्सहितं सामयं । आर्त्तं नश्वरं । स एवाधस्तात् स उपरिष्ठादिति सर्व-

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्मात्
भूमा परमात्मेति सिद्धं ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनखित्यादि श्रूयते । तत्र
संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तत्राक्षरसमाख्य इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसि-
द्धिव्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवा-
क्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः,
कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य काश्च-
चयविभक्तस्याकाश एव तदेतच्च प्रोतश्चेत्याकाशे प्रतिष्ठित-
त्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदम-

गतत्वं, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे
समन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं । बृहदारण्यकं पठति । कस्मिन्निति । यद्भूतं भवञ्च भवि-
ष्यञ्च तत्सर्वं कस्मिन्प्रोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाखा-
कृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मिन्प्रोत इति द्वितीय-
प्रश्ने स मुनिर्वाच । तत् अथाकृतस्याधिकरश्मेतदक्षरं अस्तूनादि-
रूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः । यथा सत्त्वशब्दे
ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दे वर्णे रूढ इति
दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोद्धारोपासितः पक्षः । सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्म-
धीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यक्षरत्वानाश्रित्ययोगात् ब्रह्म-

चरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन् खल्वचरे गार्ग्याकाश
 श्रोतस्य श्रोतश्चेति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 यदप्योङ्कार एवेदं सर्व्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्
 सुत्यर्थं द्रष्टव्यं । तस्मान्न चरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्या-
 मचरं परमेव ब्रह्म । स्यादेतत् कार्य्यस्य चेत् कारणाधीनत्वं
 अम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते
 कथं अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म्म, कस्मात् प्रशास-
 नात् । प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि
 सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पार-
 मेश्वरं कर्म्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न ह्यचेतनानां
 घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥

प्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह । प्रसिद्धियतिक्रमस्येति । रूढि-
 र्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः । वर्षस्योङ्कारस्य सर्व्वान्शब्दत्वं कथ-
 मित्वाशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्व्वान्शब्दत्वमित्याह । ॐकार
 इति । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्य्यनिश्चयान्न
 ध्यानार्थता, अतस्तस्मिन्कृत्वाङ्गुलिं नाधित्वा योगवृत्तिर्याद्ध्येति सिद्धा-
 न्तयति एवमित्यादिना । आकाशभूतं कृत्वा शङ्कते । स्यादेतदिति ।
 चेतनकर्त्तृकाशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मेवमित्याह ॥

सा चेति । सूत्रं व्याचष्टे । सा चेति । चकार आकाशस्य भूतत्वनि-
 रासार्थः । भूताकाशस्य कार्य्यान्तःपातिनः श्रुतसर्व्वकार्य्याश्रयत्वायोगात्
 अथाहृतमञ्जानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न
 प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाचरशब्दवाच्यं, तस्यै-
वाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्ब्रह्मावृत्तिरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽचरशब्दवाच्य-
मिहाशङ्कते तद्भावादिदमम्बरान्तविधरणमचरं व्यावर्त्तयति
श्रुतिः, तदा एतदचरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं अमृतं मनु
अविज्ञातं विज्ञात्रिति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा
नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मनु
नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शरीरस्याप्यु-
पाधिमतोऽचरशब्दवाच्यत्वं, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इत्युपा-
धिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शरीरो नाम भवति ।
तस्मात् परमेव ब्रह्माचरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्मादिवा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरि-
ति भ्रान्तिं निरस्यति । एतदिति । अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचे-
तनत्वाद्वावर्त्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति । तथे-
ति । अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि श्रोधितो जीव
एवाक्षरं न पर इत्यत आह । न हीति । श्रोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः ।
तस्माद्भागि ब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धं ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति । एतदिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते । यः पुनरेतं
 चिमात्रेषोमित्येतेनैवाचरेण परं पुरुषमभिधायीतेति । किम-
 स्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आशेषिदपरमि-
 त्येतेनैवायतनेन परमपरञ्चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् संशयः ।
 तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्ये तावत् सम्यक्ः,
 स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरिच्छि-
 न्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं
 फलमश्रुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-
 ब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः,
 पिच्छापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईक्षतिकर्माव्यप-

पिच्छलादो गुहः सत्वकामेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्वकाम परं निर्गुह-
 मपरं सगुहं ब्रह्मेतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य
 प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन
 प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये
 एकमात्रदिमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्यन्भावे
 तृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रावयवे एक-
 स्या मात्राया अकारस्य ऋच्छादिकं जाग्रदादिविभूतिश्च जानाति तेन
 सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य
 सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः । तत्रोङ्कारं पुरुषं योऽभि-
 ध्यायीत स ऊँकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं
 गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्वोजसाह । किमि-
 त्वादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षेनेत्तो
 ऊँकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्कतिः । यदा पूर्वत्र
 वर्षे ऋष्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्मणि वृत्तिरुक्त्वा तददत्रापि ब्रह्म-

देशात् । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म्म, ईक्षतिकर्म्मत्वे-
नास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स
एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत इति ।
तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म्म भवति मनोरथक-
ल्पितस्यापि अभिधायतिकर्म्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव
वस्तु लोके कर्म्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्बद्दर्शनविषय-
भूत ईक्षतिकर्म्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह पर-
पुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्वभिधाने पर-
पुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञा-
यते इति, अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ।
न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परपुरुषः परामृ-
श्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ।
कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते घना मूर्त्तिर्जीवस्त्वक्षणे घनो जीव-

लोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य द्विरण्यगर्भे दक्षिरिति दृष्टान्तेन पूर्व-
यक्षयति । तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलं । स
उपासकः । सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात्
विन्दते वस्तिव्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह । नहीति ।
अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतीत्यपरविदो-
ऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वार्थं,
परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात्
उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपास्तिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुति-
र्बाध्येत्यर्थः ॥ परश्रुतेर्गतिं पृच्छति । नन्विति । पिण्डः स्थूलो विराट्
तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति
प्रतिष्ठातत्वेन तं व्याचष्टे । परमेवेति । स उपासक एतस्माद्द्विरण्यग-

घनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव
 उपाधिहृतः परस्य विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति ।
 अपर आह स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तर-
 वाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परस्य लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
 जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिहृतानां
 सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्गातोप-
 पत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमा-
 त्मेच्छकर्मभूतः स एवाभिधानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ।
 परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्यते ।
 परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्ना-
 स्ति, पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरिति च

भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः ॥ नन्वीक्ष्यविषयोऽप्यपरोऽस्त-
 मनाह । तत्राभिधायतेरिति । नन्वीक्ष्यं प्रमात्वादिषयसत्यतामये-
 क्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः ध्यातव्यस्त्वसत्त्वोऽपरः किं न
 स्यादित्यत आह । स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति
 सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना, ऐकारे यो ध्येयः स पर
 एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवा-
 यमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते । नन्विति । परात्-
 पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ।
 अत्रेति । न चैतस्माज्जीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्य-
 परामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह । न चात्रेति ।
 ध्यानस्य तत्त्वोक्तबस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एव-
 चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । स सामभिरुच्य-
 यते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन सन्निरहिततरो ब्रह्म-

श्रुत्यन्तरात् । परश्चापरश्च ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभज्यान-
 न्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिधायतव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं
 पुरुषं गमयति । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह
 वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति पाप्मविनिर्घोकाफलवचनं पर-
 मात्मानमिहाभिधायतव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्मा-
 भिधायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते ।
 त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिधायतः फलं ब्र-
 ह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभि-
 प्राचमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥

लोकस्वामी पराम्भयत इति भ्रमपूर्वकं व्याचष्टे । कस्तर्हीत्यादिना ।
 मूर्त्ता घन इति सूत्रादिति भावः । सैन्यखिल्यो लवणपिण्डः खिल्य-
 वदल्यो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको
 वा पराम्भयते इत्याह । अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके
 लक्षणां दर्शयति । जीवानां हीति । व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां
 घनः सङ्घातो यस्मिन् सर्व्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तस्वामिक-
 त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्व्वलो-
 कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव
 ध्येय इत्याह । परमिति । यस्मात् परान्नापरमस्ति किञ्चित् स एव
 मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे
 निश्चितं परं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह । परश्चापरश्चेति ।
 पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह । यथेति । पादोदरः सर्पः । ॐकारे परब्र-
 ह्मोपासनया श्रुत्यङ्कारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेच्छित्वा तदेव शान्तम-
 भयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह । अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यतासमर्थ-
 प्रकरणानुद्घोतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्ति-
 लिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रथवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्म दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्ट्यं, तद्वाव विजिज्ञा-
सित्यं इत्यादि वाक्यं समाधायते । तत्र योऽयं दहरे हृदय-
पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञाना-
न्नाथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-
शब्दाभ्यां । आकाशशब्दे ज्ञायं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि
प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं
वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म-
वामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः
पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वा-
मिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे
रूढत्वाद्भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहराद्यत-

दहर उत्तरेभ्यः । ह्यान्दोग्यमुदाहरति । अर्थात् । भूमविद्यानन्तरं
दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽयंशब्दः । ब्रह्मयोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् ब्रह्मपुरं
शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमस्यं हृत्पद्मं तस्मिन् हृदये यदन्त-
राकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्ट्यं विचार्यं ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो
जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र यद्याकाशस्तदा
संशयद्वयं । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात् संशया-
न्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमितीति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा
पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुण्ड-
रीकशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तदेहाप्याकाशपदस्य
भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ।
तत्राकाशेत्यादिना । दहरवाक्यस्थानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे

नापेक्षया दहरत्वं, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
 आकाश इति च वाङ्माभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो
 द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाका-
 शस्यैकत्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरब्रह्मात्,
 जीवस्य हीदं पुरं सञ्चरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्व-
 कर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्वा च तस्य ब्रह्मब्रह्मवाच्यत्वं । न हि
 परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति । तत्र
 पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनस्युपा-
 धिकस्य जीवो मनस्य प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीव-
 स्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाराशोप-
 मितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
 भविष्यति । न चात्र दहरस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्च
 श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः
 सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्या निर्गुणधोरिति फलभेदः । न चाकाश-
 स्तस्मिन्नादित्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अथ तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
 ष्यमित्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादितिङ्गाम्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
 स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वं उपमे-
 यत्वञ्च कथं उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावभिश्च
 वायुश्चेत्यादिना श्रुतसर्व्वाश्रयत्वञ्च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति ।
 तस्येत्यादिना । हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं,
 स्वत एकत्वात् सर्व्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वेष आत्मेत्यात्मशब्दो भूते न
 युक्त इत्युच्येत् । अथ वेति । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः ।
 मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह । न हीति । अस्तु पुरस्वामी जीवो

सत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतु-
 भ्यः । तथा हि द्रष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तच्चेद्ब्रू-
 युरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासि-
 तव्यं इत्येवमाद्येपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
 यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-
 स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
 रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दह-
 रत्वन्निवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति
 नम्वते । यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्यो-
 पमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तिता भवति । न-
 म्नेकस्याप्याकाशस्य वाद्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह । तत्रेति । परस्वामिन एव तदन्तः-
 स्मत्त्वसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह ।
 मन इति । आकाशपदेन दहरमगुह्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविव-
 क्षया भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वम-
 युक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिदो-
 वमिति पक्षान्तरमाह । न चात्रेति । परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषत्वेना-
 धारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्टव्या-
 दलिङ्गात् दहरस्य निश्चयादाकाशस्तस्मिङ्गादित्यनेन गतार्थत्वमिति
 ब्रह्मात्र निरसनीया अन्वेष्टव्यादेः परविशेषत्वेन यद्वात् दह-
 रस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अपहृतपाप्मात्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या
 केवलाकाशश्रुतिर्वाध्येति सिद्धान्तयति । परमेश्वर इत्यादिना । आ-
 काशस्याद्येपपूर्वकमिति सम्बन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदय-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तं । नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्
 काल्पनिकभेदाश्रयणं । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेय-
 भावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वाद्भ्यन्तराकाशस्य न वाङ्माकाश-
 परिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादि-
 ति श्रुत्यन्तराक्षैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नैव दोषः, पुण्ड-
 रीकवेष्टनप्राप्तदहरत्नितृप्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपा-
 दनपरत्वं । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत । न च कल्पि-
 तभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः-
 समाधानमुपपद्यते । एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
 र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति
 चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयस्य गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । अ-
 द्यथात्मशब्दे जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवा-

मेव तावदर्थं तत्रत्वाकाशोऽल्पतरः किं तदत्राल्पे विद्यते यद्विचार्य
 ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानितृप्तिमित्तर्यः ।
 वाक्यस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । निवर्त्तयति आचार्य इति शेषः ।
 नन्वाकाशशब्देन रूक्षा भूताकाशस्य भागात् कथं तन्नितृप्तिरित्याश-
 ङ्गाह । यद्यपीति । ननु रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्वभेदे-
 ऽप्युपमा दृष्टेति चेत् न, अभेदे सादृश्यस्थानन्वयेन युद्धस्य निरूपणत्वे
 तात्पर्यात् अनन्वयानुष्ठान इति काव्यविदः । पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति ।
 नन्वित्वादिना । सीतास्मिष्ट इवाभाति कोदण्डप्रभया युत इत्यादौ
 प्रभाद्योगसीतास्मिष्टरूपविशेषभेदाभेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योप-
 मानोपमेयभावसिद्धार्थमग्रत्वा कृतमित्त्वगुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्र-
 यणं युक्तं वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किञ्च हार्दा-
 काशस्यान्तरत्वात्वागे अल्पत्वेन स्थापकवाङ्माकाशसादृश्यं न युक्तमि-
 त्त्वाह । अपि चेति । आन्तरत्वत्वागे तु अल्पताभेदात् सादृश्यमिति

ब्रह्मापि निवर्त्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्थाराद्योप-
मितस्य पुण्डरीकघेष्टनक्षतं दहरत्वं ब्रह्मं निवर्त्तयितुं ब्रह्मा-
भेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इति चेत् यदा-
त्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्
सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति
जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाञ्छ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः
पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्तीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छ-
रोरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्या-
प्यसि पुरेषानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । स एतस्मा-
त्जीवघनात् परात् परं पुरिश्रयं पुरुषमीक्ष्यते, स वा अत्रं
पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिश्रय इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा जीव-
पुरे एवास्मिन् ब्रह्म *सन्निहितमुपलभ्यते । यथा साक्षयामे

भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्या-
दित्यत आह । उभयेति । अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ।
इवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिति-
शेभ्यश्च तद्येत्याह । न चेत्वादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य
सोऽयं बिजिघत्सः बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सा-
पेक्षघरमश्रुतघल्लीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न तु ब्रह्मणः पुरमिति
वद्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्या-
यादित्याह । अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्व-
रूपे सम्बन्धे मानमाह । स इति । पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये श्रय
इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यत्रादिना शरीरवृद्धि-
हेतौ मुख्यत्वात्त वद्यर्थः कथञ्चिन्नेय इत्यत आह । अथ वेति । वृंह-
यति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पुरे, हृदयं ब्रह्मवेक्ष्य भवतु

* सन्निहितमुपदेक्ष्यते इति सो० B.

विष्णुः सन्निरुद्ध इति तदत् । तद्यथेह कर्मचितो लोकः
 क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति च कर्मणा-
 मन्तवत्फलत्वमुक्त्वाथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्
 कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृत-
 दहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
 यति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञा-
 सितव्यत्वञ्च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । च-
 द्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अयमा-
 काशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं
 नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते
 तच्चेदं ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्यं दह-
 रोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजि-
 ज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोपम्योपक्रमेण
 द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवं । एवं हि

राजपुरे मैत्रसद्भवदित्यर्थः । अन्तःफलजिज्ञासुषुः परमा-
 त्मेत्याह । तद्यथेति । अथ कर्मफलजादौराग्यानन्तरमिह जीवदशा-
 यामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेश-
 मनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं
 श्लेष्या सद्गुणनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तजिज्ञान्यन्यथासिद्धानि
 तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति । यदपीत्यादिना ।
 उक्तमत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्टत्वादिक-
 मित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । एतदाकाशस्वरूपं आशोप-
 वोजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया गिरस्यान्तःस्थवस्तुक्तैः तदन्तःस्थमेव ध्येय-
 मित्यर्थः । तर्हि अगदेव ध्येयं स्यादित्याह । नैतदेवमिति । अस्तु को

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
सितव्यञ्चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्या-
वापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाह्वय्याथ य इहात्मान-
मनुविद्य ब्रजन्धेतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन च-
ब्रह्मेनात्मानश्च कामाधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान्
वाक्यशेषो दर्शयति । तस्मादाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो
हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
स्यैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं । त एवो-
त्तरे हेतव इदानीं प्रपद्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

दोषस्तत्राह । तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाह्वय्यात्मत्वादिगु-
णानुक्ता गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः ।
तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्य-
मित्याह । तस्मादिति । यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्य-
मिति योजनां सूचयति । सहान्तःस्थैरिति ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह । गतीति । प्रजा जीवा एतं हृद-
यस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रथमं स्नापे गच्छन्त्यस्तदात्मना
स्थिता अप्यन्ततान्निनादतास्तं न जानन्ति अतः पुनरन्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्नापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः । इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा अहरहर्जीवानां सुषुप्तवस्त्रावां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ । लोकेऽपि किञ्च गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्देऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दे गमयेत्, गमयेद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्यते । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोक-

मित्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे । तथा ह्येति । लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह । लोकेऽपीति । गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे । तथेति । जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते । नन्विति । निषादस्यपतिन्यायेन समाधत्ते गमयेदिति । षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । दौत्रीमिच्छिं विधाय एतया निषादस्यपतिं याजयेदित्याह्वयते । तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्थपतिः स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसम्बन्धकत्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघवात् अतो निषादस्थेऽसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तदद्ब्रह्मलोकशब्दे

यममं * दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य † सामानाधिकरण्यावृत्तिपरिग्रहे
खिन्नं । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकास्थं
नच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुं ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्न-
नराकाश्च इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन् ‡ सर्वसमा-
धानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपञ्चत्वादिगुणयो-
गज्ञोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिश्यत्यथ य आत्मा स
सेतुर्विधृतिरेषां लोकावामसम्भेदायेति । तत्र विधृतिरित्यात्म-
शब्दसामानाधिकरण्यादिधारयितोच्यते, § क्लिचः कर्त्तरि स्मर-
णात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः सेच-
सन्वदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लो-

कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गश्चास्तीति व्याचष्टे । एतदेवेति ।
सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥

सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह । धृतेरिति । नन्वय-
शब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य अत्रा धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
कथमिति । य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य धृतिगुण-
विधिः प्रारम्भार्थमाह दहरोऽस्मिन्नित्यादिना । अतौ विधृतिशब्दः
कर्त्तृवाचित्वात् क्लिजन्तः क्लयन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधि-
करणात् धृतिशब्दः क्लिनन्तो विधारणं ब्रूते, स्त्रियां क्लिन्निति भावे
क्लिन्नो विधानादिति विभागः । सेतुरसङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थिति-

* दृष्टमिति का० सो० पु० नास्ति ।

† सामानाधिकरण्यापरिग्रहे इति सु० पु० ।

‡ सर्वसमाधानमिति सो० का० पु० ।

§ क्लिनः इति सु० पु० ।

कागां वर्णाग्रमादीनाञ्च विधारयिता सेतुरसन्निदायासङ्क-
राथेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधरणस्य चणं महिमानं दर्श-
यति, अथञ्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य
वाचरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठत इत्या-
देः । तद्यान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वे-
श्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां
लोकानामसन्निदायेति । एवं धृतेः हेतोः परमेश्वर एवायं
दहरः ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतस्य परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते ।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न
क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्या-
मप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न गही-
नस्य इत्युक्तं ॥

हेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह । यथोदकेति । सूत्रं योजयति । एवमिहेति ।
धृतेःखेदहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन्
परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेःखेति चकारात्
सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं याञ्च तत्र नियमने श्रुत्यन्तरौपलम्बि-
माह । एतस्येति । धृतौ तामाह । तथेति । आसमन्तात् काशते
दीप्यते इति स्वयंभ्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा
प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यं ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्ती-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ च एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्यद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्यद्यते एष आत्मेति * होवाचेति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः
श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं ब्रह्मोत्पुण्याप-
चित्तुं नार्थान्तरं । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्
समुत्थानं सम्भवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाका-
शात् समुत्थानं तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय
आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं
जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैत-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परमेश्वरि
जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति । इतरेति । जीवस्य वाक्यशेषमाह ।
अथेति । दहरोक्त्यनन्तरं मङ्गोपख्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्-
सादो जीवोऽस्मात् कार्यकारणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्मा-
द्विविधं विविक्तं आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्यद्य साक्षात्कृत्य
तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरूपसम्यद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयं । यथा मुखं
व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्ता मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत् ।
ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति । एष इति । सम्प्रसादादेव त्वाचरित्वेति
श्रुत्यन्तरं । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह । तथेति । तदा-
श्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः । यथेति । ननु ज्ञाप्याकाशशब्दो
जीवेन दृष्ट इत्यशङ्कोक्त्यावस्थोत्थानलिङ्गबलात् कल्प्य इत्याह । यथा

* होवाचेति सो० पु० नार्थात् ।

देवं स्यात्, कस्मादसम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि*परि-
च्छिन्नाभिमानो सन्नाकाशे नोपमीयते । न चोपाधिधर्मानभिम-
न्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितञ्चैतत्
प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का†परिहाराय तु पुनरुपन्यस्तं । पठि-
ष्यति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू०१।३।२०] ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

‡इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् नि-
राकृता । §अथेदानो ॥ मृतस्यैवामृतमेकात् पुनः ¶समुत्पानं
जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्रजापत्यादाक्यात् । तत्र हि
य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं आत्मानमन्वेष्टव्यं

चेति । नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामक-
माह । नैतदित्यादिना । दहरे अतधर्माखामसम्भवात् न जीवो
दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह । अतिरेकेति । उत्तराच्चेद-
धिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्त-
त्राह । पठिष्यतीति । जीवस्य स्थापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परा-
मर्श इति वक्ष्यते ।

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । उत्तराच्चेत्यादि
सूत्रं । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यवशात्
पुनः समुत्पानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासि-
द्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह । तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे
जीवशब्दे नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य

* परिच्छेदाभिमानेति सो० का० पु० ।

† परिहारायाचेति मु० पु० ।

‡ इतरिति मु० पु० नास्ति ।

§ अथेति मु० पु० नास्ति ।

॥ अमृतस्यैवेति मु० पु० ।

¶ समुत्पानं जीवाशङ्का इति सो० का० पु० ।

विजिज्ञासितव्यञ्च प्रतिज्ञाय च एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
 एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिणं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एत-
 न्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य,
 य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्यच्चैतत् सुप्तः सम-
 स्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति *च जीवमेवाव-
 सान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतद-
 मृतमभयमेतत् ब्रह्मेति । नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जाना-
 त्ययमहमस्मीति †नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां
 दोषमुपलभ्य एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

जायदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः
 सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते । य एष इति । प्रा-
 धान्यादक्षिणं ह्ययं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजायदवस्थापन्नमित्याह ।
 द्रष्टारमिति । महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति
 स्वप्नपर्याये, तद्यच्चैति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे
 इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सम्यक्
 अस्तो निरस्तः कारणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतपाप्मत्वा-
 त्तत्कृतकालुष्यहीनः सम्प्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति
 अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्तदिलक्ष्यः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारख-
 शरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता स्फूर्तिप्रदत्वात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये
 ब्रह्मेतिः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य
 जीवत्वमाह । नाह्वेति । अह्वेति निपातः खेदार्थं । खिद्यमानो ह्येन्द्रः
 उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽह-
 मित्येवमात्मानं न जानाति । नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति
 किन्तु विनाश एव प्राप्नो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति
 दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ।

* चैति सु० पु० नास्ति ।

† नो एवेत्यादि भूतानि चेत्यन्तं सु० से० पु० नास्ति ।

न्यत्रैतदस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धिनिन्दापूर्वकमेष सम्प्र-
सादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपसम्यग् स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्
समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति सम्भवा जीवे
पारमेश्वराणां धर्माणां, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति
जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्भूयात् तं प्रतिभूयादाविर्भूत-
स्वरूपस्त्विति । तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो गान्तरासादपि
वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि
आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्मे-
त्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनं । एतदुक्तं भव-
ति । य एषोऽच्छिणीत्यच्छिन्नचितं द्रष्टारं निर्दिशेदशराव-
त्राच्छापेनैनं शरीरात्मताया व्युत्पाप्येतं त्वेव त इति पुनः पुन-
स्तमेव व्याख्येयत्वेनाह्वय *स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योति-

एतमिति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य
मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः ।
तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् । अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति । तं
प्रतीति । अवस्थात्रयाच्छोधनेनाविर्भूतं शोधितत्वमर्थस्य वाक्योत्पद्य-
न्यभिद्यत्तामित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीव-
त्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह । भूतपूर्वति । ज्ञानात् पूर्वमविद्या त-
त्कार्यप्रतिविम्बितस्वरूपं जीवत्वमभूदिति ज्ञात्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपो
ऽपि जीवनाप्नोष्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राञ्चतुरीयपर्यायचतुष्टया-
त्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतदिति । जन्मनाशवत्त्वात् प्रति-
विम्बवद्विम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्यु-
वाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ज्ञूत-

* स्वप्न० उपक्रमेणैति सु० पु० ।

रूपसम्बन्ध स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैवं जीवं व्याचष्टे न जीवेन रूपेण यत्तत् परं श्रुतिरूपसम्बन्धत्वं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकत्वितं । यावदेव हि स्नाणाविव-पुहवबुद्धिं दैतलक्षणामविद्यां *न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्-स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वं । यदा तु †देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्भ्रुत्याप्य श्रुत्या प्रतिबो-ध्यते । नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि त्वं संसारी किं तर्हि सद्यत्तत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपसत्त्वमसीति । तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्य-

नित्यादि ब्रह्मणो नेत्याह । उदशरावेति । उदकपूर्णं शरावे प्रतिवि-म्भात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याद्यातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तमित्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात् किन्तु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, श्रोत्रितस्य ब्रह्माभेदेन तज्जन्मोक्तैरित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वात् जीवनिष्कृत्वं एतदमृतमेव तद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिवि-रोधादिति मन्थं । न न जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेद-स्तत्राह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वा-दविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । व्यतिरेक-माह । यदेति । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योक्त्यप्रबोधात्तन्नि-वृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं

* नेति सो० का० वर्ध० पु० नास्ति ।

† देहे बुद्धिदैतसङ्घातादिति सु० पु० ।

भिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
 श्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वरूपं *स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनाम् द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणाम[†] भिद्यन्तासाधारणविशेषाणां चारप्रक्षेपादिभिः श्लाघ्यमानाणां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा मलत्रादीनामहन्वभिभूतप्रकाशानामभिभावक-
 वियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु †तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् श्याम् इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निगमयति । तदेव चास्येति । समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं याख्यातुं आक्षिपति । कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मनःसङ्गिने हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह । सुवर्षेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेत्यस्य याख्यानमभिव्यक्तेति । असाधारणभास्वरत्वादिः अभिभावकः सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवनाशकमाह । दृष्टोति । विज्ञानघन एवेति श्रुत्या घिन्मात्रस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्य-
 दृष्टित्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाद्भवहारो न स्यादित्यर्थः । अङ्गस्यापि स्वरूपं दृष्टिषु व्यक्तमित्यङ्गीकारार्थं व्यवहारदर्शनादित्याह । तच्चेति । अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति । तच्चेदिति । स्वरूपस्यैत् ज्ञानिन

* तेनैव चेति मु० का० पु० ।

† अनभिव्यक्तेति सो० पु० ।

‡ तथाज्योतिष इति मु० का० ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पञ्चान् शृण्वन्मन्वानो विज्ञानं व्यवहरत्यन्वया व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विद्ध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छं शैलेयस्य स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्भ्रमणीसाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् * उत्तरकाशवर्ती पराचीगस्फटिकः स्वाच्छेन शैलेयेन च स्नेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव † स्यात् तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य अतिष्ठतं विवेकज्ञानं शरीरात् समुत्थानं विवेकवि-

एव व्यथेत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः । सदैव अक्षररूपत्वादित्यर्थः । सदावृत्तिषु अक्षरस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः अविषयकदेहाद्यविवेकरूपस्य मणसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तं । अत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो वथेति । अतिष्ठतमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्राग्ब्रह्माद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राग्ब्रह्मादिभिन्नमुद्गतंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह । केवलेति । सशरीरत्वस्य सत्त्वात् समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह । तथा विवेकेति । उक्तश्रुत्यनुसारेवेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । ननु स्वकर्माजिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपा-

* उत्तरकाशवर्तीति का० बर्ध० सो० पु० नास्ति ।

† सन् रति का० बर्ध० सो० पु० पाठः । सन् रति च कल्पित्याठः ।

ज्ञानफलं स्वरूपेषाभिनिव्यक्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽग्ररीरत्वं सग्ररीरत्वञ्च मन्त्रवशात्, अग्ररीरं ग्ररीरेष्विति, ग्ररीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति च सग्ररीरत्वाग्ररीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादुन्नावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यं । यतो य एषोऽच्छिषि पुरुषो दृश्यते इत्युपदिश्यैतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्युपदिशति । योऽच्छिषि प्रसिद्धो द्रुवा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयसत्त्वत्वाद्-ब्रह्मणोऽन्यसेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरथं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्माऽयमच्छिषितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये च एष स्वप्ने महीयमानस्वरतीति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात्

विर्भाव इत्यत आह । ग्ररीरस्योऽपीति । अग्ररीरवत् ग्ररीरस्यस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तैवार्थः । अविदजे अन्वर्थे सूत्रशेषो वृह इत्याह । तस्मादिति । अन्यादृशौ सत्त्वावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशान्निवृत्ततो निरस्त इत्याह । एवमिति । अंशादिभून्वत्त्वमसङ्गत्वं । आत्मा ब्रह्मत्वव्याप्यजातिभून्वः विभुत्वात् व्योमवदिद्व्यात्मैकसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्यात् भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । कुतश्चेत्यादिना । एतद्भेदस्य सत्त्वत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः । ह्यायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह । नापीति । यस्य ज्ञानात् कृतकत्वता सर्वकाम-

द्रष्टुरन्वो * निर्दिष्टः, एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रम-
मात् । किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिमद्राक्षं नेदानीं तं पश्या-
मीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारन्तु तमेव प्रत्य-
भिजानाति च एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्या-
मीति । तथा ततोयेऽपि पर्याये नाह स्वस्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं
जानात्यद्यमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानीति सुषुप्ताव-
स्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रति-
षेधति । यत्तु तच्च विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेष-
विज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञादविनाशाभिप्रायं । नहि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्वपरिच्छोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुत्य-
कारात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामि नो एवान्वचैतन्नादित्युपक्रमश्च मद्यवन्मर्त्यं वा इदं ब्र-
ह्मीरमित्यादिना प्रपञ्चेन ब्रह्मीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानैव
सम्प्रसादब्रह्मेदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्म-

प्राप्तिसमात्मानमन्विष्याव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्म-
प्रायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् दि-
वीयादिपर्याये व्यावृत्तास्त्वस्यासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ।
तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतः । युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तौ चातु-
र्थादृत्तिमाशङ्क्याह । तथा तृतीय इति । सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप
आत्मास्तीत्यत्र दृष्टदारण्यकश्रुतिमाह । न हीति । बुद्धेः साक्षिणो
नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आ-
त्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह । तथेति । अतरेकदेशिव्याख्यां
दूषयति । केचित्त्विति । जीवपरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधान्मैव-

* निर्दिष्ट इतीति सो० पु० पाठः ।

स्वरूपपक्षं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपान्यं
 जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां एतन्त्वेव ते इति
 जीवाकर्षणमन्यायं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमप-
 हतपापत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्प-
 यन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावसन्निनी सर्वनामश्रुतिर्वि-
 प्रकथ्येत, भूयः श्रुतिश्चोपदध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्या-
 यान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्त्वेव ते इति च प्रतिज्ञाय
 प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्वमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः
 प्रतारकत्वं प्रकथ्येत, तस्माद्यद्विद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थि-
 कं जीवं रूपं कर्षभोक्तृरागद्वेषादिदोषकसुषितमनेकानर्थयोगि
 तद्विषयनेन तद्विपरीतमपहतपापत्वादिगुणकं पारमेश्वरं
 स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविषयनेनेव रज्ज्वादीन् ।
 अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जीवं रूपमिति मन्यन्ते ।
 अस्मादीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिप-

मित्याह । तेषामिति । सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः ।
 उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । भवतूपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थं
 एवोक्तैस्तद्वाच्य इत्याह । भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं
 बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्याख्यानान्तरासम्भ-
 वादित्यर्थः । विषयानं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु
 संसारं सत्त्वमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह । अपरे
 त्वित्यादिना । शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति । एक एवेति ।
 अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यां आवरणविच्छेपशक्ति-
 रूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न
 ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति

बभूवतां प्रतिषेधाद्येदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः
 कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया माद्यया मायाविवदनेकधा
 विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये
 जीवमात्रञ्च प्रतिषेधति सूत्रकारः नासन्नवादित्यादिना (१।३।
 १८।) तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्त*सत्यस्वभावे कूटस्थ-
 नित्य † एकस्मिन्नसङ्घेऽरूपे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्यो-
 म्बोव तस्ममसादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरवाक्यैर्न्या-
 योपेतैर्देवतावादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्वत्वं
 द्रढयति, जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति
 किन्त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं । एवं हि
 स्त्राभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न वि-
 द्यन्त इति ‡ मन्वते, प्रतिपाद्यन्तु ब्राह्मार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति ब्राह्मदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णित-
 सास्त्राभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥

भेदं ब्रूते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्धयर्थं जीवाद्भेदं
 द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसा-
 रित्वानुपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठा-
 नात् पृथक्त्वमित्याह । जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ।
 एवं हीति । सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ।
 आत्मेति । तृपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य ब्रा-
 ह्मार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह । वर्णितश्चेति । अद्वैतमजानतः
 कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥

* सत्येति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति ।

† एकस्मिन्नसङ्घे इति का० असङ्गिनि निर्विशेषे इति वर्ध० ।

‡ मन्वते इति स्थाने प्रतिपादयिषतीति का० ।

अन्यार्थस्य परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एव सम्प्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनापदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः । अयं जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सम्प्रसादशब्देदितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नात्मादीशरोऽनुभूय * ज्ञानः प्ररणं प्रेषुरभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थार्थां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पत्तयं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य † त्वाराधोपमितस्याल्प-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्ते जीवे तदसम्भवात् जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह । अन्यार्थश्चेति । सूत्रं यावद्ये । अथेत्यादिना । प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्गापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन यावद्ये । कथमित्यादिना ॥

* ज्ञान इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

† त्वाराधनाधोपमितस्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ज्ञानस्य परि-
हारः * परमेश्वरव्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्थकौकल्यान्त-
द्वयपदेनाञ्च नेति चेन्न निश्चाय्यत्वादेवं व्योमवद्येत्यत्र स † एव
परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेद्मल्पत्वं
प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया चावान् वा अथमाका-
शसावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्या भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिदं विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं
यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चि-
दुत प्राञ्च आत्मेति विश्विकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्
प्राप्तं, कुतः तेजोधातुनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् ।

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह ।
श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च सगुणे निर्गुणे च
समन्वितमिति [सज्जं] ।

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति । न तत्रेति । तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयती यावत् । यदा षण्डभास्करादि-
र्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह । कुत इति । किञ्च
सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अगुण-
मनवदनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति । तस्येति । तत्रेति सप्तम्याः
सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह । तत्रेति । पूर्वत्रात्मश्रुत्यादि-

* परमेश्वरेऽपेक्षिकमिति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

† एवेति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्य्य भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्य्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते * समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति† वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राञ्च एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः, यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत् प्राञ्चपरिग्रहेऽवकल्पते । भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राञ्चमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धं । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः

बलादाकाशशब्दस्य दृष्टित्वागादीश्वरे दृष्टिराश्रिता तथेहापि सति सममीबलात् वर्त्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्ति न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे दृष्टिराश्रयणीया अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं निर्गुणस्वयंघ्येतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलं । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह । तेजोधातूनामिति । यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह । तेजःस्वभावकमिति । यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विवक्षितमित्यत आह । अनुभानमिति । ततो निश्चयभागं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमात्मा स्वभावकोऽत्र याञ्च इति सिद्धान्तमाह । प्राञ्च इति । प्राञ्चत्वं स्वप्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह । भारूप इति । मानाभावाच्च

* समानस्वभावकेष्वेवेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

† वत् इति उक्तं पु० नास्ति ।

प्रदीपान्तरमनुभाति । अदृश्यत्वं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति नाद्यमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्वभावकेष्वपि अनुकारो दृश्यते, * यथा सुतप्तोऽथःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतोति । अनुकृतेरित्यनुभानमसूचत् । तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूचयति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासनेऽमृतमिति † हि प्राज्ञमात्मानमामगन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धञ्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तदत् । न

तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति तेजस्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनुकराति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह । नाद्यमेकान्त इति । पौनरुक्त्यमाशङ्कोक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे । अनुकृतेरिति । तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं । तस्य चेति । सर्वभासकत्वमुक्तं इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धञ्चेत्याह । तद्देवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचक-

* सचेति का० वर्ध० पु० नास्ति ।

† हि इति का० वर्ध० पु० नास्ति ।

तत्र सूर्या भातीति च तत्र ब्रह्ममाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतञ्च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अनन्तरञ्च, हिरण्मये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्या भातीति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्वस्मिन्नवकल्पते सूर्यं इवेतरेषां *ज्योतिषां इति, †तत्रानुभानं स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितं । ब्रह्मण्यपि तेषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयं-ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्

त्वेन व्याख्यातः । सम्प्रति तस्यासङ्गवदुत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथ वेति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म याज्ञमित्याह । न तत्र सूर्य इति । किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह । अनन्तरञ्चेति । हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोषे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति । यदपीति । सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमायमन्तीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण्यपीति । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्वत्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतविजिघ्याहारमात्रमवकल्प्य न श्रुतत्याग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादे-

* ज्योतिषामिति सो०का० वर्ध० पु० नास्ति ।

† तत्र तु स एवेति का० वर्ध० पु० पाठः ।

व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, आत्मनैवाद्यं ज्योतिषास्ते
अमृशो गहि मृशते इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

“न तद्भाषयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्भ्राम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भाषयतेऽखिलं ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं” ॥ इति च ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते,
तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

र्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हेतुना
सूर्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नो-
पबन्धते स्वप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्यं ।
ब्रह्मेति । स्वप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयं । यद्दृश्यायोग्यत्वादमृश
इत्यर्थः ॥

बिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूत्रं
व्याचष्टे । अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च स्मृतिद्वयं द्रष्टव्यं
तस्मादनुभासकत्वो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धं ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्वो-
ऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते
तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह । तथेति । अधूमकमिति पठ-
नीयं । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्विभ्रम्भलप्रकाश-
रूप इति तमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्या-
द्वितीयत्वमाह । स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचि-

व्यस्य स एवास्य स उ स्य एतद्वैतत् इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तं । न
ह्यनन्त्यायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदि-
शेत् । विज्ञानात्मनस्त्रुपाधिमत्त्वात् सम्भवति कयाचिन् कल्पन-
याङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्यातेत्य,

अथ सत्यवतः कायात् पाशवद्धं वशङ्कतं ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यः, तेन *तत्र सं-
मार्त्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापोत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्
शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूत-
भव्यस्य निरङ्कुशमीशिता । एतद्वै तदिति च । प्रकृतं पृष्टमिहा-

केतसा दृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
तत्रेति । यथानुभानादलिक्रान्त् विजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मोत्पत्तं तथा प्रथममश्रुतपरिमाणलिक्रान्त् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति
ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र
परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
गब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यं । आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति
भेदः । कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभे-
दाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह ।
स्मृतेस्वेति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्वद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः ।
सत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । प्रभवति संयमने

* तत्रेति का० तर्क० पु० नास्ति ।

गुणसन्धधाति, एतदेतत् यत् पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्टञ्चेह ब्रह्म । “अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत्तत् पश्चात् तद्वद्” इति । शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेज्ञान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृद्येऽवस्मानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्र-
त्वमिदमुच्यते, आकाशस्यैव वंशपर्वोपेक्षमरद्विमात्रत्वं । न ह्यङ्ग-
यातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं । ननु
प्रतिप्राणिभेदं हृद्ययानामनवस्थितत्वान्तदपेक्षमयङ्गुष्ठमात्रत्वं

ममापि विष्णुरिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः । भूत-
भयस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्गुशमीशिता
भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति । परमात्मैवेति । प्रक-
रणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह । एतदिति । शब्दो वाक्यं लिङ्गात्
दुर्बलमित्याशङ्क्याह । शब्दादिति ॥

कारः सकलितः अरतिः । मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं
गौशग्रहणेनेत्यत आह । न चान्य इति । सति सम्भवे मुख्यग्रहो-
ऽन्वायः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौशग्रह इत्यर्थः । मनु-
ष्यानिवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवाना-
मृषीणाञ्चाधिकारो बाधितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसाम-
ग्र्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वादेशेन
ब्रह्मतागयोगादशक्तिः, ऋषीणामर्षयवरखे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः ।

नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
 ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यामेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वाद-
 पर्युद्स्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारस-
 क्षणे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियत-
 परिमाणमेव सैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयं । अतो मनुष्याधिकार-
 त्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं पर-
 मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च संसार्थैवाय-
 मङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतथ्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमसी-

अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणाञ्चाधिकारो वा-
 रितस्तत्र मुमुक्षूणां मुद्घार्थित्वे नित्यादिस्वधिकारो न काम्येषु मुद्घ-
 चिन्तानां भोक्तार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो न कर्मस्विति
 मन्तव्यं । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति । अपर्युद्स्तत्वादिति । शूद्रो यश्चे
 नावक्लृप्त इति पर्युदासात्, उपनयीत तमध्यापयीतेति शास्त्राच्च न
 शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रयुक्त-
 द्विजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये
 वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्यावि-
 शेषेण सर्वान् षकार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थि-
 त्वाच्च षकार्थे कर्मणि पश्यादीनामधिकार इत्याशङ्क्याक्तरीत्या तेषां
 शक्तत्वाभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्गोच्य मनुष्याधिकार-
 त्वस्यापि घातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वसन्ते ब्राह्मणयोऽभोनादधीत यीशे
 राजन्यः शरदि वैश्य इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवा-
 धिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रकृते किमायातं तत्राह । मनुष्या-
 णाच्चेति । प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवम-
 ङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्यं ब्रह्म कक्षयतीत्युक्तं सम्प्रति
 तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति
 वक्तुं उक्तमनुवदति । यदपीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवाद्या-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
 श्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कश्चित्
 परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा कश्चिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैक-
 लोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्य-
 ते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति ।
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
 तं स्थाच्छरीरात् प्रवृष्टेन् मुञ्चादिवेषीकां धैर्येण तं विद्या-
 ष्कुक्रममृतमिति ॥

ङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह । तदिति । कश्चिद-
 खूलमित्यादौ, कश्चित्तत्त्वमसीत्यादौ । ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं
 न सम्भवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तं द्विविधेत्वा-
 दिभाष्यात् जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्था-
 स्पर्शित्वाद्भाष्यमनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्यान्भिन्नानात् । कठ-
 वल्लोवाक्यस्यावान्तरतात्पर्यमेकं महातात्पर्यैकं तत्रावान्तरतात्पर्य-
 नुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्यं च ज्ञेये ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारै-
 वाक्यद्वयोपन्यासः कृतः । अत एवोपासनाफलं कठवल्यामेव श्रुते
 चैका च हृदयस्य नाथ इत्यादिना बोधितं । अत एव चतुर्थाध्याये
 द्वितीयचरखे तदेके इति सूत्रोऽर्जविद्यां प्रकृत्य समानन्ति इति भाष्य-
 कारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति प्रकटीकृतं । इत्थं
 चात्रत्वभाष्यं महातात्पर्याभिप्रायकमिति द्रष्टव्यं । रामानुजभाष्य-
 कृता तु पूर्वपक्षोऽस्मद्भाष्यतात्पर्याज्ञानेनैव कृत इत्यवधेयं । एकत्वार्थं
 वाक्यशेषमनुकूलयति । एतमिति । श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्टव्यः जीवं
 प्रवृष्टेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तमा-
 त्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात् कठ-
 वाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ।

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र-
 खेत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं
 न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणा-
 मुपरिष्ठाद्ये देवादयस्मानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण
 आचार्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थि-
 त्वाद्यधिकारकारणं । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि
 सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वात्सोचनादिनिमित्तं । तथा
 सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्वार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्ये

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यावामप्यनधिकारः
 स्यादित्याशङ्क्याह । तदुपर्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्यायेऽधि-
 कारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह । अङ्गुष्ठेति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं
 प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणा-
 दावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवा-
 न्नेति प्राप्तं सिद्धान्तमाह । बाढमिति । एवमधिकारविचारात्मका-
 धिकारहृदयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां
 ज्ञानाधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिप्राप्तौ दहराद्युपासनासु
 क्रममुत्तरार्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः पक्षं सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः ।
 उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति
 सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
 न्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विचारत्वेनावृत-
 विषयसुखस्य क्षयोदयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं स
 त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय साहेत्यादौ षतुर्थ्यन्त-
 र्ब्रह्मातिरिक्ता वियजवती देवता नास्ति इन्द्रस्य चासामर्थ्यान्नाधि-
 कार इत्यत आह । तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदसत्वमाह ।

विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । *न
 चोपनयनादिशास्त्रेषैवामधिकारो †निवर्तितः । उपनयनस्य
 वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां
 विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति एकव्रतं च वै वर्षाणि मघ-
 वा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, भृगुर्वै वाहृषिर्वरुणं पितरमुपस-
 शार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिः । यदपि कर्मस्वनधिकारका-
 रणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तरा-
 भावादिति, न तद्विद्यास्त्विति । न हीम्नादीनां विद्यास्त्वधि-
 क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च ऋग्वा-
 दीनां ऋग्वादिषगोचतया, तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्त्व-

न च तेषामिति । शूद्रे यज्ञे न स्मृत इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
 कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्यं सत्त्वप्युप-
 नयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मान्तरा-
 न्तराध्ययनवत्त्वात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा
 ब्रह्मावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्देशदर्शनात् ।
 देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरत्नमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त
 इत्यर्थः । देवानाञ्च ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे कारत्वंमर्थित्वादिकमुक्त्वा
 श्रौतं गुह्यकुलवासादितिङ्गमाह । अपि चेति । ननु ब्रह्मविद्या देवा-
 दीनाधिकारोति वेदार्थत्वात् ऋषिज्ञेयवदित्यत आह । यदपीति ।
 देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देशानामभावादिति
 प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते क-
 र्मस्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ।
 न तदिति । असामर्थ्यरूपं कारणं इत्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्या-

* उपनयनशक्तेति सो० का० बर्ध० पु० पाठः ।

† निवर्तितेति सो० का० बर्ध० पु० पाठः ।

धिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वा-
ङ्गुष्ठापेक्षया न विहृद्यते ॥

विरोधः कर्माणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्मादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्या-
स्त्रधिकारो वर्धेत विग्रहवत्त्वात् अतिगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गुष्ठाभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्माणि स्यात्, न इन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गुष्ठाभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रपु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूप-
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्तिविरोधः, कस्मादनेकप्र-

दिति श्रेयः, तद्यो यो देवानां प्रत्यङ्गुष्ठमात्रं स एव तदभवत्, तथर्षीणा-
मिति वाक्त्रबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः
कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यासदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् । अतः
श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह । देवाद्यधिकारेऽपीति ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवा-
दीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराबां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहृ-
रति । विरोधः कर्माङ्गुष्ठादिना । वर्धेत, तर्हीति श्रेयः । स्वरूपं वि-
ग्रहः, अङ्गुष्ठापेक्षया प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्या-
नुपपत्त्या देवताया विग्रहवत्त्वा अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन
कर्मान्वितिनं स्यादित्याह । तदा चेति । विग्रहस्याङ्गुष्ठात् अङ्गुष्ठा-
कल्पितं युक्त्वा च न सम्भवतीत्याह । न चेति । तस्मादर्थोपहित-
शब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति चङ्गुष्ठात्
परिहरति । नायमिति । एतस्यापि देवस्य योगवत्त्वात्तदेकदेह-
प्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्माणि विरोध इति

तिपत्तेः । एकस्मापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः
 सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कति देवा
 इत्युपक्रम्य चयस्य चो च व्रता चयस्य चो च सहस्रेति निदृश्य
 कतमे ते इत्यस्यां पृच्छार्या महिमान एवैवामेते चयस्त्रिंशत्त्वेन
 देवा इति ब्रुवती भुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां
 दर्शयति । तथा चयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेष कतम
 एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यै-
 वैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा सृतिरपि

“आत्मनो वै ब्रह्मसाधि बह्वनि भरतर्षभ ।

कुर्व्याद् योगी वचं प्राण्य तैस्य सर्वैर्महीक्षरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुद्यन्तपक्षरेत् ।

चक्षुषेच पुनस्तानि सूर्या रश्मिमणानिव” ॥

आचष्टे । अस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति
 शास्त्रेण पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा चयस्येत्वादिरूपया उत्तरं ददौ ।
 निविद्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि भीषि व्रतानि
 भीषि सहस्रासीति सङ्शोक्तौ सङ्शोयस्वरूपप्रत्ने महिमानो विभूतवः
 सर्वे देवाः, एषां चयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश ब्रह्मा द्वादशा-
 दित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति चयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षष्ठां अग्निपृथिवी-
 वाय्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति ।
 षट् देवास्त्रिंशु लोकेषु चयस्य द्वयोरन्नप्राणयोर्दौ च एकस्मिन् प्राणे
 हिरण्यग्रभे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । चयस्त्रिंशतोऽपि देवा-
 नामिति सम्बन्धः । दर्शनं ज्ञातं व्याख्याय स्माप्यं आचष्टे । तथा स्मृति-
 रिति । वचं योजसिद्धिं ।

इत्येवंजातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युग-
पदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवा-
नां । अनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरा-
त्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च
न दृश्यतेऽन्तर्धानादिप्रक्रियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्ते-
र्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचो-
दनास्त्रनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कश्चिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र
युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्म-
णो युगपद्भोज्यते । कश्चिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नम-
स्क्रियते तद्विद्येदेवपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमषे-
कान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति
विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्माणि विरुध्यते ॥

अधिमा महिमा चैव अधिमा प्राप्तिरुचिता ।

प्राक्काम्यश्च वशित्वञ्च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यथैश्वर्यादि । ज्ञानेन अक्षुर्मुहान् अक्षुर्गुणश्च भवति योगी ।
अक्षुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईशिता वृष्टिशक्तिः । प्राक्काम्यं इच्छान-
भिघातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादित्यजाभो यत्रकामा-
वसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः ।
यजितमाह । अनेकेति । अनेकेषु कर्मखेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।
तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं यतिरेकमाह । कश्चिदेक इति । प्रकृतो-
पयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । कश्चिचेति ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्माणि क-
चिद्विरोधः प्रसञ्चि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं श्रौत्य-
क्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितं । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना
यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मासम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत त-
थापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती चेति नित्यस्य
शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रस्रीयमाने यद्वैदिके शब्दे
प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवा-
दिकञ्च गत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं
जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि

कर्म्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
शब्द इति चेदिति । मा प्रसञ्चि प्रसक्तो माभून्नानेत्यर्थः । श्रौत्यक्तिक-
सूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्ष-
त्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहवत्त्वभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-
प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण यत्किञ्चिन्नात्वा शब्दस्य सङ्घेतः पुंसा कर्त्तव्यः
इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमि-
त्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापद्यते उतार्था-
नामनित्यतया, नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्म्मण्यविरोधवदित्य-
पेरर्थः । देवादित्यक्तित्वहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति
भावः । अत्र पूर्वोपरविरोधं शङ्कते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन
ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति । अपि

नाम वैदिकाशब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः
 शब्दे परिहृतः यावता वसवो इन्द्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत
 इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तदाचिनां
 वैदिकानां वस्त्रादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते । प्रसिद्धं
 हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते
 इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्ध-
 न्ननित्यत्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदा-
 कृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्षणां हि व्यक्तय एवो-
 त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्ति-
 भिः । व्यक्तीनामानक्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्य-
 मानास्त्रयाकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो

चेति । अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्ब-
 न्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौत्रधेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्य-
 विरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनित्यत्वे घटत्वादिजातिसमवायवत्
 शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसम्बन्धस्याश्वतरा-
 भावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवा-
 दिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्त्रादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति
 परिहरति । नेत्यादिना । शब्दानां तदर्थाणां जातीनाश्च नित्यत्वा-
 चस्यसम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति । न ह्यीत्यादिना । व्यक्तीना-
 मानक्यादिति । न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं,
 सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् मोक्षं शक्यतावच्छे-
 दकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति वाच्यत्वात् निरुक्तञ्च हस्तक्षय-
 या व्यक्तेर्लाभेनान्यन्यत्वाभावाच्चेति भावः । यदा केवलव्यक्तिषु शक्ति-
 रत्र निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यापन्नजातिज्ञानवि-

द्रुश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्य-
 तान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यं । आकृति-
 विशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमा-
 दवगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेना-
 पत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत् स्थानमधितिष्ठति स स
 इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
 प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं
 तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्द-
 व्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं
 पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ।
 प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यक्षपेक्षत्वात् । अनुमानं श्रुतिः प्रा-
 माण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्व्यां सृष्टिं दर्शयतः । एत

वयत्नेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन शक्ते-
 रनादित्वात्तन्मन्त्रोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
 वचनस्यादिवाक्ये भागजज्ञबोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्यत्वे
 खड्गार्थस्य वाच्यकदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति सूत्रसारस्यापि
 केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः खलु डित्यादि-
 शब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः जवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभव-
 हेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु
 सूत्रसूत्रभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यं । न
 येन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन आत्मभावादाकाशशब्दवत् इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः
 केवलव्यक्तिवचना इति साम्यतं अतीतानागतव्यक्तिभेदेन आत्मपपत्तेरि-
 त्थं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ढान्तिकमाह । व्यक्तिवित्यादिना ।
 आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृपमिति मनुष्यानिन्दव इति पिढं-
स्तिरःपवित्रमिति ग्रहाणासव इति स्तोत्रं विश्वातीति ब्रह्म-
मभिषौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स मनसा
वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः
आच्यते । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या चतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

उत्सर्गाऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अना-
दिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्माणाञ्च प्रवर्त्तनं ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वर ॥ इति ॥

स्यादित्यत आह । आकृतिविशेषस्त्विति । वक्ष्यहस्तः पुरन्दर इत्या-
दिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमि-
त्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्थानेति । व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य
स्थायित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह । ततश्चेति । उक्तं पूर्वा-
परविरोधं परिहरति । न चेति । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा
सूत्रशेषमवतारयति । कथं पुनरिति । स्मृत्वा स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुति-
रनुमीयत इत्यनुमानं श्रुतिः । एतैः अष्टयमिन्द्रवस्तिरःपवित्रमा-
सवः विश्वान्यभिषौभगेत्येतन्मन्त्रस्यैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृ-
जत । तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, अष्टयुधिरं
तत्प्रधाने देहे रमन्त इति अष्टया मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पिढुषां इन्दु-
शब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कारवतां ग्रहाणां तिरःपवित्र-
शब्दः । ऋचो सुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपायामासृष्टशब्दः । ऋथध्रुवं
सामेति श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विश्रुतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्त्तव्यं च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य इत्यादौ पृथक् संख्याञ्च निर्गमने ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं
 स्यात्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
 प्रजापतेरपि सृष्टुः *सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मवसि प्रादु-
 र्भूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जति गन्वते । तथाच श्रुतिः स
 भूरिति आहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
 इव मवसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् †प्रादुर्भूतान् सृष्ट्वा
 दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
 स्फोटमित्याह । वर्षपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वाश्रित्येभ्यः शब्दे-
 भ्यो देवादिद्व्यङ्गीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वं-
 सिनस्य वर्षाः प्रत्युच्चारणमन्वथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ।

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभशब्दः स्मरक इति हृन्दोगत्राद्यखवा-
 क्कार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं त्रयीमिधुनं समभवत् । मनो वा-
 युपं मिधुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितं सृष्टिमात्मोचित-
 वानित्यर्थः । रश्मिरित्येवादिब्रह्मसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः ।
 सस्यदायो गुरुश्रित्यपरम्पराध्ययनं । संस्था अवस्थाः । प्रजापतिश्चि-
 शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
 त्तस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं
 वक्तुमुक्तमाक्षिपति । किमात्मकमिति । वर्षरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूप-
 चेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्षानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
 जगद्वेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैवाकरजो गृह्णाति । स्फोटमिति ।
 सृष्ट्यते वर्षैर्व्यव्यत इति स्फोटो वर्षव्यञ्जोऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो

* सृष्टेरिति का० वर्ष० सो० पु० नास्ति ।

† प्रादुर्भूताविति उक्तपु० नास्ति ।

तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययमध्वनिप्रवणादेव विशेषे-
 षतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यद्देवदत्तोऽयमधीते इति ।
 नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मित्याज्ञानं बाधकप्रत्यया-
 भावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्या-
 ययेत् व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्-
 र्णानां । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं
 प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः
 स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिवत्, न च पूर्वपूर्व-
 वर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्यप्रत्यय-
 त्वात् संस्काराणां । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्य-
 वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य
 क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स चेकैकवर्णप्रत्यया-

नित्यस्तमभिप्रेत्येति पूर्व्यान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति । वर्णेति ।
 सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत
 आह । उत्पन्नेति । तारत्वमन्त्रादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो
 मन्त्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा
 गत्वजातिविषयेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत
 आह । न चेति । तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्धेतुत्वमिति
 भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह ।
 न च वर्णेभ्य इत्यादिना । व्यभिचारात् एकस्मादर्थोदर्यप्रतीत्यदर्श-
 नात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक
 इत्याशङ्क्य क्षयिकानां स नास्तीत्याह । न चेति । वर्णानां स्वतः
 साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाश्रयादियागा-
 नामिवेति शङ्कते । पूर्व्वेति । किमयं संस्कारो वर्णेर्जनताऽपूर्वात्स्वः

हितसंस्कारबीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्यय-
विषयतया झटिति प्रत्यवभासते । न चायमेकप्रत्ययो वर्ण-
विषया स्रतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ।
तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य
वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभि-
धायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभृतं प्रभवती-
ति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । ननूत्पन्न-
प्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृ-
श्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

कश्चित् उत वर्षानुभवजनितो भावनाख्यः । नाद्यो मानाभावात् । किञ्चा-
यमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह । तन्निति । संस्कारसहितः
शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादि-
वदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन नाद्य इत्याह ।
न चेति । द्वितीयं शक्यते । कार्येति । कार्यमर्थधीस्तस्यां ज्ञातायां
संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्परान्तरयोश्च दृषयति । नेति ।
पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहित-
न्यवर्षात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यन्तरार्थः । अपिशब्दः परस्पर-
अन्वयोतमार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्ष-
स्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्यवर्षसाहित्यादर्थधी-
हेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्षस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यं अर्थधीपूर्वकाले
भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्षस्मरणेनानु-
मिता सा अन्यवर्षसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्यस्य क्रमि-

अक्षिवदन्वा अन्वा वर्षव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आहृतिनिमित्तं प्र-
त्यभिज्ञानं स्यात् । नन्वेतदस्ति । वर्षव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं
प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोत्रब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न
तु द्वौ गोत्रब्दाविति । ननु वर्षा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः
प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्वयनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रती-
तेरित्युक्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्षव्यक्तये निश्चिते प्रत्यभि-
ज्ञाने संयोगविभागव्यङ्गत्वादर्शानामभिव्यक्तकवैचित्र्यनिमित्तो-
ऽयं वर्षव्यक्तयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च
वर्षव्यक्तिभेदादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्षाहृतयः कस्य-
चित्तव्याः । तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगमत्कं

कस्य वर्षस्मरन्त्याप्यन्धवर्षानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमित-
भावनानामन्धवर्षसाहित्वाभावादिति भावः । वर्षान्ममर्थेन धक्त्वा-
सम्भवे पञ्चमाह । तस्मादिति । स्फोटोऽपि किं मानमित्याश्रयैकं पद-
मिति प्रत्यक्षप्रमाबमित्याह । स चेति । यथा रत्नतत्त्वं बहुभिन्ना-
द्युपप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवाङ्गे पदस्फोटो गकाराद्यैकैकवर्षहृत-
प्रत्ययैः स्फोटविषयैः साहिताः संस्कारा वीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्-
न्धवर्षहृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्धः संस्कारो यस्मिन् तस्मिन्
प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति यदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षसाहित्यतया
स्यद्धं अथभासत इत्यर्थः । अन्धेन वर्षान्वयवतिरेकयोः स्फोटज्ञाने
ऽन्धथासिद्धिः । नक्षैकस्माद्दर्शात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन वर्षा-
न्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभि-
व्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फो-
टयोर्न प्रमादं तस्य वर्षसमूहावम्बनस्मृतित्वादितादृशं निषेधति ।
न चेति । स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं गिब्यत्वमाह । तस्य चेति । ननु

तद्वरं वर्षव्यक्तित्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तस्य प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना साधवं । एष एव च वर्षविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानं । कथं तर्हि-
 कश्चिन् कासे बह्वनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युग-
 पदनेकरूपः स्यात् उदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितस्य शानु-
 नाधिकस्य निरनुनासिकस्य इति । अथवा ध्वनिहृतोऽयं
 प्रत्ययभेदो न वर्षकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनि-
 नाम यो दूरादाकर्षयतो वर्षविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्षपथ-
 मवतरति प्रत्यासीदतस्य मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्षैव्यासञ्चयति
 तन्निबन्धनासौदात्तादयो विशेषा न वर्षस्वरूपनिबन्धनाः ।

तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह ।
 भेदेति । आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति । वर्षा एवेति ।
 वर्षातिरिक्तस्रोटात्मकशब्दस्यानभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषा-
 दियं भ्रान्तिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति । वपमानन्तरं त एवमे केषा
 इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ष इति धीस्तु
 प्रमेव बाधकाभावादित्याह । नेति । मोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्षेषु प्रत्य-
 भिज्ञा प्रत्यादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे प्र-
 त्यभिज्ञाया आविविषयत्वं स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमि-
 त्वादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्तीति । न त्वेत-
 दिति । व्यक्त्यन्वत्त्वानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिबिबद्धधर्मात्वात् व्यक्तिभेदो-
 ऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य, कुम्भकूपाकाशभेद-
 प्रत्ययबदौपाधिकभेदविषयत्वादित्यथासिद्धेः । अनन्यथासिद्धव्यक्त्यन्व-
 प्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपाकम्बनया बाध इत्युक्तदमाह । अत्रेति ।
 वाक्यादिदेशैः कोऽस्यवायुसंयोगविभागाभ्यां विधिभाभ्यां अत्रत्यात्

वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवञ्च सति साहच-
र्यना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्य-
भिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादि-
भेदाः कल्पेरन् । संयोगविभागानाञ्चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया
विशेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निराहचर्यना एवैते
उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादि-
भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न ह्यन्यस्य
भेदेनान्यस्याभिस्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभे-
देन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेष्वस्यार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फो-
टकल्पनानर्थिका । न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवग-
च्छामि । एकैकवर्णग्रहणादितसंस्कारायां बुद्धौ स्रष्टिति प्रत्यव-

वर्णेषु वैचिन्त्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु खतो भेदो नास्ती-
त्याह । अपि चेति । अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं
गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं
वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाच्च
कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत
आह । एव इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं
तत्राह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्वविरोधात् भेद औपाधिक
एवेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगादेरतोन्मियत्वात् न तद्गतवैचिन्त्यस्योदात्त-
त्वादेर्वर्णेषु प्रत्युच्चारणैः सम्भवतीत्यसिद्धिं वदिष्यन् खमतमाह । अथ
वेति । ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासादर्थेषु भान्तीत्यर्थः ।
प्रत्यपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह । क इति । अवतरति, स्वध्वनिरिति
शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पंसंस्कार-
त्वमन्तत्वादिधर्मान् खगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह । प्रत्या-

भासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैक
वर्षग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविष-
या नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ
गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न तु दकारादयः । यदि ह्यस्या
बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारादय
इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्यावर्त्तेरन्, * न तु तथास्ति, तस्मा-
दियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव सतिः । नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धि-
विषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः । सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धि-
विषयत्वं । पङ्क्तिर्वर्णं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात् । या
तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बह्वेव वर्णेषु एकार्था-
वच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह, यदि

सीदतश्चेति । आदिपदं विष्टयोति । तदिति । नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्युच्चारणं वर्णा अनु-
वर्तन्ते ध्वनिर्थावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिकेषु जप्य-
वर्णेषु अव्यक्तैषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्य-
माने अव्यक्तौ वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं । एवं ध्वन्युपाधि-
कत्वे स्वमते गुणं वदन् वायुपाधिकत्वे पूर्वोक्तात्मवर्चं दर्शयति । एवं
षेष्वादिना । अस्तु को दोषस्तत्राह । संयोगेति । वायुसंयोगादेरत्रा-
वयत्वादित्यर्थः । तस्मात् आवयध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरिति-
भावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त
इति उक्तां, तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यति । अपि चेति । यथा खड्गमु-
खादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना
एवेत्यर्थः । उदात्तादिर्ध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना

* न तु तथास्तीति का० वर्ध० से० पु० नास्ति ।

वर्णा एव सामख्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो
 आरा राज्ञ कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्,
 त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर् एव प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदा-
 मः । सत्यपि समसवर्णप्रत्यवमर्गं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपी-
 खिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोच्यन्तेव क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबु-
 द्धिमारोच्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
 विशेषप्रतिपत्तिर्न विद्वध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमात्त-
 नुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्ण-
 यदृषावन्तरं समसप्रत्यवमर्गिण्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्य-

प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया
 प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्गा दृष्टान्तेन निरस्यति ।
 अपि चेति । वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं
 विघटयति । वर्णभ्यस्चेति । कल्पनामसहमान आशङ्कते । नेति ।
 चक्षुषा दर्शनयुक्तायां बुद्धौ सुखवत् श्रेष्ठेऽववच्युक्तायां बुद्धौ विनैव
 हेतुन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह । भ्रष्टिति । यस्यां संविदि योऽर्थे
 भासते सा तत्र प्रमात्रं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नाति-
 रिक्तस्फोटः प्रमात्रमित्याह । नास्या अपोष्वादिना । न तु गोपदबुद्धेः
 स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि-
 हाति । व्यञ्जवज्जिबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । बर्बसमू-
 हात्मनस्त्वेरपयत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादि-
 त्याह । तस्मादिति । अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भ-
 वतीति । ननु तत्रैकदेशादिस्वाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत
 आह । या त्विति । एकार्थं प्रकृतेकं पदं प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्पर्यव-
 देकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाने
 एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाने तदित्यन्वोन्यामय इति वाच्यं । उत्तमदृष्टौ-

वभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्ष-
वादिनो खधीयसो कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टदानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्षासंभवे क्रमेण गृह्यमाणः स्फोटं यञ्जयन्ति,
स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तिति गरीयसो कल्पना स्यात् । अथापि नाम
प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्षाः श्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञासम्भन-
भावेन वर्षसामान्यानामवस्थाभ्युपगम्यत्वात् या वर्षेष्वर्थप्रति-
पादनप्रक्रिया रक्षिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततश्च
नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २८ ॥

* स्वतन्त्रस्य † कर्तुः स्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवा-
दिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति

ज्ञानां क्रमेणान्यवर्षावशानन्तरं बालस्यैकस्मृत्याहृष्टानां मध्यमदृढ-
स्मृतिप्रवृत्त्यादिकिङ्कानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनि-
श्चयात् । वर्षसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्षातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीका-
र्यमिति शङ्कते । अत्राहेति । क्रमभेदादर्शेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परि-
हरति । अत्रेति । ननु नित्यविभूनां वर्षानां कथं क्रमः कथं वा पद-
त्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह । दृष्टेति । श्रुत्यत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण
उपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्षेऽप्यारोप्येते वर्षा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एत-
दर्थसक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रुतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्याहृष्टाः
खस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायित्वादर्शमुपसंहरति । वर्षेति । दृष्टं
वर्षानामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । सम्प्रति वर्षानामस्थिरत्वमङ्गी-
कृत्य प्रोचिवादेन स्फोटं घटयति । अथापीति । स्थिराणि गत्वादि-

* स्वतन्त्रस्येति का० वर्ष० पु० नास्ति ।

† कर्तुं स्मरणादिभिरिति का० वर्ष० पु० पाठः ।

परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति, अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियताकृतैर्देवादेर्जगतो वेदब्रह्मप्रभवत्वाद्देदब्रह्मनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं । तथा च मन्त्रवर्षः, यज्ञेन वाचः पदवीथमायंस्वामन्त्रविन्दस्त्रृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविद्यां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः ।

स्त्रेभिरे तपसा पूर्वमनुज्जाताः स्वयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥३०॥

अद्यापि स्यात् यदि पञ्चादिव्यक्तवत् देवादिव्यक्तयोऽपि सम्प्रत्यैवोत्पद्येरन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधादव्यवहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः ब्रह्मे परिद्वियेत । यदा तु खलु सकलं चैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रसीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

सामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतरुद्रतिकान्यर्थबोधकानीति स्मृतेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारधितया न त्वक्ततः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्षानां स्याथित्वाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह । ततश्चेति ।

पूर्वतन्मृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं आचष्टे । कर्तुरित्यादिना । पूर्वतन्मसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसदृशैः तदाचक्रब्रह्मस्यापि हृद्येरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मोक्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायां जगद्धेतुत्वादीन्परवदित्वन्मानेन द्रढयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वसृष्टतेन, वाचो वेदस्य, स्वामयोऽयत्वां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकान्तामर्षिषु स्थितां सम्भवन्त इति मन्तार्थः । अनुविज्ञामुपलब्धां । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ।

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति । तदापि संसारस्थानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यं । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्थानादित्वमुपपद्यते चाण्युपस्रभ्यते चेति । अनादौ च संसारे यथा स्थापप्रबोधयोः प्रस्रयप्रभवप्रवषणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारात् कश्चिद्विरोधः । एवं कल्याणप्रभवप्रस्रययोरपीति द्रष्टव्यं । स्थापप्रबोधयोश्च प्रस्रयप्रभवौ श्रूयते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्निग्न् प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्व्यस्रतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेषु देवा देवेषु लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ० ३। ख० ३) इति । स्यादेतत् स्थापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुषुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविहङ्गं । महाप्रस्रये तु सर्व-

ननु महाप्रस्रये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इत्याशङ्गाह । समानेति । सूत्रं निरस्याशङ्कामाह । अथापीति । यत्किञ्चन सन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रस्रये सत्त्वात् सम्बन्धस्तिलुति व्यवहाराविच्छेदात्, ज्ञायेत चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपप्रस्रये तु सम्बन्धनाशात् पुनः खटौ केनचित् पुंसां सङ्गतेः कसंच इति पुरुषनुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रस्रयेऽपि निर्लेपप्रस्रयोऽसिद्धः सत्त्वार्थवादात् । तथा च संस्तःरात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां

व्यवहाराच्छेदात्कामान्तरव्यवहारवच्च कल्याणान्तरव्यवहारकामानुसन्धातुमशक्यत्वात् *वैषम्यं इति । नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रसङ्गे परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यवर्भादीनां कल्याणान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न कल्याणान्तरव्यवहारमनुसन्धयन्तु इत्युच्यते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां अविनश्यं । यद्यपि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्वप्नपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेषु परेषु भूयान् भवन् इत्युच्यते, तथा मनुष्यादिव्येव हिरण्यवर्गपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेषु परेषु भूयसी भवतीत्येतत् †श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पादौ प्रादुर्भवतां पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं । ततश्चा-

सतामेव पुनः दृष्टावभिव्यक्तोर्नागित्यत्वं । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्य्यं, विषमदृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यदृष्टाविति परिहरति । तत्रेदमित्यादिना । नन्वाद्यदृष्टौ सङ्केतः कार्य्य इत्यत आह । तदापीति । महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह । अनादौ चेति । न कश्चिद्दिरोधः, शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति शेषः । स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह । स्वापेति । अथ तदा सुषुप्तौ प्राणेषु परमात्मनि जीव एकीभवति एतं प्राणं सजीवन्तदैतीति शेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः आयतनं गोलकं । आनन्तर्ये पञ्चमी प्राणेश्व इत्यादौ द्रष्टव्या । स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं दृष्टिः अदर्शनं कथः इति दृष्टिदृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्त-

* विषम इति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

† श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुग्रहमाशङ्कति उक्त पु० पाठः ।

तीतकल्पानुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्षणामीश्वराणां हिरण्यमर्भादीनां
वर्त्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुष्ठेयानां सुप्तप्र-
तिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः । तथा च
श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांस्य प्रहिषोति
तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति ।
स्मरन्ति च श्रौतकादयो मधुच्छन्दःप्रमृतिभिर्ष्विभिर्दाशतय्यो
दृष्टा इति । प्रतिवेदश्चैवमेव काण्डव्यादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यु-
चिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेषानुष्ठानं दर्शयति “यो ह वा अविदि-
तार्षेयच्छन्देऽद्वैतब्राह्मणेन मन्त्रेण चाजयति वाध्यापयति वा

वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति । स्यादित्यादिना । अविद्वज्जमनुसन्धानादि-
कमिति शेषः । हिरण्यमर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानश्रुत्याः संसारित्वा-
दस्मदादिवदित्वाशङ्काह । यद्यपीति । इति यद्यपि तद्यपि न
प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभा-
वादिति न्यायानुष्ठेयश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्य-
मित्याह । यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकल्पे चराणां मुक्त-
त्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । ततस्वेति । ज्ञानाद्युत्कर्षो-
दित्यर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानुष्ठेयानां ज्ञाना-
तिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति । पूर्वं कल्पादौ
वृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिषोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदाना-
विर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्येत्यबुद्धौ प्रकाशमानं
शरणं परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवल-
मेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाब्रह्मणामिति विश्वासा-
र्थमाह । स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमखण्डलावयवान् तत्र भवा ऋचेः
दास्यतय्यः । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः
स्मृता इत्याह । प्रतीति । किञ्च मन्त्राणां ऋथादिज्ञानावश्यकत्वज्ञा-
पिका श्रुतिर्मन्त्रदृष्टोणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति ।

स्वाणुं चर्च्छन्ति गच्छन् वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिनाञ्च सुखप्राप्तये धर्मा विधीयन्ते दुःख-
परिहाराय चाधर्माः प्रतिषिध्यन्ते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ
च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफल-
भूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्वेव निष्पद्यन्ते ।
स्यतिश्च भवति,

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते” ॥ इति ॥

आर्वेय ऋषियोगः, कन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियो-
गः, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्वाणुं स्थावरं, गच्छं नरकं,
तथा च ज्ञानाधिक्यैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपद्यति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।
ऐहिकामुष्णिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्चादिकं दृष्टपश्चादि-
सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्ट-
दुःखहेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषा-
पत्तेरित्यर्थः । तर्कितेऽर्थे मानमाह । स्मृतिस्येति । उत्तरदृष्टिः पूर्व-
दृष्टिसजातीयका कर्मफलत्वात् पूर्वदृष्टिवदनुमानस्य शब्दार्थः । तेषां
प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ।
हिंसेति । कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारस्य
जनयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जा-
तीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारे निष्क्रममाह । तस्मादिति । संस्कारव-
शादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिबन्धिनिष्क्रान्त् पुण्यापुण्यसंस्कारो-

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमू-
 लमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः
 शक्तयः शक्त्याः कल्पयितुं । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां
 भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्गनुव्यलक्षणानाञ्च प्राणिनि-
 काद्यप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाञ्चानादौ संसारे
 नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतद्यं । न हीन्द्रिय-
 विषयसम्बन्धादेर्यवहारस्य प्रति सर्गमन्वथात्वं षष्टेन्द्रियविषय-
 कल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्
 कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेत्यराणां समाननामरूपा
 एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चाटुत्ता-

ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
 दृष्टिसादृश्यमुक्त्वा खोपादाने कीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सा-
 दृश्यमाह । प्रलीयमानमिति । इतरथा संस्कारप्रणये जगद्वैचि-
 न्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचिन्यकारिणोऽन्याः शक्तयः
 कल्पयन्तां तत्राह । न चेति । अविद्यायां कीनकार्यात्मकसंस्कारा-
 दन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्गौरवाच्च, खोपादाने कीनकार्य-
 रूपा शक्तिस्तु महान् व्योर्धास्तिलति अद्भुतस्य सोम्येति श्रुतिसिद्धा,
 अतोऽविद्यातत्त्वार्थादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्ति-
 रिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्य कार्यभेवाविद्याघट-
 नया शक्तिरन्या वेत्तनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह ।
 ततश्चेति । यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च
 रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूर्लोक भोगाश्रयाः प्राणिनि-
 काया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति नियम
 इत्यर्थः । त्रिकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्काह । न हीति ।

वपि महासर्गमहाप्रलयस्रक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न
कश्चिच्छब्दप्रामरण्यादिविरोधः । समाननामरूपताञ्च श्रुति-
स्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरोक्षमथो स्वः” ॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं तथा-
स्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा अका-
मयत अन्नादो देवानां स्यामिति, स एवमग्नये कृत्तिकाभ्यः
पूरोऽष्टाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधो योऽग्निर्निर-
वपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयती-
त्येवं जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

“शुषीणां नामधेयानि यास्य वेदेषु दृष्टयः ।

श्रवर्थ्यन्ते प्रसृतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथा घष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्य-
त्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्मसदित्यर्थः । घष्ठमिन्द्रियं तद्विषयसा-
सन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्गिपति । अतस्त्रेति । व्यवहारसाम्बाद्
सम्भवाच्च व्यवह्रियमाना अक्षयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति ।
समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति
कार्मायत्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये असृसु कपालेषु पचनीवं
हविर्निरवपानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिवज्ज्वाह्ववचनं । ननु यजमानो-
ऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवतीत्येवं दत्तो
वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तं । न
ह्यग्नेरिव विष्णुश्च योरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्वश्रवणात् एक

यथर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्थ्यये ।
 बृह्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥
 यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।
 देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च” ॥

इत्येवं जातीयका द्रष्टव्या ॥

मध्वादिष्वंसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्वधिकार इति यत्प्रति-
 ज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो
 मन्यते । कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्यु-
 पगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽभ्युपग-
 म्येत । न चैवं सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव मध्वित्यत्र
 मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासके-
 स्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः *कथमन्यमादित्यमुपासीत । पुन-

एव ब्रह्मा नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । स्मृतौ,
 वेदेऽस्मिन् विषयसप्तमी, श्वर्वर्त्यन्ते प्रकथयन्ते । ऋतूनां वसन्तादीनां,
 लिङ्गानि नवपञ्चवादीनि । पर्थ्यये घटीयन्तवदावृत्तौ, भावाः पदार्थाः,
 तुल्या इति शेषः ॥

तस्माज्जन्मनाश्वद्वियद्वाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावात्
 देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति । मध्वादिष्विति ।
 ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः ।
 दृष्टान्तं विद्वद्योति । कथमित्यादिना । द्युलोकात्स्ववंशदग्धे अन्तरिक्ष-
 रूपे मध्वपूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्वित्यारोप्य ध्यानं

* कथमन्यमिति का० वर्ध० पु० पाठः ।

स्वादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य वसवो
 इन्द्रा आदित्या महतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्त-
 दमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद् वसूनामे-
 वैको भूत्वाग्निमेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यतीत्यादिना
 वस्त्राद्युपजीव्यान्यमृतानि विजायतां वस्त्रादिमहिमप्राप्तिं दर्श-
 यति । वस्त्रादयस्तु कानन्यान् वस्त्रादीन् अमृतोपजीविनो
 विजानीयुः, कं चान्यं वस्त्रादिमहिमानं प्रेषेयुः । तथाग्निः पादो
 वायुः पाद आदित्यः पादो दिग्गः पादो वायुर्वाव सम्भर्गः
 आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न
 तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथेवमेव गोत-
 मभरदाजावयमेव गोतमोऽयं भरदाज इत्यादिष्वृषिसम्बन्धेषु

कार्यं । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यात्तुभ्येभेदाभावात् इत्याह ।
 देवादिष्विति । अस्तु वस्त्रादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि
 च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यात्तुमित्याह । युनश्चेति । चतुर्वेदोक्त-
 कार्मादि प्रशवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाप्यादिद्रव्याणि उता-
 नि जोहितमुक्तालक्ष्यपरलक्ष्यगोपास्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः
 प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्यपूपच्छिद्ररू-
 याभिरादित्यमखलमानोतानि यश्चस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिख-
 तानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्त्रादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्त्रादिप्रा-
 प्तिरुक्तेत्यर्थः । इन्द्रस्यादिपदार्थमाह । तथाग्निरिति । आकाशब्रह्मर-
 ष्यत्वारः पादाः द्यौ कर्षी दे नेत्रे दे नासिके एका वागिति सप्तस्त्रि-
 येषु शिरस्त्रयसतोयस्येषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमित्याह । तथेवमेवेति ।
 अयं दक्षिणः कर्षः गौतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके
 विश्वामित्रवशिष्ठौ वाने दमदमिकश्यैर्वा वाग्निरित्यर्थः ॥

उपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति । कुतश्चन
देवादीनामधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगद-
वभाषयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धे च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदया-
दिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते,
मृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनान्यादयो व्याख्याताः । स्या-
देतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहव-
त्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न तावत्सोको नाम
किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविष्कारितवि-
शेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः *प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते, न

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां
न क्वाप्यधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः
शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्येतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्न
विग्रहवान् देवः कश्चिदस्योत्तरार्थः । आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चाद-
स्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि
ज्येतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह । न चेति । अन्यादीनाम-
धिकारमाशङ्क्याह । एतेनेति । अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिशब्दानां
अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तो शङ्कते । स्यादेतदित्यादिना ।
वच्यहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः । सेऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

ते ह्यज्ञास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

* प्रसिद्धार्थो लोकात् प्रसिध्यतीति का० वर्थ० पु० पाठः ।

चाच प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूल्यतामाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनिद्युक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भाषन्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामिश्रसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-

इत्यादीतिहासपुराणानि । कोकोऽपि यमं दग्धहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं
वपुहस्तमिति विग्रहादिपक्षकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्ती-
त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यंश्च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पक्षकं विग्रहादिकं” ।

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति । नेत्यादिना । न चात्रेति, विग्र-
हादावित्यर्थः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह । अर्थवादा
इत्यादिना । त्रींश्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धा-
र्याभिधानार्थाः नास्मात्विग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षते
इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्रार्थां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति । तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्मविद्या
देवादीनाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्तहेतुर-
प्रयोजक इत्याह । यद्यपीति । दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकारोति
कर्म्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोरह ।

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकार-
 रस्य । न च कश्चिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधि-
 कारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु
 राजसूत्यादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽत्रापि भ-
 विष्यति । ब्रह्मविद्याश्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं औतं देवाद्यधि-
 कारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथ-
 र्षिणां *तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्धन्त तमात्मानमन्विच्छा-
 मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांसु लोकानाप्नोति सर्वांसु कामा-
 निति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामि-
 त्यादि च । स्मार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं
 ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योतिरादिविषया अपि आदि-
 त्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवा-
 त्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति

न चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यासस्तुल्य
 इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्ये-
 तेन्नान्यः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्षेनावुध्यत स तत्
 ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरा-
 सुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जन्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।
 किमत्र ब्रह्माद्यतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्ष-
 धर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्वाह । स्मार्त्तमिति । यथा
 बाह्यानां मोक्षकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोचकातिरिक्तेन्द्रि-
 याणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रह-

* तथा मनुष्याणामिति का० बर्ध० पु० नास्ति ।

ज्ञैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यद्येष्टञ्च तं तं
 विग्रहं यद्दीतुं सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते । सुब्रह्मण्यार्थवादे
 मेधातिथेर्मेधेति, मेधातिथिं ह काष्ठाचनं इन्द्रो मेधो भूत्वा ज-
 हारेति । स्मर्यते च, आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति ।
 मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रु-
 वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरदित्यादिष्व-
 यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रा-
 र्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्या-
 र्थत्वाच्च देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्र-
 त्ययाप्रत्ययौ हि सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्या-
 र्थत्वं वा । तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्वितः पथि पतितं दृष्यपर्णादि

वदेवताः स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यव-
 हारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तथाह । अस्ति
 हीति । तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गा-
 टमन्त्रस्यः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मेधा-
 तिथेर्मेधेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्वाच्ये । मेधेति । मुनिं मेधो भूत्वा
 जहारेति ज्ञापनार्थं मेधेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो
 मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांश्चद्वयसत्त्वादित्याह ।
 मृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश्च इति तत्राह । ज्योति-
 रादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थं न प्रमात्रं
 अन्यपरत्वात्, विघं भुंस्वेति वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । अन्यपरा-
 दपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थाऽप्याह इत्याह । अत्र ब्रूम इति । ता-
 त्पर्यश्रून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेवास्तित्वमुदाहरति । तथा हीति । दृष्यादौ

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि दृष-
पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तिर्न प्रतिपद्यते ।
अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन सुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं । न हि महावाक्ये
प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न
सुरां पिबेदिति नञ्त्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रति-
षेध एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्ब-
न्धात् सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः,
युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वान्तरवाक्यार्थ-
स्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्त्वानि पदानि पृथगन्वयं
वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं
प्रतिपद्यन्ते । यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः'
इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं

प्रत्ययोऽस्ति विद्यहादौ स नास्तीति वैषम्यं शक्यते । अत्राहेति । विध्यु-
द्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादिषु प्रत्ययः । दृ-
षान्तौ भूतार्थौ, विद्यहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववा-
न्तरवाक्येन विद्यहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह । न हीति । सुरापान-
प्रत्ययोऽपि स्यादिति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यात्सैवमि-
त्वाह । अत्रोच्यत इति । नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्या-
मभ्येति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं
पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
प्रत्यदाहत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गकृतिद्वारं बोधयन् विधिना
वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विद्यहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्या-

वायुर्वै चोपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वाचुर्वा आस्रभेत चोपिष्ठा देवता वा आस्रभेतेत्यादि वायुस्र- भावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विस्त्रिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं सुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविद्वद्भ्यस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्द्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिश्चरषैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्वो व्याख्यातः । अपि च, विधिभिरैवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि सोदयङ्गिरपेषितमिन्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयस्त्रेतस्यारोपयितुं

पदानामवान्तरसंसर्गनिधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह । यथा ह्येति । साक्षादन्वयायोगं दर्शयति । न ह्येति । अर्थवादात् सर्वत्र यद्ब्रह्माश्रयार्थवादान् विभजते । तद्व्यञ्जेति । तत्रार्थवादिषु यत्राभिर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः । आदित्यो यूप इत्यभेदो नाधित इति तेजस्वित्त्वगुणवादः, यत्र वक्ष्येत्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसम्पादविसम्पादौ न सतः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विद्वद्व्येत्वध्याहारः । वियहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञाना- बाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायं मन्वेध्वतिदिशति । एतेनेति । वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतौ पदानि न चो- भयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थधारत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवतावियहोऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति ।

शक्यन्ते । न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः
 प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं
 स्यान्तां ध्यायेद्वष्टकरिष्यन्निति । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं
 सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरि-
 न्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्या-
 ख्यातुं युक्तं । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भव-
 नमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुं ।
 *प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिर-
 न्तनानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं
 व्यवहरन्तीति स्मर्यन्ते । यस्तु ब्रूयादिदानोन्तनानामिव पूर्वे-
 षामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यामिति स जग-

ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यत्र
 दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना
 विधेः कानुपपत्तिस्तामाह । न ह्येति । उद्दिश्य त्वागानुपपत्त्या चेतस्या-
 रोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह । यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं
 विग्रहो द्रष्टव्यः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत्
 कर्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रह-
 वद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह । न च शब्देति । न
 चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेत्येति वाच्यं, निर्यक्त्याकृत्ययोगात्,
 अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह ।
 तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमि-
 त्याह । इतिहासेति । प्रमाणत्वेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादीनां योगिनां
 देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह । प्रत्यक्षेति । व्यासादयो
 देवादिप्रत्यक्षश्रूयाः प्राणित्वादस्मद्वादित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति ।

* प्रत्यक्षः इति सो० का० वर्ध० पु० पाठः ।

द्वैचिञ्चं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
 षचिचोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिषोदना उपरुन्ध्यात् ।
 इदानीमिव च काशान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
 प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमन्थकं कुर्यात् । तस्मा-
 द्दूर्मेत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति सि-
 ष्यते । अपि च स्मरन्ति स्नाध्यायादिवृदेवतासम्प्रयोग इत्यादि ।
 योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमानो न शक्यते साहस-
 मात्रेण प्रत्याख्यातुं । अतिस्य योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथ्वृप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं” इति ॥

अधीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन

यस्त्वित्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचिञ्चं
 नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमा-
 यव्यवस्थाञ्च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य
 कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवा-
 दिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि चेति । मन्त्रजपात् देवसाग्निञ्चं तत्-
 सम्भाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य अतिस्मृतिसिद्धत्वात्
 योगिनामस्ति देवादप्रत्यक्षमित्याह । योग इति । पादतलादाजा-
 नोजानोरानाभेनाभेरायीवं ग्रीवायास्त्राकेशप्ररोहं ततस्त्राङ्गस्मरन्
 पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाग्निमादिके प्रवृत्ते
 योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श
 इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह । लोकेति ।
 अधिकरणार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह । क-

सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूहमितिहासपुराणं ।
 श्लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निराख्यमनाध्यवसातुं युक्ता,
 तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विद्यहवत्त्वाद्यवगमः ।
 ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-
 मधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
 खधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्र-
 स्थाप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कानि वर्त्तयितुं इदमधिकर-
 षमारभ्यते । तत्र शूद्रस्थाप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं,
 अर्थित्वसामर्थयोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रे यज्ञेऽनवकृत्त इति-

मेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्त्वेव देवत्वप्राप्तिद्वारा
 मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे चानाभावात्
 क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृ-
 त्तिसिद्धिरिति भावः ।

शुगस्य सूच्यते हि । पूर्वेषां दृष्टान्तसङ्गतिमाह । यथेति ।
 पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विद्यहवदौ
 समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढोक्तः,
 अत्रापि शूद्रशब्दस्य औतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढोक्त इत्यधि-
 कारबहस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यं ।
 पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवहेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव
 इति पक्षं, अत्र वेदान्तविचारे विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न
 वेति सम्भवासम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीत्या-
 दिना । तस्मादनमित्तादनवकृत्तोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयो-

वत् शूद्रो विद्यायामनवरूप *इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्थाप-
वादकं । न ह्यावहनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्थोपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि
जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति 'अह
हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति । विदूरप्रभृतयश्च
शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानमन्यन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते क्रूमः । न शूद्रस्याधि-
कारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा-

गास्त्रिकादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुतिः
क्लिष्टघट् शतानि गवां रथश्च रैङ्गाय गुरवे निवेद्य मां शिस्तयेत्युवाच,
ततो रैङ्गो विधुरः कल्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदार्थः ।
हारेण निष्केन युक्त इत्या गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे
शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्थि-
त्वादिसम्भवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायो-
पेतास्त्रिकादित्याह । तस्मादिति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । न
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्ये-
त्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानश्च वेदार्थवि-
चारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवन्याया-
सिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यदाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु
शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवत्त्वरूपस्याध्ययनविधि-

* इति चेति सो० का० बंध० पु० पाठः ।

र्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्व-
कत्वाद्देदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्व-
र्थित्वं न तदस्ति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि
न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्त्वापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्या-
ध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽन-
वकृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकृप्तत्वं द्योतयति,
न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्र-
शब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायो-
क्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । का-

नभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यच्चपदं वेदार्थो-
पलक्ष्यार्थमित्याह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्ये-
तच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यच्चब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं
लिङ्गं दूषयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य
निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निषादः स्यपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावे-
ऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्याया-
मधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काम-
मिति । तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्य-
स्यत्वाद्निषादशब्देऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिप-
रार्थवादस्यो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यप-
रशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति । अर्थ-
वादेति । तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणा-
र्थमाह । शक्यते चेत्यादिना । जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये
रात्रौ प्रासादतले सुष्याप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता
ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण तस्योपरि आजग्मः, तेषु
पाञ्चात्यो हंसोऽप्येसरं हंसं उवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि

मन्त्रायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकृत्वात् तद्वि-
षयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कश्चिद-
प्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिष्ठत-
विषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्तं स-
द्युस्वानमिव *रैङ्गमात्येत्यस्माद्भ्रंशवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत-
वतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पदे तामृषी रैङ्गः शूद्र-
शब्देनानेन सूचयामभवात्मनः परोक्षज्ञानस्य स्थापनाये-
ति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पूनः शूद्रशब्देन
शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव
शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैङ्गमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थ-
सम्भवात् रुढार्थस्य चासम्भवात् । †दृश्यते चायमर्थोऽस्मान्ना-
ख्यायिकायां ॥

जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धष्यति न मच्छेति,
तमयोसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सद्युस्वानं
युग्वा गन्ती शकटी तथा सह स्थितं रैङ्गमिवैतदचनमात्य । रैङ्गस्य हि
ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मस्येत्यर्थः । अस्मदचनत् खलो
राजा शकटलिङ्गेन रैङ्गं छात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभि-
प्रायः । कं उ अरे इति पदच्छेदः । उग्रशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसानामना-
दरवाक्शत्रवत्त्वात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैङ्गेन सूच्यते,
हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूपार्थस्याव्य-
इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः । तदाद्रवणात् तथा शुचा आद्र-
वणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवान् । शुचा वा कर्त्या राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः ।
शुचा वा करणेन रैङ्गं गतवानित्यर्थः ॥

* रैङ्गमिति बर्ध० सो० पु० पाठः ।

† दृश्यते इति सो० का० बर्ध० पु० पाठः ।

क्षत्रियत्वगतेऽप्युत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरण-
 *निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रि-
 येष समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्ग-
 विद्यावाक्यश्रेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । अथ ह
 श्रौतकश्च कापेयमभिप्रतारिणश्च काक्षसेनिं सूदेन परिविश्य-
 मानौ ब्रह्मचारी विभिच इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः
 कापेययोगादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः ।
 एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति । †समानान्वययाजि-
 नाश्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथि-
 र्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च ‡क्षत्रजातित्वावगमात् क्षत्रि-
 यत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह । क्षत्रियत्वेति । संवर्गविद्यावि-
 श्वनन्तरमथार्थवाद आरभ्यते । मुनकस्यापत्वं कपिगोत्रं पुरोहितम-
 भिप्रतारिणामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्वं सूदेन परिविश्यमानौ
 तौ भोक्तुमुपविष्टौ घटुर्भिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुत-
 मित्यत आह । चैत्ररथित्वञ्चेति । एतेन द्विरात्रेणेति क्वान्देऽग्यश्रुत्यैव
 पूर्वं चैत्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात्
 चैत्ररथवंशत्वं निश्चीयते । राजवंशज्ञानां हि प्रायेण पुरोहितवंशा
 याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

* निरूपणे इति बर्ध० का० सो० पु० पाठः ।

† समानान्वयानाञ्चेति उक्त पु० पाठः ।

‡ क्षत्रपतिनेति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

नायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ।
समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संस्काराः परामृश्यन्ते, तं होपनिष्ये अधीहि भगव इति हो-
पससाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्याणयो भगवन्तं पिप्यत्वादमुप-

क्षत्रियत्वं तत्राह । तस्मादिति । क्षत्ररथादित्यर्थः । क्षत्रा सूतः तस्य
रैङ्गान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकञ्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गं ।
अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितं ।

तत्र लिङ्गान्तरमाह । संस्कारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेना-
ध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्यं उपनीतवानित्यर्थः ।
नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह ।
अधीति । उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्यत्वादः तज्जिज्ञासितं सर्वं
वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुते-
रनुपनीतस्याप्यास्त विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहिति । ते ह
समित्याणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-

* जातिशूद्रस्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः ।

सन्ना इति च तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलष्यते, शूद्रस्यतुर्यो वर्ष
एकजातिरित्येकजातिलक्षणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च
संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुश्च प्रवृत्ते,
नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेत्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात् ॥

नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निधिष्यते । हीनवर्णे-
नोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
जातिः अनुपनीतः । पातकं अभक्ष्यभक्ष्यद्वयं । सत्यकामः क्लि-
ष्टतद्विष्टको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातोवाच
महंसेवाद्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु नामा-
हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति, ततः स जाबालो
गौतममाग्रत्वं तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न
माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-
कामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभा-
वो निर्धारितः । अब्राह्मण्य एतत् सत्यं विविधं वस्तुं गार्हतीति नि-
र्धार्य, हे सौम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्वत्त्वानसि, अतस्त्वामुपनेष्ये
तदर्थं समिधमाहरेति ।

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावेति ॥

अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् *स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः अवणाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः त-
दर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रति-
षेधस्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्तत्पुत्रतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमि-
ति, पद्यु ह वा एतत् ज्ञानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे ना-
ध्येतव्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपे-
ऽपि नाध्येतव्यं भवति स †कथं श्रुतिमधीयीत । भवति ‡चा-
चारणे जिज्ञाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चा-
र्यादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मतिं
दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च । येषां
पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानो-
त्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धं, ज्ञानस्यैकान्तिक-
फलत्वात् । आवयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्या अवाणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । अवयेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ता-
भ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सशरिष्णु
रूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं ।
दानं नित्यं निविध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकस्तु दानमस्यैव । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह । येषामिति । सिद्धानां सिद्धे-

* स्मृतेश्चेति सो० पु० पाठः ।

† कथमश्रुतिरिति सो० वर्ध० का० पु० पाठः ।

‡ वेदोदाचरणे इति उक्तं पु० पाठः ।

चातुर्वर्ष्याधिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नाख्यधिकारः शू-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः । यदिदं किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्तीति । एतदाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमात्
लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्यन्दते ।
महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृत-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः
पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाग्निर्वज्रं स्यादायो-
स्येदं माहात्म्यं संकीर्ष्यते । कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ

दुर्गपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । आ-
वयेदिति ॥

कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह । अवसित इति । स-
माप्त इत्यर्थः । काठकं पठति । यदिदमिति । सर्वं जगत् प्राणात् निःसृतं
उत्पन्नं प्राणो चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेत्यते, तत्र प्राणाख्यं कारणं
महद्भयं निभेत्यस्मादिति भयं । तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह । वज्र-
मिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः । यत्र तस्याखाख्यं वज्रं निर्वि-
शेषं विदुक्ते मुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन् सूत्रे कथमिदं
वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजत्यर्थस्य सूत्रितत्वात्
एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य
सङ्गतिर्नापेक्षितेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते । तत्राङ्कुलवाक्ये

वायौ प्राणवद्विदिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च मह-
 द्भयानकं *वज्रमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्वभावेन विवर्त्तमाने
 विद्युत्स्नानयित्नुवृष्णन्नयो विवर्त्तन् इत्याचक्षते । वायुवि-
 ज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः
 समष्टिरप्युनर्धृत्युच्चयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरचमिह
 प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, क्लृप्तः
 पूर्वोत्तरासोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
 श्यमाणमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तरासो वायुं निर्दि-
 श्यमाणं प्रतिपद्येमहि । पूर्वञ्च तावत्

“तदेव शुक्लद्रुह्य तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः अत्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतीति
 च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानास्मिर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणवद्वेद

जीवानुवादो ब्रह्मैकज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तद्येह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञा-
 नार्थः सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्त्वेकायोगात्, अतः प्राणो-
 पास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धेः पञ्च-
 त्तरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुति-
 नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वप-
 क्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह । वायोश्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं
 लब्ध्वा प्राणे वायो निमित्ते जगत्स्रजतीति प्रसिद्धं, अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं
 नास्तीति भावः । वक्ष्यलिङ्गाच्च वायुरित्याह । वाय्विति । व्यष्टिर्विशेषः
 समष्टिः सामान्यं । सूत्राद्ब्रह्मैव सिद्धान्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
 पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

* वज्रमुत्पद्यते इति का० सो० वर्ध० पु० पाठः ।

ऽप्यथं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्, एज-
यिद्वलमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तं,

“न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरत्रापि,

“भयादस्मान्निस्सर्पति भयान्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देह्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुत्वप्रत्याभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्य-
यस्म्यहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शि-
रसि निपतेत् यद्यहमस्य प्रासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जना
नियमेन राजादिप्रासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यस्त्रियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति
भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरं,

“भीषास्माद्दातः पवते भीषेदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

अतेर्बाधकमित्याह । पूर्वत्रेत्यादिना । युक्तं स्वप्रकाशं । तदु नात्येति
ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्यकारार्थः । सौत्रजिह्वं व्याचष्टे ।
एजयिद्वलमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनशब्दादपि प्राणः परा-
त्मेवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौडमित्याह । वज्रशब्द
इति । बृहदारण्यके वायुरेव अस्तिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अप-
मृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुखामृतत्वं । तत्रैव वायु-

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्य-
मृतत्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था वि-
द्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कश्चिदमृत-
त्वमभिहितं तदापेक्षिकं तत्रैव प्रकरणात्तरकरणेन परमा-
त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाख्यादेरार्त्ताभिधानात् ।
प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्चाच्च तद्दद” ॥

इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूप-
सम्यग् स्वेन रूपेषाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संश्रय्यते किं
ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

पाप्तिप्रकारं समाप्याय हैनमवस्तः पप्रच्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाख्या-
देर्नाशितोक्तेरित्याह । यत्तु वाय्वित्यादिना । तस्मात् काठकवाक्यं
क्षये समन्वितमिति सिद्धं ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह । एष इति ।
परंज्योतिःश्रुतिभ्यां संश्रयमाह । तत्रेति । घटादिविषयावरकतमो-
नाशकं सौरभिर्यथः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुयाहकः सर्वशब्दसङ्को-
चाद्ययोगोऽस्तीति । प्रायश्रुतिर्ब्रह्मणि गीता, न तथात्र य आत्मापहत-
पाप्मेति प्रकरणस्यानुयाहकं पश्याम इति प्रत्यदाहरणेन पूर्वपक्षतामा-
ह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपाप्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मु-
क्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेह-
क्त्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तत्र गायत्रीवाक्ये

किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य कूटत्वात् । ज्योतिस्वरणाभिधानादित्यत्र
हि *प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ।
न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च
नाडीखण्डे, अथ यच्चैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यष्टैतैरेव रश्मि-
भिरूर्ध्वमाक्रमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्
प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव
ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वे-
नानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणक-
स्यात्मनः प्रकरणादावश्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रति-

प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृतस्त-
द्यात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुयाह-
कत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं निष्प्रमाह । तथा चेति । ता वा एता हृदयस्य
वायुः कण्ठकपालादीनां रश्मिनाश्च मियःसंज्ञेयमुक्त्वा अथ संज्ञालोपान-
न्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्ना-
डीसंज्ञिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं समुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वार-
भूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा
परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्व-
पेक्षाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं । समुत्थायोपसम्पद्येति ज्ञानश्रुतिभ्यां
ज्योतिषोर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपाख्या
क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । एवमिति । आख्येय-
त्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन आख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणादनुग्रहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदैक-

ज्ञानादेतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुमन्धानात्,
अशरीरं वाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति च अशरीरतायै
ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुप-
पत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् ।
यत्तन्नं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको
मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्यु-
त्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत्
ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं परं
ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहे

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफलजिह्वात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न
सूर्य इत्याह । अशरीरमिति । न च सूर्यप्रात्या क्रमेणाशरीरत्वं स्या-
दिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति
परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तजिह्वं दूष-
यति । यत्त्विति । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स
नामाक्षर इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्मुञ्चि-
द्यायामर्चिरादिगतिस्सूर्यस्थानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यत्वासेन ख-
रूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति-
भावः ।

आकाशो व्यपदेशात् । ह्यन्दोग्यमुदाहरति । आकाश इति । यथो-
पक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध
इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । भूतेति । भूतैर्मुञ्चैराकाशोपाप्तिर्निर्मुञ्च-

युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् कूटत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानदारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । स्रष्टृत्वा-
 देस्य स्रष्टृस्य ब्रह्मस्रिष्टृस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मोहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादि-
 व्यपदेशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभू-
 तमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्र नामरूपाभ्यामर्थान्तरं
 सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ।
 नामरूपयोरपि निर्वहणं निरकुरुषं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवासीति ब्रह्म-
 कर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्त्रापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वा-
 हृतमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्वच विवक्षितः । नामरूपनिर्वह-
 षाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मस्रिष्टृमभिहितं भवति । तत्

ब्रह्मज्ञानं चेत्तुभयत्र फलं । आकाशस्रिष्टृत्वादित्यनेन पौनस्त्य-
 माशङ्क्य तददत्र स्रष्टृस्रिष्टृश्रवणादिति परिहरति । स्रष्टृत्वादेश्चेति ।
 वै नामेति प्रसिद्धिजिज्ञासाकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रु-
 तिभ्यामनेकविज्ञोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमादसंवादस्तत्र
 वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयदिति सिद्धान्तयति । परमेवेत्यादिना ।
 नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः ।
 नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मस्रिष्टृत्वं जीवस्थत्वादिति शङ्कते । नन्विति ।
 अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति
 परिहरति । वाढमिति । यद्येकं स्रष्टृं जिज्ञासुं नास्तीति तत्राह ।
 नामति । तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह । आकाशेति । तस्यैव साधकोऽयं

ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाश-
स्तलिङ्गादित्यस्यायं प्रपञ्चः ॥

सुषुप्त्यान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, वृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यु-
पक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारि-
स्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मिति *विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमे-
वेति । कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शरीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानव
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरं, क-

विकारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशया-
दिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्तमिति भावः ॥

सुषुप्त्यान्त्योर्भेदेन । अहंधीगन्धेषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने या-
ज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी
व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह ।
अन्तर्ज्योतिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो
ब्रह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राप्तेनात्मना सम्परिख्यक्त इति अभिज्ञेऽपि जीवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादिवाद्येपसङ्गतिः । पूर्व-

* विषयस्थाने संशय इति वर्ध० पु० पाठः ।

स्मात्, सुषुप्तावत्कान्तौ च शरीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिख्यक्तो न वाङ्मं किञ्चन वेद नान्तरमिति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः स्यात्तस्य वेदिहत्वात् वाङ्माभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तद्योक्तान्तावप्ययं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाम्बहूढ उत्सर्जन् यातीति जीवाद्भेदेन *व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शरीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शरीरस्त्रिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं,

पक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलं, बुद्धान्तो जायदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्त्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वं वाक्यतात्ययमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्ययं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति । तत्र पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसङ्गेनिषेधायोगात् पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूक्षा पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिमितः, उत्सर्जन्

* व्यपदेशादिति वर्ष० का० पु० नास्ति ।

किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेषु ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो ध्यायतीव खेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरयन्वप्रवृत्तिः संसारि-धर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तद्योपसंहारेऽपि यद्योपक्रममेवोपसंहरति । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्वारहितत्वमसंसारित्वञ्च विवक्षति । कथमेतदवगम्यते । यदत ऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूषीति पदे पदे पृच्छति, यथा-नन्वागतस्येन भवति असङ्गे अयं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्

घोरान् शब्दान् मुच्यन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चक्षन्त्यां चक्षतीव । बक्षुतः सर्वविक्रियाभूय इत्युक्तेर्न संसारिस्व तात्पर्यमित्वाह । बत इति । उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैकं विवक्षितमित्वाह तद्येति । व्याचष्टे । योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थमुद्दिष्टारै-क्यपरत्वात् न जीवनिष्कत्वमित्वाह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तरा-भ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह । यदत ऊर्द्धमिति । कामादिविवे-कानन्तरमित्यर्थः । भवतीति । चेति, यद्यस्मादस्ति तस्मादवगम्यत इति योजना । ते । तवस्थाधर्मेनानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात् । सुषु-

शोकान् हृदयस्य भवतीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपा-
दनपरमेवैतदाक्यमित्यवगन्तव्यं ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतस्मासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतदाक्यमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः सं-
सारिस्वरूपप्रतिषेधनास्य भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्त्रेणानः
सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः ।
सन् साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवं-
जातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसंसारी परमे-
श्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * ॥

भावप्यात्मतत्त्वं पुच्छपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ
सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह । पत्यादिति । सूत्रं ध्या-
नस्ये । इत्येति । वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो
नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोदित-
त्वमर्थेच्छे वृष्टाध्यायसमन्वय इति सिद्धं ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत्
इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन
निराकृतमीचतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यञ्च वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्र-
तीति प्रपञ्चितं गतेन गन्धेन । इदन्विदानीमवशिष्टमाश्र-
क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदधिद्वं, कासुषिष्ठाखासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमानत्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिल-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणं ।

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परं ॥ १ ॥

*अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्ष्यधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं इत्तमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दश्रुत्यत्वेनेत्यर्थः ।
ईक्ष्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रतिष्ठातं, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तातां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमि-
त्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि
वेदान्तानां समन्वये दृढीकृतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरप्यधिकरण-
त्रयस्य क्षेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्त-
शरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा

* आनुमानिकमिति से० पु० वर्त्तते ।

प्रकृतिभिः परिगृह्यते इति प्रसज्यते । तथावत्तेषां शब्दा-
नामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार-
णमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्श-
यितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमानिरू-
पितमपि प्रधानमेकेषां प्राखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
हि पद्यते, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर इति । तत्र
च एव यन्नामानो यत्कर्मकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसि-
द्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिषम्भवात् स्मृति-
प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वाद् शब्दत्वमुपपन्नं, तदेव
च जगतः कारणं, अतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैत-
देवं । न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरक्षि-
परं । न च यद्वाच्यं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं

वस्तुतयायस्य दर्शितं तदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्ष-
यति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्द-
त्वात्तेष इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारण-
त्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकारखानामे-
तत्त्वादसङ्गतिर्बाधा, स्मार्त्तक्रमरूढिभ्यां अथक्तशब्दः प्रधानपरः । शब्द-
स्पर्शादिभूयत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह । शब्दादीति । प्रधानस्य वै-
दिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह । तदेवेति । अजामेकामित्याद्या
अतिः, हेतुः प्रकृतिरच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तत्पण्डप्रकृतिकमिति-
न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरितिभावः । सूत्रे नञर्थं

प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, ब्रह्माचं ज्ञानाद्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च ब्रह्मे न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वाद्-
 न्वस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
 या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती
 न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममात्रसामा-
 न्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ज्ञ-
 न्यस्थाने गां पश्यन्नसोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूप-
 णायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूप-
 कविन्यस्यहीतेः । शरीरं ज्ञान रथरूपकविन्यस्यमव्यक्तब्रह्मेन

वदन् सिद्धान्तयति । नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह । न हीति । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानावैदिकत्वमित्यत्र आह । न ज्ञानेति । ननु ब्रह्मप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नायंविशेषधीरित्याह । स चेति । रूढ्या तद्गीरित्वाशङ्क्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इत्याह । न चेति । द्वितीयं प्रत्याह । या त्विति । पुरुषसङ्घेतो नागादिवे-
 दार्थनिर्भवहेतुः, पुंसतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञ-
 या क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति तत्राह । न च क्रमेति । स्थानात् तद्रूपप्रत्य-
 भिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनव्यायज्ञो ज्ञानासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानं इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह । प्रकरणेति । शरीरमेव रूपकेश रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये ज्ञानबुद्धोर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाथक्तब्रह्मेन यद्द्वारात् प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूचार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति तद्वक्तव्य इत्या-

परिशुद्धते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरातीतो
सन्व आत्मबरीरादीनां रथिरथादिरूपककृप्तिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि बरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांसेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” ॥ इति ।

तैस्तेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः
पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः
पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाङ्गायां तेभ्य एव प्रकृ-
तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः
परमं पदं दर्शयति ॥

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यस्तु परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥ इति ॥

ब्रह्म औतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह । कुत इत्या-
दिना । तदुभयं विदुषोति । तथा हीति । रूपककृप्तिः सादृश्यकल्पना ।
प्रग्रहोऽन्वयसना । यदा बुद्धिसारथिविवेकी तदा मनसेन्द्रियह्यान्
विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरसनावज्ञांस्तान् प्र-
वर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु ह्येषु, गोचरान् मार्गान् । ननु
सर्वाश्चादात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्वत् आह । आत्मेति । आत्मा
देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वं न सतोऽसङ्कत्वादित्यर्थः । अधुना

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रथरूपककल्पनायामया-
दिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्यन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समा-
नशब्दा एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन
निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं वि-
षयाणामतियहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यश्च मनसः
परत्वं, मनोमूस्रत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः,
बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान्
परो यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपसिप्तः, कुतः,
आत्मशब्दात् भोक्तृश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं
चास्य स्वामित्वादुपपन्नं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

प्रज्ञा संविधितिश्चैव स्मृतिश्च परिपच्यते” ॥ इति स्मृतेः ।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमादत्ते । तैस्तेत्वा-
दिना । शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ।
तत्र य एवेति । एवं प्रकारं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामान-
यति । तत्रेन्द्रियेत्यादिना । अर्थानां पूर्वमनुक्तिशब्दां वारयन् परत्व-
मुपपादयति । अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बभ्रन्तीति यथा इन्द्रि-
याणि । तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनं । असति विषये तेषामकिञ्चित्कर-
त्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतियथा विषया इति लहदारण्यके अव-
गात् । परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं
मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः,
प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपद्वेद्या समधि-
बुद्धिः महानित्याह । अथवेति । मननशक्त्यापिनी भाविनिश्चयः

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांस्य प्रहिषोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वच बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मादीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेष्वैव परेषु पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परि-
गृह्यते, तेषु इतराण्योन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्श-
यिषया समनुकामन् परिगृह्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परि-
गृह्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रिय-
मनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां
रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्म-
ब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वय्यथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियम-
नशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थ-
याह्निकी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तौत्थत्र श्रुति-
माह । य इति । नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्ता च प्रधानेन किम-
पराङ्मिमत आह । सा चेति । हिरक् पृथक् । पूर्वं अष्टिर्बुद्ध्या-
भेदेनोक्ता च ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति ।

“यच्छेदाङ्गनखी प्राञ्जस्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि* नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि”॥ इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिवाङ्मोक्ष-
यस्यापारमुत्सृज्य मनोमाचेष्टावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविक-
ल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्देदितायां बुद्ध्यावध-
वसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्त-
र्यग्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं
ज्ञान आत्मनि प्रकरषवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां काठ्यायां
प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्वत्र परपरि-
कल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्चत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमथक्कशब्दं न प्रधा-

परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह । एतस्मिंश्चित् । अतो एव एव परिशिष्ट
इत्याह । तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य
फलमाह । इतरासीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्र-
भागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपदे यथे भेदवादिनां प्रधानस्या-
वकाशो नास्तीत्याह । शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना काठकयथ्यस्यै-
क्यतात्यर्थे गूढत्वश्लेषत्वज्ञानहेतुयोगविषयः । जिज्ञानि सन्तीत्याह । तथा
चैव इत्यादिना । अग्र्या समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयाद्योप-
शान्दसः, मनसीति दैर्घ्यञ्च ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयो-

* अचतौत्यधिकं का० वचं० पु० वर्तते ।

नमिति, इदमिदानीमाशङ्कते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरी-
रस्य, यावता सूक्ष्मत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अ-
स्पष्टवचनस्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मत्ववद्
कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ।
यद्यपि सूक्ष्ममिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य
त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दस्य विकारे
दृष्टः, यथा गोभिः शीघ्रत मत्सरं इति । तथा श्रुतिश्च तद्धेदं
तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिनं जगत्
प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्तवस्त्वमव्यक्तशब्दं
रोग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रा-
गवस्त्वमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्य-
क्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव

रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गाविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं शीघ्रत मिश्रितं कुर्यादिति
यावत् । श्रुतक इति घातेर्षोडि मध्यमपुत्रवत्त्ववचनमेतत् । अ-
व्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । श्रुतिश्चेति । तर्हि प्रा-
गवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति क्विचेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः
रंस्कारस्तदवस्थं ।

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं याचते । अत्राहत्यादिना । तर्हि
तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पि-

सत्यापद्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा-
दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कां चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्व-
तन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगम्यन्त्या अर्धवती हि सा । न हि तथा
विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, अक्षिरहितस्य तस्य प्रवृत्तनुप-
पत्तेः । मुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या वीजब्रह्मेर्दाहात् ।
अविद्यात्मिका हि सा वीजब्रह्मिरेव्यक्तब्रह्मनिर्देश्या परमेश्वरा-
अथा मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः श्रे-
रते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशब्रह्मनिर्दिष्टं,
एतस्मिन्नु खल्वचरे गार्ग्याकाश आतस्य प्रोतस्येति श्रुतेः । क्वचि-
दचरशब्देदितं, अचरात् परतः पर इति श्रुतेः । क्वचिन्मायेति
सूचितं, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्र-

ता तन्निर्मयेत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना ।
श्रुतस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थं अविद्या स्वीकार्येत्यक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्था-
र्थमपि सा स्वीकार्येत्याह । मुक्तानामिति । यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीका-
र्या तां विनैव दृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पित-
सत्यस्वतन्त्रप्रधानादैनक्षत्वात्त्याह । अविद्यादिना । मयामयी प्रसिद्ध-
मायोपमिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधि-
त्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा
इति ब्रह्मिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वा-
दाकाशः । आनं विना अन्ताभावादक्षरं । विचित्रकारित्वात्मायेति भेदः

वर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याव्यक्तत्वात् । तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हेरष्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महान्सादायव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्यावत्त्वे च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते । तत्राव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इन्द्रियादीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं सूक्ष्मं सूक्ष्मञ्च । सूक्ष्मं यदिदमुपसृभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरञ्च वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रअनिरूपणाभ्यामिति । तत्रोभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते

इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वमाह । अशक्येति । तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह । तदिदमिति । यदा बुद्धिर्महान्सादा तद्भेदुत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्मत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतुं क्लृटयति । अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह । तत्रेति । नान्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वञ्च किमिति नोच्यते तत्राह । सत्त्वपीति । सूत्रद्वयस्य इत्तिक्कदास्यानमुत्थापयति । अन्ये त्विति । पक्षोक्ततभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः सूक्ष्मदेहात्मकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः सिद्धस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो ब्रह्मति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्या-

सूक्ष्मायुक्तब्रह्मार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य
जीवान्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः
परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्व्यक्तमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वव
रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिच्छिद्यत्वयोः कथं
सूक्ष्ममेव शरीरमिह दृश्यते न पुनः सूक्ष्ममपीति । आद्यात-
स्यार्थे प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाद्यातं पर्यनुयोक्तुं, आद्यातस्याय-
क्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं ब्रूतेति नेतरङ्गत्वात् तस्येति
चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वात्तरे
आद्याते एकवाक्यतामनापस्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृत-
ज्ञानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्र-
तिपत्तिरस्ति, तत्राविच्छिष्टार्थां शरीरद्वयस्य याद्व्यत्वाकाङ्क्षा-
यां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता

शब्द द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे । तदधीनत्वाचेति । अर्थवदिति सूत्रस्य-
दृष्टान्तमाह । यथेति । तस्यास्थानं दूषयति । तैरिति । अथैक-
पदवत्त्वात् प्रकृतमपि सूक्ष्मं त्वच्यत इति शङ्कते । आद्यातस्येति । एका-
र्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्धावाकृतत्वमेकवा-
क्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति ।
तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । शरीरश-
ब्देन रूपांशुं सूक्ष्मं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्यायुक्तपदेन
ग्रहणमन्यायं स्यादित्यर्थः । अथैकवाक्यतेत्यत आह । न चेति । ततः
किं तत्राह । तत्रेति । आकाङ्क्षाया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीर-
द्वयमयुक्तपदेन याद्व्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादितिभावः । अनात्मनि-

भवति कुत आघातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्तव्यं
दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभ-
त्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिदि-
वक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति अगन्तरनि-
र्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते ।
तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं
किञ्चिदित्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा-
नामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्
कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

स्यः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्मा-
भेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्धादिना जगुना-
दिवत् * अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । दृष्टा
नोभत्वा दृष्टा यस्मिन् तस्य भावस्तथेत्यर्थः । दूषयति । यत इति ।
वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
विवाक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवात्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः ।
किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादियहणेनैव ग्रहणान्न पृथक्
अत्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह । सर्वथेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य
वा ग्रहेऽपोत्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवात्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥

अत्रात्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रं । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादिगु-
णरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं † भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्य-
मिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं

* अनात्मधीति सो० ९ टी० ।

† भेदस्तज्ज्ञानादिति सो० ९ टी० ।

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति । कश्चिच्च विभ्रतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनाच्यते, पदमात्रं
ज्ञाव्यक्तशब्दो मेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न
चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं, तस्मा-
दपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रथरूपक-
कृत्प्रवरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुप-
न्यास इत्यनवयं ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते श्रुत-
रत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनं ।

“अशब्दमस्यैवमरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगन्धवच यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं भ्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽवि-
मादिप्राप्तयेऽपीत्याह । कश्चिचेति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञान-
गम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तौत्वत आह । न चानुपदिष्टमिति । उप-
दिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगादव्य-
क्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलित-
माह । तस्मादिति । साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनान्चेत्यर्थः । ननु
शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह । अस्माकन्विति ।
अस्मान्मते विध्यत्वाख्यपदसौकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरी-
रोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्त्तजिज्ञस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि तादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निश्चायत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नैह प्रधानं निश्चायत्वेन निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निश्चायत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञश्च हि प्रकरणं विततं वर्तते,

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काङ्क्षा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुडात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । “यच्छेदाज्ञगमो प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानार्थैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निश्चाय मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्गैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्भि मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते, तस्माच्च प्रधानस्याच ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नस्य ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् यन्त्रे कठव-

यामकाभावादिति तात्पर्यलिकोक्तिमाशङ्क्य निषेधति । वदतीति । अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ।

त्रिधात्र कठवल्यां प्रधानस्य प्रज्ञे।त्तरयोरसत्त्वाच्च यद्व्यभिक्त्वाच्च । त्रयाणामिति । मृत्युना नश्चित्तसम्पत्तिं चोन् वरान् दृशीञ्चेत्सुक्तेः

क्षीणु वरप्रदानसामर्थ्यादक्रव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव
 च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्
 “स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मङ्गलं”
 इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
 एतद्विद्यामनुष्मिष्टस्तथाहं वराष्णामेष वरस्तृतीयः” ॥
 इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत् तत्पश्यसि तदद्” ॥
 इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि
 “लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा”
 इत्यग्निविषयं ।

“इत्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म समातनं ।
 यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो नान्यस्मि-
 त्त्वर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे मृत्यो स मङ्गलं
 दत्तवरत्नं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संश-
 योऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्र-
 यमाह । प्रतिवचनमपीति । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाद्धोका-
 दिस्त्रितोऽस्मिन् मृत्युववाच । नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः सं-
 क्रातो यथावा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । इन्तेदानीं
 ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाहवहितमपि यथा च मरणं
 प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्म-
 मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह । योनि-
 मिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह । यथेति । श्रुतमुपासनं । सूत्रे

“योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याद्युमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं । “न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्या-
दि ब्रह्मप्रपञ्चं परमात्मविषयं । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति
अप्रपञ्चत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवाय-
मन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकथ्यते, किं वा ततोऽन्यो-
ऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति । किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुन-
रनुकथ्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरमात्मविषययोः प्रश्नयोरेक-
तापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं
त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत
इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनाया-
मदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायाम-
दोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरे-
केण प्रश्नं कश्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदा-

द्याद्यश्चकारो यत इत्यर्थे । एवञ्च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतरे
न प्रधानं अथक्त्वमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति । अत्रा-
हेति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति । किञ्चात
इति । समन्वये तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैक्ये सूत्रा-
सङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह । स एवेत्या-
दिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्याह । अत्रोच्यत इति । येन प्रधा-
नसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरप्रित्वापक्रमविरोधः
स्यादिति विदुषोति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहि-

नोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवस्त्रोणां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रद्विताय चीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वज्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, येद्यं प्रेत इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनादाक्यं बाधेत । ननु प्रवृत्त्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वा हि प्रश्नो जीवविषयः, येद्यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राञ्चस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतोति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वाद् उत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरचानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राञ्चयोरेकताभ्यु-

ताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य स मे पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वज्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह । येद्यमिति । प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयलोक्त्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह । तत्रेति । मरुत्तधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रवृत्त्ययोजीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधे युक्त इति शङ्कते । नन्वित्यादिना । गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रवृत्त्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह । प्रश्नच्छायेति । प्रवृत्त्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति । नेत्यादिना । किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूच-

पगमात् । भवेत् प्रवृत्त्यभेदात् प्रअभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्
 स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चा-
 न्यत्र धर्मादित्यस्य प्रअस्य प्रतिवचनं न जायते चिद्यते वा
 विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शरीरपर-
 मेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी
 भवति । प्रसङ्गस्य जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति
 न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च उभौ येनागपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न श्लोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृष्टौ जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मगनेन
 श्लोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ।
 प्राज्ञविज्ञानाद्भि श्लोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः । तथा,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति च इह नानेव पश्यति” ॥ इति

यतीत्याह । इह चान्यथेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह ।
 सतीति । भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन
 स्वरूपमुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात्
 ब्रह्मवदित्वाह । तथा स्वप्नेति । अन्तोऽवस्था येन सात्त्विका प्रमाता पश्यति
 तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि
 श्रुतिविरोधमाह । प्राप्तेति । किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वाद्भेद
 एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे यश्चेतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एव-
 मिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति, स भेददर्शी
 मरणात्मरखं प्राप्नोति भयान्न मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रज्ञानन्तरं तं
 दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो ग्रस्यत इति सम्बन्धः ।

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वा-
स्तित्वप्रत्यक्षानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो वृषीञ्चेत्यारभ्य मृत्युना
तैस्तैः कामैः प्रसोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचास्य तदैवं
मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रद-
र्शनेन च विद्याभीष्टिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽ-
सोऽसुपन्तेति *प्रश्नस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रश्नं च यदुवाच

“तं दुर्दम्भं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते ।
यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रश्नसां महती मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि
तं विद्याय प्रश्नसावन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपचिपेत् अस्मान एव सा
सर्वा प्रश्नसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतद-

प्रश्नप्रश्नयोः प्रश्नसयापि लिङ्गेव पृथस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्व-
सिद्धिरित्याह । अन्यं वरमित्यादिना । पुत्रादिकं वृषीञ्चेत्युक्तेऽपि वि-
षयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् न चचास्य नान्यत्तस्मान्नचिकेता वृषीत इति
अवगात् । तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गमा-
र्गयोर्वैलक्षण्यप्रतिक्षेपपरमे ते विपर्योते विघ्नो अविद्या या च विद्येति
दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विघ्नो विरुद्धपक्षे, अवि-
द्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीष्टिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि ना-
सोऽसुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्यादृङ्गो
भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यन्तरार्थः । इयं प्रश्नसा प्रश्नभेदपत्ते न
घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं वि-

* प्रश्नस्य प्रश्नमपि प्रश्नसंज्ञाचेति बर्ध० का० पृ० पाठः ।

नुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रअच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तद-
दूषणं, तदीयस्यैव विघ्नेष्वस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वं च हि
देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारि-
त्वं पृच्छ्यत इति । यावद्वाविद्या न निवर्तते तावद्दूर्मादिगोचरत्वं
जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव
तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च
वस्तुनः कश्चिद्विघ्नेषोऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां का-
श्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तच्चापरो
ब्रूयात् माभैषीः नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं
भयमुत्सृजेदपथं पलायनञ्च, न चाहिषुद्धिकाखे तदपगमकाले
च वस्तुनः कश्चिद्विघ्नेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च
न जायते चिद्यते वेत्येवमाद्यपि भवति *अस्तित्वनास्तित्व-
प्रअस्य प्रतिवचनं । सूत्रन्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया
योजयितव्यं । एकलेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रअस्य प्रायणावस्थार्या
व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावा-

हाय यद्यन्यमेवात्प्रापयेत् तर्ह्यनवसरे श्रुतिः कृता स्यादित्यर्थः । त-
स्मादिति प्रकृत्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रअवाक्यव्यक्तयोः सादृश्याभावात्
प्रअभेद इत्युक्तं निरस्यति । यत्त्वित्यादिना । धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य
ब्रह्मत्वं कथमित्यत्र आह । यावदिति । अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं
चेदात्रन्तुक्त्वमित्यस्य स्यादित्यत्र आह । न चाविद्यावत्त्व इति । जी-
वस्य ब्रह्मत्वे साभाविके सति ब्रह्मप्रअस्य वदुत्तरं तच्चीवप्रअस्यापि
भवतीति ज्ञानं दर्शयति, ततश्च न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाद्या-

* अस्तित्वप्रअस्येति वधे० का० पु० पाठः ।

नपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, अन्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राञ्चविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनार्था तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच ॥ ७ ॥

यथा महद्वचः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, “बुद्धेरात्मा महान् परः” “महान् विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्” इत्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाचक्रशब्देऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नाख्यानानुमानिकस्य *आत्मस्य शब्दवत्त्वं ॥

मिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रनिवृत्ति । कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह । ततश्चेति । परमात्मनः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥

श्रौतोऽथक्रशब्दे न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात् महद्वचवदित्याह । महद्वचेति । सूत्रं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साङ्ख्यासाधारणतत्त्वासिद्धेः साङ्ख्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं । सत्तामात्रेण सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिचामे निर्विकल्पकनुद्धावित्यर्थः । आत्मा महान्निष्ठात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महद्वचः साङ्ख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः । अधिकरव्याचार्थमुपसंहरति । अतश्चेति ॥

* आत्मस्येति वधे० का० पु० नास्ति ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अत्र ब्रह्मत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह,
कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां *रोहितशुक्लकृष्णां

बङ्गीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुब्रूते

अहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्वः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णब्रह्मैरजःसत्त्वतमांस्त्रिभिधी-
यन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रका-
शात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्बाव-
सावयवधर्मैर्यथैषदिशन्ते रोहितशुक्लकृष्णेषु । न जायत इति
चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्वजाब्रह्मः
हानायां कूटः । वाढं, सा तु कूटिरिह नाश्रयितुं शक्या
विद्याप्रकरणात्, सा च बङ्गीः †प्रजास्त्रैमुष्णाम्बिता जनयति, तां
प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो

चमसवदविशेषात् । अजाजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
मायापरं वेति कूटार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राद्यत्तब्रह्मभाष्येण प्रधान-
नस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गापेतादजापदात् प्रत्यभि-
ज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । पुनरपीति । यत्नं पूर्वपक्षं
ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववदृष्टं ।
रामहेतुत्वादिगुणयोगात् लोहितादिब्रह्मैरजसादिगुणलाभेऽपि कथं
प्रधानत्वाभक्तत्वात् । तेषां साम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजसा-

* लोहितेति वर्ध० का० धो० पु० पाठः ।

† प्रजास्त्रैमुष्णाम्बिता इति उक्तं पु० पाठः ।

वाऽनुब्रूते, तामेवाविद्यवात्प्रत्येनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽह-
मित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्न-
विवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभो-
गापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव
प्रधानादिकल्पना कापिज्ञानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन म-
न्त्रेण श्रुतिमूलत्वं साङ्ख्यवादस्य ब्रह्ममाश्रयितुं । न ह्ययं मन्त्रः
स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि
यथा कथाचित् कल्पनयाऽजात्मादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्य-
वाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
सवत् । यथा हि, अर्वाग्निस्रस्रमस ऊर्ध्वबुध इत्यस्मिन्मन्त्रे
स्वातन्त्र्येणाद्यनामाद्यौ चमसोऽभिप्रेत इति न ब्रह्मते *नियन्तु,
सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्निस्रत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमि-
हाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमे-

दयस्तेषां धर्मा रत्नकत्वादयः तैर्निमित्तैर्जाहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत
इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानत्वाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति ।
नेति । ऋद्धिर्वीगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते । नन्विति । ऋद्धिसम्भ-
वाद्योग आश्रयणीय इत्याह । बाढमिति । अजाशब्दितप्रकृतित्व-
पुरुषभेदनिष्ठाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिप्रेत्याह । सा चेत्वादिना । प्रजा-
यन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैमुखां मुखदुःखमोहाः । अनुश्रयन्
विदुषोति । तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्यर्थः । विषयघ्नीर्भोगः मुक्त-
भिन्नात्मस्वातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । मायादा-
वपि साधारणान्मन्त्रादिशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रक-
रणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे । चमसवदिति ।

* निरूपयितुमिति वधे० का० पु० पाठः ।

वाजाभिप्रेतेति ब्रह्मते निबन्तुं । तत्र त्विदं तच्छिर एष सर्वा-
 त्विस्रस्यमस ऊर्द्धबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भव-
 ति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेति अत्र ब्रूमः ॥

* ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवस्रस्रलक्षणा चतुर्वि-
 घभूतयामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधा-
 रणार्थः । भूतचयस्रस्रणैवेयमजा विज्ञेया न गुणचयस्रस्रणा ।
 कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्ति-
 मास्त्राय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति 'यदग्नेरोहितं
 रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्क्षणां तदस्रस्र' इति । तान्ये-
 वेह तेजोऽवस्रानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्,

सर्वत्रगिरिमुहादावपि । उत्तरसूत्रं व्यावर्थाशब्दमाह । तत्र त्विद-
 मिति ।

चतुर्विघस्य जरायुजाखजखेदजोद्धिज्जरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो
 न ग्राह्येति ब्रह्मते । कस्मादिति । अतः अतन्तरादर्थयज्ञे युक्तः ।
 साजात्याभूषागपेक्षत्वात्तेत्याह । तथा होति । शाखिनश्चान्दोगाः ।
 किञ्च रोहितादिशब्दैरपि प्रकृतक्षणा न्याय्या अस्रवधानात् न तु
 रङ्गनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणकक्षत्वात् । रोहितादी-
 नाश्चेति । ननु शाखान्तरेश्च शाखान्तरस्यमन्त्रस्य निर्बन्धः कथमि-
 द्भवति आह । अस्रन्दिग्धेनेति । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः ।
 यथा शाखान्तरवाक्यान् प्रधानग्रहस्तथेहापि श्रेताश्रतरोपनिषदि
 मायाप्रकरणात् तद्गृह इत्याह । तथेति । वृष्ट्यादौ किं सहायं
 ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनु-
 प्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां परतन्नां मायां

* ज्योतिरूपक्रमाच्चिति वर्धे० का० से० पु० अशुद्धं ।

रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वञ्च, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धञ्च निगमनं न्यायं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मब्रह्मिं स्वगुणैर्निगूढामिति, पारमेश्वर्याञ्च ब्रह्मेः समस्तजगदिधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं’ । इति ।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाच्चायत इति ब्रह्मते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव देवी ब्रह्मिण्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाच्चायत इत्युच्यते । तस्याञ्च *स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं । कथं पुनस्तेजोऽवस्थानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं ब्रह्मते ।

सत्त्वादिगुणवर्ती ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मायाया रक्षत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोगीनां अविद्यास्थानां भेदादीनां, अद्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन तद्वेदं तर्ह्यथाकृतमासोदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यकिङ्ककानुमानं सूचयति । नामेति । मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः आश्रयः, एवं प्रकरबनान्मायैव अजेति भाष्यकृन्मतं । छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽवब्रह्मक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते । कथमिति । किं तेजोऽवब्रह्मजाशब्दो रूढः न जायत इति यैमिको वा नाद्यस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादिद्याह । यावतेति । यत इत्यर्थः । अतो न रूढ

* विकारविषयेणेति बर्ध० का० पु० पाठः ।

धावता न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजोऽबन्नां
जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उच्यते
पठति ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकक्रृप्तिस्तेजोऽबन्लक्षणायाश्चराचर-
धोनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छ्या काचिदजा
लोहितशुक्ललक्षणावर्णा स्यात् बज्रवर्करा स्वरूपवर्करा च ताश्च
कश्चिदजो जुषमाणोऽनुश्रूयते कश्चिन्मना भुक्तभोगां जज्ञादेव-
मियमपि तेजोऽबन्लक्षणा भूतप्रकृतिस्तिवर्णा बज्र स्वरूपं चरा-
चरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभु-
ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कितव्यमेकः
क्षेत्रज्ञोऽनुश्रूयतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः
परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा

इति शेषः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । जातिर्जन्म अजा-
तिरजन्म ।

यौगिककयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नामजात्वोपदेशादौ-
खोऽयं शब्द इति परिहरति । कल्पनेति । अनियमो यदृच्छ्या । वर्करो
वाक्यप्रसुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह । न चेद-
मिति । व्यवहारार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह । प्रसिद्धत्विति ।
सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह । भेदस्त्विति । कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं
आचक्षते । मध्विति । न च योगस्य मुख्यवृत्तित्वात् तेन प्रधानग्रहे न्याय्य
इति वाच्यं कृत्वा नपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीय-

किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा । प्रसिद्धन्तु भेदं
अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो
मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुलं
वाचस्वाधेनोर्धनुलं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवं-
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः,
तस्मादविरोधस्तेजोऽवन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्याः प्रत्य-
वतिष्ठते, यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव-
मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मात्मतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्च-
पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्द-

स्वाद्गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्द-
समभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं वा-
धित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन यास्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धम-
ध्वाश्रितगुणवृत्तयथा आदित्वादयो गृह्यन्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्र-
धानमिति सिद्धं ।

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति यो-
गरूढ्योरनिश्चयात् संग्रहे यथा तत्त्वविद्याधिकारे ह्यागायां तात्पर्या-
भावादजापदे रूढित्वागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन
रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि यास्याख्येति दृष्टान्तसङ्कतिं सूचयन् मनसम्

द्वयदर्शनात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सन्पद्यन्ते । तथा च पञ्चविंशतिसङ्ख्याया यावन्तः सङ्ख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्मेव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्य विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया तेषां स्युतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्तं *तावत् श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, ततो ब्रूमः । न सङ्ख्योपसंग्रहादपि प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्राम-
मनांसि वाक्श्रोत्रेणः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं चक्षुं विराट्
तयोः कारणमव्याहृतमाकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म
मन्ये तस्मान्मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु
पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रती-
तिरुपपत्ता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां
तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह । तथेति । जगते मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगु-
णात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः ।
महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र
महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः
पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां,
पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च
स्थूलभूतान्येकान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार
एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति
साङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्याया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति । नेति । नानात्वमित्यमित्यत आह । नैवामिति । पञ्चसु
पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्यादृत्तस्य धर्मस्याभावो नानात्वं विवक्षि-
तमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरण-

* तावदित्यस्य स्थाने हि पठरिति का० सो० वर्ष० पु० ।

गादीनां अतिमत्त्वं प्रत्याज्ञा कर्त्तव्या, कक्षात्, गानाभावात् ।
 ज्ञाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नैषां पञ्चमः पञ्चमः
 साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराख्येऽपराः पञ्च
 पञ्च सङ्ख्या निविञ्चेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण गानाभूतेषु
 द्वित्वादिकाः सङ्ख्या निविञ्चन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवेय-
 मवयवद्वारेणोपलक्ष्यते* । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षत्रयतःकृतः” । इति ।

द्वादशवर्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि
 नोपपद्यते । अथमेवास्मिन् पक्षे दोषो यत्तद्वचनाअयणीया स्यात् ।
 परञ्चान् पञ्चशब्दे जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषि-
 केण खरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां ताप-

तच्च पञ्चकदयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु खूलप्रकृतित्वञ्च तथापि
 यस्मिन् नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्गाराः
 पञ्च कर्त्तव्याः मनस्वत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकदये मिथो-
 ऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्वित्यत आह । वे-
 जेति, धर्मेत्येत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामवा-
 न्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावन्विनौ सप्त सप्तध्वयोऽष्टौ बसवश्चेति
 प्रजापतिः सप्तदशैत्यत्रान्धित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति ना-
 न्येत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनास्य वाच्यस्य न्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महा-
 संख्येव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते । अथेति । मुख्यार्थस्य बल्यमाश-
 त्वात्तद्व्या न युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोरस-
 मासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरक्ता सम्यति समासनिश्चयान्न
 वक्ष्यतीतिरित्याह । परश्चेति । समासहेतुमाह । भाषिकेचेति । अथ-
 मर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः ।

* लक्ष्यत इति का० वर्ष० पु० पाठः ।

सञ्जनानामित्येकपक्षैकस्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समसत्वाच्च न वीष्या पञ्च पञ्चेति । *तेन न पञ्चकदयपदसं पञ्चपञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्यायाऽपरया विभेदवर्णं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विभेदवर्णोनासंयोगात् । नन्वापञ्चपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्याया विभेदमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्यन्ते । यथा पञ्चपञ्च पूर्य इति पञ्चविंशतिः पूर्याः प्रतीचन्ते

जनशब्दस्यान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासं विना-
न्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वधामनुदात्तत्वञ्च घटते । “समासस्य” [पा०६।१।
२२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकव-
र्जं”, पा०६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य
वर्जस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति वि-
धानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तखरेष्वैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकस्थे तु प्रतप-
चब्राह्मणखरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्र-
दशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अप-
वाद आश्रितः, तथा आन्त्यादाकारात् पूर्वधामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्रा-
ह्मणवाक्यावां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं” इति सूत्रेण मन्त्रदशायां
उदात्तस्थान्यस्य परत्वं प्रतयोच्चार्यमात्रस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चात्र
नकारादुपरितम आकार आकाशस्वेतनेन स्फुटतया पश्यमानोऽनु-
दात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तखरः भाषिकस्तेन ब्राह्मणखरेष्वैक-
पदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तखरो-
भाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कल्पितकारैर्दूषितं । अन्तानु-
दात्तं हि समासतातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धि-
रसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति मान्त्रिकान्तोदात्तः खरः यस्मिन्
पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणखर इति विभागः, उभयथापि
शैकपद्यात् समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वनि-

* तेनेति वर्ष० का० पु० पाठः ।

तदत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूखीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपञ्च पूख इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्चपञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भवत्यात्माकाङ्क्षाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

त्याह । प्रयोगान्तरे चेति । आन्यत्वात् त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि इत्यान्यग्रहयमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव धर्त्रं इहामुत्रभोगाधारस्तस्यै, तस्यैवैकत्वार्थमिति यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमत्यत आह । समस्तत्वाच्चेति । आद्यन्तिर्वीष्णा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहत्वात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यन्तरार्थः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वातयोः शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह । न च पञ्चसंख्याया इति । विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह । उपसर्जनस्येति । अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति । नन्विति । पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेष्यणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैधर्म्येण परिहरति । नेति ब्रूम इति । पञ्चानां पूजानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वो द्विगुरिति समासो विहितः । ततो “द्विगोः” [पा०४।१।२१] इति सूत्रेण

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमे-
 वमन्य आत्मानं” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः
 पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधे-
 यत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्त-
 विरुद्धः प्रसज्येत । तथा “आकाशस्य प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि
 पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे
 चोक्तं दूषणं । कथञ्च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्च-
 विंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्,
 अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्क्षोपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्चपञ्च-

क्षोपो विधानात् समाहारप्रतीतेः समाहाराः कर्तव्याकाङ्क्षायां सत्त्वां
 पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु डोबन्तत्वाभावेन समा-
 हारस्याप्रतीतेः जनानाच्चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षया
 असत्त्वापञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । भेदो
 विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि क-
 र्त्तव्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते । भवदपीति ।
 नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जन-
 न्यायविरोध उक्त इति परिहरति । तत्र चेति । एवं नानाभावादिति
 आख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे । अतिरेकाच्चेत्यादिना । अतिरेकः आ-
 धिक्त्वं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्यु-
 क्त्वा द्वितीये दोषमाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं विकल्प्य दूषयति ।
 तथेति । उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्त्वं । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति
 सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्भावमया
 सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि
 तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधान्नव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वाम्नेह

जना इति, उच्यते, दिक्सङ्घे संज्ञायामिति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वामि-
प्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रा-
येण, ते कर्तृत्वस्थामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्च-
जना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा । के
पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनि-
रूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च-

जानासीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात् । किञ्च पञ्चविं-
शतिसङ्ख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह । कथञ्चेति ।
किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्येयेति कथंशब्दार्थः । नाद्य इत्याह ।
अनेति । न द्वितीय इत्याह । अर्थान्तरेति । किन्तदर्थान्तरं यदर्श-
कमिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनाञ्चेति कर्म-
धारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बभूवत्वं तावदाह ।
उच्यते इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां ब्रह्म-
जानायां सुबन्तेनोत्तरप्रदेशे समस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय
इत्यादि । अथच्च समासस्तत्पुरुषभेदः ‘पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्ममुक्ता
संज्ञिककथनार्थं सूत्रं गृह्णाति । के पुनस्त इति ॥

श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिण्यमात्मानं वि-
दुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा रक्षा
प्रयोग इति शब्दन्ते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य
लक्ष्यत्वा प्रयोगस्तथा मन प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्ष्यत्वेत्याह ।
तत्त्वेष्विति । तर्हि रूढतिक्रमसाध्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्वत आह ।
समाने त्विति । सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्या एव ग्राह्याः न

बुद्धत ओचस्य ओचमस्यस्वात्मं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः, तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, समानेतु प्रसिद्धातिक्रमे वाक्यशेषवन्नात् प्राणादय एव गहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनस्य पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च मनुष्य-पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता प्रणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणं । समासवत्त्वाच्च समुदायस्य रूढत्वमविद्वद्धं । कथं पुनरस्ति प्रथमप्रयोगे रूढिः ब्रह्माश्रयितुं । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि-

तु अत्रहितविजातीयसापेक्षकृतितया इत्यर्थः । अक्षयावीज सम्बन्धमाह । जनेति । जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमिच्छादि-शब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिजन्तकत्वं युक्तमित्याह । जनवचनञ्चेति । ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति । योगसम्भवे क्रामात रूढिमाश्रित्य अक्षयाप्रयास इत्यत आह । समासेति । यथा अश्वकर्षणशब्दस्य वर्षसमुदायस्य रूढौ रूढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको याम इत्यर्थः । पूर्व-क्षाण्डिकप्रयोगाभावात् रूढिरित्याक्षिपति । कथमिति । स्युः पुमासः पञ्चजना इत्यमरकोषादौ प्रयोगोऽस्येव, तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह । शब्देति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु अक्षयोक्ता इह तु प्रोक्तवादन प्राणादिषु रूढिरक्षत इति मन्तव्यं । संश्लेषितं विदुषोति । प्रसिद्धेत्यादिना । उद्भिदा यजेत पशु-क्षाम इत्यत्रोद्भिदत्वं विधेयमुच्चार्यकं कर्मनामधेयं वेति संश्लेषे खनि-ष्पादाबुद्धित्पदस्य प्रसिद्धेर्योगनामत्वे प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे

व्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं हिनन्ति,
वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यान-
दवगतसंज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणा-
दिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि
च पञ्च जना व्याख्याताः। अन्यैस्त्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः
परिगृहीताः। कश्चिच्च यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः प्रयोगः
पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः।
आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया
प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगद्। भवेद्युस्तावत् प्राणादवः

गुणविधिरिति प्राप्ते राजान्तः। यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। तत-
श्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य द्वितीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामाना-
धिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिन्नन्ति पशून् साधयतीति प्रसि-
द्धेरविरोधात्प्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात् तद्विधौ चोद्भिदाख्य-
गुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धकत्वात्प्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भित्यर्थः।
तथा हिनन्तीति प्रसिद्धार्थक्येदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्देव-
विशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्देविशब्दार्थः सं-
स्कारयोग्यस्यगृहकविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादि-
शब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत
इत्यर्थः। एकदेशिनां संमतिद्वयमाह। कैश्चिदित्यादिना। शूद्रां
प्राणात्प्राणातो निषादः। श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह। कश्चि-
चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विशेतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेक-
स्याङ्गानार्थं घोषाः खट्वा इति यत्तद्युक्तं घोषातिरेकेभेन्नाङ्गानावो-
गादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः। ख-
विरोधमाशङ्क्याह। आचार्यस्त्विति। अतः सांख्यवत्त्वातिरिक्तवत्-

पञ्चजना माध्यन्दिनानां चोऽन्नं प्राणादिव्यामनमिति काष्णानाम्भु
कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः चेऽन्नं प्राणादिषु नाममनीति
अत उक्तं पठति ॥

*ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काष्णानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्यते ।
तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्नाम्ने ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणार्थैव ज्योतिरधोयते “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति ।
कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पद्यमानं समान-
मन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्याया केषाञ्चिद्गुह्यते केषाञ्चिन्नेति, अपेक्षा-
भेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादि-
पञ्चजनसत्त्वाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति
तदसत्त्वाभात्तु काष्णानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः । शङ्को-
तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति । भवेयुरिति ।

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्द्रष्टुं देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विदं
वक्ष्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः प्राणादयेऽप्यस्ति तत्प्राणाना-
नां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते ।
कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती ।
अपेक्षेति । यथा चिरान्ने षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्य-
भेदादिकल्पस्तद्व्याख्याभेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु ज्ञियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुमीति चेत्, सत्यं, अत्रा-
पि प्राणाभेदेन साम्ना ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठि-

* ज्योतिषैकेषामिति वधे० पु० पाठः ।

मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्
षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः
काचित् प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरि-
ष्यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
सामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वं ।
तच्चेदमपरमाशङ्कते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्,
विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ज्ञान्यान्या सृष्टिरूपलभ्यते क्र-
मादिवैचित्र्यात्, तथा हि कश्चिदात्मन आकाशः सम्भूत
इत्याकाशादिका सृष्टिराश्रयते, कश्चित्तेजश्चादिका तत्तेजो-
ऽसृजतेति, कश्चित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा-

तास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवयं ।
उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति । तदेवमिति । तथापि स्मृतिबु-
द्धिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह । स्मृतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वग्रन्थेनास्य स-
कृतिं वक्तुं शक्यमनुवदति । प्रतिपादितमिति । अधिकरणत्रयेण
प्रधानस्याश्रयत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिसत्ता,
तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं
पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरो-
धदर्शनादिव्याप्तोपरूपान्तेनास्य सकृतिमाह । तच्चेति । न चाविरो-

मिति, क्वचित् अक्रमैव लोकानामुत्पत्तिरासायते स इमां-
लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमाप इति, तथा क्वचिदसत्पू-
र्विका सृष्टिः पच्यते, असदा इदमय आसीत् ततो वै सदजाय-
तेति, असदेवेदमय आसीत् तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति
च, क्वचिदसदादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते
तद्वैक आऊरसदेवेदमय आसीदित्युपक्रम्य, कुतस्तु खलु सोम्येवं
स्यादिति होवाच कथमसतः सञ्जायेतेति, सदेव सोम्येदमय
आसीदिति, क्वचित् स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते;

घचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्कतिर्नास्तिब्रह्माध्याये इति वाच्यं, सिद्धे सम-
न्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्प-
दवाच्यजगत्कारणत्वादिश्रुतीनां मियो विरोधादाप्तार्थानिश्चयेन लक्ष्ये
समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अपत्रैव सङ्गत-
त्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं,
खप्रवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये
तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्मदृष्ट्या
वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते । यद्य-
पि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिह्रतव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-
मिथ्यात्वसूत्रनादविरोधः प्रसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः किं
ब्रह्मसि मानं न वेति संशयेऽब्रह्मज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पे-
ऽपि कारणे वस्तुन्यसदा सदा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्य-
मिति प्रत्यदाहरणेन पूर्वपक्षयमुक्त्वाक्षेपं विदुषोति । प्रतिवेदान्तमित्या-
दिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्यायसङ्कतिः । असदादिपदानां
सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्कतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं,

तद्धेदं तर्ह्यव्याहृतमाशोत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति ।
 एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्थानुपपत्तेर्न वे-
 दान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या, स्यतिन्याय-
 प्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहे न्याय्य इति । एवं प्राप्ते
 ब्रूमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादि-
 द्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यप-
 दिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वा-
 त्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्ता-
 न्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, अत्र
 तावज्ज्ञानशब्देन परेषु च तद्विषयेषु कामधित्ववचनेन चेतनं

सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं
 तावद्दर्शयति । तथा हि कश्चिदित्वादिना । स परमात्मा लोकानसृ-
 ज्यत अस्मद्यश्चरीरप्रचुरखर्गलोकोऽस्मिन्नब्धार्थः । सूर्यरश्मिवाप्तोऽन्तरी-
 क्षलोको मरीचयः । मरो मर्त्यलोकः । अन्वड्याः पाताललोकः
 आप इति अन्वर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह । तथेति ।
 असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं, ततः कारणात् सदभिव्यक्तं ।
 एतत्तुल्यार्थं ह्यन्वोऽग्यवाक्यमाह । असदेवेति । किं शून्यमेव नेत्वाह ।
 तत्सृष्टिति । अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत्
 सृष्टिज्ञाने सम्यग्भिव्यक्तमभवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्र च कारणे
 एके बाह्यास्तेषां मतं । अतिरेव दूषयति । कुत इति । कुत-
 एवंपदयोर्धर्माह । कथमिति । समतमाह । सदिति । तदिदं
 जगद्द किञ्च तर्हि प्राक्कालेऽव्याहृतं कारणात्मकमासीत् । अतीनां
 विरोधमपसंहरति । एवमिति । किमत्र न्याय्यमित्याह मातान्त-
 रसिद्धप्रधानव्यक्तत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह । स्मृतीति । तत्र

ब्रह्म न्यहुरूपदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेषैव परेषात्मब्रह्मेन शरीरादिकोत्रपरम्परया चाकारणप्रवेक्षणेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेषु ब्रह्मभवनाग्रसमेन सृज्यमानानां विकाराणां सृष्टुरभेदमभाषत, तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति समस्त-
 वगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र य-
 त्तत्त्वं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तत्तत्त्वमेवान्यथापि विज्ञायते ।
 सदेव सोम्येदमय आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत ब्रह्म स्यां
 प्रजायेयेति, तन्नेजोऽसृजतेति, तथा आत्मा वा इदमेक एवाय
 आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानु सृजा इति च, एवं-
 चातीक्षकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदा-
 क्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयक्यु विगानं दृश्यते कचिदाका-

सृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य प्रकृति विरोधं परिहरति । सन्नपीति । आका-
 शदिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ।
 कुत इति । यथाभूतत्वेमेवाह । सर्वज्ञ इति । कारणस्य सर्वज्ञ-
 त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यते इत्याह । तद्यथेत्यादिना । तद्विषयेषु
 ब्रह्मविषयेषु, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति श्रुतेरपरप्रयो-
 ज्यत्वं । तस्मादा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मानं स्वस्य ब्रह्मरूपत्वका-
 मनवा स्थितित्वात्प्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कार-
 यस्य तथा हान्देग्यादावपि दृश्यते इत्याह । तदत्र यत्तत्त्वमिति,
 मिषत्सन्नापारं अविगीतार्थत्वाद्विबुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति वि-
 प्रतिपत्तिरिति श्लेषः, तथापि कार्ये विरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्था-
 दित्वाशङ्क्य निषेधति । कार्यविषयमित्यत्वादिना । सप्रकृष्टीनां प्रत्यह-

शादिका सृष्टिः कश्चित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकं । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न विषदन्तुरित्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं *अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, अन्नेन सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सम्मूलमन्विच्छेति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं

मन्यथालेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रव्यैरपि नागतत्वं प्रसज्येतेत्याह । अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य सृष्टिर्न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्यजति । समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्ट्यावतात्पर्यज्ञापनावेत्याह । भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्वात्पर्यसाधयति । न हीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुक्लेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह । मृदादीति । एवं निष्प्रकायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्दिरोधो न दोष इत्यत्र

*अप्रतिपाद्यत्वादिति का० वर्ध० पु० पाठः ।

सृष्ट्यादिप्रपञ्चः आव्यत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिस्मबद्धं* तु फलं श्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं” “तरति श्लोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति” इति च । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्यात्म-
 * लप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारणविषयं विगमं दर्शितं “असदा इदमय आसीत्” इत्यादि तत् परि-
 हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

†समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असदा इदमय आसीदिति नाचासन्निरात्मकं कारण-
 लेन आव्यते । यतोऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति
 ब्रह्मेति चेद्देव सन्तमेनं ततो विदुरित्यसदादापवादेनास्तित्व-

वृद्धसम्मतिमाह । तथा चेति । अन्यथान्यथेति बोध्या ब्रह्मथा । अवता-
 राय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञेयेन विगा-
 नमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिश्रेयित्वमुक्तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह ।
 ब्रह्मेति । मृत्युमत्वेतीत्यन्वयः । एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमृत्युत्रं समाधाय
 कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ।
 यत् पुनरिति । यतोऽस्तित्वकक्ष्यं ब्रह्म निर्धार्यं तस्मिन्नेव श्लोकमुदा-
 हरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न आव्यत इति योजना । तत्
 तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म कक्ष्यत इत्याह ।

* सम्बद्धमित्यत्र स्थाने प्रतिबद्धमिति का० बर्ध० पु० पाठः ।

† समाकर्षादिति बर्ध० ।

अक्षरं ब्रह्माक्षमयादिकोत्रपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य
 योऽकामथतेति तमेव प्रकृतं समाकृत्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात्
 आवयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष
 श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्यसदा
 इदमय आसीदिति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रे-
 येत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसमद्वं वाक्यमापद्येत ।
 तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सञ्चब्दः प्रसिद्ध इति
 तज्जाकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदि-
 त्युपसर्च्यते । एषैवासदेवेदमय आसीदित्यत्रापि योजना, तत्
 सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्
 सदासीदिति किं समाकृत्येत । तद्वैक आऊरसदेवेदमय
 आसीदित्यत्रापि न अत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः
 क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृ-
 हीतसत्यसदाख्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्यस्योपन्य-
 स्य निरास इति द्रष्टव्यं । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्य-

तस्मादिति । न च प्रधानमेव कल्पतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
 दिशब्दानामनेकेषां कक्षबागौरवादिति भावः । तित्तिरिभ्रुतौ सूत्रं
 योजयित्वा ह्यान्दोग्यादौ योजयति । एषैवेति । सदेवार्थकतत्पदेन
 पूर्वोक्तासतः समाकर्षाद्गम्यन्त्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्यदकक्षया न युक्ता
 श्रुतिभेदे च स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवदिकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत
 आह । तद्वैक इति । एको शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
 दिसंसारचक्रस्था वेदवाङ्मा इत्यर्थः । गृह्यनिरासेन श्रुतिभिः सदा-
 दस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधश्चुर्त्तिनिरासाय कक्षया युज्येति भावः ।
 यदुक्तं क्वचिदकर्षका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह । तद्वेदमिति ।

चापि न निरर्थकस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते । स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्य इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरर्थक्ये व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृताबलमिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृत्यते । चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, “पश्यंश्चुः शृण्वन् ओत्रं मन्वानो मनः” इति । अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यत्वं व्याक्रियते एवमादिषर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यत्वामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि शौक्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यदा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाच्चिन्नं कर्त्तन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते याम इति ॥

अध्यक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्तृभाव एव परामृश्यते इत्यत आह । चेतनस्य चायमिति । चक्षुर्द्रष्टा ओत्रं ओता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । आद्यकार्यं सकर्त्तकं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अपि चेति । अद्यत्वे इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण्य एव कर्त्तृवाचिककारो विरुद्ध इत्यत आह । व्याक्रियते इति । अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मण्यः कर्त्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्वाकृतमिति व्याचष्टे । यदेति । अतः श्रुतीनामविरोधात् कारकद्वारा समन्वय इति सिद्धं ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते, “यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः” इति [कौ०ब्रा०अ०४।क०१६।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः, किं तावत्प्राणं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्यन्द-लक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चाथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनाऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति

जगदाचित्वात् विषयमाह । कौषीतकीति । बालाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मण्यस्तं प्रति राजोवाच । यो वा इति । न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह । यस्येति । एतज्जगदयस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । पूर्वैकैकवाक्यस्य सदादिशब्दबलादस-
 ष्टब्धो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवासीति बालाकिवाक्यस्य ब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपाक्षिपर-
 त्वाद्ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः सिद्धान्ते शेषे समन्वयसिद्धिरिति पक्षः । अथ सुषुप्तौ ब्रह्मेति शेषः । अतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह । ये चैत इति । सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यथ मानमाह । कतम इति । यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं

प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति अत्यन्तरप्रसिद्धेः, जीवो वा-
 यमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मसङ्घर्षं कर्म
 ब्रह्मते आवयितुं, यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगो-
 पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तापपद्यते, वाक्यब्रहे च जीव-
 सिद्धमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तु-
 र्वेदनायोपेतं वासाकिं प्रतिबोधयिष्यपुरजातब्रह्मः सुप्तं पुरुष-
 मामन्त्व्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य
 यष्टिघातोत्यापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबो-
 धयति, तथा परस्तादपि जीवसिद्धमवगम्यते । तद्यथा “अेष्टी
 स्त्रैर्भुङ्क्ते यथावा स्त्राः अेष्टिनं भुञ्जन्त्येवमेवैव प्रजात्मैतैरात्मभि-
 र्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति [कौ० ब्रा०

अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
 त्वर्थः । पर्वपक्षान्तरमाह । जीवो वेति । यत्कारणं यस्मात्जीवं बोध-
 यति तस्मादस्ति सुप्तोत्यापनं जीवसिद्धमिति योजना । तौ च पुरुषं सु-
 तमाजग्मतुः तं राजाह दृष्ट्याखरवासः सोम राजभित्त्यामन्त्रं सम्बोध्य
 सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यस्याघातेनोत्थाप्य जीवं
 बोधितवान् इत्यर्थः । अेष्टी प्रधानः स्त्रैर्भुङ्क्तेतिभिन्नपक्षतं भुङ्क्ते
 स्त्राः आतयश्च तमुपजीवन्ति । एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रजा-
 शादिना भोगोपकरत्रैर्भुङ्क्ते ते च हविर्यज्ञादिना जीवमुपजीवन्ती-
 त्युक्तं भोक्तृत्वं जीवसिद्धं । ननु प्राण एवैकधा भवतीति अतः प्राण-
 शब्दो जीवं कथमित्यत आह । प्राणभृत्वाच्चेति । सूत्रादहरेव सिद्धा-
 न्तयति । एवमिति । स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या यष्टिसिद्धरूपान्
 पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, तदुक्तं ब्रह्म ऋषेत्युक्त्वा
 राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति ब्रह्मव्यमन्यथा राज्ञोऽपि ऋषावादित्वप्रसङ्गादि-

अ०४।क०१०।] प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं । तस्मात्-
 जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तस्मि-
 न्ज्ञानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पु-
 षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बाह्या-
 किरजातश्चक्षुषा सह ब्रह्म ते ब्रवाणि इति संवदितुमुपपत्तये,
 स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज
 उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातश्चक्षुर्गृषा वै खलु मा संवदिष्टा ब्रह्म ते
 प्रब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यत-
 योपचिषेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत,
 तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वस्यैतेषां
 पुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य ज्ञातव्येषावकल्पते । यस्य वै
 तत् कर्मेत्यपिनायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा

त्वाह । यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुष्यकर्तृत्वं ब्रह्म
 एव सिद्धं प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनास्मात्तन्प्रादिव्याह । कर्तृत्वस्येति ।
 यदुक्तं चक्षणादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति
 तन्नेत्याह । यस्येति । अनेकार्थकाशब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुप-
 पदात्ता ग्रहणं न्याय्यं । अत्र *प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य ग्रहण-
 मिति संग्रहे पुष्यकर्तृपदसान्निध्यात् क्लियत इति योऽप्राणगद्-
 ह्यन्वित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुष्याः पूर्वोक्ताः कर्मश-
 ब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह । नापीति । पौनरुक्त्यापातात् पु-
 षाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुष्योत्पादकस्य
 कर्तृत्वापारः करोत्यर्थं उत्पादनं तस्य फलं पुष्यजन्म तदन्यतरवाची-
 कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । नापीति । कर्तृशब्देनेति क्लियाफलाभ्यां

कर्मणो निर्देशः तयोरन्यतरस्यायप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च ।
 नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्येवं
 तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य
 करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोर्ह-
 पात्तत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्नैतच्छ-
 ब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जग-
 दयप्रकृतमसंशब्दितञ्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने
 साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश
 इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभा-
 वात् । पूर्वञ्च च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादा-
 नादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति,
 य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन
 विशेषेण यस्य कृत्यमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एक-
 देशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये वासाकिना ब्रह्मत्वाभिभवाः

विना कर्तृत्वायागात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि
 प्रकरणोपपदे *स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणादिकं हि
 सर्वनाम्नः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्यं सर्वमेव गृह्यते,
 अत्र च सङ्कोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्यस्य कार्यमात्रस्य
 कर्मशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति । किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत्
 प्रकृतमित्याह । पूर्वत्रेति । जगद्गृहे पुरुषाणामपि गृहात् प्रथगुक्ति
 र्थर्थत्वत आह । एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुरुष-
 मात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा

* न स्त इति सो० २ टी० ।

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वस्थापनाय विघ्नेषोपादानं, एवं
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविघ्नेषाभ्यां जगतः कर्ता वे-
दितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरस्य सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदानो-
ध्वधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गात्
तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते, परिहृतं तत्रोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वा-
दिह तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं त्रयोपासनमेवं सति प्रसज्येत,
जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतत्
न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्मा-
दवगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसं-
हारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते “स-
र्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं

भोजयितव्याः परिव्राजकास्तेष्वत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचोत्याह । एवमिति । अतु
जगत्कर्त्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह । परमेश्वरेति ।

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षवीजमनूद्य दृषयति । जीवमुख्यप्राणलि-
ङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातमिति । उक्तमेव स्मारयति । त्रिविधमिति ।
श्रेष्ठं गुणाधिकं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति
भेदः रुम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदे हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्

पर्येति च एवं वेद” इति । नन्वेवं सति प्रतर्द्दनवाक्यनिर्णयेष्वै-
वेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते अथ वैतत् कर्मैत्यस्य
ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात्, तस्माच्च जीवमुख्यप्राण-
ब्रह्मा पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो
दृष्टः “प्राणवन्धनं हि मोक्ष्य मनः” इत्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमो-
पसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यं ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्यात्
ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अ-
स्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां,
प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-
धिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “कौष एतद्वासाके
पुरुषोऽग्रयिष्ठ क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति । [कौ०
ब्रा०अ०१।क०१८] प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वप-
क्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नैत्यादिना । प्राणशब्द
जीवलिङ्गयोगतिमाह । प्राणशब्दोऽप्येति ।

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव कल्पते इत्युक्तं, इदानीं तस्मि-
न्नेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्मं ग्राह्यमित्याह । अन्यार्थमिति । जीव-
परामर्शस्य जीवाधिकारब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह । कौष इति ।
हे वासाके एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैव
पुरुषः क्वाग्रयिष्ठ कस्मिन्नधिकारणे शयनं ह्यतवानित्यर्थः । एकीभा-
वाश्रयज्ञानार्थं एच्छति । क्व वा इति । एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा

पश्यत्यस्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेषु देवा देवेषु लोका इति च [कौ०ब्रा०श्र०४क०१८।१०] सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माच्च-चास्य जीवस्य निःसम्बोध-खच्छतारूपः स्नापः उपाधिजनित-विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्गुणरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया आवित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव ब्राह्मण्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाज्ञाय तद्भूतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्व वै तदभूत् कुत एत-

स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्पुनः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति । कुत इति । एतदागमनमैक्यभंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानश्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय *इत्यत आह । सुषुप्तिकाले चेति । जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, खच्छता विद्वेषमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह । उपाधोति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह । अपि चैवमेके शाखिन इति । ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मैत्यत आह । आकाशेति । उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मैत्याह । सर्व इति । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे । प्राणैति । अस्मिन् वाक्ये प्राणोप-

* इत्येवाचेति सो० १ पृ० टी० ।

दागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि च एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
स्मिन् श्रेत इति, आकाशशब्दस्य परमात्मानि प्रयुक्तो दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, अत्र सर्व एत आत्मानो व्युत्थरन्तीति
षोपाधिमतामात्मानामन्यतो व्युत्थरणमामनन्तः परमात्मान-
मेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषु-
प्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युत्थयः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

दृष्टदरस्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः का-
माय” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मानो वा अरे दर्शनेन अव-
षेण मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते
किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आ-
होस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचि-

देशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यत जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वात् । अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणान्तिरिक्तं जीवात्मानमाम-
नन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजी-
वोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युत्थयो हेतुन्तरमिति भाष्यार्थः,
तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह । दृष्टदिति । पत्यादेरात्मशेषत्वेन
प्रियत्वादात्मैव सर्वश्रेणी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः,
दर्शनार्थं अवस्थादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति पतिजाया,

तेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसृचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रमानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञासीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्पन्नं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इति कर्हवचनेन शब्देनोपसंहरणविज्ञानात्मानमेवेदोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वात् भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्य-

दिभिः प्रियैर्भागीजैर्वितयानुमितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म ते ब्रवासीत्युपक्रम-बलादात्मस्य लक्ष्यपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाप्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्रहस्यैव समन्वय इति पक्षः । इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्त्वमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतश्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनेत्याह भूतेः प्राधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुसृत्व वित्तशक्तिः ।

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं सञ्च्यते कथमिति तदुप-
 पोद्यते, “अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” इति याज्ञवल्क्यादुप-
 श्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहन्तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद
 तदेवं मे ब्रूहि” इति अमृतत्वमाशासनाद्यै मैत्रेयै याज्ञवल्क्य
 आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्व-
 मस्तीति श्रुतिस्युतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानमुच्यमानं मान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते,
 न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म
 तं परादाषोऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
 च्छेदादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण सञ्चसद्भावं पश्यति तं
 मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मच्छेदादिकं जगत् पराक-
 रोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यद्यमात्मैति सर्वस्य वस्तु-
 जातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमे-
 वाव्यतिरेकं द्रढयति । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

शौपाधिकमरञ्जानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं वि-
 ज्ञानकर्तारं, भोक्तारि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधन-
 ज्ञानगम्यत्वादिकिञ्चैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमा-
 यकत्वमिति सिद्धान्तयति । एवमिति । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणो-
 त्वर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य स-
 मर्थनार्थाौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह । न चैतदौपचारिकमित्या-
 दिना । पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति । यथा दुन्दुभिश्च-
 क्षुवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणान्तदवान्तरविशेषाः शुक्ल-

दृग्भेदः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैतं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमगन्तारमवाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैतं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्तं * प्रियसंस्मृतोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्वत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यद्यमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतन्निष्पन्नं यत्प्रियसंस्मृतस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्गोचयेत्, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयश्च आचार्यो मन्यते ॥

यद्दृग्वाद्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह । दुन्दुभ्यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्द्रष्टव्यमित्यर्थः । सर्वसदृशत्वनिष्पादपीत्याह । अस्य महत् इति । ऋग्वेदादिकं नाम, इदं ऊतमिति कर्म, अथ च लोकः परश्च लोक इति रूपं । किञ्च यद्यथा सर्वांसामपां समुद्र एकायनमिति कथिक्कया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्ययाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे निष्पत्तिरित्याह । तथैवैकायनेति ॥

जीवब्रह्मबोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्रयमत्र ॥

* प्रियसंस्मृतोपक्रमादिति बर्थे० का० पृ० पाठः ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात्
कस्युषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य
देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैकोपपत्तेरिदमभेदेनो-
पक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति “एष
सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनियम्यते” इति । कश्चिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं
नदीनिदर्शनेन * ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्नाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुप-
चन्ति एवं जीवोऽपि स्नाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमु-
पैति इति हि तच्चार्यः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्त्वसंसारद्वारां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह । श्रुतिश्चेति । समुत्थानमुत्प्राप्तिः । ननु संसारस्योपाधि-
कत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमित्याह । कश्चिच्चेति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं याच्यते । यथासौक्य इति ॥

* प्रापयतीति बर्ध० का० पु० पाठः ।

अवस्थितेरिति काश्चिद्व्यक्तः ॥ २२ ॥

अथैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
पन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काश्चिद्व्यक्तं चाचार्यो मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकर-
वशीत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्श-
यति । मन्मवर्षस्य “सर्वाणि रूपाणि विषित्य धीरो नामानि
ह्रस्वाभिवदन् यदासौ” इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां
सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्य-
द्विकारो जीवः स्यात् । काश्चिद्व्यक्तस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो
जीवो गान्ध इति मतं । आम्बरश्च तु यद्यपि जीवस्य पर-
स्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्थापेत्त्वाभिधा-
नात् कार्यकारणभावः किञ्चानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औदुलो-
मिन्मेषे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षो भेदाभेदौ गम्येते । तत्र
काश्चिद्व्यक्तीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषित्वा-
र्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानाद-
मृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विका-

सिद्धान्तमाह । अवस्थितेरिति । अन्तर्भावेदज्ञापनार्थं जीवमुप-
क्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथि-
तत्त्वज्ञापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्यान्धोरित्वात् मत-
त्वात्, अतो अर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं
अतोऽन्तर्भावेद इति ज्ञापनार्थं अस्यास्मात्, ज्ञायते चात्र लिङ्गं
आत्मशब्देनोपज्ञानस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं वि-

रस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रसवप्रसङ्गाच्च तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अ-
 तस्य स्वाश्रयस्य नामरूपस्यावस्थावात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीवं
 उपचर्यते, अत एवात्मन्तिरपि जीवस्य कश्चिदप्रिविस्तुषिङ्गोदा-
 हरणेन *आद्यमाषोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव
 महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्यानं विज्ञानात्मभावेन
 दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तच्चापीयमेव
 चिसूची योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः' । इदमत्र
 प्रतिज्ञातं "आत्मनि वेदिते सर्वमिदं विदितं भवतोदं सर्वं यद-
 यमात्मा" इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैक-
 प्रसवत्वादेकप्रसवत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तौश्च कार्थकारणयोर्-
 यतिरेकप्रतिषादवात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचय-
 त्येतसिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्यानं विज्ञानात्मभा-
 वेन कथितमित्याश्रयश्च आचार्यो मन्ते । अभेदे हि सत्ये-
 कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञानमवकल्पत इति । 'उत्कर्मि-
 ष्यत एवस्थावादित्वौडुलोमिः' । उत्कर्मिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिदयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं । धीरः
 सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचिन्तयन् तेषां नामानि च
 ज्ञत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविष्ट्याभिवदनादिकां कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
 नैवाव्यतो भवतीति मन्तेऽपि जीवपरयोरेकं दर्शयतीत्याह । मन्तेति ।
 जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैकमित्यत आह । न च तेन इति । मत-
 त्वं विभक्त्य दर्शयति । काशेत्यादिना । ज्ञियागपीति । अभेदवद्भे-
 दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह । तत्र काशेति । सोऽयं

* न्यमाहेति वर्ष० का० पु० पाठः ।

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेषात्कर्मैक्यसम्भवादि-
दमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । ‘अवस्थितेरिति
काश्चिद्वत्तः’ । अस्मैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेना-
वस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काश्चिद्वत्त आचार्यो
मन्यते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाव
तान्नेषानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेतदभेदा-
भिधानं । नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्दिना-
ज्ञाभिधानं नात्सोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव मा भगवान् मूमुहस्र
प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शित-
त्वात् “न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीन्मविनाशी वा अरेऽयमात्मा-
नुच्छिन्तिधर्मा माचासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति । एतदुक्तं भवति
कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नात्सोच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति,
माचाभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियसञ्चयाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो वि-
द्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभा-
वाच्च प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । अदप्युक्तं “विज्ञातारमरे केन वि-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्नान्ताभेदः प्रवि-
पादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्वया-
नुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह । एवञ्चेति । अतन्ताभेदे
स्वतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्त्वस्ते-
त्वपि प्रत्यक्षं । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति
तन्नेत्याह । अतञ्चेति । अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्ति-
श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मत्वा भेदाभेदावित्यत आह । अत एवेति । उत्पत्तेः
स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवे-
नापक्रमः परस्मैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञाद्वद्वञ्चेति ।

जानीयात्” इति कर्तव्यचनेन ब्रह्मेणोपसंहारादिज्ञानात्मन एवेदं
 द्रष्टव्यत्वमिति, तदपि काश्चिन्नतोयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
 अपि च “यच्च हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्या-
 रम्भाविद्याविषये *तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च
 “यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनावि-
 द्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभि-
 दधाति । पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य
 “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । ततश्च विशेषवि-
 ज्ञानाभावोपपादनपरत्वादात्म्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्
 भूतपूर्वगत्या कर्तव्यचनेन त्वचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितम्तु
 पुरस्तात् काश्चिन्नतोयस्य† मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

तत्राद्यं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूय तथैव निराचष्टे ।
 बद्ध्युक्तमित्यादिना । आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतु-
 र्दिदं सर्वं यदयमात्मैव्यवतिरेक उक्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
 ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन्
 प्रसवो यस्य तद्भावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
 जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति । ननु इत्यादिना ।
 अतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्या-
 त्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेयोल्लो मुनिराह । न वा अरे
 इति । मोहं मोहकरं वाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छि-
 त्तिधर्मा नाशवान् भवतीति अनुच्छित्तिधर्मैत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृती-
 येन मतेनैव निरसनीयमित्याह । यदपीत्यादिना । आद्यमतद्वये
 सत्त्वभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काश्चिन्नतोयस्य मते त्वत्त्वन्ताभे-
 दादिज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते

* तस्यैवेति वर्ष० का० पु० नास्ति ।

† पश्येति वर्ष० का० पु० पाठः ।

त्सपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरचित्देहाद्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येवोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादि-
भिरन्युपगन्तव्यः, सदेव सोम्येदमद्य आसीत्, एकमेवाद्वितीयं,
आत्मीवेदं सर्वं, ब्रह्मीवेदं सर्वं, इदं सर्वं चदयमात्मा, नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृति-
भ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिदं” “चेन्नञ्चापि मां विद्धि सर्वचे-
नेषु भारत । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाश्च “अन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति *न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति च इह नामेव पश्यति”
इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-

मनःकल्पितं विद्यादृढत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगतोक्तमिति परि-
हरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यायोपपन्नया वाक्यस्य मुक्तात्मवर-
त्वावगमात् विद्यादृढत्वं कल्पितमेवानुस्यते इति † न तस्मिन्नेन जीवपर-
त्वमित्याह । अपि चेति । आर्षेषु षष्ठेषु काण्डाद्यत्सपञ्चस्यैवादेवत्वे
किं वीजं तदाह । दर्शितमिति । अतश्च, श्रुतिमत्त्वात् । पुनरपि
श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह । सदेवेत्यादिना । हेतूनां भेदो न पारमार्थिक
इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
त्तन्निवेषो न स्यादित्याह । स वा एष इति । भेदस्य सत्त्वत्वे तत्रम-
या बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह । अन्यथा चेति ।
अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्बिरोधात् संग्रहः स्था-
दित्याह । सुनिश्चितोऽत् । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह । निरप-
वादमिति । अहं ब्रह्मेत्यबाधितमिच्छयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र
स्मृतमप्याह । स्थिते आत्यन्तिकैवत्वे हि प्रज्ञा प्रविष्टिता भवति न

* न स वेद यथा पश्यति वर्ष० का० पु० पाठः । † नेति सो० २ पु० नास्ति ।

ऽऽतोऽभयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षुषां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयं दृश्यते, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” इति च *श्रुतेः, “तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितग्रन्थचरणस्यतेषु । स्थिते च चेन्नपरमात्मैकत्वविषये मन्थदर्शने चेन्नः परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेन्नोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं चेन्नज्ञान्निष्ठ इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषये† ऽर्था विवर्त्तन्ते निरर्थकः । एको ह्यवमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि शक्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद-

भेदाभेदोऽस्ति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् सम्भक्तुम्भवदित्यत आह । स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह । एको हीति । किञ्च विद्यातन्त्रबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याप्नोव एव ब्रह्मेत्याह । न हीति । काश्चिदेकैकामिति जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह । न चेति । खलुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभागात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिविम्बस्य स्फुटत्वे ऽपि विम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विबद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्त्वभेदे केसमायहस्तेषां दोषमाह । ये त्विति । सोऽयमिति वक्तव्यमसौ-त्तकार्यकारकव्यवस्थसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थस्तद्वेद्य एव निश्चयससाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः । यत्तु कृत-

* श्रुतिरिति ब्रह्म० का० पु० पाठः ।

† अपर्यायमिति का० ब्रह्म० पु० वाचि ।

निहितं गुहायामिति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति “तत्तृदा तदेवानुप्रा-
विशत्” इति अष्टुरेव प्रवेष्टव्यवशात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते
वेदान्ताद्यं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकम-
नित्यञ्च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥

प्रकृतिस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहे-
तुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति
स्त्विति । तच्च स्वचरणं घटवृक्षकादीनां मृतसुवर्णादिवत्
प्रकृतिले कुलासुवर्णकारादिवस्त्रिमित्तले च समानं इत्यते

कमपि निश्चयमिति तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनिश्चयमिति न्यायबाधितं ।
अस्माकन्वनर्यध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्निश्चयमुक्त्वात्ममात्रत्वाच्च नानिश्चय-
दोष इति भावः, तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति
सिद्धं ॥

प्रकृतिस्य प्रतिज्ञा । लक्ष्मणसूत्रेणस्य सङ्गतिं वस्तुं वृत्तं स्मारयति ।
यथेति । तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थित्वार्थं सामान्यतो अगत्कारत्वं
लक्ष्मणमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि छात्स्ववेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कार-
रत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजि-
ज्ञासायामिदमारभ्यते, तद्यत च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतु-
त्वाप्तेनास्य सम्पत्तिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चित-
तात्यर्थैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं
लिखितं । लक्ष्मणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः । पू-
र्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते “स ईक्षाञ्चक्रे,” “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकञ्च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलाखादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोकैरेव दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं । ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं । कार्यश्चेदं अगत्यावयवमपेतेनमशुद्धञ्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं । कार्यकारणयोः साहचर्यदर्शनात् ब्रह्म चानेवंलक्ष्यमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयवं निरञ्जनं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्म-

अनुपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौडत्वादित्यादिपति । तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोक्तपक्षयोर्भेदादितिसिद्धिः यच्च । ईक्षापूर्वकेति ईक्षयाश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, यो यस्मिन् स तस्मिन्कृतिर्न यथा घटकता कुलाख इत्यर्थः । अतः भिन्नकत्रुपादानत्वं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्याह । ईश्वरत्वेति । अग्नय ब्रह्म-प्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्यं तत्तथा कुलाखविलक्षणघटवदित्याह । कार्यश्चेति । निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमवयवं, ज्ञानमपरिच्छामि, निरवयवं निरक्षयमक्षयोः, तत्र हेतुः निरञ्जनमिति ।

योऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं सृष्टिप्रसिद्धमभ्युपगम्यं
 ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वभावे पर्यवधानादिति, एवं प्राप्ते
 ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगम्यं नि-
 मित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रति-
 ज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नो-
 पस्थेते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तन्मादेशमप्राप्तौ येनाश्रुतं
 श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति, तत्र चैकेन
 विज्ञातेन सर्वमन्वदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते,
 तद्योपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानका-
 रणाव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्य कार्यस्य
 नास्ति, लोके तच्छुः प्राणादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि
 “यथा खोद्यैकेन सृष्टिपट्टेन सर्वं सृष्ट्यस्य विज्ञातं स्याद्विचारस्य
 विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सर्वं” इत्युपादानकारणमेव
 एवाच्चायते, तथैकेन खोदमणिना सर्वं खोदमयं विज्ञातं सा-

अज्ञानमुच्यतमः प्रकृतित्वर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं किञ्चित्त-
 व्वाह । पारिशेष्यादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं यद्विशिष्यत इत्यभि-
 मन्यमानः सिद्धान्तयति । प्रकृतिस्येति । जकारात्प्रिमित्तत्वपदः । एव-
 मुभयरूपे कारणत्वे तयोर्बाधो भवतीत्याह । एवमिति । कर्त-
 व्वाणादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणाद-
 व्यतिरेकश्चित्ति । श्रुतादीनामुपादानानां दृष्टान्तताद्दार्ढ्यान्तिकस्य ब्र-
 ह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । वागारभ्यं नाममात्रं
 विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सम्प्रकारणज्ञानादिकारणज्ञानं, युक्तमि-

देकेन गच्छनिवृत्तनेन सर्वं कार्ष्णीयसं विज्ञातं स्यादिति च । तथान्यत्रापि “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं” इति प्रतिज्ञा, स यथा दुन्दुभेर्हन्तमानस्य न वाङ्मानं ब्रह्मानं ब्रह्मयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभाघातस्य वा ब्रह्मो गृहीत इति दृष्टान्तः । एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतथौ । यत इतीयमपि पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणत्वात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्वत्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुसाल-

त्वर्थः । गतिसामान्यार्थं मुखकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तथान्यत्रापि । दृष्टदारब्धकेऽपि तावाह । तथात्मनीति । घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतित्वदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः स उच्यते । ह्यन्यमानदुन्दुभिजन्याश्चक्षुःसामान्याद्वाङ्मानं विशेषब्रह्मानं सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं श्रुता न ब्रह्मयात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभाघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषब्रह्मो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणयात्त्वा विशेषाः सामान्ये कल्पिताः तददात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधास्त्रिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह । यत इति । यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ प्रकृत्येत्व-

सुवर्णकारादीनधिष्ठातृगणपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादान-
कारणस्य स्तोत्रोऽध्याऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तरेकमेवाद्वि-
तीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्ता-
नुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्य-
स्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात्
प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावा-
दात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वं । कुतश्चा-
त्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिधोपदेशात्प्रसात्मानः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “सोऽकाम-
यत बहू स्यां प्रजायेय” इति “तद्वैचत बहू स्यां प्रजायेय” इति
च । तत्राभिधानपूर्विकायाः स्नातव्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते ।
बहूस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहूभवनाभिधानस्य प्रकृति-
रित्यापि गम्यते ॥

न्ययः । जगिक्चर्तुर्न जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भव-
तीति सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलं “अपादाने पक्ष्मी” [पा०२॥१२८] इति
सूत्रात् प्रकृतौ पक्ष्मीणाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं
साधयति । निमित्तत्वमिति । ब्रह्म स्थातिरिक्तकर्षधिष्ठेयं प्रकृतित्वा-
ग्न्यदादिवदित्वाद्यनुमानानामागमबाधमाह । प्रागुत्पत्तेरिति । अत्र
कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति । अधिष्ठात्रन्तरेति ॥

एकस्योभयरूपकरणात्मविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति ।
कुतश्चेत्यादिना । अभिध्या ह्यष्टसङ्ख्यः ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं मा-
 चाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रसूयप्रभवावाच्चायेते “सर्वाणि
 ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
 त्यक्षं यन्ति” इति । यद्ब्रह्म यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते
 तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा प्रोहियवादीनां पृथिवी ।
 साक्षादिति सोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति ।
 प्रत्यक्षमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां “तदात्मनं
 स्वयमकुरुत” इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मा-
 नमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य
 सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमानत्वं ब्रह्मं सम्पादयितुं,

अभ्युच्चयो हेतुकारः । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरा-
 नुपादानग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्ध्यात्मनः कृतिं प्रति विष-
 यत्वमाश्रयत्वञ्च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः ।
 एकस्योभयं विद्वद्ब्रह्मिण्याश्रुते । कथं पुनरिति । यथा मूढः साध्य-
 परिचामाभेदेन कृतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिचामादिति ।
 आत्मा नमित्त्वविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
 विद्यादात्मनेति । ननु ब्रह्मञ्च आत्मानमिति द्वितीयया कार्या-
 त्मना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता तन्न्योऽस्त्वित्यत आह । स्वय-

परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म चत्कारणं ब्रह्म एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरक्षेणाद्यायते “सच त्यच्चाभवन्निरुक्त्यानिर्दत्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म चत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पद्यते, वेदान्तेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं” इति “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिशब्दस्य प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति । स्त्रीयोजे-

मिति चेति । ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनायं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्यथापि थाचष्टे । पृथक् सूत्रमिति । मृद्घट इति बहून्मूलस्य त्वचेति परिणामसामानाधिकरण्याश्रितेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं, त्वत्परोक्षं भूतत्रयं, निरुक्तं वस्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वस्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्त्वकार्यात्मपरिणामपरः तदनन्त्यत्वमिति विवर्तवादस्य बन्धमात्रत्वात् योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह । योनिश्चेति । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह । स्त्रीयोजेति । श्रोत्रितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति

षष्ठ्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वं । क्वचित् स्थान-
वचनेऽपि योनिशब्दो दृष्टः, योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारोति
वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः स-
जते गृह्यते च” इत्येवंजातीयकात् । तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः
प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तं ईशापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणत्वेव
कुशाखादिषु लोके दृष्टं नोपादानेऽप्येत्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः *शब्दगम्यत्वात्-
स्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं, शब्दशेषितुरीश्वरस्य प्रकृ-
तित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम, पुनश्चैतस्त्वर्थं विशदरेण †प्रतिव-
क्ष्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ ३८ ॥

ईशतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्ध्वगाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेष
विरोधादित्याह । क्वचिदिति । हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाव
योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानान् अनू-
द्यागमबाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नन्वनुमानस्य अत्यनपेक्षत्वात्
तथा बाध इत्यत आह । न हीति । जगत्कर्ता पक्षः अत्यैव सिद्ध्यति,
या क्वचित् सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतमितोऽनुमाना-
सम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्वेवोपजोष्यया
प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न
जगदुपादानत्वमिति तत्राह । पुनश्चेति । न विलक्षणत्वादित्यारभ्ये-
त्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धं ।

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्याधिकारणस्य तात्पर्यं ब्रह्मं कृतमनु-

* शब्दगम्यत्वमिति बर्ध० का० पु० पाठः । † प्रतिपादयिष्याम इति बर्ध० :

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचि-
 सिद्धाभासाणि वेदान्तेष्वपातेन मन्दमतोन् प्रतिभान्तीति ।
 स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
 हेतुप्रभृतिभिस्तु कैश्चिद्दुर्भासूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः तेन तस्य-
 प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाष्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि
 तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः, तेषामप्युपो-
 द्बलकं वैदिकं किञ्चिन्निष्प्रमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादि-
 ति, अतः प्रधानमस्मिन्निवर्धन्यायेनातिदिशति, एतेन प्रधानका-
 रणवादप्रतिषेधन्यायकत्वापेन सर्वेऽष्वादिकारणवादा अपि प्र-
 तिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदब्रह्म-

वदति । ईकतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुनाह ।
 तस्य हीत्यादिना । तर्ह्येषादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
 तेऽपि त्विति । निर्मूलान्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह । तेषामिति ।
 तथा हि क्वान्देग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच । आसां
 वटधानानां मध्ये एकां भिन्वीति भिक्षा भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः
 पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽबि-
 मानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दात्सून्यस्वभाववादो प्रती-
 येते, अथुशब्दात् परमाशुवाद इति, एवमसदेवेदमद्य आसीदबी-
 रबीयानित्वादि किङ्कं द्रष्टव्यं । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति सं-
 शये सत्यपद एवादिशब्दबलाश्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति ।
 अस्यातिदेशत्वान्न एतद् सङ्गत्वाद्यपेक्षा न किञ्चनासम्बन्धयोः प्रब-
 द्धायोग्यवस्तुपरत्वादशुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-

त्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति पदा-
भ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं शोतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्भोविन्दपूज्यपाद-
त्रिव्यश्रीमच्छरभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ • ॥

॥ • ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

दानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव
परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभोविन्दानन्द-भगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्यायां भाष्यरत्नप्रभाष्यां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः । * ।

। * । अध्यायस्य समाप्तः । * ।

ॐ परमात्मने नमः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
दोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं सृष्टु
वर्णादय इव घटवृक्षकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो निवृत्तत्वेन
स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः
स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवतिरिव चतुर्विधस्य भूतयामस्य,
स एव च सर्वेषां न आत्मोत्पेतद्देदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन
प्रतिपादितं, प्रधानादिवादाद्यात्रब्दत्वेन निराकृताः । इदा-
र्गो स्वपक्षे स्थितिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च
न्यायाभासोपवृंहितत्वं प्रतिवेदान्तस्य सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अ-
विगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्यायं आ-
रभ्यते । तत्र प्रथमं तावत् स्थितिविरोधमुपन्यस्य परि-
हरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदुक्तं ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साक्षादिसृष्टियुक्तिभिर्न चक्षितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विबिधाऽमैरविदिते श्यामादिजन्माप्ययः ।
उत्पद्यन्तविवर्जितस्थितिवपुर्थापां च कर्ताशको
सिद्धेन प्रथितोऽपि नामतनुकृतं जानकीशं भजे ।

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुकृतदपि संज्ञामूर्तिस्थाकर्ताऽपि
सिद्धशरीरोपाधिना कर्तेति शंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यत्तं प्रब-

कृतः, सत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । सत्यस्य तन्त्राख्या परमर्षि-
 प्रणीता त्रिष्टुपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः सत्यतयः,
 एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्, तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं
 जगतः कारणमुपनिबध्यते, मन्वादिस्वतयस्तावत्सोदनालक्ष-
 णेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावका-
 शा भवन्ति, अस्य वर्षास्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयन-
 मीदृश्रसाधार इत्यं वेदाध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं सह-
 धर्मचारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थास्तुर्वर्णाग्रमधर्मान्
 नामाविधान् विदधति, नैवं कापिसादिस्वतीनामनुष्ठेये वि-
 षयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः
 प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रस-

मभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रस-
 ङ्गात् पूर्वोक्तराध्यायबोर्बिषयविषयिभावसङ्कतिं वक्तुं कृतं कीर्तयति ।
 इयमेऽध्याय इति । जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति
 प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वा-
 त्मेत्यक्तं आनुमानिकमित्यादिना कारणान्तरस्याश्रितत्वं दर्शितमि-
 त्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरि-
 हारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्गुप्य कथयति । इदा-
 गोमिति । अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्वि-
 रोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ख्याद्यागमाणां भ्रान्तिमूल-
 त्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं दृष्टिभ्रुतीनां जीवात्म-
 भ्रुतीनाञ्च खोमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिप्रथनेनाविरोधः प्र-
 तिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरभ्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः । अयमे-
 वार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः ।

च्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं
 पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्य-
 वधारितः श्रुत्यर्थः स्यत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते ।
 भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञासु प्रायेण जनाः
 स्वान्त्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्यति-
 श्ववलम्बेरन्, तद्वत्त्वेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपिप्सेरन् । अस्यत्कृते च व्या-
 ख्याने न विश्वसुर्बहुमानात् स्यतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रण-
 तीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “स्यं प्र-
 सृतं कपिलं यस्ममये ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानश्च पश्येत्” इति ।

“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुच्यते ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्बिभर्तृश्रुतेरप्यविबद्धता” । इति ।

तत्राज्ञाते विषये विरोधश्चासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्ब-
 मविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकारखतात्यर्थमाह । प्रथम-
 मिति । औते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशा-
 क्ताध्यायसङ्गतयः स्वमतस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकारखानामेतत्पाद-
 सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः षष्ठं सि-
 द्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः,
 स किं साङ्ख्यस्मृत्या विबध्यते न वेति स्मृतंप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां
 सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति । तन्मन्ते श्रुत्याद्यन्ते तत्त्वान्वनेनेति
 तन्मं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति
 वेदान्तानामदयत्रह्यसमन्वये निरर्थकाः स्युर्निरर्थकः । तासामपि
 ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु हीति । ननु साङ्ख्य-
 स्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादिवा-
 शश्च तासां धर्मं सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह । मन्वादीति ।

तस्मान्निषां मतमयथायं प्रक्यं संभावयितुं, तर्कीवष्टभेन * च
 तेऽयं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया
 इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशप्रदोषप्रसङ्गा-
 दिति । यदि स्मृत्यनवकाशप्रदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आधि-
 यैतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिभ्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन्-
 ता उदाहरिष्यामः । “यत् तत् सूक्ष्मविज्ञेयं” इति परं ब्रह्म-
 प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां चेत्रज्ञस्येति कथ्यत इति चोक्त्वा
 “तस्मादध्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इत्याह । तथाभ-
 चापि “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् † निर्गुणे सम्प्रसीयते” इत्याह ।

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु तत्त्वं तु
 ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह । नैवमिति । तच्चे विकल्पानुपपत्ते-
 र्निर्वकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमचितं सावकाशाग्निर्वकाशं
 बलीय इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामा-
 ण्यलोच्यत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते । कथमिति । ये स्वात-
 न्त्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यद्वेषु
 अज्ञानान्तु भवेदित्याह । भवेदिति । तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च
 तत्र अज्ञा स्यादित्याह । कपिलप्रभृतीनास्येति ।

“आदौ यो जायमानश्च कपिलं जनयेदृषिं ।

प्रसूतं विभ्रयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्” ॥ इति—

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति
 त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयोच्यत
 इति सिद्धान्तयति । तस्य समाधिरिति । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
 दथक्तं मायायां जीवं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्या-
 न्तुक्त्वा पुराणसम्भतिमाह । अतस्तेति । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवो जन्म-
 हेतुः, प्रतीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात्

* चैते इति का० पु० पाठः ।

† निर्गुणे इति वधे० ।

“अतस्य सञ्ज्ञेपमिमं शृणुध्वं
 नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
 स सर्गकाले च करोति सर्गं
 संहारकाले च तदन्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
 क्षया” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति “तस्मात्
 कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं ब्राह्मतिकः स नित्यः” इति । एवम-
 नेकत्रः स्मृतीष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाशते ।
 स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्य-
 तोऽयमन्यस्मृत्यनवकात्रदोषोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामी-
 श्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश-

कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानं किंपरिष्णामि न
 ब्राह्मतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः कि-
 मिति नोक्त इत्यत आह । स्मृतिबलेनेति । स्मृतीनां मिथो विरोधे
 कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह । दर्शितन्त्विति । श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय
 इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह । विप्रतिपत्तौ चेति । वस्तु-
 तत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् क्लृप्तश्रुतिमूला
 स्मृतयः प्रमाणां, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणाभिव्यर्थः । क्लृप्त-
 श्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणाभिव्यत्र जैमिनीयन्यायमाह । तदुक्तमि-
 ति । औदुम्बरो स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्ट-
 यितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानाभानमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेय-
 मिति यावत् । हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति,
 अत्र तु विरोधे सत्यनुमानायोगाभूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमा-

कर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहे*ऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः
 सत्यः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे
 लनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं” इति । न चातीन्द्रियानर्थान्
 श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमि-
 त्ताभावात्, शक्यं कपिसादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञान-
 तादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा
 हि सिद्धिः, स च धर्मसोदनालक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायासोद-
 नाया अर्थो न पश्चिमसिद्धुपलवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते,
 सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि वज्रत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन
 प्रकारेण सतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत्
 निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रश्नस्यापि नाकस्मात् सतिवि-
 शेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित् कश्चित्तु पक्षपाते सति

बमित्यर्थः । अस्तु साङ्ख्यसृतिः प्रत्यक्षमूलेष्वत आह । न चेति । यो-
 गिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शक्यते ।
 शक्यमिति । कपिसादिभिः कृष्णादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्या-
 नुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तथा सिद्ध्या प्रवीतस्मृत्यनुसारेणा-
 नादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेर-
 पीति । अतिशङ्कितुमिति, श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं
 शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । सतः सिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति चेन्नानी-
 श्वरस्य सतः सिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह । सिद्धेति । सि-
 द्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तानां मिथो विरोधे
 श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपा-
 श्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारकमित्यक्षरार्थः । ननु
 मन्दमतेः साङ्ख्यसृतेौ अज्ञा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गं कथमा-

*ऽन्यतरपरित्यागे इति बर्धे० पु० पाठः ।

पुष्टमतिवैचरूप्येण तन्माध्यवस्थानप्रवृत्तात्, तस्मान्नखापि स्य-
 तिबिप्रतिपक्षुपम्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसार*विवेचनेन च स-
 क्षार्थे प्रज्ञा संघट्टणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञाना-
 निब्रह्मं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं
 मतं श्रद्धातुं इच्छं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमाचक्षते ।
 अथस्य च कपिलस्य समरपुत्राणां प्रतनुर्वासुदेवनाथः स्मर-
 षात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति
 चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः “बद्धै किञ्च मनु-
 र्कदत् तद्भेषजं” इति । मनुना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति” ॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रवृत्तता कापिलं मतं गिन्यते इति मथ्यते ।
 कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् ।

वेद्येत्वत् आह । परतन्मेत्यादिना । ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्ते-
 स्तन्मते अडा दुर्वारा इत्यत आह । या त्विति । कपिलशब्दमात्रेण
 साक्षात्कर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वा-
 योगादत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवाच्च यव, स हि
 सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं साक्षामुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतनुः
 प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिकं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति वि-
 धीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपक्षिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य
 दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगा-
 न्नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह । अन्यार्थेति । द्वैतवादिनं
 कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह । भवति
 चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह ।

* विषयविवेचनेनेति का० पु० पाठः ।

महाभारतेऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मभूतासो एक एव तु”
इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन् याज्ञयोगविचारिणां”
इति परपञ्चमुपन्यस्य तद्गुदासेन-

“बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य-

“ममान्तरात्मा तत्र च ये चान्ये देहिर्भक्षिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न चाह्नः केनचित् कश्चित् ॥

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिणाक्षिकः ।

एकश्चरति भूतेषु खैरचारी यथासुखम्” ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत सर्वदृ-
ष्टानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां
देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं
सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे
सर्वलोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धा,
एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि-
योजना । सर्वभूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । खैरचारी
खतन्त्रः, नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथा सुख-
मिति विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृति-
विरोधमुक्त्वा साक्षाद्देविरोधमाह । श्रुतिश्चेति । यस्मिन् ज्ञान-
काले केवलं खतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्वात्मभेदकल्पन-
यापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न
स्यादित्यत आह । वेदस्य हीति । वेदस्य प्रामाण्यं खतः सिद्धम-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥ इति-

एवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च । न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति*सिद्धं, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु मूलान्तरापेक्षं । †स्वार्थं प्रामाण्यं वक्तृस्मृतियवहितञ्चेति विप्रकर्षः, तस्माद्देदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गे न दोषः । कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गे न दोषः ॥

इतरेषाञ्चानुपलम्भे ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ ‡कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुं । अलोक-

पौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्युत्तरार्थः । समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैधर्म्यात् भ्रष्टिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः । तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः ।

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकलेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाञ्चेति । ननु महतः

* सिद्धमिति बर्ध० पु० नास्ति । † स्वार्थं प्रामाण्यमिति बर्ध० पु० नास्ति ।

‡ निरूपितानीति बर्ध० पु० पाठः ।

वेदप्रसिद्धत्वान्तु महदादीनां षष्ठ्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरव-
कल्पते । यदपि क्वचित् तत्परमिव अवष्टमवभासते तदप्य-
तत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषां' इत्यत्र । कार्यस्मृते-
रप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मा-
दपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः । तर्कावष्टम्बान्तु न विलखण-
त्वादित्यारभ्येन्मथिष्यति ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता
द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तत्रापि अतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्र-
मेव कारणं महदादीनि च कार्याणि असौक्यवेदप्रसिद्धानि
कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वणैवैतद्गतं किमर्थं
पुनरतिदिश्यते, अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शक्त्वा सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि
योगो वेदे विहितः "ओतथो मन्त्रयो निदिध्यासितव्यः" इति
"चिरस्रतं स्थाप्य समं प्ररीरं" इत्यादिना चासनादिकल्पना-

परमध्यक्तमिति अतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह । यदपीति ।
सूत्रतात्पर्यमाह । कार्येति । सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रा-
माण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां
कथं बाध इत्यत आह । तर्केति ।

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे
पूर्वन्यायमतिदिशति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत्
सङ्ख्यादिकं असृष्ट्यं । पूर्वानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्य-
नेति । निदिध्यासनं योगः । त्रीणि उरोयीवाग्निरांस्युन्नतानि यस्मि-
न्परीरे तत् युन्नतं त्रिब्रह्मतमिति पाठश्चेष्टान्दसः, युन्नोतेति शेषः ।

पुरःसरं ब्रह्मप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, सि-
ङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रत्रय उपलभ्यन्ते, “तां
योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां
योगविधिञ्च क्लृप्तं” इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि “अथ
तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपाख्येनैव योगो-
ऽङ्गीक्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योग-
स्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका श्रद्धातिदेशेन
निवर्त्यते । अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावयवार्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वा-
क्ताया दर्शनात् । सतीश्वष्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु साङ्ख्य-
योगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्नः कृतः, साङ्ख्ययोगो हि परम-
पुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ सिद्धेन
च श्रौतेनोपवृंहितौ, तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं

न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्वयमि स-
न्तीत्याह । सिङ्गानि चेति । तां पूर्वाक्तां धारणां योगविदो योगं परमं
तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारश्च मृत्यु-
प्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । योगस्मृतिः प्रधा-
नादितत्त्वांशेऽपि प्रमाख्यत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थै-
कदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुम-
न्तस्य इत्यादिश्रुतीनां वेदाविबुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं
प्रमाख्यलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति । इयमिति । ननु बौद्धादिस्मृतयोऽत्र
किमिति न निराकृता इत्यत आह । सतीश्वपीति । तासां
प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुपायैर्गृहीतत्वाद्देवद्वैतवाद्यावाशेनोप-

मुच्यते सर्वपात्रैरिति । निराकरणन्तु न *साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति । श्रुति-
र्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति “त-
मेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयमाय” इति ।
द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाद्य गात्मैकत्वदर्शिनः । यन्तु दर्शन-
मुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं
ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्येते प्रत्यासत्तेरित्यवग-
न्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः
सावकाशत्वं । तद्यथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसि-
द्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युप-
गम्यते । तथा च योगैरपि “अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽ-
परिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्यु-
पदेशेनानुगम्यते । एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि,
तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तच्चज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति चेत्, उप-

चेति भावः । तत्कारणमिति । तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं
सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्षया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा
सर्वपात्रैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूजत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः
किमिति ह्यत इत्यत आह । निराकरणन्त्विति । इति हेतोः, ह्यत-
मिति शेषः । प्रत्यासत्तेरिति श्रुतिस्यसांख्ययोगशब्दयोः सजातीय-
श्रुत्यर्थ्यादित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह ।
येन त्वंशेनेति । ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदि-
शति । एतेनेति । श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकबाधो न युक्त इत्या-

* सांख्यज्ञानेन का० । सांख्यदर्शनेन वर्ध० ।

सुर्वन्तु नाम, तत्त्वज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “नावे-
दविद्यागुणे तं दृष्टन्तं, तं तौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” इत्येवमा-
द्विज्जतिभ्यः ॥

न विलक्षणत्वाद्स्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्माक्ष *अगतो निमित्तं कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः
स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिहृ-
यते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षे-
पस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितु
मर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आग-
ममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्प-
न्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्त-
राणामस्त्ववकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां
परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरो-
धेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते । † दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्प-

ब्रह्म योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह । तान्य-
पीति । तर्कोऽनुमानं, तदनुयाहिका युक्तिरुपपत्तिः ।

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवि-
कल्पयत्वात् वक्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्माख्येति ।
पूर्वपक्षमाक्षिपति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म
इवेति । मागान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्या-
प्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः ।

* अगतः कारणमिति का० ।

† दृष्टसाध्येवेति वर्ध० का० ।

यन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृत्यते, विप्रकृत्यते तु श्रुतिरैति-
 ह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् । अनुभवावसानञ्च ब्रह्मविज्ञान-
 मविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेत्यते । श्रुतिरपि
 “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती
 तर्कमप्यचादत्तं दर्शयति, अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रि-
 यते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृति-
 रिति तद्योपपद्यते । कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः ।
 इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेत-
 नमद्ब्रह्म दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं द्ब्रह्म
 श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि ह्य-
 कादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, अरावादयो वा सुवर्ण-
 प्रकृतिकाः, मृदेव तु मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुव-

सिद्धस्य मानान्तरग्रन्थत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
 भवेद्यमिति । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्येकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुति-
 विरोधाभ्यामान्तरमेव बाध्यमानित्वत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्या
 दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्ष्यादृष्ट्या सावकाशश्रुति-
 नयनं युक्तमित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधा-
 नस्थान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तमोक्षरत्नेन प्रधानवदपरोक्षार्थ-
 विषयत्वात्, ब्रह्मस्य परोक्षार्थकत्वाद्विरङ्गमतस्तर्केण बाध्य इत्याह ।
 दृष्टेति । ऐतिह्यमात्रेण परोक्षत्वयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं
 दर्शयति । अनुभवावसानश्चेति । नैष तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य
 निषेधमात्रञ्च विधिविरोधाभ्यैवमित्याह । श्रुतिरपीति । एवं पूर्व-
 पक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिबेदान्तसमन्वयः, क्षिप्त्वादिनां न
 चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विप्रकृत्यते
 न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन

र्षेण सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहा-
 न्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं
 भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्व-
 ज्ञास्य जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यं । अशुद्धं हीदं
 जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहे-
 तुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च । अचेतनं चेदं जगत्
 चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि
 साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्पर-
 स्थोपकुरुतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन
 भोक्तुरूपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्येतेनान्नस्यैव चेतनं
 प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे बुद्ध्यादिरचे-
 तनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेत-
 नस्येतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया ह्यक-
 र्तारस्येतना इति साक्षात् मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्यकरणं ।

प्राबल्यात्तेन विरह्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । न विल-
 क्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्व-
 वत् फलं, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यद्यद्विलक्षणं तन्न
 तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विलक्षणा रचकादय इत्यर्थः । सुखदुःखमोहा-
 सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृ-
 तिकं तदन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा मृद्वन्विता घटादय इत्याह ।
 मृदैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वश्चेति । यथा
 हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापविषादा-
 दीन् करोति एवमन्येऽपि भावा ब्रह्मणाः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

न च काष्ठलोद्गादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्ध-
 स्थायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वात्वेदं
 जगत् तत्प्रकृतिकं । योऽपि कस्यिदाचचीत श्रुत्या जगतश्चेतन-
 प्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृति-
 रूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्, अविभावनन्तु चैतन्यस्य परि-
 षामविशेषाद्भवति, यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वा-
 पमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोद्गादीना-
 मपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वा-
 विभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्याञ्च कार्यकर-
 णानामात्मनाञ्च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न वि-
 रोक्ष्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपैदनादीनां
 प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्यरोपकारित्वं भवत्येवमिहापि
 भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोक्ष्यत इति ।
 तेनापि कथञ्चिच्चेतनत्वाचेतनत्वस्य च विलक्षणत्वं परिद्धियेत ।

शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादियहः । उभयोश्चेतनत्वेन
 सान्ध्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तं । स्वामिभ्यव्ययार्थंभि-
 चारादिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । भ्रत्यदेहस्यैव स्वामिचेतना-
 पकारकत्वात्तत्र अभिचार इत्याह । नेत्यादिना । उत्सर्घोपकर्षशून्यत्वा-
 च्चेतनानां मिथो नेोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मा-
 दुपकारकत्वात् । श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशि-
 मतमुत्थापयति । योऽपीति । घटादेश्चेतनत्वमनुपकम्बिबाधितं इत्यत
 आह । अविभावनन्विति । अतः कारभान्यपरिष्णामत्वात् सतोऽपि
 चैतन्यस्यानुपकम्बिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य हृद्यपरागदश्रया-

शुद्धाशुद्धित्वलक्षणानु विलक्षणत्वं नैव परिद्वियते, *न वेत-
 रदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह । तथात्वञ्च ब्रह्मा-
 दिति । अनवगम्यमाणमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेत-
 नत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोग्ये चते, तच्च
 ब्रह्मेनैव विरुध्यते, यतः ब्रह्मादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
 त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । ब्रह्म एव विज्ञानज्ञावि-
 ज्ञानं चेति कस्यचिद्भिभागस्याचेतनतां आवयन् चेतनाद्ब्रह्मणो
 विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति । ननु चेतनत्वमपि कश्चिदचेतन-
 त्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, “सृष्ट्रवीदापोऽनु-
 वन्” इति, “तत्तेज ऐचत ता आप ऐचन्त” इति चैवमाद्या
 भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि “ते हेमे प्राणा
 अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुः” इति “ते ह वाचमुचुस्त्वन्न
 उद्गाथ” इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उक्तं पठति ॥

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ
 दृष्टान्तः । यथेति । आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे खलामिभावः कुत इत्यत
 आह । एतस्मादेवेति । साम्येति प्रातिखिकस्वरूपविशेषाच्छेषश्रे-
 षित्वे दृष्टान्तः । यथा चेति । चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह ।
 प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतन-
 त्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति । तेनापि कथञ्चिदिति ।
 अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति । न चेत्यादिना । इतर-
 चेतनाचेतनरूपं वैकल्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन
 बाध्येति भावः । श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रवाच्यं शङ्कते ।
 नन्विति ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदाद्यविद्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यस्य चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं । कस्मादिशेषानुगतिभ्यां । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणाञ्च चेतनाचेतनप्रविभागसङ्घणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्यन्ति “(कौ०२।१४) एता इ वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति “(कौ०२।१७) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणो निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुगतास्तु सर्वत्राभिमानिन्यस्येतेनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते “अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुयाहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च

मृदादीनां बह्वृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चाविज्ञानश्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते । अभिमानोति । संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । षोडशवेदप्रसिद्धविभागवाधायोगादित्यर्थः । विशेषपदस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणो निःश्रेयसं अहं विदित्वा

“ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनाव्यव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै वलिहरणं” इति सैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रष्टव्यति । “तत्तेज ऐक्षत” इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याचिप्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः *पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वात्तेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशमखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशमखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बह्वधा व्याचष्टे । अनुगताश्चेति । तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशिष्टत्वादिगुणसमर्पणं कृतं । तेजसादीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरत्ने चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बह्वैलक्षण्यं वा । आद्ये व्यभिचारमाह । नायमेकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वात् व्यभिचार इति शङ्कते । नन्विति । यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह । उच्यत इति । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्व-

* पूर्वैति का० वर्ध० नास्ति ।

अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्येव वैलक्षण्यं । महंसायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाञ्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनाञ्च, अत्यन्तसाहच्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रसीयेत । अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तास्त्र-क्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोऽद्वैत-सङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये

रूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह । महानिति । पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिदिति, आद्ये दोषमाह । अत्यन्तेति । द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह । अथेत्यादिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना । जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तमानान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति यत्ते सर्वसाध्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्याह । प्रथमे इति । तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अना-

चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्तासत्त्वयो ब्रह्मस्वभाव आकाशादि-
 खनुवर्तमान इत्युक्तं । तृतीये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैत-
 न्येनानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति* ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्यु-
 दाहियेत, समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ।
 आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
 स्येत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिव्यञ्जत्वात्
 ब्रह्मणि प्रमाणांतराणि सम्भवेयुरिति तदपि मनोरथमात्रं,
 रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च
 गानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ।
 तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इति ।

“कोऽद्धा वेद क इह प्रवोचत् इयं विदुष्टिः यत आबभूव”

दित्वस्योपाधित्वात् । न च भ्रंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसं-
 स्कारात्मकस्य भावत्वे सत्रह्यप्रकृतिकत्वादभावत्वाद्यहे चानादिभावत्व-
 स्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह । आगमेति,
 पूर्वाक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुक्लतर्कविषयत्वासम्भवान्न तर्केषाद्येव इत्याह ।
 यत्तूक्तमित्यादिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमा-
 नोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्ष्यया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । एषा
 ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया । यद्वा कुतर्केण न
 † बाधनीया ‡ कुतार्किकादन्येनैव वेदविदार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानया-
 नुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नश्चित्तसम्प्रति स्थो-
 र्वचनं । इयं विविधा दृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं को वा अद्धा
 साक्षाद्देद, तिस्रस्तु वेदनं क इह कोके तं प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसो दी-
 र्घजोषः, यथावद्वक्त्रापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वा-

* ब्रह्मवादिनमिति का० ।

† साधनोयेति सो० १ ङी० ।

‡ तार्किकादिति सो० १ ङी० ।

इति चैतौ मन्त्रौ सिद्धानामपोश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कार-
णस्य दर्शयतः । स्यतिरपि भवति-

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणं” ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

सैवंजातीयका । यदपि अवणव्यतिरेकेण मगनं विदध-
च्छब्द एव तर्कमप्यादर्थयं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुष्क-
तर्कस्याचात्मलाभः सम्भवति, अत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽ-
नुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्रान्तबुद्धान्तयोद्भवयोरितरेतरव्यभि-
चारदात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदा-
त्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात्
कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः ।

दित्वेन जन्माभावात् । मिषेण मगनविधिस्थाजेन, शुष्कः अत्यनपेक्षः ।
अथा तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषसदोषस्यासम्भावनादेर्निरा-
साय गृहीतः अत्यनुगृहीतस्तमाह । स्वप्रान्तेति । जीवस्यावस्थावतो
देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि द्वैतयाहप्रमादविरो-
धाद्ब्रह्मब्रह्माद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय
रुर्वास्वस्थास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-
मसंस्पृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ज्ञौष्यवदात्मव्यभिचारायोगात्
सुषुप्तौ प्रपञ्चान्धभावे सता सोम्येत्युक्त्वाभेददर्शनाभिष्प्रपञ्चब्रह्मैक्य-
सम्भवः, यथा घटादयो न्यदभिप्रास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादि-

तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रसम्भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेषेत तस्यापि विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य ब्रह्मत्वं एव योजयितुं । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात् विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं गहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं ब्रह्मादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेत-

तर्कं आश्रयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वात् तर्कस्याक्षेपावकाश इति भावः । ब्रह्मणि शुद्धतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रसम्भकत्वमप्रमायकत्वं । यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वक्ष्येपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह । योऽपीत्यादिना । सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह । प्रत्युक्तत्वादिति । अप्रयोजकत्वमभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वाविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगा-

गत्याशुद्धस्य शब्दादिमतस्य कार्यस्य कारणमित्येत, असत्
 तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् सत्कार्यवा-
 दिनस्यवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं
 हीदं नास्य प्रतिषेधमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं
 कार्यस्य प्रतिषेद्धं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं
 कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानी-
 मपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणा-
 त्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविघ्नितं । ननु शब्दादिहीनं
 ब्रह्म जगतः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्म-
 ना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागु-
 त्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे
 वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि सौख्यसावयवत्वाच्चेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशु-

दित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात् कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणा-
 त्मना सत्त्वमविवृद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत्
 स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्त्वत्वाभावे श्रुति-
 माह । सर्वान्तमिति । मिथ्यात्वमजानतः शङ्कामनूद्य परिहरति । न-
 न्वित्यादिना । विस्तरेण चैतदिति मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

सत्कार्यवादसिद्धार्थं कार्यभेदे कारकस्यापि कार्यवदशुद्धादिप्रसङ्ग

ज्ञादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रसवे
 प्रतिसंख्यमानं कार्यं *कारणेऽविभागमापद्यमानं कारणमा-
 त्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवा-
 शुद्धादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जस-
 मिदमौपनिषदं दर्शनं । अपि च समस्तस्य विभागस्याविभाग-
 प्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिवि-
 भागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं । अपि च भोक्तृणां परेण
 ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रसवेऽपि पुनरुत्पत्तौ
 अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं ।
 अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेवमथपी-
 तिरेव न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवती-
 त्यसमञ्जसमेवेति, अत्रोच्यते ॥

इति श्रद्धासूत्रं व्याचष्टे । अत्राहेति । प्रतिसंख्यमानपदस्य व्याख्यां
 करोति, यथा जले लीयमानं लवणञ्च जलं दूषयति तद्वदि-
 त्वर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह । अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्या-
 पीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । अपि चेति ।
 कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तद्वदेव मुक्ता-
 नामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्रद्धापूर्वकं व्याख्यानान्तरमाह । अथेति ।
 यदि कयकालेऽपि कार्यं कारणादिभक्तं तर्हि स्थितिकालवस्तुयाभाव-
 प्रसङ्गात् कार्येण दैतापत्तेस्वासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ।

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नील-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जसमस्ति यत्तावदभि-
हितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदि-
ति, तद्दूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः
यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न
दूषयति, तद्यथा ज्ञानावाद्यो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागाव-
स्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो
न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रश्मिादयश्च सुवर्णवि-
कारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथि-
वीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन
धर्मेण संसृजति । *तत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपी-
तिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत,
अन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कार-
णस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भनञ्जब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यल्प-

घटादिवदिति । सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपिगच्छत् जी-
वमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, तत्पक्षस्येति मधुरजलं जवजस्या-
कारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्यात्तवत्त्वविदि-
त्याह । अपीतिरेवेति । असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न
सम्भवति धर्मसत्त्वे धर्माज्ञामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे
क्येऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह ।
अन्यत्वेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदान्न त्वधिष्ठानस्य कल्पि-
तकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चापीताविति

* तत्पक्षस्येति वर्ष० सो० का० ।

चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं यद्यद्यमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मैत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं आच्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्गुर्माणाञ्चाविद्याध्यारोपितत्वात् तैः कारणं संसृज्यत इति अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावो त्रिष्वपि कालेषु न संसृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संसृश्यत इति । यथा च *स्वप्नदर्शकः स्वप्नदर्शनमायया न संसृश्यते† प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्यगतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संसृश्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्जा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायविद्विराचार्यैः ।

विशेषणं अर्थमिति प्रतिबन्ध समाधत्ते । अत्रत्यचेति । परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे । अस्ति चेति । मायात्मनुपादानमित्यत्रथा दृष्टान्तान्तरमाह । यद्येति । अस्यैव स्वप्नकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह । प्रबोधेति । जाग्रत्सुषुप्तयोः स्वप्ने चात्मनोऽस्यर्थात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । यदा जगज्जन्मस्थितिषया ईश्वरस्यावस्थात्रयं तदसङ्गित्वे दृढसम्मतिमाह । अत्रोक्तमिति । यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्वजति तदा

* स्वप्नदर्शक एक इति सो० का० ब० । † संसृश्यत इतीति सो० का० ब० ।

“अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमदैतं बुध्यते तदा” ॥ इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्यैव स्त्रौष्यादिदोष-
प्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्यय-
मप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिषमाध्यादावपि
सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदित-
त्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागे भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
श्रुतिश्चात्र भवति “इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति सन्पद्यामहे” इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यङ्ग-
वन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि
मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धे विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहृतः स्थितौ
दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धेव विभागशक्ति-

अनन्ययस्थित्यवस्थान्मन्यमदैतमीश्वरमात्मत्वेनानभवतीत्यर्थः । फलित-
माह । तत्रेति । द्वितीयमसामञ्जस्यमनूद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति ।
यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह ।
श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्येकोभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः
प्राक् प्रबोधे येन येन आत्मादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरवस्था-
नक्त्वाजे तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागश-
क्त्यज्ञानसत्त्वे सर्वप्रणये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह । यथा हीति । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानश-
क्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रणयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः

रनुमास्यते । एतेन मुक्ताणां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, सम्यग्-
ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तोऽपरो वि-
कल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेषु ब्रह्मणाव-
तिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्चसमिद-
मौपनिषदं दर्शनं ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वप्ने चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःस्युः, कथ-
मित्युच्यते यत्तावदभिहितं विश्लक्षणात्वेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिक-
मिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्
प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव च
विश्लक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवा-
दप्रसङ्गः, तथाऽपीतो कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्,
तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा सृष्टितसर्वविशेषेषु विकारे-

सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानो मिथ्याज्ञानकार्यो
विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नान्तवदबाधितो दृश्यते, अतः का-
र्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रसये-
ऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनरुत्पत्त्यभ्युपगम इति भावः । एतेनेति जन्म-
कारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ।

वैश्वानरादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिरुत्पत्तिरासप्रयासः
कार्य इत्याह । स्वप्नोति । स्वप्नं व्याचष्टे । स्वप्ति । प्रादुःस्युः प्रादुर्भवेयुः,
अत एवेति सत्त्वकार्यस्य विश्लक्षणात्तन्नामना सत्त्वयोः, सांख्यस्यै-
वायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यं । अपीताविति स्वप्ने-

अपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदम-
 खेति प्राक् प्रख्यात् प्रति पुरुषं चे नियता भेदा न ते तथैव पुन-
 र्दत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नि-
 यमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्तागतमपि पुनर्ब-
 न्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति
 चेत्, येनापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः
 साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषता-
 मेवेषां द्रढयति अवस्थाश्रितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-

मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं,
 यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्तमोत्तमात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिताः
 सम्भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्य-
 त्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते,
 तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां

क्तदोषप्रतुल्यमाह । तथापीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्व-
 प्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्त-
 व्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने
 जीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न जीयन्त इत्युच्येत तर्हि अलीनानां पुरुषवत्
 कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषपदार्थसमन्वयो न
 नाध्य इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विधिबन्धेऽपि

शक्यं समाश्रयितुं *पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कश्चित् प्रसिद्ध-
 माहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्यतसर्कः प्रतिष्ठित इत्या-
 श्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव, प्रसिद्धमाहात्म्याभिम-
 तानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतोर्णां परस्पर-
 विप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा
 नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितसर्क एव ना-
 स्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्क-
 षैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्ये-
 षामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्व-
 तर्काप्रतिष्ठायाश्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतव-
 र्तमानाध्वमाभ्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय
 प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । अत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिरा-

कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदोयतर्केऽविश्वास इति शक्यते । अथेति ।
 कपिलो यदि सर्वज्ञः कथादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति ।
 एवमपीति । सूत्रमध्यस्थश्रुताभागं याचये । अथोच्येतेति । विश-
 द्वाणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासंपन्नः कश्चित् तर्कः
 प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्य-
 प्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विशद्वान्त्वादिवदित्यत आह । न हीति ।
 तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, अद्योऽप्येवाप्रतिष्ठितत्वसा-
 ध्याभावाद्द्विभ्रारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेतु-
 भावादित्वभिसन्धिमानाह । एतदपीति । किञ्चानागतपाक इच्छसाधनं
 पाकत्वादतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्ति-
 निवृत्तित्वव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्वाह । सर्वतर्केति । अथा विषयः

* पुरुषमतिवैरूप्यादिति का० बर्ध० से० ।

करणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्कैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमं ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” ॥ इति

“आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेनरः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । अद्यपि कश्चिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्माक्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्य-

याकभोजनादिविषयभक्ष्यादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रकृत्वादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोक्तरमोमांसयोस्तर्कैर्बैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणात्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह । अत्यर्थेति । मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तं उपहसति । न हीति । कश्चित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं ना-

अस्य गोचरो सिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवोचाम* ।
 अपि च अस्यग्ज्ञानाभ्योच्च इति सर्वेषां मोक्षवादिनाम-
 भ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण
 ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्
 ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निदृष्टे इति, तत्रैवं अति सम्यग्ज्ञाने
 पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानाम् अन्योन्यविरो-
 धात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्किकेणोदमेव
 सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि
 प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमे-
 करूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च
 प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः,
 येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च ब्र-

ह्मीति सूत्रश्रेष्ठं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो
 वेदान्यमानागम्यत्वं । भावस्य जगत्कारणस्य, याथात्म्यमद्वयत्वं, मुक्ति-
 निबन्धनं मुक्त्यालम्बनं । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
 मोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चेत्यादिना । एकरूपवस्तु-
 ज्ञानस्य अस्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह । तत्रैवं
 सतीति । तर्को ह्यज्ञानाणां मियो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं अस्यग्-
 ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो अस्य तत्
 तर्कप्रभवं, कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना । ननु सांख्यस्य
 श्लेषत्वात् तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानाग्रहणं हेत्वसिद्धिमाह । न च प्रधानेति ।
 ननु सर्वतार्किकैर्मिलित्वा निश्चितं तर्कोत्या मतिमुक्तिहेतुरित्यत आह ।
 न च शक्यन्त इति । तस्मात् तर्कोत्थज्ञानाभ्युपगमात् तर्कोच्च वेदान्त-

* इति वाचोचामेति का० से० वर्ष० ।

काले अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्प्रतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयलोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यं, अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोच एव प्रसज्येत, अत आगमवज्जेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिस्येति स्मितं ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य *दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिस्य कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्ब्रह्मपात्रित्य चस्तर्कनिमित्त आचे-

समन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानाभावेनानिर्भोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति । अतोऽन्यत्रेति । समन्वयस्य तर्कबाधिविरोधे क्वचित्तमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रूवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यदिभु तन्न ब्रह्मोपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यबुद्धानां †तर्ककुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां ‡तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्य अबाधितत्वादिबुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यस्यापि

* सम्यग्दर्शनस्येति वर्ध० ।

† तर्कामतित्वेऽपि इति सो० १ टी० ।

‡ तर्कमत्तिलप्रसिद्धेरिति सो० १ टी० ।

पो वेदान्तवाक्येषूद्भासितः स परिहृतः, इदानीमस्यादिवादव्य-
 पात्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त
 आक्षेप आत्रक्ष्यते इत्यतः प्रधानमसन्ननिवर्हणन्यायेनातिदिशति,
 परिगृह्यन्त इति परियक्षाः न परियक्षा अपरियक्षाः त्रि-
 ष्टानामपरियक्षाः त्रिष्टापरियक्षाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकार-
 णवादनिराकरणकारणेन त्रिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचि-
 दप्यंशेनापरिगृहीता येऽस्यादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्ध-
 तथा व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरण-
 कारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि
 परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्र-
 तिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधस्यैवंजातीयकं
 निराकरणकारणं ॥

सम्भवादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तद्वयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह । वैदि-
 कस्येति । सत्कार्यत्वात्मासङ्गतत्वस्यप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रव्या-
 सन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्हैवसादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रव-
 कत्वादुपदेशः । अस्यादिवादानां निर्मूलकत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति
 भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह । तुल्यत्वा-
 दिति । कारणमेवाह । तुल्यमिति । यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं
 ब्रह्मेति तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात् तथा बाधः । महा-
 परिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मस्यसिद्धे-
 श्चेति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ।
 अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स
 किं यन्मिथोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटा-
 विति तर्कसहितभेदं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्क-
 स्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्यात्सोक्तवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषया-
पहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि
स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो
यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः,
कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अचो-
च्यते, प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः
शारीरः, भोग्याः ब्रह्मादयो विषया इति । यथा भोक्ता देव-
दत्तः भोग्य ओदन इति, तस्य च विभागस्याभावः प्रस-
ज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं

भोक्त्रापत्तेरिति । विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते
तत्सिद्धिरिति भेदः । अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्कबाधोपो
न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते । यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे
भवत्वनाक्षेपः । यत्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्ब्रह्मजादीनामभेदो ब्रह्मोपादा-
नकत्वश्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादाद्यवन्मानान्तरयोग्य
इवेति द्वैतप्रमात्रैरपक्रियत इति समाधत्ते । तथापीति । अन्यपरत्वं
गौडार्थकत्वं । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह ।
तर्कोऽपीति । तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायात-
मिति शङ्कते । किमत इति । पूर्वपक्षी समाधत्ते । अत इति । तर्कादेः
प्रामाण्यात् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः ।
इममर्थं शङ्कापूर्वकं स्पष्टयति, कथमित्यादिना । ननु भोक्तृभोग्य-
योर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्त्येत्याह । तयोश्चेति ।

आपद्येत, तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणो-
ऽनन्यत्वात् प्रसज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं
युक्तं । यथा लघ्वले भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीता-
नागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभो-
ग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारण-
मिति चेत् कश्चिच्छेदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति,
उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीची-
तरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंज्ञेषादिलक्षणस्य
व्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्वि-
काराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न चै-
तेषामितरेतरभावानुपपत्तावपि *समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भवति,

तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि
भेदापत्तेः ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः । इष्टापत्तिं वारयति । न
चास्येति । श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैतमानबाधो न
युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत
आह । यथेति । अतीतानागतकालौ भोक्तादिविभागाश्रयौ का-
लत्वाद्वर्तमानकालवदित्वनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते
परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह । स्याल्लोकवदिति । दृष्टा-
न्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा
तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति
न्यायेनाह । न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्चे-
त्याह । एवमिहेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैष-

* समुद्रात्मनोऽनन्यत्वमिति सो० का० वर्ष० ।

एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेगेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यासि कार्यापाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्य-स्रष्टृणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तं ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यस्रष्टृणं विभागं स्था-
ज्ञोकवदिति परिहरोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमा-
र्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते ।
कार्यमाशादिकं ब्रह्मप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म,
तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः का-

म्यमिति शङ्कते । यद्यपीति । औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसा-
म्यमाह । तथापीति । विभागे जन्म, यदा तथापीतिशब्देनैवोक्तः
परिहारः । ननु भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह । का-
र्यमनुप्रविष्टस्येति । औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति । इत्यत
इति । एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्तादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्न द्वैत-
मानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्य-
त्वमिति । समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नभयोः परिहारयोः परि-
ज्ञामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौ-
त्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिज्ञामदृष्टान्तेन भे-

र्थस्त्वावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्त्वाव-
 देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते
 “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन *विज्ञानेन सर्वं मृत्फल्यं विज्ञातं स्ना-
 द्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इति । एत-
 दुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञानेन
 सर्वं मृत्फल्यं घटब्ररावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं
 भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्ती-
 त्यारभ्यते विकारो घटः ब्रराव उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तु-
 वृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रं ज्ञेयतदनृतं
 मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आस्तातः, तत्र
 श्रुतादाचारम्भणशब्दात् द्राष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण का-
 र्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोऽवस्त्रानां ब्रह्मकार्य-
 तामुक्त्वा तेजोऽवस्त्रकार्याणां तेजोऽवस्त्रव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति

दाभेदावुक्तौ संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रथमं व्याव-
 हारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतग्राह्यप्रमायैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः,
 एकस्यां रज्ज्वां दण्डखगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति
 भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति ।
 यस्मात् तयोरिति । स्वरूपेणैव कार्यकारणत्वस्थाघात इत्यत आह ।
 व्यतिरेकेणेति । कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक-
 मित्यर्थः । वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथक् अस्ती-
 त्वेवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति । एतदुक्तमिति । आरम्भण-
 शब्दार्थान्तरमाह । पुनश्चेति । अथागात् अभित्वमपगतं कारणात्

* विज्ञानेनेति वर्ष० का० पु० नास्ति ।

“अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं जीणि रूपा-
शीत्येव सत्यं” इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
“ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” “तत्सत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि” “इदं सर्वं
यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं” “नेह नानास्ति
किञ्च न” इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाह-
र्तयं । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा
घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च मृगवृष्णि-
कोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टमृगस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्व-
नुपाख्यत्वात् एवमस्य *भोग्यभोक्तादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यति-
रेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं । नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽने-
कशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नाना-
त्वस्योभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च
नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं,

प्रत्वात्, जीणि तेजोऽवगानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषा-
मपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मा-
न्त्ये प्रतिज्ञाबाध इत्याह । न चान्यथेति । तयोरनन्यत्वे क्रमेण
दृष्टान्तावाह । तस्माद्ध्ययेति । प्रतिज्ञाबन्दादित्यर्थः । दृष्टं प्राती-
तिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्गुणेशानुपाख्यत्वात् सत्तास्कर्तृशून्यत्वा-
दनन्यत्वमिति सम्बन्धः । शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थाप-
यति । नन्विति । अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परि-
णामैयुक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमा-
नबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नैवं स्यादिति । एवकारवाचा-
रम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिवेधात् परिणामवादः श्रुतिवाङ्म

* भोग्यभोक्तादि इति का० वर्ध० सो० ।

यथा च मृदात्मना एकत्वं घटप्रवाद्यात्मना नानात्वं, तत्र एकत्वांग्रेण ज्ञानात्मोच्चव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांग्रेण तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यामृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचार-
 भ्रमणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि “हेतदात्म्यमिदं सर्वं” “तत्सत्यं” इति च परमकारणसैवैकस्य स-
 त्यत्वावधारणात्, “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारी-
 रस्य ब्रह्मभावापदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्म-
 त्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्म-
 त्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते
 रज्वादिबुद्ध्य इव सर्पादिबुद्धीनां । बाधिते च शारीरा-
 त्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योप-
 देशो न स्याद्विरोधादित्याह । स आत्मेति । एकत्वं ज्ञानकर्मस-
 मुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीतिपदविरोधान्नैवमित्याह । स्व-
 यमिति । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह । अत-
 श्चेति, स्वतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं
 सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्द्धं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह ।
 बाधिते चेति । स्वभावोऽत्राविद्या तथा कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्द्धं
 प्रमादत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः । न द्वितीयः
 ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वा-
 सिद्धेः । यत्तु प्रमादत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तव

यत्प्रसिद्धये नामात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्पेत । दर्शयति च “यत्र
 तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मात्मत्व-
 दर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्या-
 भावं । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत
 इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनि-
 बन्धनत्वात् । तस्करदृष्टान्तेन चानृतताभिसन्धस्य बन्धनं स-
 त्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति,
 मिथ्याज्ञानविजृम्भितञ्च नामात्वं । उभयसत्यतायां हि कथं
 व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृतताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदक्षे-
 तदेव दर्शयति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानात्मोच्च इत्युपपद्यते ।
 सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेना-
 नभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन ना-
 नालज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा-

इति तन्नेत्याह । न चायमिति । संसारसत्त्वत्वे तदवस्थायां जीवस्य
 ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्मा-
 भेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किञ्च यथा
 षोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेतस्रपरशुं गृह्णाति
 स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दह्यते, सत्त्ववादी चेतस्र दह्यते
 मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्थेकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टा-
 न्तेनैकत्वं सत्त्वं नामात्वं मिथ्येत्याह । तस्करेति । व्यवहारगोचरो
 नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्त्वमित्याह । मृ-
 त्योरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञान-

भावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्,
निर्विषयत्वात् स्थाणादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्र-
तिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशा-
स्त्रस्यापि शिष्यशास्त्रादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः
स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य
सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहारा-
णामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्रव्यवहा-
रस्येव प्राक् बोधात् । यावद्भि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्त्वावत्
प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु *व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्प-
द्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा
जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्-
ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वा लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः ।

निरुक्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात् । प्रमायाः
प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह । न चास्मिन्निति । वैपरीत्यस्यापि सम्भ-
वादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्वधानुपपत्त्या नानात्वस्य
सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति । नन्वित्यादिना । एकत्वस्यै-
कान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन्नप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामा-
ण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां
यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमाश्रित्वा
कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमथा-
हृतमित्याशङ्क्याह । कथञ्चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य
वज्जेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां

* विकारेष्विति सो० बर्ध० ।

यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जगत्स्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पञ्च-
तो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत् । कथं
त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरूप-
चेत, न हि रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते, नापि मृगदृष्टिकाभ-
सा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः, ब्र-
ह्माविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपसृद्धेः । स्वप्नदर्शनावस्यस्य
च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमे-
वेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्यस्य
सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्य-
मेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । न हि स्वप्नादु-
त्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-

थावद्वाचं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह । अत्रोच्यत इत्या-
दिना । सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि
विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावृत्तदृष्टान्तं वि-
दुष्येति । यथा सुषुप्तस्य प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणां व्यवहार-
काले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमा-
णां वेदान्ताणां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामा-
ण्यमुपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति । कथन्त्वसत्येनेति । किमसत्त्वात्
सत्त्वं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं
वाक्योक्त्यज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह । नैष
दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविधात् सत्त्वमरण-
मूर्च्छादिदर्शनादसत्त्वात् सत्त्वं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टा-
न्तान्तरमाह । स्वप्नेति । असत्त्वात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दर्शनत्वा-

मानस्तदवगतिर्मापि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्न-
दृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादेो दूषितो वेदितव्यः ।
तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्नदर्शने” ॥ इति-

असत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ।
तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जी-
विष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं
पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन

नादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय श्र-
द्धते । तत्कार्यमपीति । उक्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ब्रूम इत्यादिना ।
अवगतित्वन्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः पदं
चैतन्यं वा दृश्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि नि-
रस्त इत्याह । एतेनेति । स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य
मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्,
अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः । अस-
त्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचा-
रमाह । तथा च श्रुतिरिति । न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात्
सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्श-
नस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैत-
न्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्यात् सत्यस्योक्तस्य ज्ञानमुक्त्वा निश्चय-
ज्ञानमाह । तथेति । असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह ।
तथाऽकारादिति । रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञान-
इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रिया-
कारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः अन्ततात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धञ्चेदं लोकेऽन्वय-
 यतिरेककुत्रस्त्राणां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्यागमः सूच्यते
 ईदृशेनासाध्यागम इति । तथाऽकारादिषत्याक्षरप्रतिपत्ति-
 र्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि चान्यमिदं प्रमाणमात्मै-
 कत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि
 लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वमशी-
 त्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः ।
 सति ह्यन्यस्मिन्नवश्विष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैकत्वस्य-
 तिरेकेणावश्विष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति च आकाङ्क्षेत । न चेयमव-
 गतिर्नोत्पद्यत इति ब्रह्मं वक्तुं, “तद्वास्य विजज्ञौ” इत्यादिश्रुति-
 भ्यः, अवगतिसाधनानां च अवघादीनां वेदानुवचनादीनाञ्च
 विधीयमानत्वात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति ब्रह्मं वक्तुं,

वृत्तकारणम्यन्तद्वाध्यं कूटजिह्वानुमितवह्निवदिति व्याप्तिर्भ्रमा । तथा
 च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति ता-
 त्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वानानात्वव्यवहारसिद्धये
 उभयं सत्यमिति, तन्न भेदस्य लोकासिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन
 सत्यत्वकल्पनायोगात् । किञ्च यद्युभयोरैकदा व्यवहारः स्यात् तदा
 स्यादपि सत्यत्वं । नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेवामपेक्षेन नानात्वस्य
 निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह । अपिचान्यमिति । ननु-
 पजीव्यद्वैतप्रमाणाविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह । न चे-
 यमिति । तत् किञ्चात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवान्
 इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकगुह-
 शिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्याव-

अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्
 चात्मैकत्वावगतेरव्याहृतः सर्वः *सत्यानृतव्यवहारो लौकिको
 वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आ-
 त्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नामेका-
 त्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्
 परिणामवत् ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो
 हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, “स वा
 एष महानजः” “आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” “स एष
 नेति नेत्यात्मा” “असूक्ष्ममनषु” इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रति-
 पेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः
 परिणामधर्मत्वं तद्द्रवित्वञ्च ब्रह्मं प्रतिपन्तु । स्थितिमतिवत्

हारिकप्रामाण्यमुपजीवं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते ।
 किन्तु तथा विरोधादनुपजीवं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत-
 इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो हैतद्धमो बाध्य
 इत्याह । न चेयमिति । ननु सर्वस्य हैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्ने मिथ्या
 जाग्रत् सत्यमित्यादि लौकिको व्यवहारः सत्यत्वान्तश्च सत्यमभवदिति
 वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदममृतमिति तात्वा-
 लिकवाधावाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्य प्रदृष्टान्तं स्मार-
 यति । प्राक् चेति । व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमि-
 त्युपसंहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतिमिति शङ्कते ।
 नन्विति । कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे
 ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेत्युच्यत इति । स्वप्ने
 परिणामित्वं प्रणये तद्द्रवित्वञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते ।

* सत्यान्तव्याहार इति का० ।

स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूटस्थस्य
 ब्रह्मणः स्थितिगतवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नि-
 त्यस्य ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । न च यथा
 ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरि-
 षामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत्,
 प्रमाणाभावात् । *कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्श-
 यति ज्ञात्नं, “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्युपक्रम्य “अभयं वै
 जनक प्राप्नोऽसि” इत्येवंजातीयकं । तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्म-
 प्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां य-
 त्नाफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिषामित्वादि तद्ब्रह्म-
 दर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्ग-
 मिति वत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिषाम-
 वत्त्वविज्ञानात् परिषामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं,

स्थितीति । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्व-
 व्याघातादित्याह । नेति । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह । कूटस्थस्येति ।
 कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्वागोनावस्थान्तरात्मकपरिषामायोगात्
 शुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः
 फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीश्वत्वेनानुवादात् सत्यतेत्याह । न च यथेत्वा-
 दिना । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिषामि-
 त्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह । न हि परिषाम-
 वत्त्वेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे
 दुःखानित्यपरिषामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्मा-

* कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादिति का० । कूटस्थब्रह्मात्मज्ञानादिति वर्ष० ।

कूटस्वनित्यत्वाच्चाक्षय । ननु कूटस्वब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकात्म्या-
दीश्विचोन्नितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्, न,
अविद्यात्मकनामरूपवीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य “तस्मादा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वज्ञज्ञेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्त्रि-
तिस्रयाः, नाचेतनात् प्रधानादन्यस्माद्धेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो
जन्माद्यस्य यत इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विबुद्धोऽर्थः
पुनरिहोच्यते, कथं नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च
ब्रुवता । शृणु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवावि-
द्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च-
वीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुति-
स्मृत्योरभिस्येते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, “आकाशो वै नाम
नामरूपयोर्निर्वचिता ते वदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । “नाम-
रूपे व्याकरवाणि”, “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि

द्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अमुना तदनन्यत्वमित्यन्ता-
भेदप्रतिपादने ईश्विचोन्नितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति ब्र-
ह्मते । कूटस्थेति । कल्पितहेतमपेक्ष्येश्वरत्वादिक् परमार्थतोऽनन्त-
मित्यविरोधमाह । नेत्यादिना । अविद्यात्मके चिदात्मनि जीने ना-
मरूपे एव वीजं तस्य व्याकरणं स्यूनात्मना कृत्स्नदपेक्षत्वादीश्वर-
त्वादेर्न विरोध इत्यर्थः । संश्रुहीतार्थं विद्वद्बोति । तस्मादिवा-
दिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नामरूपयोरीश्वरत्वं ब्रह्ममशक्यं जड-
त्वान्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्ताकुर्वारभावादित्यर्थः । सं-

कृताभिवदन् यदाहो । एकं बीजं बहुधा यः करोति” इत्यादि-
 श्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति ।
 योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घ-
 टाकाश्रयान्गीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणस-
 ज्ञातानुरोधिना जीवास्थान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहार-
 विषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं
 सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विषयापास्तसर्वोपाधिस-
 रूपे आत्मनीचिचिचित्यसर्वज्ञतादिव्यवहार उपपद्यते । तथा
 चोक्तं । “यच्च नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्दिशानाति
 स भूमा” इति, “यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्”
 इत्यादि च । एवं परमार्थावस्त्रायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
 वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्यपि-

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” ॥ इति-

स्वारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते । मायेति । नामरूपे चे-
 दीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह । ताभ्यामन्य इति । अन्य-
 त्वे व्याकारणे च श्रुतिमाह । आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना
 कल्पितभेदेन विम्बस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिविम्बभूतानां जीवनां नियम्य-
 त्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र नामाजीवा भाष्योक्ता
 इति अमित्यं बुद्धादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिविम्बस्वेक
 एव जीव इत्युक्तं । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह । तथा

परमार्थावस्थायामीश्विचीश्वितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श-
ते । व्यवहारावस्थायान्मूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः । “एष
शर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुविंध्यरण एषां
लोकानामसंभेदाय” इति । तथा चेश्वरगीतास्त्रपि-

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्महारूढानि मायया” ॥ इति ।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह ।
व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रादिस्थानीयतां
ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रि-
याश्चाश्रयति बहुषोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, चत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट

चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह । स्वभावस्त्विति । अना-
द्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुहृत्-
नाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति ।
न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्ते-
त्वेवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न केवलं जौक्तिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तुपासना-
र्थश्चेत्याह । परिणामप्रक्रियाश्चेति । तदुक्तं “ह्यपशुधोः परिणाम-
मुदीक्षते क्षयितकस्त्रधोस्तु विवर्ततां” इति ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह । भावे चेति ।
कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेऽनन्यत्वमिति

उपलभ्यते *नाभावे सत्तु च तन्तुषु पटः। न च नियमेनान्य-
भावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यस्यो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोप-
लभ्यते। न च कुलास्यभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि नि-
मित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्वभावेऽपि अन्यस्योपलब्धि-
र्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति। नेत्युच्यते, †उ-
द्भापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमान-
त्वात्। अथ ‡धूमं कथाच्चिदवस्थया विधिंश्यात् ईदृशो धूमो
नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्भानुरक्तां हि

सूत्रार्थः। घटो मृदगन्धः मृत्स्योपलब्धिस्तन्नियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात्
मृदत्। अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निर-
स्यति। न चेति। मृदुटयोरन्यत्वे गवान्शयोरिव हेतुच्छ्रितः स्या-
दित्यर्थः। गवान्शयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्देत्वभावः। अतो मृदु
टयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तर-
तामाशङ्क्याह। न च कुलालेति। न चोपादानोपादेयभावेनार्था-
न्तरता मृदुस्थान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्त्यत्वे गवान्शवत् तद्भा-
वायोगाच्चेति भावः। कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात्
कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः। यथाश्रुतसूत्रस्य-
हेतोर्यभिचारं शङ्कते। नन्विति। अग्निभाव एव धूमोपलब्धि-
रिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह। नेति। अविच्छिन्नमूल-
दीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते। अथेति।
तद्भावनियतभावत्वे सति तद्भ्रानुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतौर्विवक्षि-
तत्वान्न व्यभिचार इत्याह। नैवमिति। आलोकबुद्धानुरक्तबुद्धिग्राह्ये
रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्त्वन्तं आलोकभावेऽपि घटादिरूप-
सत्त्वान्न व्यभिचार उक्तः धूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न

* नाभावे इति वर्ष० का० पु० नास्ति। † उद्भापिते इति वर्ष० का०।

‡ धूमः कथाच्चिदवस्थया विभेद्यते इति सो०।

बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न चासावग्नि-
धूमयोर्विद्यते ॥ भावाद्योपलब्धेरिति वा सूत्रं ॥ न केवलं
शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयो-
रनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारण-
योरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने तन्तुच्यतिरेकेण पटो नाम
कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुखंडेषु तदवयवाः, अनया
प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि चीणि रूपाणि ततो वायु-
माचमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं,
तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥

तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तया-
नुरक्तां सहस्रतामिति भाष्यार्थः । यदा तद्भावः सामानाधिकरखं
तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः । मृद्भट इति सामानाधिक-
रख्यबुद्धिदर्शनादभिर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं
व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे । भावाच्चेति । पूर्वसूत्रो-
क्त्वात्प्रत्यक्षशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य
तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमायां अपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्यु-
पपत्तेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्य-
क्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटन्यायं तन्त्वादावतिदिशति ।
तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणमात्रं परिशिष्यत
इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्य-
त्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । अनयेति । कारणपरिशेषे प्रधाना-
दिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह । तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कार-
णान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कार-
णात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, “सदेव सो-
म्येदमय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्” इत्या-
दाविदं ब्रह्मदृष्टीतश्च कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ।
यच्च यदात्मना यच्च न वर्तते * न तत्तत्रोत्पद्यते, यथा सिक-
ताभ्यक्षैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कार-
णात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु
सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरति, एकञ्च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥
असङ्घापदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः,
“असदेवेदमय आसीत्” इति “असदा इदमय आसीत्” इति

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरणश्रुत्वा दृष्टेः प्राक् का-
र्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः का-
रणादनन्यत्वं इत्याह सूत्रकारः । सत्त्वाच्चेति । श्रुत्वर्थे युक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । घटादिकं प्राक् भेदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्य-
मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यक्षैलवदित्यर्थः । कारण-
वत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणाद-
भिन्नसत्त्वाकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं
सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं
सर्वानुस्यूतघ्नन्मात्रमेकं तदभेदेन सती न्यस्तं घट इति भासमानयोः
कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ।

न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत

* न तत्तत्र उत्पद्यते इति बर्ध० सो० ।

च । तस्मादसङ्गपदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासङ्गपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपलाङ्घ्यमादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसङ्गपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणान्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् अदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चिन्वीयते । इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विश्रित्वा ‘तत्सदासीत्’ इति । असतस्य पूर्वापरकास्त्रासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । “असदा इदमय आसीत्” इत्यापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणात्प्रात्यन्तासत्त्वं । तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसङ्गपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृद्घटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावाद्भिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते । असदिति । अक्ताः शर्करा उपदधादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो हृतमिति वाक्यशेषात् हृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेः सासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह । असतस्य पूर्वापर इति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरंऽतिदिशति । असदा इति । क्रियमात्रत्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवग-
म्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिसावदर्थ्यते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः
प्रतिनियतानि कारणानि चीरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्युपा-
दीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिः मृत्तिको-
पादीयते, न घटाद्यर्थिभिः चीरं तदसत्कार्यवादेनोपपद्यते ।
अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् चीरा-
देव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट
उत्पद्यते न चीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे चीर एव
दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च
घटस्य कश्चिदतिशयो न चीरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयव-
त्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसि-

सत्त्वानन्वययोर्हेतुन्तरमाह सूत्रकारः । युक्तेरिति । दध्याद्यर्थिनां
चीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तया कार्यस्य प्राक् कारकानन्वयेन
सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारकत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह । अविशिष्टे हीति । असतः
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादान-
विशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यदर्शनेः “असदकरणादुपा-
दानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारकभावाच्च
सत्कार्यं” इति । शक्तस्य कारकस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य
कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारकभाभेदात् कार्यं सदित्यु-
त्तरार्द्धार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपप-
त्तिरिति शङ्कते । अथेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारकधर्मो वा,

द्विस्र । शक्तिस्र कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याप्यसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेःसात्मभूतं कार्यं । अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्रमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगम्यत्वं । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बन्धते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव सम-

आद्ये धर्मिणात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह । तर्ह्यतिशयवत्त्वादिति । द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह । शक्तिश्चेति । कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरभट्टकस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्त्वावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येक्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह । अपि चेति । तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथाबुद्धिर्नादेतीत्याशङ्क्य समवायं दृषयति । समवायेति । समवायः समवायिभिः सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये मृद्घटयोऽपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः, समवायासिद्धिः असम्बन्ध इति पक्षे दीयमाह । अनभ्युपगम्यमाने इति । द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति

वाचं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवाय-
कल्पनागर्भकं । कथञ्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु
वर्तमानं वर्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतात् प्रत्यवयवं । यदि
तावत् समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्ता-
वयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बद्धत्वं समस्तेषु आश्रयेषु
वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवज्ञः समस्तेषु
वर्तेत, तदाप्यारम्भावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कस्यैरन्-
वैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवज्ञोऽवयवी वर्तेत । कोशावयव-
व्यतिरिक्तैर्ध्ववयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्येत,
तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीय-
त्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः
स्यात्, न हि देवदत्तः श्रुप्ते सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलि-

शङ्कते । अथेति । सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोती-
त्यर्थः । प्रतिबन्ध दूषयति । संयोगोऽपीति । यत्तु गुणत्वासंयोगस्य
समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्ब-
न्धान्तरापत्तेरसम्बन्धस्यासत्त्वस्य गोधर्मत्वादग्ननात् । किञ्च निष्पापत्वा-
दयो गुणा इति श्रुतिसृष्ट्यादिषु व्यवहारादिषु धर्मो गुण इति परिभा-
षया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु
समवायसिद्धुत्तरकाशो नित्वानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य सम-
वायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसि-
द्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु खोकार्यमन्यथा गोप्र-
तीतेरन्व आत्मनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च गृह्यते इति अमे-
दप्रतीतेरभेद एव खोकार्यः । ताभ्यां अत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य
वन्नियामकत्वासम्भवादित्याह । तादात्म्येति । एवं प्रतीत्यनुसारेण

पुत्रे सन्निधीयते, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात्, देव-
दत्तयज्ञदत्तयोरिव शुभ्रपाटस्त्रिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिव-
वत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रती-
त्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी
स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि
प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, न चैव नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरि-
समाप्तौ चावयविनः कार्येषाधिकारात् तस्य चैकत्वात् पृष्ठकृष्णा-
पि स्वनकार्यं, कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्राग्-

कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तं । वृत्तनि-
रूपत्वाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह । कथञ्चेति । तत्राद्यमनूद्यावयविनः
पटादेस्तन्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरतावयवश्च
इति विकल्पार्थं दूषयति । यदीत्यादिना । आसन्नवृत्ति वस्तु प्रत्य-
क्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संबतपटादेर्यावदवयवानां अप्र-
त्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति । वया
इति कोशे चावयवश्च खड्गे वर्तमानो हस्तमात्रयज्ञेऽपि गृह्यते,
एवं यत्किञ्चिदवयवयज्ञेऽवयविनो ग्रहसम्भवेऽपि अवयवानामनवस्था
स्यादिति दूषयति । तदापीति । आद्यद्वितीयमुद्गाद्य दूषयति । अथ
प्रत्यवयवमित्यादिना । एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्वन्तरे वृत्तिर्न
स्यात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि
जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते । गोत्वेति । जा-
तिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति । न
तथेति । दोषान्तरमाह । प्रत्येकेति । अधिकारासम्बन्धात् यथा देव-
दत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरुख्ये वा करोति, यथा गौरवयवी स्वकार्यं
क्षीरादि श्लेष्मपुष्पादावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्तनिरूपणादनिर्वा-
च्यत्वं कार्यस्य दर्शितं । सम्बन्धसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह । प्राप्ति ।

त्यन्तेषु कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् ।
 उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्,
 क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य
 चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति
 कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृ-
 क्वैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलाखादीनि
 कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । न च लोके घटोत्पत्ति-
 रित्युक्ते कुलाखादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उपस्रताप्रती-
 तेऽपि । अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य-
 स्येति चेत्, कथमसत्त्वात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं । सतोर्हि द्वेषोः
 सम्बन्धः सम्भवति न सदसतो रसतोर्वा, अभावस्य च निरुपा-
 ख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके
 चेचमृदादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो
 राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्या-

यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा घटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वं अनुभूयते । असतो जनिकर्तुः
 जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यं । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
 जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनाममानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
 असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलाखादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्या-
 शङ्काह । घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्त्वापाणादुत्पत्तिरित्यतिदि-
 शति । तथेति । शङ्कामनूय दोषमाह । तथा चेति ; अनुभव-
 विरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याया विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमा-

दाकरणेन निरुपाख्यो बन्धापुषो राजा बभूव भवति भवि-
 ष्यति इति वा विज्ञेयते । यदि च बन्धापुषः कारक-
 व्यापारादूर्ध्वमभविष्यत् तत इदमपि उवापत्यत कार्याभावो-
 ऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्चान्नो बन्धा-
 पुषस्त कार्याभावस्त चाभावत्वाविज्ञेयात् । यथा बन्धापुषः
 कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कार-
 कव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं इति कारकव्यापारो-
 ऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्खिड्ढत्वात् कारकस्य स्वरूपधि-
 ड्ढत्वे न कश्चिद्वाग्निष्यते एवं प्राक्खिड्ढत्वात् तदन्वत्वाच्च
 कार्यस्वरूपप्रसिद्धत्वेऽपि न कश्चिद्वाग्निष्यते वाग्निष्यते च, अतः
 कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्वामहे प्रानुत्पत्तेरभावः कार्यकृतेति ।
 नैव होयः, अतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारक-

नीतं सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः खस्मिन् सत्ता-
 समवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते । अथेति । तन्मतेनापि चार्तस्य
 सत्त्वमावय्यकं असतः सम्बन्धित्वायोगादित्वाच्च । अथमिति । असतेर्वति
 दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरश्चन्द्रादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति
 किन्तुत्पत्तेः प्राक् ध्वंसावन्तरं चासत् मध्ये तु अदेवेति वैधव्यात्
 सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्वाशङ्क्याच्च । अभावस्येति । अत्राभावशब्दा
 असत्त्वपरपर्याया व्याख्येयाः । असतः चाणेनासम्बन्धात् प्राक्तं च
 युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य दन्धापुष-
 तुल्यात्वं कश्चिन्नित्यत आह । उदिति चेति । कार्याभावः असत्त्वावनि-
 त्यर्थः, इत्युपापत्त्यत उपपन्नसम्बन्धिर्दन्धत्ववः । कश्चिर्हि निर्बन्ध-
 स्याच्च । यथिष्यति । नासतो विद्यते भाव इति कृतेरिति भावः । सत्ता-

व्यापारस्वार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यागारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विज्ञेयदर्शनमात्रेण वस्त्वन्वयत्वं भवति । न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादस्य विज्ञेयेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्वयत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्नानानामपि पिचादीनां न वस्त्वन्वयत्वं भवति, मम पिता मम *माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । ज्वरच्छेदान्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं गान्धेति चेत्, न, शीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्नानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ ज्वरसंज्ञा तेषामेवावयवानां †अपचयवशाद्दर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृक् ज्वरच्छेदान्तरितत्वेन

यंवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । सिद्धकारवानन्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारकस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसत्यत्वमिच्छन्तां साङ्गानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिवाञ्छिरसि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनान्वधटितघटनावभासनचतुरमायामहिम्ना चाप्रवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नं । विचार्यमात्रे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे देतापत्तेरिति मुख्यसमाधानं समाधानान्तराभावात् । ननु कारकाङ्गिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्यज्ञस्य दूषकमुक्तं करेत्याह । कार्याकारोऽपीति । अतः कारकाङ्गदेवाभेदाभ्यां दुर्भिक्षप्रस्य सदसद्विज्ञानस्यनिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्याकारकव्यापाराणां पक्षमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु स्यदृष्ट

* माता मम पुत्र इति का० वधे० सो० ।

† अपकर्षादिति वधे० ।

चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतस्यासत्तापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन
उत्तानशायिनस्य भेदप्रसङ्गः । तथा बाह्यधौवनस्याविरेश्वपि
भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारसोपप्रसङ्गस्य । एतेन *क्षणभङ्ग-
वादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य नि-
र्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः,
आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध[†]प्रसक्तिवत् । समवायि-
कारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेषु
कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरितिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यै-
वात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न †अतस्सार्हि सत्कार्यतापत्तिः ।
तस्मात् चीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि
कार्याख्यां सभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षश्रतेनापि शक्यं
कल्पयितुं । यथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन कार्या-
कारेण गटवत् सर्वव्यवहारास्यदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य

पृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते । तथा च घटो मृद्भिन्नः तद्वि-
द्भविशेषवत्त्वात् सृक्षवदित्यत आह । न चेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्त्वा
भेदः । हेतोर्यभिचारस्थलान्तरमाह । तथा प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं
पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदे युक्तः, दार्ष्टा-
न्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूप-
विरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदे न युक्तः इति शङ्कते । जन्मेति ।
कारणस्य नाशाभावाद्भेदसिद्धिरिति परिहरति । नेति । दधिघटा-
दिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः । ननु

* क्षणिकवादः प्रत्युक्त इति वर्ध० ।

† प्रगुक्तिवदिति वर्ध० ।

‡ सत्कार्यापत्तेरिति सो० वर्ध० ।

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-
दवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्वापदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततो-
ऽन्यः सद्वापदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमय आसीत्”
“एकमेवाद्वितीयं” इत्यादि ‘तद्वैक आहुः’ ‘असदेवेदमय आ-
सीत्’ इति चासत्पक्षमुपचिष्य कथमसतः सञ्जायेतेति आचिष्य
‘सदेव सोम्येदमय आसीत्’ इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वञ्चवाच्येन कारणेन सामानाधिकर-
ण्यस्य श्रूयमानत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेद्यात् तदा-
ऽन्यत् कारणात् स्यात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रती-
क्षा पीक्षेत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थते ॥

यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि पत्राङ्गुरादौ वटबीजादीनां
अन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वात्त्वानन्यत्वं स्यादित्यत आह । अदृ-
श्येति । तत्राप्यङ्गुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयान्न स एव जन्मविनाशौ
किन्त्ववयवान्तरौपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचयापचय-
क्षिप्तेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभि-
चारमाह । तत्रेदृगिति । पिढदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र
बाधकमाह । पित्रादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्ययकथ-
नेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसन्नयति । यस्य पुन-
रिति । असतः कार्यस्य कारकस्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगाद-
विषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते । समवायीति । सम-
वायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति ।
नेत्यादिना । द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह । समवायीति । कार्या-
खामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । परमकारणान-
न्यत्वं फलितमाह । यथा च मूलेति । असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः
स्यादित्याह । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमद्यं पटः किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो चसंवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिध्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टन-समये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विघ्नित्वापामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विघ्नित्वापामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति । एवं तन्वादिकारणावस्यं पटादिकार्थमस्यष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारककथापाराभि-व्यक्तं स्यष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटव्याधेनैवान्वयत् कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणात्मात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि का-

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्ध्यावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकप्र-रिमाखत्वाच्च मग्नकादिव मग्नक इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं । पटवचेति । द्वितीयहेतोर्यव्यभिचारं स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आशामो दैव्यं ॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमात्रस्य व्यभिचारमात्र सूत्र-कारः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवनगतोर्ज्ञानान्वयत्वात् प्रतिष्ठा-

ध्यात्तरं निर्बन्धते । न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं
 समीरस्यभावाविशेषात्, एवं कार्थस्य कारणादन्यत्वं । अतश्च
 अस्त्रस्य जगतो ब्रह्मकार्थत्वात् तदन्यत्वाच्च विद्मैवा शैती
 प्रतिज्ञा येन 'अमुतं अमुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं'
 इति ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञाकरणादिदोषप्रसङ्गः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्-
 प्रक्रियाचामाश्रीयमाषायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते,
 कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति
 मुनिः "व आत्मा तन्नमसि चेतकेतो" इति प्रतिबोधनात् ।
 यदा इतरस्य च ब्रह्मणः शरीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा
 तदेवानुप्राविशत्" इति सुष्टुरेवाकित्तस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन
 शरीरात्मत्वादङ्गनात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरवाषि' इति च परा देवता जीवमात्मब्रह्मेण व्यपदिशन्ती

सिद्धिरित्यधिकारकार्थमुपसंहरति । अतश्च अस्त्रस्येति । जीवाभिन्नं
 ब्रह्म जगत्कारकमित्येदं दान्तसमन्वयो विषयः ।

अथ यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जगयेत् तर्हि स्थानिष्ठं नरकादिकं न जगयेत्
 स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्वयस्य
 सुषुप्तौ जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वोक्तस्य च गृहीत्वा या-
 चष्टे । इतरव्यपदेशाद्विज्ञादिना । पूर्वोक्ते जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः
 सिद्धाव्ये तसिद्धिरिति पक्षं, हिताकरणेत्वं न च स्वत्वासेनाहितकरकं

न ब्रह्मणो भिन्नः शरीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्ब्रह्मणः
 सृष्ट्वं तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमे-
 वात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगा-
 द्यनेकानर्थजातं । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः
 कृतानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमखिनं
 देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं तदि-
 च्छया जज्ञात् सुखकरस्योपाददीत स्मरेश, मयेदं जगद्विविधं
 विचित्रं विरचितमिति, सर्वं हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति
 मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां माया-
 मिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां सृष्टिं
 उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्याना-
 यासेनोपसंहर्तुं । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात्
 जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्य-
 शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तदयं जगतः सृष्टृ ब्रूमः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकं व्यापादयति । न च स्वय-
 मित्यादिना ।

जीवेश्वरभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगतोश्च सृष्टि-
 संहारसर्वस्मर्त्वाद्यो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वश-
 रीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।
 तुशब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्लोके विम्बप्रतिविम्बयोस्त्वि कल्पि-
 तभेदाङ्गीकाराद्बन्धवस्येति सिद्धान्तप्रत्यार्थः ।, यदि वयं जीवं

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्मिन् हितं
 किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तत्वात् ।
 न च तस्मिन् ज्ञानप्रतिबन्धः प्रकृतिप्रतिबन्धो वा कश्चिदप्यस्ति, सर्वज्ञ-
 ज्ञानात् सर्वप्रकृतिज्ञानम् । शरीररक्षणमेवंविधः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते
 हिताकरणादयो दोषा न तु तं ब्रह्म जगतः सृष्टारं ब्रूमः ।
 कुत एतत् भेदनिर्द्देशात्, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः आतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः यता
 धैर्यं तदा संप्रक्षो भवति शरीरे आत्मा प्राज्ञेनात्मनाम्बारूढः”
 इत्येवंजातीयकः कर्तव्यकर्मभिर्भेदनिर्द्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्श-
 यति । नन्वभेदनिर्द्देशोऽपि दर्शितः ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः,
 कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेवार्ता । नैव दोषाः, आकाशसृष्टा-
 काशान्यायेनाभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च
 यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्द्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो
 भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणस्य सृष्टृत्वं,
 समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्भक्त्वानेन
 बाधितत्वात्, तत्र कुत एव सृष्टिः कुती वा हिता करणादयो
 दोषाः । अविद्याप्रत्युत्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातो-

सृष्टारं ब्रूमः तदा दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभे-
 दव्यवहारनादूर्ध्वं वा दोषाः स्थापयन्तो पूर्वं वा नास्य इत्याह । अयि प्रेति ।
 उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्रष्टृत्वमिति । अविद्येति । कर्तव्यत्वादिबु-
 द्धिधर्माध्यासे देशधर्माध्यासं दृष्टान्त्विति । ज्ञानेति । हितोयं प्रत्याह ।

पाथ्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिसत्त्वः संसा-
रो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदन-
भेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्द्देशेनावगम्यमानं
ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरूपयति ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितामामष्यभ्रानां केषि-
न्नहार्हाः मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवोर्याः सूर्यकान्ता-
दयोऽन्ये प्रहीणाः श्वायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं
वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपात्रयाणामपि बीजानां
बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं *चन्दनकिंपाकादिषू-
पलभ्यते । यथा चैकस्याप्यक्षरसस्य लोहितादीनि केशलो-
मादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

अबाधिते त्विति । ज्ञानादूर्द्धं सृष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वस्य कल्पि-
तभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदगवद्यमित्यर्थः ॥

गन्धखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचि-
त्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवचेति ।
किंपाको महाताम्रफलं । तप्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाहैचित्र्य-
मिति भावः । सूत्रस्यचकारार्थमाह । श्रुतेचेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाद्यनिरवद्यत्वादि-
श्रुतिबाधितं । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव
तावद्दोषो नास्ति कृतो विम्वस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शनः परमेश्वरस्य

* चन्दनचम्पकादिवृत्ति नु० सो० वधं० का० ।

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्योपपद्यते इति अतस्त-
दनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । अतश्च
प्रामाण्यादिकारण्य वाच्यारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नद्रुमभाववैचि-
त्यवचेत्यभ्युच्चयः ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति अदुक्तं तत्रो-
पपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुत्सासादयो
घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण
संगृहीतसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृग्भ्यो, ब्रह्म
वासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनात्तरानुपसंग्रहे सति कथं
समृत्त्वमुपपद्येत, तस्मात्त ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैव
दोषः । यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा
हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव *दधिहिमभावेन परि-

दोषप्रसङ्गः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्यतिरेकेण
मृत्तन्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नद्रुमवस्तुवैचित्र्य-
दर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यग्रभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्या-
विरोध इति सिद्धं ॥

उपसंहारदर्शनात् । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं नृवन् सम-
न्वयो विषयः । स किं यदसहायं तन्न कारणमिति नैकिकन्यायेन
विबध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा
न प्रसज्यन्त इत्युक्तं, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरणा-
दिकं सङ्कारि नास्तीश्वरानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-

* दधिहिमकरकादिभावेनेति शेषः ।

वसन्तेऽनपेक्ष्य वाच्यं साधनं तत्रेहापि भविष्यति । ननु ची-
राद्यपि इत्यादिभावेन परिहृतमानमपेक्षत एव वाच्यं सा-
धनं श्लेषादिकं, कथमुच्यते चीरबद्धीति । नैव दोषः,
स्वयमपि हि चीरं चास्य यावन्ती च परिहृतमानाचाननु-
भवत्येव त्वार्यते श्लेषादिना दधिभावाय । यदि च स्वयं
दधिभावशीलता न श्लेषवैष्यादिनापि बलाद्दधिभाव-
मापद्येत । न हि वाधुराकाशो वैष्यादिना बलाद् दधिभाव
मापद्यते, साधनबन्धत्वा च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्-
त्राक्तिकम् बलं न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या ।
श्रुतिस्य तत्र भवति

‘न तस्य कार्यं करणस्य विद्यते

न तस्मिन्साध्यधिकस्य दृश्यते ।

सूत्रांशं व्याचष्टे । चेतनमित्यादिना । कलं पूर्ववत्, कारकात्वं उप-
संहारो नेजनं । उक्तन्यायस्य चीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्त-
यति । नैव इति । सूत्रस्य ब्रह्मजोऽकारकत्वमित्येव विशिष्टस्येव-
रस्य तु भावेव सहाय इति भावेवाह । वाच्यमिति । चीरस्याप्याव-
सनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याद्यस्य सहाया-
भावेऽपि यस्य कस्यचित् परिहृतस्य चीरे दर्शनाद्यव्यभिचारतादवस्थ-
मित्वाह । बन्धित्यादिना । तर्हि सहायो अर्थकत्राह । त्वार्यते इति ।
ननु त्वार्यते चीरं दधिभावाय श्लेषं कार्यत इति किमर्थं कथ्यते,
स्वतोऽशक्तं चीरं सहायेन शक्तं ज्ञियत इति किन्न स्यात् तत्राह ।
यदि चेति । शक्तस्य सहायत्वमपदा किं कार्यमित्यत्राह । साधनेति ।
सहायविशेषाभावे कश्चिद्विचारः चीरस्य भवति, तत्र स्यात्सह-
प्रक्षेपौष्याभ्यान्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्ति-

पराऽस्य शक्तिर्विधिष्व श्रूयते-

स्वामाविकी ज्ञानवशक्तिया च' इति ।

तस्यादेकस्यापि ब्रह्मणो विशिन्नशक्तिभोगात् शीरादिवद्वि-
श्विन्नपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते शीरादीनामचेतनागमनपेक्ष्यापि
वाङ्मं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुला-
सादयस्य साधनज्ञानयोमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना
दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहासं प्रवर्ततेति, देवादिव-
दिति ब्रूमः । अथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादक्षौ
महाप्रभावासेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिदाङ्गं साधन-
भैश्वर्यविशेषयोगादभिधानमात्रेण स्वत एव बह्वि नामासं-
खानादि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा
उपसृज्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुना-
मस्य स्वत एव तन्तुन् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं

अङ्गकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तथाह । परिपूर्वेति । निरपेक्षमा-
त्राप्रशक्तिकमित्यर्थः । तादृशब्रह्मणो मानमाह । अतिस्वेति ।

ननु ब्रह्म न कारकं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिश्रुम्बकुषाणादि-
वदिति न शीरादौ अभिचार इति सूत्रथावर्थां शङ्कामाह ।
स्यादेवदिति । तस्यापि हेतुर्देवादौ अभिचार इत्याह । देवादिव-
दिति । लोके च सायसेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं दृढ-
कवहारस्य, अभिधानं सङ्ख्यः । ननु देवाद्युर्ध्वनाभान्तदृष्टान्तेषु
शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापद्मिबीचेतनयोर्जर्भप्रस्थानकर्तृत्वे

धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रख्यानसाधनं सरोऽन्तरात्
 सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य वाङ्मं साधनं
 स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाद्यच्च ते देवादयो
 ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्व-
 भावा न भवन्ति, शरीरमेव अचेतनं देवादीनां शरीरान्तरा-
 दिविभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य
 च सुद्रतरजन्तुभक्षणात्काला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति ।
 बलाका च स्तनयिस्तुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतन-
 प्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुप-
 सर्पति बलीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे श्या-
 प्रियते, तस्माच्चैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयाद्वायं
 दोषः, कुलात्तादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ।
 यथा हि कुलात्तादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलात्ता-
 दयः कार्यारम्भे वाङ्मं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा

मेघशब्दः शरीरञ्च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतौर्न अभिचार
 इति शङ्कते । स यदि ब्रूयादित्यादिना । अभिचारोऽस्तीति परिह-
 रति । तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्यात्स्यः । अत्र हि
 हेतौ चेतनत्वं अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं प्राज्ञं
 न तु मुख्यात्मत्वं, तव कुलात्तदृष्टान्तो साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वञ्च
 चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति अभिचारः,
 देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलात्-
 वैकल्याणं देवादीनां घटादिकार्यं स्वातिरिक्तानयैकत्वाद्देववैकल्याणं
 ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षत्वात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्वैकल्याणस्य

ब्रह्म चेतनमपि न वाच्यं साधनमपेक्षित्यत इत्येतावत् वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तत्रा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नाख्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥

छत्त्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवद्यानपेक्षितवा-
द्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं, शा-
स्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति छत्त्नप्रसक्तिः, छत्त्नस्यास्य
ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् ।
यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः
पर्यणंस्यत, एकदेशस्यावास्यास्यत, निरवयवम्नु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽव-
गम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

मयी । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण त्रैपद्याः पट-
परम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वं ॥

छत्त्नप्रसक्तिः । क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिचामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्व-
यस्ये प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिचामि इति भ्रमोत्पत्त्या निर्बयार्थ-
मिदमधिकारमिति पूर्वाधिकारणेनोत्तराधिकारस्य कार्यत्वसङ्गति-
माह । चेतनमिति । निरवयवत्वात् ब्रह्मणो जगत्समं वदन् समन्वयो वि-
वयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिचामीति न्यायेन विवध्यते न वेति
सन्देहे विवध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । छत्त्वेति । ब्रह्म परिचा-
मीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः
परिचामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं अतिरेकदृष्टान्तेन विवधोति ।
यदि ब्रह्मोत्पादिना । पर्यणंस्यत परिचतोऽभविष्यत, एकदेशस्यावास्यास्य-

‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति
नेत्यात्माऽखूखमनणु, इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधविशेषः ।
ततश्चैकदेशपरिष्कारमासम्भवात् कृत्स्नपरिष्कारप्रसक्तौ सत्यां नू-
लोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापत्वं अयत्नदृष्ट-
त्वात् कार्यस्य, तद्वातिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, अजत्वादिब्रह्म-
व्याकोपस्य । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपग-
म्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाह-
तास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं
पक्षो न घटयितुं शक्यते इत्यादिपति ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु ब्रह्मेनाद्येपं परिहरति । न खल्वस्मात्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः ।

दपरिबतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोष-
माह । तवञ्चेति । यदा परिष्कारमवतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा
नष्टस्य इत्युपदेशोऽर्थग्रन्थः स्यादिति दोषान्तरमाह । प्रसज्येति ।
नक्षयः परिष्कारात्मना जन्मनाप्राप्तीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोध-
श्चेन्माह । अजत्वादीति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिह-
रति । अथेत्यादिना ।

परिष्कारमपक्षे दुर्घट इति यद्गुह्यं तदस्मादिष्टमेवेति चिन्तित्वादेव
सिद्धान्तवति । श्रुतेरिति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रबो-
धनया दर्शयति । तु ब्रह्मेनेत्यादिना । ईशित्वेन व्याकृतत्वेन चेश्वरी-
क-

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरे-
 केषापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारोर्भेदेन व्यप-
 देशात् 'धेवं देवतैस्तत इन्नाहमिमांश्चिद्धो देवता अनेन जीवे-
 नात्मनागुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाशि' इति 'तावानस्य महिमा
 ततो व्यायांस्य पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
 दिवि, इति चैवंजातीयकात्, तथा इदयायतनत्ववचनात्, सत्
 सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च दृष्टं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात्
 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुप-
 पन्नं स्यात्, विद्यतेन ब्रह्मणा मित्यं सम्पन्नत्वात्, अविद्यतस्य च ब्र-
 ह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य
 चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्वविद्यतं ब्रह्म । न च निरवयव-
 मशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगन्त-
 मानत्वात् । शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं
 तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं । शब्दस्योभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादय-
 त्यदृष्टप्रशक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि मष्टिमन्त्रै-

व्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न दृष्टप्रशक्तिरित्याह । सेयं देव-
 येति । म्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह । तावानिति । इत-
 चास्त्वविद्यतं ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एव आत्मा इदोति श्रुतेरस्ति
 इत्यादिरित्तिं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिज्ञानरूपविशेषवाच्येत्यर्थः । त्रिपादान-
 रणाह । तथेन्द्रियेति । मन्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वान्न चक्षुषा
 दृश्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मसत्त्वत्वतिषेधाद्वाद्यमनसगोचरत्वश्रुतेः सति
 श्रुतस्यं ब्रह्मेत्यर्थः । दृष्टप्रशक्तिरित्येव नास्तीत्युक्त्वा द्वितीयदोषोऽपि

षधीप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धा-
नेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण
केवलेन तर्केणवगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्-
सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनास्य शक्तय इति, किमुताचि-
न्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना ब्रह्मेण न निरूप्येत । तथाऽः
पौराणिकाः-

‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य खल्वणं ॥ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः । ननु ब्र-
ह्मेनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च ब्रह्म
परिणमते न च कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परि-
णमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत
केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति* रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रश-

नास्तीत्याह । न चेति । ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत्
सावयवत्वं दुर्वारं, निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्विधा-
भूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तन-
जानतः शङ्कां गूढाशय एव परिहरति । शब्दमूलश्चेति । यदा जौ-
क्विकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिग-
म्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चे-
त्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः
प्रत्यक्षदृष्टवस्तुसम्भावेभ्यो यत्परं विषयत्वं केवन्नोपदेशग्रन्थं तदचिन्त्य-
स्वरूपमिति स्मृत्यर्थः । आश्रयानकौघेन शङ्कते । ननु शब्देनापीति ।
यदा ब्रह्म परिचामीत्येकदेशिनामियं सिद्धान्तसूत्रथाख्या दर्शिता

* इतीति बर्ध० पु० नास्ति ।

ज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुद्गलत्वत्वाद्गु-
 ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भ-
 वति अपुद्गलत्वत्वाद्गुणः, तस्माद्दुर्घटमेतदिति । नैष दोषः,
 अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभे-
 देन सावयवं वस्तु सम्यच्यते । न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक
 इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक इव भवति । अविद्याकल्पितेन च
 नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वा-
 भ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहारास्यदत्तं प्रतिप-
 द्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवति-
 ष्टते । वाच्यारम्भमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न

तामाक्षिपति । नन्विति । शब्दस्य योम्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । नन
 ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्या-
 दित्यत आह । क्रियेति । निरवयवत्वे ब्रह्मत्वः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः
 सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पस्य वस्तुन्ययुक्तः, अतः
 प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते साश्रय-
 मुद्गाटयति । नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुनः ब्रूटस्यस्याप्यवि-
 द्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तव-
 षोडशस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदा-
 ङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याश्रयोक्तं विदुषोति । न हीत्यादिना ।
 कल्पप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति । वाच्यारम्भेति । नन
 श्रुतिप्र तपाद्य य परिणामस्य कथं मिथ्यात्मत्वं तत्राह । न चेयमिति ।

विरवचयत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिष्कामश्रुतिः परिष्कामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारधीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था तेषां, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् 'य एष वेति वेत्यात्म्या' इत्युपक्रमेण 'अभयं वै जनकप्राप्नोऽसि' इति, तस्माद्दृष्टव्ये न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्रास्य हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितस्य कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्हेनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, अतः आत्मव्यपिकस्मिन् सप्रवृत्ति स्वरूपानुपमर्हेनैवानेकाकारा सृष्टिः पश्यते 'न तत्र रथा न रथयोमा न पन्थानो भवन्त्यथ रथाथयथोवात् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु सध्यावृत्तिषु च स्वरूपानुपमर्हेनैव विचित्रा दृश्यन्त्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्हेनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥

विष्णुपञ्चमस्कन्धीकृतलेखे सृष्टिरुच्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसंख्यवादेदितं, अतो विवर्तनादे न कश्चिदोष इत्युपसंहरति । तस्मादिति ।

पूर्वावस्थानाशेषावस्थान्तरं परिष्कामः, यथा दुरथस्य दधिभासः । पूर्वरूपानुपमर्हेनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । एकब्रह्मयो विवर्तेऽपादात्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन ब्रह्मयन्मायावाद् संकटवधिद्वयकारः । आत्मनि चेति । रथयोक्ताः अन्धाः, किञ्च अन्वयप्रसङ्गस्यैनां साक्षादप्यप्येऽपि दोषत्वज्ञानान् प्रत्युद्भावेनीयत्वं ।

*स्वप्नदोषाच्च ॥ २८ ॥

परेषामप्येष समानः स्वप्नदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं ब्रह्मादिहोमं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य ब्रह्मादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वप्नसूत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य ।

यस्योभयोः समो दोष इति न्यायादिन्याह सूत्रकारः । स्वप्नेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविदीह इत्यत्र शङ्कते । नत्विति । किं साम्यावस्था गुणाणां विचारः समुदायो वा, काये तस्या न मूलप्रकृतित्वं दिव्यारत्वात्, द्वितीये प्रपञ्चाभावे, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवत्वं गुणैश्च विविधपरिचामाणां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेः मूलाच्छेदो दुर्बल इत्यभिप्रेतं परिहरति । नैवमित्यादिना । इति यतः यतः समानत्वात् तत्र तत्र पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादि-कमितरगुणद्वयसच्चिदं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तौ मूलाच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकत्वार्थ-स्य भासत्वाद्गुणाणां सावयवत्वमेव परिचामित्वेन ब्रह्मादिवद्वे न कृत्स्नप्रसक्तिरैकदेशपरिचामसम्भवादिति शङ्कते । तर्हि किं । यत-

* स्वप्ने इति वर्षे० पाठः ।

तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोष-
प्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणु-
रक्षणन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः
प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथा-
पि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष
दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तयो भवति ।
परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचि-
त्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति-

दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति । एवमपीति । ननु
गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमि-
तास्तद्गताः शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं
तुल्यमित्याह । अथेत्यादिना । अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह । तथेति ।
साङ्ख्यदोषः समान इति सम्बन्धः । निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगः
व्याप्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य द्यबुक्तस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथि-
मोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः । न ह्यखोरणन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च
स्थाप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति । द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्ति-
रित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वदोषसाम्योक्तिर-
युक्तेत्यत आह । परिहृतत्विति ।

उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत् सर्वं सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणि
समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं । सर्वोपेता माया शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
 शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्दर्शनात् ।
 तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः
 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्तोऽवाक्य-
 नादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो चः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा
 अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः' इत्येवं
 आतीयका ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां ब्रह्मि ब्रह्मं 'अक्षुष्क-
 मश्रोचमवागमनाः' इत्येवंआतीयकं, कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि
 सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि
 सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय
 प्रभवन्ते विज्ञायन्ते, कथञ्च 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्व-
 विशेषाद्या देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदच

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति
 सन्देहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्पणादे-
 कविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । एकस्येत्यादिना । पूर्वो-
 त्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ एकमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यं । अ-
 भ्याप्तः अभितो व्याप्तः, अवाक्की वागिन्द्रियशून्यः, अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति । विश्वरूपत्वादिति । देवादिचेतनानां
 शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे समुत्ते तन्न
 दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः

वक्तव्यं तत्पुरसादेवोक्तं । अत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म
न तर्कावगाह्यं, न च अर्थैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्वयापि
सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेष-
स्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविश्वाकल्पित-
रूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च ब्राह्म-
-

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यक्षुः स प्रष्टोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आचिपति, न खलु चेतनः
धरमात्मेदं जगद्विभ्रं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनां । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमा-
नो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनामुपयोजि-
नीमारभमाणो दृष्टः किमुत मुहुरतरसंरम्भा । भवति च लोक-

सम्भवतीति शङ्कार्थः । विकारव्यस्य जीवस्य कर्तृत्वात्सम्भवेऽपीश्वरस्य
सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यनेनाहं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य
मायाश्रयतायोगात् निर्विशेषविशेषात्सैव मायाधिष्ठानत्वं बुद्धिमिति
समाधानार्थः ।

न प्रयोजनवत्त्वात् । परिहृतात् ब्रह्मणो जगत्सर्गे वदन् सम्भवो
विषयः, स विभ्रान्मन्चेतनो यः स निष्कलं वस्तु न रचयतीति न्या-
येन विद्वन्ते न वेदि सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिवत्त्वात् शक्तलोकात्

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । गुरुतरसं-
 रम्भा चेयं प्रवृत्तिः षडुच्चावचप्रपञ्चं जगद्विम्बं विरचयि-
 तव्यं । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयो-
 जनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं
 बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ
 चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्धपरधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्र-
 वर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तित्यत इत्युच्येत, तथा
 यति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादस्मिष्टा चे-
 तनात् सृष्टिरिति ॥

लोकवस्तु लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

तुभ्यन्देशेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैव-
 षस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम-

कर्तव्यमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । अन्यथेत्यादिना ।
 ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्वत्याशङ्क्य श्रु-
 तिमाह । भवति चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वप्नार्थेति लोक-
 प्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासङ्ग-
 प्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिष्टव्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादाया-
 सस्य फलं वाच्यमित्याह । गुरुतरेति । तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः
 स्वार्थेत्यत आह । यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वाक्तः
 स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । अन्ये-
 त्यादिना । बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥

उक्तन्यायस्य राजनीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।

नभिसन्धाय केवलं स्त्रीस्वरूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
 भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रत्यासादयोऽनभिसन्धाय वाङ्मं किञ्चित्
 *प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्थाप्यनपेक्ष्य कि-
 ञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं स्त्रीस्वरूपा प्रवृत्तिर्भवि-
 स्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो
 वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं
 जगद्विम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य
 स्त्रीसैव केवलेयं अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके स्त्री-
 स्त्रापि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्प्रेचेत् तथापि नैवात्र
 किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाथ-
 प्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेवं

तु शब्देनेति । अतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रन्व-
 देशेषु तेऽस्त्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं
 सुखोक्तासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति
 न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति अविचारस्थानान्तरमाह ।
 यथा चेति । प्राणस्य स्वभावस्त्वत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतुः, ईश्व-
 रस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः
 केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह । नहीति ।
 आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न निष्ठति
 किमिति स्वस्याफलतां परेषां दुःखावहान् सृष्टिं करोति तत्राह । न च
 स्वभाव इति । कालघर्मादिसामग्र्यां सत्त्वां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः ।
 यदुक्तं गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह ।

* प्रयोजनमिति वर्ध० ।

परमार्थविषया दृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगो-
चरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रसर्तयं ॥

वैषम्यनैघण्ट्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते सूक्ष्मानिखन-
नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेश्वरो जगतः का-
रणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुख-
भाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्वादीन् *कांश्चिन्नाध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां दृष्टिं
निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्यैव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यव-
धारितस्यैश्वरादीश्वरस्यभावत्रिलोपः प्रसज्येत । तथा स्वप्न-
जनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्

यद्यपीत्यादिना । अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं कोप्ते तथा दर्शनादि-
त्यादितर्कस्यागमबाधमाह । यदि नामेति । दृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति,
सर्वज्ञत्वश्रुतेरन्मत्तता नास्तीति विभागः सप्रदृष्टिवदस्याः दृष्टेर्मा-
यामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह । न चेयमिति । न च निष्पन्नदृष्टि-
श्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विसर्तय-
मित्यर्थः ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो वि-
षयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विबध्यते न
वेति सन्देहे पूर्वत्र जीलया यत्स्वदृत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य
न युक्तं अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपस-
ङ्गत्वा पूर्वपक्षयति । पुनश्चेत्यादिना । ब्रह्मैव जगत्कारकमिति जन्मा-

*कांश्चिन्नाध्यमभाज इति वर्ष० शो० द्वा० ।

सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्देवम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गाच्चेत्परः
कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वेषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते,
कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो वि-
षमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषो वैषम्यं नैर्घृण्यस्य,
न तु निरपेक्षस्य निर्माद्वलमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां
सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत इति
वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति
नाथमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः । यथा
हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्री-
हियवादिवैषम्ये तु तत्तद्दीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि
कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं
कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तत्स्वीवगतान्येवासा-
धारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च
वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

दिसृष्टे प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः, निरवद्यं निरङ्गनमिति
श्रुतिः, न मे देवोऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादित्वादिपदेन
जूटस्थलघ्नः, स्वच्छत्वादिसासावीश्वरस्यभावश्चेति विग्रहः, निमित्तमन-
पेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति
सिद्धान्तयति । एवं प्राप्ते इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनोश्वरत्वं,
सेवामपेक्ष्य फलदातरि राश्रीश्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्मा-
भ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेषेत्यत आह । ईश्वरस्तु पर्जन्यव-
दिति । साधारणहेतुसहितस्वैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वर-

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । तथा हि दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च । सतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीत्वत्वं नियहीत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं' इत्येवंजातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमद्य आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टे-
रविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् ।
सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षञ्च शरी-
रादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागदूर्द्ध्वं
कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमि-
त्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः,

वैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनमुन्निनीषते ऊर्द्धं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थामिति वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्त-
त्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तर-
कल्पानामपीत्यादिष्व समाधत्ते सूत्रकारः । न कर्मेति । प्रथमसृष्टेः

अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यथादिमानयं संसारः
स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेत्तुहेतुमद्भावेन कर्मणः
सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरवगम्यते अना-
दिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य
अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अक्षताभ्या-
गमप्रसङ्गस्य, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो
वैषम्यहेतुरित्युक्तं । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एक-
रूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाच्चिप्रकर्मोपेक्षा त्वविद्या वैषम्य-
करो स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरी-
रमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । अनादित्वे तु
बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च

पञ्चाङ्गाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्कान्योन्याश्रयमाह । दृष्ट्युत्तरेति ।
आद्या दृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मात्यक्तौ हेतु-
भावेनोत्तरदृष्ट्यानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं । परिहारः
सुगमः, प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमायं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमायमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति ।
उपपद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्या-
दित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण
दूषयति । नचेश्वर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुस्तत्राह । रागादीति ।
रागदेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माध-
र्मव्याभिन्नरूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैषम्यहेतुः, तस्मा-

संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्यत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्म-
ना' इति सर्गप्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनि-
मित्तेनाभिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु
ततः *प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलष्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभि-
लष्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति
अभिनियन्त्रत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्'
इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसङ्गावं दर्शयति । स्यतावप्यनादित्वं
संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचा-
दिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च
कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितं ॥

दविद्यासदृकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः ।
क्लिष्टं दृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेतुभा-
वात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मश-
रीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादि-
त्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे दृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्रा-
योऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्य-
त्राह । न च धारयिष्यतीति । 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्' इत्या-
दावगत्या भाविदृष्ट्याश्रयमिति भावः । अस्य संसारवृत्तस्य स्वरूपं
सत्त्वं मिथ्या वेद्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति ना-
प्यादिदृष्टमभ्यते असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्व-
रूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेक-
मेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नं । तस्मान्निरवद्ये त्रस्यसि समन्वयावि-
रोध इति सिद्धं ।

* प्राग्धारितेति ङी० बर्ध० सो० का० ।

सर्वधर्मोपपत्तेषु ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्वेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरूपचिन्तान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्थीदाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिष्यमाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायश्च तद्ब्रह्म' इति तस्मादनातिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपाद-
शिश्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः
समाप्तः ॥ * ॥

सर्वधर्मोपपत्तेषु । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्त-
समन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति
न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे भवतीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वं
तत्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वात्तुपादानत्वं तद्वापकस्य सगुणत्वस्या-
भावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह । चेतन-
मिति । विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य भ्रमाधि-
ष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्वन्वयापकं शब्दादिगुणेषु निवृत्त्यादि-
भ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कार-
धर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति
प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थान्निरति-
शयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह । सर्वज्ञं सर्वश-
क्तीति । महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वश्रुत्वापङ्गत्वावगा-
योक्तं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभाषां द्वितीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पयं निरूपयितुं ब्राह्मं प्र-
वृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित् सिद्धान्तं
साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि
व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि नि-
राकरणीयानिति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनि-
र्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं
कृतं तद्व्यभिर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानमिति । ननु मुमुक्षुणां
भोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाच्च स्वपक्षस्थापनमेव केवलं
कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन । वाढमेवं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपदतायः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवं ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे ।
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं । ननु मुमुक्षुणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्ध-
निरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्ध तच्च निर्दाक-
तया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न
सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति । यद्यपीति । पर-
पक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्यैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह । तथा-
पीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत
आह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानकरणा-

तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्यादितन्त्राणि
सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्मन्दमती-
नामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा *युक्तिगाढ-
त्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च अद्वा च तेष्वित्यतस्त्वदसारतोप-
पादनाय प्रयत्यते । ननु 'इत्तेर्नाशब्दं' [अ०१।पा०१।सू०५]
'कामाच्च जानुमानापेक्षा' [अ०१।पा०१।सू०१८] 'इतेन सर्वे
व्याख्याता व्याख्याताः' [अ०१।पा०१।सू०२८] इति च पूर्वचापि
साङ्ख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदु-

न्तर्भावादभ्यर्हितत्वं । ननु रागद्वेषकारणत्वात् परमतनिराकरणं न
कार्यमिति शङ्कते । नन्विति । तत्त्वविक्षयप्रधाना खल्वियं कथारत्ना,
तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमू-
लत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति खल्विद्वान्त-
संरक्ष्यार्थत्वात् प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्गतः,
सङ्गतत्वाद्दीतरागेषापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते ।
वाङ्मत्यादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु अज्ञानमित्तानि
बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापर-
मतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः, परपक्षत्वबुद्ध्या
हि निरासो द्वेषमावहति न नु तत्त्वनिर्णयेच्छ्रया कृत इति मन्तव्यं,
पौनःपुन्यं शङ्कते । नन्वीक्षतेरिति । पूर्वं साङ्ख्यादीनां श्रुत्वर्धानु-
याहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तं सञ्जाति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा
युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनःशक्तिरित्याह । तदुच्यत इति ।
प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्ख्यासिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं
प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मापपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने

* युक्तिगाढत्वसम्भावना सर्वज्ञभाषितत्वसहा चेति वर्थं का० ।

† दोष इति सां० १ पु० ।

चते । साङ्खादयः स्वप्नव्यापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य
 स्वप्नानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्वाख्यानं तद्वा-
 ख्यानाभासं न सम्बन्ध्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र हतं, इह तु
 वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रसत्सृष्टिप्रतिषेधः क्लियत इत्येष विशेषः ।
 तत्र साङ्खा मन्वन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतया-
 ऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव
 वाङ्माहात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सु-
 खदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःख-
 मोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिमुषं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य

सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्कत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्व-
 पक्षमाह । तत्र साङ्खा इति । स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं
 प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्कृतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषा-
 मधिकरणानामेतत्पादसङ्कृतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तमु-
 त्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं द्रष्टव्यं
 मूलश्रौतसमन्वयदर्शार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्कृतिरिति विवेकः ।
 भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका
 इति व्याप्तिमाह । यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं
 तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह । तथेति । किमर्थं प्रधानं परि-
 ष्यमते तत्राह । चेतनस्येति । अर्था भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत
 एव प्रवर्तते न तु केनचित्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थ एव
 हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मृ-
 रयति । तथेति । उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः
 प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिका-
 यां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, श्रियां व्याख्यायन्ते । तथा हि
 क्षिप्यादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च
 दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः प्राग्जनमित्युक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-

पुरुषस्वार्थं साधयितुं *प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेषु विकारा-
त्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्सुदेव प्र-
धानमनुमिमते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते
नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विचित्रपुरुषार्थ-
निर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टं । गेहप्रासादत्रयना-
समविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं

त्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणाशक्तितः प्रवृत्तेर्महदा-
दिकार्याणामपि कारणाशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणाव्यक्तं ।
किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षित्तेर्मृत्तिका जायते ततो
घट इति । एवमविभागः प्रातिकोम्येन प्रणयो दृश्यते घटस्य मृत्ति-
कायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरशु अपां तेजसोत्थेतौ विभागाविभागौ
वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानैः पृथक्पृथक्क्षितौ किञ्चित्
कारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागाविभागव-
दित्यर्थः । सिद्धान्तयति । तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रक-
तिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाध-
नता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाशुकीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते
साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्त-
बलेन तदा निरूप्यते यदि दृष्टान्तः †क्षित् स्यात्, नतु दृष्टः किञ्चिद-
त्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य सा-
ध्यस्याप्रसिद्धिमुक्ता सत्यतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतना-
धिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह । गेहेति । इदं जन्मचेतनाधि-
ष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्रर-
चनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचिन्त्यमाह । तथेति ।
वाह्यं पृथिव्यादि भोग्यं आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति
विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदि-

* प्रवृत्तमिति का० बर्ध० पु० नास्ति ।

† क्षित् इति सो० २ प० ।

सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तयेदं जगद-
खिलं पृथिव्यादिमानाकर्मफलोपभोगयोग्यं वा ह्यमाध्यात्मिकं च
शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्म-
फलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शि-
ल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रच-
येत् लोद्रपाषाणादिवदृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुम्भकारा-
द्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तदत् प्रधानस्यापि

त्वर्थः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न क-
थमपीत्वर्थः । सच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति आत्मिसूक्त-
सर्कमूलभूतामाह । लोष्टृति । चेतनाप्रेरितेषु लोष्ट्रादिषु कार्यका-
कारित्वाददर्शनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठाता परि-
खामित्वात्मृदादिवदित्वाह । मृदिति । ननु मृदादिदृष्टान्ते इयमप्यस्ति
अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिखामित्वहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकं मृदादिस्वरूपात्तेनान्तरङ्गत्वात् नतु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं,
तस्य मृदादिवाह्यकुशालादिसापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात्, तथा च परि-
खामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मैव योमो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्या-
शङ्क निषेधति । न चेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरू-
पस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्भिन्नस्य वहिरङ्गस्यापि वङ्गैस्तदस्तीत्य-
न्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं
सच्चेतनाधिष्ठितमेव परिखमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रत्युत श्रुत्य-
नुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह । न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहान्व-
यादिति हेतोरसिद्धियोतनायं सूत्रे चकारमाह । अन्वयाद्यनुपपत्ते-
ञ्चेति । नानुमानं *युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणादियद्व्यहार्थः ।
शब्दादीनां वाह्यत्वानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च ।
न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादि-

* युक्तमित्यन्वयः इति सो० १ पु० ।

चेतनाकाराधिष्ठितत्वप्रबङ्गः, न च सदासुपादानस्वरूपव्यपात्र-
येनैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न वाङ्मकुम्भकारादि-
व्यपात्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिदि-
रुध्यते प्रत्युत अतिरनुष्टम्भते *चेतनकारणत्वसमर्पणात्, अतो-
रचनानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जनत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति ।
न हि वाङ्माधात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया-

वर्थः । किञ्च यदि घटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि
सर्वैरविशेषतः सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृदन्न तद्योपलब्धिरस्तीति यो-
य्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिसम्भय इत्याह । शब्दादिति । विषयस्त्वैकत्वेऽपि
पुरुषवासनावैषिण्यात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचि-
न्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मिका न भवन्तीत्यर्थः । एवं
समन्वयादिर्हित हेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतून् दूषयति । तथेति ।
बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संवृष्टान्यनेकानि स-
त्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धि-
रिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः,
पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि काकतः परिच्छेदः,
साङ्ख्यैः काकस्थानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि
वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्त्वपि साध्याभा-
वेन अभिचारादित्याह । सत्त्वेति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र
समाप्यते तत्रधानमिति तन्न ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात् ।
न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति था-
तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह । कार्येति ।
एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यत्परिमितं तदस्य प्रकृतिपूर्वक-

* चेतनकारणत्वसमर्पणादिति का० वर्ध० ।

ऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव-
नाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा परिमितानां भेदा-
नां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा वाङ्माध्यात्मिकानां
भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्त-
मसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्य-
कारणभावस्तु प्रेषापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावात् वाङ्माध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं
शक्यं कल्पयितुं ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्थं या प्रवृत्तिः साम्याव-
स्थानात् प्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशि-

मिति व्याप्त्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु स्थभिचारः,
एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव
प्रकृतिरिति निरस्तं । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्यो-
पपत्तिः न विलक्षणत्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेत-
नाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तितः प्रवृत्तिलिङ्गमन्य-
थासिद्धमिति भावः ।

सतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातर्यं तस्य दृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरनुपपत्ते-
रिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुष्यं सूत्रं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्योः
को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह । साम्येति । गुणानां किल साम्या-
वस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रणयाभावप्रसङ्गात्

दृकार्थस्याभिमुखप्रवृत्तता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वत-
न्वस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च । न हि
मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुला-
सादिभिरन्नादिभिर्वानधिष्ठिता विभिन्नदृकार्थाभिमुखप्रवृत्तयो
दृश्यन्ते । दृष्टाद्यादृष्टसिद्धिः *अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि
प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य
†रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति

किन्वादौ साम्यश्रुतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गत्वमु-
द्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं श्रेयत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्
सति मृदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविन्यासो
रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्ति-
त्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह । सापीति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतन-
प्रकृतिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु
श्रुतिभिचारः कार्यत्वे विशेषणं च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य
घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति
'प्रवृत्तेष्व' इति सूत्रेण सापितं । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्श-
नेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह । दृष्टाचेति । अनुमानशरणास्य
तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य दृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः
शङ्कते । नन्विति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्निर्दिश्यन्त्या दृष्ट्ययोगात् तत्राह ।
तथापीति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्ब-

* इत्यतः इति का० वर्ध० ।

† रथादेरिति वर्ध० का० पु० नास्ति ।

उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिसत्त्वस्यैव
 सेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलक्षे-
 तनो रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेत-
 नस्य सङ्गावर्षाद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं *जीवदेहस्य दृष्ट-
 मिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति †चैतन्यस्य दर्शनात्, असति
 चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः,
 तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मि-
 न्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य मेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि
 चेतनाङ्गवति इति ब्रूमः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् ।
 यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनु-
 पलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्श-

न्यात् दृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषय-
 ति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि
 चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् दृष्टिरित्यर्थः । मत-
 दयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति । किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ
 प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु
 उत येन चेतनेनाम्नादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिसत्त्वयुक्ता सेति
 वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह । नन्विति । उभयोः
 प्रवृत्तिसत्त्वाश्रयोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टचेतनप्र-
 वृत्तिर्न कथ्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह । प्रवृ-
 त्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्ट-
 मिति क्त्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः प्राणा-
 दिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदित्वात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः

* जीवदेहस्येति का० बंध० ।

† चैतन्येति टीका ।

नात् तद्वियोगे चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन
 एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं
 चेतनस्य प्रवर्तकत्वं । ननु तव देहादिष्वयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान-
 स्वरूपमात्राद्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति
 चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तक-
 त्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः
 प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिर-
 हिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिर-
 हितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्व
 प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्ति-

स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूताप्रवृत्तित्वाद्ग्रथप्रवृत्तिवत् इत्यनुमा-
 नान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्ये-
 वकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य
 हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि
 लिङ्गमित्याह । अत एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः
 प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति-
 शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं
 सिद्धान्ती साधयति । तदभिधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावन्वादिचे-
 तनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाङ्मानामपि
 सम्मतमित्याह । लोकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृ-
 त्तिमानन्वादिवदिति आप्तेरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति
 कश्चिच्छङ्कते । नन्विति । मण्णादौ व्यभिचारान्न आप्तिरिति परि-
 हरति । नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्तकमस्तीत्याह ।
 नाविद्येति । अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया

रिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासक्यत्
प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचे-
तनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवञ्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविष्टद्वये प्रव-
र्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव सांकोपकाराय स्यन्दते,
एवं प्रधानमयचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तित्यत इति ।
नैतत् साधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोञ्चेतनाधिष्ठितयोरेव
प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने के-
वले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रञ्च *‘योऽसु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो यो-
ऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो-
ऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते’ इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरि-
स्यन्दितस्येभ्यराधिष्ठिततां आवयति, तस्मात् साध्यपक्षनिश्चित-
त्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः †क्षेहेनेच्छ-
या पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आह्वय-

मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेना-
न्तर्यामिन्त्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वात्त चाद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वात्तथादिप्रवृत्तिवदिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानु-
मानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे । स्यादे-
तदित्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः ।
अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेनवादेः

* योऽसु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो इति का० वर्ध० । † क्षेहेनेच्छेति का० वर्ध० ।

माणत्वात् । न चाम्बुभोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्बाद्यपेक्षत्वात्
 स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितं । 'उपसंहारदर्शना-
 श्चेति चेन्न क्षीरवाद्भू' [२।१।सू०२४।] इत्यत्र तु वाङ्मनिमित्त-
 निरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतस्योक्तदृष्ट्या निदर्शितं, ब्रा-
 ह्मणदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यानानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु
 तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्वाङ्मपे-
 क्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति,
 अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदा-
 द्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्व-
 रस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्य-
 प्रवृत्ती न विरुध्येते ॥

सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाश्चेति । उपदर्शितमनुमाना-
 गमार्था इति शेषः । सूत्रकारस्य 'क्षीरवाद्भू' 'तत्रापि' इति च बहूः
 पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकादृष्ट्या ब्राह्मणदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोध-
 माह । उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं
 प्रवृत्तं तद्वाच्ये । सांख्यानमित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मयोगेऽनव-
 स्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् क्वचित्प्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
 इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मयोगेऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च
 न कदाचित्क्वचित्प्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न दृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा दृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं
स्वाभावादेव *चीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि मह-
दाद्याकारेण परिणंस्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं दृ-
णादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि † किञ्चि-
न्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन
दृणाद्युपादाय चीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात्
स्वाभाविकसृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्वादिति ।
अत्रोच्यते, भवेत् दृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणा-
मो यदि दृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्यु-
पगम्यते निमित्तान्तरोपलम्भेः । कथं निमित्तान्तरोपलम्भि-
रन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपयुक्तं दृणादि चीरीभवति न प्रहीण-
मनडुहाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्धेनुशरी-
रसम्बन्धादन्यत्रापि दृणादि चीरीभवेत् । न च यथाकामं
मानुषैर्न ब्रह्मं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भ-
वति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यं ।
मनुष्या अपि च ब्रह्मवन्धेव स्वोचितेनोपायेन दृणाद्युपादाय चीरं

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्ति-
रित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । एष्यति । कथमिति ।
उत्तरं । निमित्तान्तरेति । धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति ।

* चीराकारेणेति बर्ध० का० ।

† किञ्चिन्निमित्तमिति का० बर्ध० ।

सम्पादयितुं, प्रभृतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभृतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभृतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न दृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथापि नाम भवतः अद्भामनुद्ध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव, कुतः, अर्थाभावात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्वदपेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति । भो-

अत्रोच्यत इति । प्रहीयं नष्टं । यदुक्तं क्षीरस्य खेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति । उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थासम्भवान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह । स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षितस्येदक्तव्यमित्याह । तथापीति । क्रूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकस्यात्यभावादनर्मेष्टप्रसङ्गश्च, अप-

गच्छेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्माच-
प्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृ-
त्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्यु-
पगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्द्यादनिर्माचप्रसङ्ग
एव । न चैतुक्त्वनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतन-
सौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्शक्तिसर्गश-
क्तिवैयर्थ्यं भयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदेवत् सर्गशक्त्य-
नुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्माचप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य
पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥

पुरुषाश्रयवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्ति-
शक्तिविहीनः पङ्कुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिवि-

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपयुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगा-
भावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । उभयार्थतेति । मीयन्ते भुज्यन्ते
इति मात्रा भोग्याः । सौत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तददव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति ।
न चेति । सौत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्ग-
शक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृश्यदृष्टिं विना सार्थक्यायोगात्
प्रधानस्य दृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्निवृत्त्यत्वात् दृष्टिनिवृत्त्यापत्ति-
रित्याह । दृक्शक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराश्रय निषेधति ।
पुरुषाश्रयवदिति । प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्योदासीन्यस्याभ्युपेतं त्यज्यते

हीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽग्ना स्वय-
मप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्य-
तीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानं । अत्रोच्यते तथापि
नैव दोषान्निर्माहोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति प्र-
धानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वान-
भ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पञ्चुरपि
हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित्
प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्त-
वत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनि-
त्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वव्या-
पारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरु-
षाश्रवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चोदासीन्यात्
दृतीयस्य च तयोः *सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः ।
योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्माहप्रसङ्गः ।

इति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह । कथञ्चेति । पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-
त्नमुद्यो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयं । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्या-
पित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्रमनस्तु परिमार्जनमृजुत्वेन स्थापनम-
नित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो
भवतीत्यर्थः । ननु चिञ्जडयोर्दृष्टदृष्टभावयोग्यताऽस्ति, तथा तद्भावः
सम्बन्ध इत्यत आह । योग्यतेति । चिञ्जडत्वरूपाया योग्यताया नि-
त्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपदो
भोगोऽपवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषा-

पूर्ववच्छेदापर्याभावो विकल्पयितव्यः । *परमात्मनस्तु स्वरूपस्य-
पात्रवमौदासीन्यं मायाव्यपायवच्च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्धि सत्त्वरजस्त-
मसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणाव-
स्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरू-
पप्रणाश्रयभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेः । वाङ्मस्य च
कस्यचित् चोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो
न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वचमनुमिमीमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ज्ञानपेक्षस्वभावाः कूटस्थास्यास्माभिर्गुणा

धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्वव-
चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह ।
परमात्मेति । सांख्यमते उभयं विदुर्जं तत्त्वकृतात् अस्मन्मते कल्पिता-
कल्पितयोर्विरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्नित्या उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गीभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग
इति भयादङ्गाङ्गीत्वानुपपत्तेः अङ्गानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
वाङ्मस्येति । धिरन्नाकल्पितस्य साम्यस्य श्रुतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीर्थः ।
गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्व-
सिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति । अन्यथेति । अनपेक्षस्वभाव-
भावा-

* परमात्मस्वरूपमिति टी० ।

† सत्यत्वादिति से० टी० १ ।

अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यः, यत्तं गुणवृत्तमिति चास्त्वभ्युपगमः, तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्द्रव्याननुपपत्त्यादयः पूर्वाक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वाच्चिर्वर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं ॥ १० ॥

परस्परविद्वद्ध्यायं साङ्ख्यानमभ्युपगमः, कश्चित् सन्नेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति कश्चिदेकादश, तथा कश्चिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति कश्चिदहङ्कारात्, तथा कश्चित् चीष्टन्तःकरणानि

दन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते । न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह । यत्तं गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्ताङ्कितानुपपत्तिदोषाभावमङ्गोक्तत्वं परिहरति । एवमपीति । कार्यायं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति । वैषम्येति ।

सूत्रं व्याचष्टे । परस्परैति । त्वद्भाषमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-

वर्षयन्ति कश्चिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारण-
वादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्यात्, तस्मादप्यसमञ्जसं
साङ्ख्यानं दर्शनमिति । अत्राह नञ्चौपनिषदानामप्यसमञ्जस-
मेव दर्शनं, तद्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् । एकं
हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतां, एक-
सैवात्मनो विशेषौ तद्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्यु-
पगम्यं स्यात् । यदि सैतौ तद्यतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ
स्यातां स ताभ्यां तद्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपत्रा-
क्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात् । न श्लोष्यप्र-
काशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्त्वस्यैव ताभ्यां निर्मोच उपपद्यते ।
योऽपि जलवीचीतरङ्गफेणायुपन्यासस्तत्रापि जलसात्मन एकस्य
वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
समानो जलसात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोचः । प्रसिद्धस्यायं तद्य-
तापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्थस्यान्योन्य-

शब्दादिज्ञानकारणं पक्ष कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञा-
नेन्द्रियाणि पक्ष कर्मेन्द्रियाणि पक्ष मनश्चेत्वेवाद्ब्रह्म, बुद्धिरहङ्कारो
मन इति त्रीणि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादिति
याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह । प्रसिद्ध इति । तस्मा-
द्भ्रान्तिमूढत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्यानि-
रोध इति सिद्धं । समतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवति-
स्यते । अत्राह इति । तथो जीवन्नापक्वः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराद्धोके
प्रसिद्धस्तप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः । विवृणोति । एकं हीति । तथा

भिजौ सच्छेते, बद्यर्चिनः क्षतोऽन्योऽर्थो न स्याद् यद्यार्चिने
 यद्विषयमर्थित्वं च तद्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषय-
 मर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो
 नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते स्वर्थे-
 ऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति, *तद्यार्थस्याप्यर्थित्वं न स्यात्, यदि स्यात्
 स्वार्थत्वमेव स्यात्, न चैतदसि । वन्ध्विषयौ क्षेतौ अर्था चार्थ-
 शेति, इयोश्च सम्बन्धिभ्योः सम्बन्धः स्यात्कस्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ
 अर्थार्थिनौ, तथाऽनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रति-
 कूलोऽनर्थस्वाभावेकः पार्थाशेषोभाभ्यां सम्बध्यते, तद्यार्थस्वात्पीक-
 स्यात् भूषस्वाचानर्थस्योभावपि †अर्थान्वनर्थ एवेति तापकः
 च उच्यते, तपस्तु पुरुषो च एकः पार्थाशेषोभाभ्यां सम्बध्यते
 इति । तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मताया मोक्षानुपपत्तिः । आत्य-

च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोदपादानैक्येऽपि
 मिथो भेदोऽस्येव यथैकवङ्गात्मकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहा-
 रलोप इत्याशङ्क्य वङ्गेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह । यदि
 चेत्यादिना । ननु सत्यपि धर्मिष्वि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव
 जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । योऽपीति ।
 किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह ।
 प्रसिद्धश्चेति । अर्थो स्वर्जनाभादिनार्थित्वं तापवतीति तापकः, अर्थो
 तप्यस्तयोरभेदे बाधकमाह । यदीति । अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्वाभावादर्थि-
 त्वाभाववदर्थोऽन्यस्यार्थिनोऽसस्वादर्थत्वाभावः प्रसज्येत्याह । तद्यार्थ-
 स्यापीति । प्रसङ्गस्यैवत्वं निराकरोति । न चैतदस्तीति । अर्थित्वं हि

* तद्यार्थस्याप्यर्थित्वमिति का० वर्ध० ।

† अर्थानर्थान्वनर्थ इति सो० का० वर्ध० ।

कारभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात् स्यादपि कदाचिन्नो-
 चोपपत्तिरिति । अचोच्यते नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपप-
 न्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावगमोन्वस्य
 विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकत्वादेव । न
 ह्यग्निरकः सत्त्वात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्त्वयौष्य-
 प्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मस्थे-
 कस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवेत्, क पुनरकं तप्यतापकभावः
 स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्यप्यज्ञा-
 षकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं वा चेतचित्तुर्नाचेत-
 नस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् वा देह-
 नाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति,

कामनाविषयत्वं तच्च कान्थादन्वस्य कामचित्पुरतत्त्वात् स्यात्, न हि
 स्वार्थत्वमपि कान्थस्यैव कामयित्वायोगात् तस्माद्देहोऽङ्गोकार्य इत्यर्थः ।
 इत्यत्र भेद इत्याह । सम्बन्धोति । तद्यानर्थानर्थिभावपि भिन्नावि-
 श्वन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति । अर्थि-
 नोऽनुकूल इति । अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्त्वा समते योगमाह । काम-
 न्तरेति । तथा तप्यथा बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतु-
 रनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मात्प्रित्तमुक्तस्यापि पुरुषस्य
 अयच्चिदुपचारात्मोचोपपत्तिरित्यर्थः । यथा बोधमते जयपराजयौ
 राजन्त्युपचर्यते तथा पुरुषादन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उच-
 चर्यते, तदुक्तं सैव च बध्यते मुच्यत इति, सिद्धान्तयति । अचेति । किं
 परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते अवधारदृष्ट्या वा नास्य
 इत्याह । नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्वं विदुषोति ।
 भवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तप्य-

उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तन्निर्ण इष्टा, *न च त्वयापि तन्निर्णाम विक्रिषा चेतयितुः केवलस्येव्यते, नापि देह-चेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तन्नेरेव तन्नि-मभ्युपगच्छसीति कथं त्वयापि तप्यतापकभावः । सत्त्वं तथं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरो-धित्वाचेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतत्सर्हि नैव तप्यत इत्यापत्ति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नेवशब्दे दो-षाद्य । न हि दुष्पुत्रः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति सर्पो वा दुष्पुत्रः इवेत्येतावता निर्विषो भवति अतस्त्वाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति

तापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति श्ववहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते । किं न पश्यसीति । देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्यैव देहस्य तन्निर्णैति वदता साङ्गो न वक्तव्यं किं चेतनस्य केव-लस्य तन्निः किं वा देहसंहतस्य उत तन्नेः आहोस्वित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह । उच्यत इति । न द्वितीयकृतीयाविद्याह । नापीत्यादिना । च-तुर्थं शङ्कते । सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुत्रवस्य बन्वाभावा-च्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्गत्वेऽपि पुत्रवस्य तप्यसत्त्वप्रतिबिम्बत्वात् तन्निरिति शङ्कते । सत्त्वेति । तर्हि अल-चन्द्रस्य चलनबन्धिमथैव तन्निरित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह । परमार्थत इति । इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तत्त्ववगम इति चेत्तदुच्यते । इव-शब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुत्रवस्य तप्यत्वरूपचेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तत्त्वाभावादित्युपपादयति । न चेदिति । पुत्रयो वस्तु-तस्तन्निशून्यश्वेदिवशब्दे न दोषाय मिथ्यातन्निपरत्वादित्यर्थः । मिथ्या-सादृश्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह । नहीति । सविषत्वं निर्विषत्वञ्चैवश-

* नापीति दो० ।

ममापि किञ्चिद्दुष्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्व-
 मभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत । नित्यत्वा-
 भ्युपगमाच्च तापकस्य, तप्यतापकब्रह्मोर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्त-
 संयोगापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्य-
 न्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्,
 नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभि-
 भवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोग-
 स्थाप्यनियतत्वात् साङ्ख्यसैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् । औ-
 पनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानु-
 पपत्तेः, विकारभेदस्य च वाच्यारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्ष-
 ब्रह्मा स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्ट-

व्दार्थः कल्पित एव ब्रह्मस्य । साङ्ख्यस्याविद्यके तप्यतापकत्वे सति ममापि
 किञ्चिन्न दुष्यति किन्तु इष्टमेव सम्यग्मित्यर्थः । यदि मिथ्यातप्यत्वा-
 ङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्वा सत्त्वं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथा-
 प्यपसिद्धान्तः, कौटस्थहानादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्निसृष्ट्ययोगादि-
 त्वाद् । अथेत्यादिना । किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसातत्यमित्वाद् ।
 नित्यत्वेति । अत्र साङ्ख्यः शङ्कते । तप्येति । सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः
 तापकशक्तित्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः
 सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः ।
 मोक्षस्त्यभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्तो
 परिहरति । नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष
 इत्यत आह । गुणानाच्चेति । यत् गुणवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः ।
 परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति । औपनिषदस्य
 त्विति । वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, यव-

स्वप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्राद्यं वैशेषिकाणामभ्युगमः, कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रखदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेद्यात् तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारवति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कश्चित् कालमनारभ-

हारस्तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावो बन्धस्तत्त्वज्ञानात् तन्निरुक्ति-
 चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । दृष्टानुवादेन महद्दीर्घवदिति
 स्वमतस्यापगतमकाधिकरणस्य सङ्कृतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सां-
 ख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य सृ-
 तिपादे सङ्कतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्त्व-
 नन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वया-
 द्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्कृतिनाभादत्र समाधी-
 यत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादो वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं क-
 समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुश्री-
 क्तवदिति न्यायेन विवक्ष्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचारादिविषयत
 इति प्राप्ते व्यभिचारात्त विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । एवेत्या-

कार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणा-
 स्तिष्ठन्ति, ते च पञ्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च
 सन्तो ह्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च
 कार्ये गुणान्तरं । यदा द्वौ परमाणू ह्यणुकमारभेते तदा परमा-
 णुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनपरा-
 नारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न ह्यणुके पारि-
 माण्डल्यमपरमारभते, ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपग-
 मात् । अणुत्वद्वयत्वे हि ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति ।
 यदापि द्वे ह्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं ह्यणुक-

दिना । यद्यपि न विन्यस्तत्वादिष्वत्र चेतनादचेतनसर्गः साधित-
 क्षयापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सू-
 त्रस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति
 सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् त्रया-
 न्तरदृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामा-
 न्येन प्रक्रियामुक्ता विशेषतस्तस्माद् । यदा ह्यविति । परमाणुः परिम-
 ष्टकः, तद्रूपं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगु-
 ञारम्भकं न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्य-
 जान्तरमाह । यदापि द्वे इति । द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति
 चतुर्भिर्दृष्ट्युक्तैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्वाणुकाभ्यां
 महत्तश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बलत्वं वा विना
 कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यं । प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां द्वाणुका-
 भ्यामारम्भकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रश्नितिकावयव-
 संयोग इति रावणप्रसीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं
 भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि द्वाणुकगतऋत्वाद्युत्पत्तिपरिमाणयोरनारम्भ-
 कत्वाद्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्वाणुकं

समवायिनीं शुद्धादीनामारम्भकत्वं । अणुत्वद्वयत्वे तु द्वाणु-
कसमवायिनी अपि नैवारभते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वप-
रिमाणघोनाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बह्वनि वा
द्वाणुकानि द्वाणुकसहितो वा परमाणुः *कार्यमारभन्ते तदापि
समानैवा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डल्यात् सतो-
ऽणु द्वयस्य द्वाणुकं जायते महद्दीर्घञ्च अणुकादि न परिमण्डलं ।
यथा वा द्वाणुकादणोर्द्वयस्य सतो महद्दीर्घञ्च अणुकं जा-
यते नाणु निगतं द्रव्यं, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जन्मिष्यते
इत्यभ्युपगमे किं तव द्विजं । अथ मन्वसे विरोधिना परिमा-
णान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्वाणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारण-
गतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनावि-

निभिर्द्रव्यकैस्त्वणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्थाप्रतिष्ठानाद्
नियम इति मत्वा ब्रूते । यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुद्धादयः
समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणुस्य न कारणगुणपरि-
माणारम्भं किन्तु कारणगतसंस्थारम्भमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुस्य एव महद्दीर्घं चेतनियतप्रक्रियामाश्रितोक्तं, नियतप्रक्रि-
यामाश्रित्य व्यभिचारमाह । तथा वेति । अणुसङ्गेष्वो द्वाणुकेष्वोऽणुसङ्गं
न जायते ऋक्षमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाश्र-
य्यकार्योऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा च ऋक्षपरिमण्डलाभ्यां द्वाणुकप-
रमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवचेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना ।
तत्र ऋक्षान्महद्दीर्घं व्यणुकं परिमण्डलादणु द्वाणुकमिति विभागः ।
दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते । अथ मन्वसे इति । अचेतनैव विरोधिमुख इत्यत

* कार्यमारभत इति का० वर्ध० ।

† नो इति का० वर्ध० ।

रोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारण-
मताचेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनायामचेतना-
विरोधो कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमाचक्ष्णात्, तस्मात् पा-
रिमाण्डव्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति,
मैवं संख्याः, अथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डव्या-
दीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न
च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डव्यादीनामनारम्भकत्वे
कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डव्यादीनामा-
रम्भकत्वोपपत्तेः । आरम्भमपि कार्यद्रव्यं प्राक् *गुणारम्भात्
वक्ष्यमाणमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे
स्यपि पारिमाण्डव्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परिमा-
णान्तरं नारभन्ते,† परिमाणान्तरस्थान्यहेतुत्वोपगमात् । कार-

आह । न ह्यचेतनेति । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य
विवक्षितांशसाम्यमाह । मैवमिति । अङ्गीकारं त्वजति । न चेति । उत्पन्नं
हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोधभावात्,
दृश्यते पारिमाण्डव्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेव
वैषम्यं त्रयं जायत इत्यत आह । आरम्भमपीति । सहोत्पत्तावपसि-
द्धान्तः अतो विरोधभावः सिद्ध इति भावः । अद्यत्वाद्यारम्भे व्यत्यासत्
पारिमाण्डव्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति । न
चेति । व्यत्यसमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्य-
हेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति । कारणेति । कारणानां ह्यङ्गानां बद्धत्वात्
व्यङ्ग्ये महत्त्वं नन्दो महत्त्वाद्दृष्टे महत्त्वं द्वितूकपिण्डारम्भेति स्थूलतूकपिण्डे
प्रथवादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविबद्धमकुलं पर-

* गुणान्तरारम्भादिति बर्ध० । † नारम्भक इति वाच्यमिति बर्ध० ।

एवञ्जलात् कारणमहत्त्वात् प्रत्ययविशेषाच्च महत् । [वै० अ०७।
 आ०१।सू०६।] *तद्विपरीतमणु [वै०।७।१।१०] । एतेन दीर्घत्व-
 द्रुस्त्वत्वे व्याख्याते । [वै०।७।१।१७] इति हि काणभुजानि सू-
 चाणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित्कारणबहुलादीन्येवा-
 रभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वार-
 भ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्थात्रयसमवायाविशेषात्,
 तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा
 चेतनाया अपोति द्रष्टव्यं । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विश्वक्षणाना-
 मुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते
 गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विश्वक्षणारम्भमा-
 चस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा
 गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य

मागुगतद्वित्वसंख्यया ह्यगुक्ते भवतीत्याह । तदिति । यन्महत्त्वस्यासमवा-
 यि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यच्चाबुत्वस्यास-
 मवायि कारणं तदेवागुत्वाविनाभूतऋसत्वस्यासमवायि कारणमित्यति-
 दिशति । एतेनेति । अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्या-
 दीनां व्ययत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावात् समान-
 गगुत्वारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यं इत्याह । न चेति । पारिमाण्डल्यादी-
 नामपि बहुलादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषाम-
 नारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रान्तत्वं व्ययत्वं सन्निधिर्वा हेतु-
 रित्युक्तिषण्णमाह । तस्मादिति । यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुत्वार-
 म्भक इति ध्यातेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो
 द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुत्वारम्भक
 इति ध्यातेश्चैतन्नस्य विशेषगुणात्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तस्मिन्,

* अतो विपरीतमिति वै० सू० पाठः ।

गुणमुदाहरणं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य प-
 क्षात्मकत्वं न विद्यत इति [वै० अ० ४। आ० १। सू० १।] यथा
 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु
 शरीरं *दृश्यते, तस्मात् पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च
 संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विखलणोत्पत्तिः
 प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तस्माद्ध्यं प्रत्युक्तं
 एतन्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः,
 एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव
 त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्र-
 पञ्चः कृतः ॥

चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु गीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभि-
 चाराच्चेतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यं । तस्माच्चेतनाद्विजा-
 तीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह । संयोगाच्चेति ।
 ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं, तत्र, विजलक्ष्यस्योपादानमिति
 प्रकृते क्विच्छिद्द्रव्यमेव विजलक्ष्यकार्यकरमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्यो-
 दाहरणं युक्तमिति शङ्कते । द्रव्य इति । गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ
 इति विजलक्ष्यारम्भकत्वांग्रेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति । नेति ।
 अनियमः कथादसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथम-
 नियमस्तत्राह । एतदुक्तमिति । न विजलक्ष्यत्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽ-
 प्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते । नन्वतिदेश इति । समान-
 गुणारम्भनियमस्य पारिभाष्यत्वादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह ।
 सत्यमिति । तस्यैवातिदेशस्येत्यर्थः ॥

* दृश्यते इति का० बर्ध० नास्ति ।

उभयथापि न कर्मात्सदभावः ॥ १५ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसच्चिवैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तस्मान्मान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तस्मै स्वानुगतीरेव संयोगसच्चिवैस्तैर्द्रव्यैरारभ्यमिति गम्यते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वज्ञेयं गिरिसमुद्रादिकं जम्बत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति* कणभुमभिप्रायः । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यग्नेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तत्वेन परतो विभागासम्भवादिचक्षतां श्रुतिव्यादीनां परमाणुधर्मतो विभागे

वैशेषिकमतपरिच्छामारभते । उभयथापि न कर्मात्सदभावः । नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वधाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्थेन्द्रान्धाधिकृतस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठातानां कारणत्वमस्त्विति । प्रत्यदाहुरसङ्गत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदन्तात्यर्थमाह ; इदानीमिति । द्युकादिकमेव परमाणुभिर्जगदारभते इति वैशेषिकराज्ञप्तेऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भ्रात्रिमूलो वेति सन्देहे पूर्वयक्षयति । स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विमतं सावयवं क्षिप्त्वादिकं सन्धूनप्रदिमाणसंयोगसच्चिवानेकत्रयारम्भं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः खेद्यपरमाणु-

* कणभुमिप्रेयायेति का० वर्ध० । † उपलभ्यन् इति चतुर्विधा इति का० ।

भवति स प्रसन्नकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्व-
 दृष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमखन्तरेण संधुनन्ति,
 ततो ह्यणुकादिक्रमेण वायुहृत्यद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं
 पृथिवी एवं प्ररीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभवः सम्भवति,
 अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो ह्यणुकादिगतानि रूपादीनि
 सम्भवन्ति तन्नुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तच्चेदमभिधी-
 यते विभागावस्थानां तावदणुनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः
 कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वादि-
 मिन्नं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अणभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाणु-
 व्याद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रथमोऽभिघातादिर्वा *यथा
 दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात्
 नैवाणुव्याद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थायां†मात्मगुणः

सिद्धार्थानि साध्यविशेषानि । नन्वेतावता कथं परमात्मसिद्धि-
 स्तत्राह । स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो
 निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनाव-
 मतः परमपरिणामार्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः ह्यणुकन्यून-
 द्रव्यं निरवयवं सिद्धतीति भावः । जगन्नित्यत्वादात् चार्थत्रयत्वहेत्व-
 सिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह । सर्वश्चेति । विमतमाद्यन्तवत् सावयव-
 त्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति । न
 चेति । ते कतिविधा इत्याकाङ्गामाह । तानीति । प्रकये चैवामपि
 नाशान्न जगत्कारणत्वमित्वात्प्रत्याह । तेषाञ्चेति । अवयवानां विभागा-
 न्नाशाद्वावयविनो नाशः परमात्मनां निरवयवत्वेनावयवविभागादे-
 र्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां निरवयवत्वे कृतितं दृष्टिक्रम-

* यथादृष्टमिति टी० । † आत्मन इति का० ।

प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्वा-
त्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभि-
घाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं । सर्गोत्तरकाखं हि
तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो
निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि
वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्वा-
चेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्त-
यति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितं । आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य
तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च ना-
दृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणा-
द्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गे
निधामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्त-

माह । तत इति । एवं काष्ठादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम-
न्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे पक्षं तस्य भ्रान्तिमूल-
त्वादविरोध इति सिद्धान्तयति । तच्चेदमिति । प्रणये विभक्तानां
परमाणूनां अन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मण्यस्य नि-
मित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाखा-
द्यभिघाताद्बुद्धादिचक्षणं, हस्तनोदनादिच्छादिगमनं तद्ददृशुकर्मणो
दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः प्रयत्नादेः
दृष्ट्युत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मास-
म्भवात् तस्य संयोगपूर्वकदृशुकातिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः । स्थिरस्य
वेगवत्त्रयसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चक्षस्य नोदनमिति भेदः,
दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मति शङ्कते । अ-

स्याभावात् नाणुव्याद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः
 संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं ह्यणुकादिकार्थ-
 चातं न स्यात् । संयोगस्याणोरख्यन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेक-
 देशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमाचलप्रसङ्गो दृष्ट-
 विपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेववतो द्रव्यस्य प्रदेववता द्रव्यान्तरेण संयो-
 गस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां क-
 ष्यिताः प्रदेवाः स्युरिति चेत् कष्यितानामवस्तुत्वात्, अदस्त्वैव
 संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, अस-
 ति चासमवायिकारणे ह्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चा-
 दिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भ-

थादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । तत्पुनरिति । अथात्मवदबो-
 दाश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यं । अत्रापि सूत्रं
 योजयति । उभयधेति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठा-
 तृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतु-
 बलः । हेतुन्तरमाह । आत्मसमवायित्वेति । गुणत्ववददृष्टमपि स्वाश्रय-
 संयुक्ते क्रियपहेतुरिति शङ्कते । अदृष्टवतेति । विभुसंयोगस्याबुभु सदा
 सत्त्वात् क्रियासातत्वे प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । का-
 दाचित्तत्वप्रवृत्तेरदृष्टनियन्तृत्वायोगेऽपीश्वराश्रयम इत्यत आह । निया-
 मकान्तरेति । यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन निवृत्त्या-
 नासिद्धेस्तद्बुध ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्व-
 मिति भावः । सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं
 खल्वित्वा खल्वप्यं खल्वयति । संयोगश्चाबोरिति । संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे
 रकस्मिन्नितरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य पृथुतायोगात् सर्वं कार्यं पर-

वति एष महाप्रसङ्गेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भ-
वेत् । न हि तत्रापि किञ्चिच्चिद्यतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्ट-
मपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रसङ्गप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभा-
वात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म,
अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रसङ्गयोरभावः प्रस-
ज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिरा-
करणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्त-
भिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतोत्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छ-
ता प्रक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः ।
यथैव चाणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन

माणुमात्रं स्यादित्यर्थः । किञ्च सांश्रय्ये संयोगस्यैकांशवृत्तित्वं दृष्टं
तद्विरोधाद्वाप्यवृत्तित्वं न कथ्यमित्याह । दृष्टेति । परमाणुः संबोज
एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि
कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त
इत्यर्थः । काञ्चादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रक्यनिरासेऽपि सूत्रं
योजयति । यथा चेति ।

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रसङ्ग इति प्रकृतिवा
न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य
निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखमू-
न्यप्रसङ्गप्रयोजकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति ।

ताभ्यां सम्बन्धते, एवं समवायोऽपि सप्तवाचिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्न-
 समवायसङ्घेनात्येवैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धेतात्पर्य-
 भेदस्याभ्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य-
 इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययगच्छः सप्तवाचो *नित्य-
 सम्बद्ध एव समवायिभिर्दृष्टान्ते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापे-
 चो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था
 प्रसज्येत । नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्य-
 सम्बद्ध एवेति समवायवस्तान्यं सम्बन्धमपेक्षते । अष्टार्यान्तर-
 तात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तर-
 तात् सम्बन्धान्तरमपेक्षते । न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तर-
 मपेक्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षकार-

तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभा-
 गार्थत्वेन च कर्म नास्ति, अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागापूर्व-
 कयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च
 तदभावः । अश्रुवादासम्भव इति योग्यतया सम्बन्धते, ह्यणुकसमवाय-
 योः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् ह्यणुकवत् समवायस्यापि समवाया-
 न्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्ट-
 धीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्-
 बन्धत्वादिति शङ्कते । नन्विह इति । संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः
 समवायो न स्यादिति दूषयति । नेति । सम्बन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा सम-
 वायस्यापि तुल्यता । गुणपरिभाषायाश्चेति, गुणत्वाभावेऽपि कर्म-
 सामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्याप्यं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्त्यनुकूलत-

* नित्यसम्बन्ध इति का० ।

अस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थात्तरं
समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्यतेवानवस्था । प्रसज्यमानायां चान-
वस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत,
तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभय-
स्वभावा वा अनुभयस्वभावा वान्भ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात्
चतुर्द्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्
प्रसज्याभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भा-
वात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं,
अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवन्नात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्य-
मानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानाच्चित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः,
अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः पर-
माणुकारणवादः ॥

र्काभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं
तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तथा
समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणूकासिद्धिरित्यर्थः ।

सूत्रं याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्ति-
र्वाच्या, निमित्तञ्च काणादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवज्ञो विभज्यमानानां यतः प-
रो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमा-
न्तवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्या-
स्येति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरा-
सम्बन्ध एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वमित्यत्वविप-
र्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया सूक्ष्मत्वमित्यत्वञ्च तेषा-
मभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः, एवं श्लोके दृष्टत्वात्, यद्वि-
श्लोके रूपादिमदस्तु तत् सूकारणापेक्षया सूक्ष्ममित्यञ्च दृष्टं,

किञ्च परमान्तवः समवायिकारवन्तः कारणापेक्षया सूक्ष्मा अनि-
त्त्वाच्च रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं
योजयितुं परप्रक्रियामाह । सावयवानामित्वादिना । नन्वत्र पर-
मान्तत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विबद्धं सूक्ष्मत्वं कथं साध्यते इति चेत् न,
वायुत्वतेजस्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारकभूत्वत्व-
नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात् । न च तर्हि वायुः कारकवानिति
पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्धभावेऽपि सिद्धसाधनता
स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शकत् सकारकं यत्र रूपं तत् सकारकमिति
व्याप्तियहकारके वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धभावादिति भावः । परमा-
न्तवो नित्वाः सत्त्वे सत्कारकवत्त्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य वि-
श्लेष्यासिद्धा दूषयति । यत्र नित्यत्व इति । सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनि-
रासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति
नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विश्लेषतः कार्ये नित्यत्व-
प्रतिषेधात् कारकभूतपरमान्तुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतिषो-
ध्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कदादोक्तमनूदान्धपासिद्धा दूषयति ।

तद्यथा पटस्तन्नूनपेक्ष्य सूक्ष्माऽनित्यश्च भवति, तन्मवसां-
 प्रूनपेक्ष्य सूक्ष्मा अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो
 रूपादिमन्तसौरभ्युपगम्यन्ते, तस्मान्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया
 सूक्ष्मा अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं
 'सदकारणवन्नित्यं' [वै० अ०४।आ०१।सू०१] इति, तद-
 प्येवं सत्येषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवन्तो-
 पपन्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अनित्यमिति च
 विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ०४।आ०१।सू०४] इति, तद-
 पि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन्
 कस्मिंश्चित् नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न
 पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चाख्येव नित्यं परमकारणं
 ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

यदपीति । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य ब्रह्मसि प्रतिबोधि-
 प्रसिद्धिरक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य
 प्रमाखान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यवहारायोमादित्वाह ।
 न च शब्देति । यदि प्रमाखान्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः
 समूहो भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्रं वस्तुसिद्धिः
 वटे यस्तव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गामूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धे-
 र्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे काण्ड-
 सूत्रद्वयं निरस्य ढतोयं निरस्यति । यदपीति । सत्तामङ्गुनां दृश्यमान-
 स्मूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः तर्ह्यप्रत्य-
 क्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तत्र दृश्यके व्यभिचारादित्यर्थः । यथा-
 रम्भकद्रव्यशून्यात् हेतुविशेषणं तदा विशेषवैयर्थ्यं आपद्येत पुनरुक्ति-
 खेत्याह । अथेत्यादिना । परमाखायो नित्याः नास्त्यनुपपन्नभादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयोः ब्रह्मार्थयोर्बवद्धारवतारान् । यदपि नि-
 त्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै०अ०४।आ०१।सू०५] इति,
 तद्धयैवं विधीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां
 प्रत्यक्षेणायहसमविद्येति, ततो ज्ञानुकनित्यताप्यापाद्येत् । अथाद्र-
 व्यत्वे सतीति विज्ञेयेत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतागिमित्तमा-
 पद्येत्, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्,
 अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य वि-
 नाशहेतोरसम्भवेऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं स्थापयतीति
 व्याख्यायेत्, नावश्यं विनश्यदस्तु दाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्ह-
 तीति नियमोऽस्ति, संयोगसत्त्वे हि अनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्या-
 न्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदा स्वपास्तविशेषं

वदिति सूत्रार्थमाशङ्कते । अथापीति । तन्वाद्यवयवानां विभागान्ना-
 शादा पटादिनाम्ना दृष्टः तच्च इयं निरवयवयानूनां नास्तीति नित्यत्व-
 मित्यर्थः । परिग्रामवादमात्रात्वाङ्गनां नाशकं क्वचित् सम्भवति इति
 परिहरति । नेति । अवयवानां संयोगेन ब्रह्मणोत्पत्तिरारम्भ
 इति यदि मतं स्यात् तदा ब्रह्मविनाशे दाभ्यामेवेति नियमः स्यान्ना-
 रम्भे मानमस्ति संयुक्ततन्वन्वदटादर्शनादतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं
 विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभववकादास्येयं । तथा चाङ्गनामप्य-
 विद्यापरिग्रामरूपाणां प्रथमनिमित्तेन काष्ठादिना पिच्छात्मकस्वरूपति-
 रोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथाभिसम्पर्कात् घृत-
 काठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानाञ्च नाशं विनैव कीयते तद्वत्, न च
 काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुञ्जत्वात् ब्रह्मणाशेऽनुदाहरणत्वमिति
 शङ्क्यं, गुञ्जवद्द्रव्यापि कुतश्चिदिनाश इत्यशनेनादाहरणाकुञ्जपरि-

सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आर-
म्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविषयमवस्थूर्त्तवस्थाविषय-
नेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्था-
दभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
कारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्यर्गुणा सूत्रा पृथिवी, रूपरसस्यर्गुणाः
सूत्रा आपः, रूपस्यर्गुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्यर्गुणः सूक्ष्मतमो
वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि
सूक्ष्मसूक्ष्मतरतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तदत् परमा-
णवोऽप्युपचितापचितगुणाः कस्येन न वा, उभयथापि च
दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कस्यमाने तावदुपचिता-
पचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः ।

भाषायाश्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं काठिनं त्रवमित्त्वानुस्यूतघृतपरिष्ठा-
मविशेषो ब्रह्ममेव काठिन्यं । न च ब्रह्मत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्य
नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिष्ठाभिन्न एकत्वेन विभागासम्भवात्,
परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः । किञ्च प्रत्यये ना-
स्तीन्द्राजा नान्यत् किञ्चनेत्वब्रूनां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकार-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ।

यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात् सूक्ष्ममिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति ।
तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणवत्तत एकैकान्यूनगुणा अस्मादि-
परमाणव इति कस्यते न वा, अथैव दोषमाह । कस्यमान इति । मूर्त्त्यु-

नचान्तरेषापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तु उप-
चितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्पेरन् ततस्तेजसि स्वर्गस्योपलब्धिर्न स्यात्
अप्यु रूपस्यर्गयोः पृथिव्याश्च रसरूपस्यर्गानां, कारणगुणपूर्व-
कत्वात् कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेरन् ततोऽपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वाद्यौ च
गन्धरूपरसानां, न चैवं दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
कारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥१७॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि कैश्चिन्नान्वादिभिः स-
त्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

पचयात् सौख्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽबुराप्यात् स्थूलः, अधिकगुणत्वात् घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति । न चान्तरेणेति । दृ-
ष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषां अङ्गानां साम्यार्थमेकैक-
गुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह । अकल्प्य-
माने त्वत्यादिना ।

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा किन्तु शिष्टवहिर्भूतत्वात् यश्च-
तोऽर्थतत्त्वाद्याद्यत्वमित्याह । अपरिग्रहाच्चेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितु-
मुपक्रमन्ते । अपि चेति । अत्यन्तभेदज्ञापकमाह । भिन्नलक्ष्यानि ।
ब्रह्मगुणकर्मणां ब्रह्मत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्ष्यानि गुणाश्रयत्वा-
द्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति जातिमदक्षिणात्वं मुख्यलक्ष्यं, संयोग-

णुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंगेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकाः तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यातत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽस्यः अन्न इति, तथात्वञ्चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युप*गच्छन्ति तन्नोपपद्यते कथं, यथा हि लोके अन्नकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संखानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्त्रान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् ।

विभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं नित्य-द्रव्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्षणानि, तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन विरुद्धे यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्छकुशादिवदित्यर्थः । भेदबाधकमुपन्यस्याभेदमाह । अथ च भवतीति । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्यव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यद्यस्माद्भिन्नं तत् तदधीनं यथा अन्नभिन्नः कुश इत्यर्थः । अन्ने दे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह । द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथात्यन्तभेदवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादात्त मन्तव्यं । अस्तु गुणादीनां द्रव्य-

* गच्छन्ति धर्ममित्यधिकपाठः का० वर्ध० ।

तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधस्यापद्येयातां ।
 नन्वेरन्यस्यापि धूमस्यान्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भेद-
 प्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह तु शुक्लः
 कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्येव तस्य तस्य तेन
 तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेद-
 प्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्य-
 विशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्या-
 धीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति चक्षुष्येत तत्पुनरयुतसि-
 द्धत्वमपृथक्देवत्वं वा स्यादपृथक्कावत्वं वा अपृथक्स्वभा-
 वत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देवत्वे तावत् स्वामुपग-
 मो विद्ध्येत कथं, तन्वारभो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते
 न तु पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभु-
 पगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । तथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्त-
 रमारभन्ते गुणास्तु गुणान्तरं' [वै०अ०१।आ०१।सू०१०]

तादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रत्याह । तथा सतीति । साङ्ख्योऽत्र
 वेदान्ती ग्राह्यः । यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साङ्ख्य-
 यद्द्वयं । यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्तनत्वं तच्च धूमे नास्ति अग्निं विनापि
 भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति ।
 कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति । सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीय-
 मानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वात्तत्र व्यभिचार इत्याशयः । अस्य हेतोरन्यथा
 सिद्धिमाशङ्कते । गुणादीनामिति । गुणादीनां त्रयेणाभेदाभावेऽपि
 अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दूषयितुं विकल्पयति ।

इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि-
गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो
द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाधेत । अथापृथक्-
कालत्वं अद्युतसिद्धत्वमुच्येत, सद्यदक्षिणयोरपि गोविद्या-
णयोरद्युतसिद्धत्वं प्रसञ्चेत । *तथाऽपृथक्स्वभावत्वे तद्युतसि-
द्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्बेदः सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव
प्रतीच्यमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽद्युतसिद्ध-
योऽस्तु समवाय इत्यवमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक् सिद्धस्य
कार्यात् कारणस्याद्युतसिद्धत्वानुपपत्तेः । †अथान्यतरापेक्ष
एवावमभ्युपगमः स्यादद्युतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः

तत्पुनरिति । श्रौकस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटश्रौक-
योरपृथक्देशत्वाभावाच्चुक्तः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न
स्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथग्देशत्वं इति । कायादसन्नद्वयं व्याचष्टे ।
तन्तवो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽस्मदिष्टाऽभेद-
सिद्धिरित्याह । अपृथक्स्वभावत्व इति । अभेदे युक्तिमाह । तस्येति ।
गुणस्येत्यर्थः । एवं घट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति सिद्धान्तोऽनुभववि-
रोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति । युतेति । अद्युतसिद्धत्वं किञ्चि-
द्योक्तत्वात्तरस्य, नाद्य इत्याह । प्रागिति । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति । अ-
थेत्यादिना । कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेक्ष
सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते ।
सिद्धं भूत्वेति । सत्तेरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तु-
पटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सद्योभात-

* तथेति का० वर्ध० नास्ति ।

† अथेति का० वर्ध० नास्ति ।

समवाय इति । एवमपि प्रागसिद्धस्यालम्भात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नापपद्यते दयाद्यत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बन्धेत इति चेत्, पाक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धाभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते इतोदमुक्तं दुर्लभं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येष्वपि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवाय-

पटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तत्राह । यथेति । किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्थानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्लभ इत्याह । नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्द्वेष्वन्तरवदिति शङ्कते । सम्बन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते । नैकत्वेऽपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभावे च पुत्राद्यपेक्षया पितृत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितमाह । इत्युपलब्धीति । विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिव्यतिरेकेण लक्षणत्वेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहयतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति । नापीति । परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्याः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न स्वत इत्युक्तमित्यर्थः ।

शब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूप-
वाङ्मरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देव-
दत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभ-
वति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्वविरः
पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा
स्नानान्यत्वेन निवेक्षमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनु-
भवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयो-
गसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्त्वित्वेन इत्युपलब्धि-
लक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविष-
यत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपवाङ्मरूपा-
पेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथाष्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः

पूर्वपरमाण्वोः संयोगनिरासेन दृश्यकादिदृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यदृष्टव-
दात्मनाशूनां संयोगोऽशुभ्र क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यस-
मवायिकारणं निरस्यते । तथाणवात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
पक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनश्चावयति । कल्पिता इति ।
कल्पनमूहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीयेन संयोगसिद्धिः
स्वस्वाभावयोरेकत्र दृश्यवच्छेदकासत्त्वादाद्ये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः ।
यद्युहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा कुप्येरन्नित्याह । न
चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति किञ्चान्यदिति । तन्मते
दूषयान्तरं उच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एकाकर्षणेनापरा-
कर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । दृश्यकं निरवयवासमवेतं सावयवत्वा-
दाकाशसमवेतभूमिवदिति भावः । ननु दृश्यकस्यासमवेतत्वे तदा-

सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोग-
दर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अस्मात्कर्मनसां भविष्यन्तीति चेत् न,
अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवावि-
द्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति
नियमे हेतुभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभृतत्वसम्भवाच्च ।
न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः व्रतं
सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्-
यस्मै यस्मै यद्यद्गोचरे तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कपालुः प्राणिनां
दुःखवज्रलः संसार एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी
मुक्तागामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकः स्यात् ।
किञ्चान्यद्वाग्भ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्रव्यक-
स्त्राकाशनेव संज्ञेषानुपपत्तिः, न चाकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतु-

श्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं कार्य-
द्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते । कार्येति । प्रकृतिविकारयोरभे-
दादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिच्छेति परिहरति । नेति । भेदात् तद्भाव
इति बदन्तं प्रत्याह । इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कार-
णाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादिव्याह । कारकस्यैवेति । परमाणुनां
निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अल्प-
त्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः । ननु
परमाणुपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधि-
त्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तद-
वयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणु-
रिति शङ्कते । यांस्त्वमिति ; परिहरति । न स्यूजेति । अयमर्थः यत्सर्वा-

काष्टवत् संक्षेपोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोरान्निताश्रयभावोऽन्व-
या नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरे-
तराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्ध्यावान्निताश्रयभावसि-
द्धिरान्निताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदिति
इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आन्निताश्र-
यभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्वागमात्
कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
थावन्त्यो दिग्गः षड्दृष्टौ दग्ग वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्रुः
सावयवत्वादनित्यास्येति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्यते ।
थास्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव
इति चेत् न, सूक्ष्मसूक्ष्मातरतन्मन्मेषापरमकारणादिना-
शोपपत्तेः । यथा पृथिवी ह्यणुकाद्यपेक्षया सूक्ष्मतमा वस्तुभ-

त्मना विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव
परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्वस्याल्पस्य दिग्भावाह्वलेनावयवविभा-
गावश्यभावात्, यदि पृथिव्यादिजातीयाल्पपरिमाणविभ्रान्तभूमिर्यः स
परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, न
च हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति
साधनादिति, सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदवि-
नाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । विनश्यन्त इत्या-
दिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं
निमित्तादृष्टादिनाशादिनाशः प्रथये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञान-
नाशे तत्कार्यानुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्स-

तापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथिव्येकजातीयकं
 विनश्यति ततो ह्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीय-
 कत्वादिनश्येयुः। विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत्
 नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यत्रिलयनवदपि विनाशोपपत्ति-
 मवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवाना-
 मपि अग्निंसंयोगाद्भवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं
 परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भ-
 विष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन
 भवति, शीरजसादीनामन्तरेणापि अत्रयवसंयोगान्तरं दधि-
 हिमादिकार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दुभत्वादी-

योगसचिवानेकद्रव्यारम्भमिति तन्नेत्याह । तथा कार्यारम्भोऽपीति ।
 कैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य शीरार-
 म्भकसंयोगाद्धारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचा-
 रान्न व्याप्तिरित्यर्थः । किञ्च यत्कार्यद्रव्यं तद्दध्यारम्भमित्येव व्याप्तिरस्तु
 लाघवात् तु संयोगसचिवस्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारम्भमिति गौर-
 वाद्दीर्घविक्षुत्तदुक्कारम्भरञ्जौ न्यूनपरिमायायां व्यभिचारात् । न च
 रञ्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अवयवविभाजविभवापातात् । किञ्च नि-
 रवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मकत्वनिमित्ते लाघवात् निरवयवानेकाणुसिद्धिः । यत्त-
 न्नात्तारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तस्मिद्धिरिति तत्र न्ययकत्वेनोक्तचुटिसु
 विश्रान्तेः । न च त एव चुटिनामानो जगद्धेतव इति वाच्यं । पृथि-
 वीत्वादिना सावयवत्वानित्ययोऽनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचित् वि-
 श्रान्तौ परमाणुसिद्धिः अविश्रान्तावनवस्थेति वाच्यं । मायायां ब्रह्मणि
 चावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न क्वचिदसद्भावे प्रमाणं, निर-
 वयवानां संयोगसमवाययोऽसम्भवात् समवेतद्वयुकाकारम्भकत्वाद्योग

स्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरि-
गृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽऽर्थैः
अथोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥

समुदाय उभयच्चेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्देवविरोधाच्छिष्टापरिग्र-
हाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्द्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्व-
साम्यात् सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमि-
दानीमुपपादयामः । स च ब्रह्मप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्दिनेय-
भेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्तित्व-
वादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व-

इत्यादि बाधकमुक्तमेव । सम्प्रत्यपरिग्रहाच्चेति सूत्रवाक्यशेषं पर्यग्र-
धिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्धान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन
वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धं ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । परिभाष-
भेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्द्धवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य
निरासानन्तरं सर्वदृष्टिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गति-
माह । वैशेषिकेति । नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्ता-
दत्र निरस्यति, सिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते । स चेति ।
ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो ब्रह्मप्रकारता तत्राह । प्रतिपत्तो-
ति । एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दम-
ध्यमोत्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्ब्रह्मप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारा-
नाह । तत्रेति । सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति

शून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो वाह्यमान्तरस्य
वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैतत्तच्च तांस्तावत् प्रति
ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी धात्वादयः, भौतिकं रूपादयश्चतुरा-
दयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्त्रेहोष्णप्रेरण-
स्त्रभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूप-
विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेऽप्याधात्मं
सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसं० पृ० २३।
पं० १७] । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः

चत्वारः शिष्याः, तेष्व्याद्योर्वाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्य-
स्तित्वसम्प्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह । तत्र य
सर्वास्तित्वेति । भूतं भौतिकं वाह्यं, चित्तश्चैतत्तच्च कामाद्यान्तरमिति
विभागः । तत्र सन्दिह्यते किं मानमूखो भ्रान्तिमूखो वायं सिद्धान्त
इति । तत्र प्रमाणमूख इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति ।
तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य
मानमूखदृष्टिकसिद्धान्तविरोधादासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तद-
विरोध इति क्षेयं । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौति-
कश्च परमाणुसमुदाय एव नावयथ्यन्तर इति मत्वा परमाणून् विभ-
जते । चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्स्त्रभावाः
पार्थिवाः परमाखवः स्निग्धा आप्याः उष्णालौजसाः ईरण्यश्चलनस्त्र-
भावे वायव्यानामिति । वाह्यसमुदायमुक्त्वाधात्मिकसमुदायमाह ।
तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, विषयाणां वाह्यत्वेऽपि देहस्ये-
न्द्रियग्राह्यत्वादाधात्मिकत्वं, अहमहमित्याणयविज्ञानप्रवाहो विज्ञान-
स्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्कन्धः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टसवि-
कल्पकः प्रलयः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धः । तत्र

समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः
 स्वान्वहेतुकश्च पञ्चस्त्वन्वीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये-
 ऽभिप्रेयमाणे तद्प्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
 समुदायिनामचेतनत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसि-
 द्धधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रव्याप्तितुर्वा
 स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-
 त्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्त्वाप्यन्वत्वानन्वत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात्
 क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्वापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्

विज्ञानस्त्वन्चित्तमात्रेति गीयते, अन्ये चत्वारः स्वान्वाञ्छैत्तास्तेषां स-
 ङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयात्रानिर्वाहक इत्यर्थः । अवसवाति-
 रिक्तावव्यनुपपत्त्येववयवाः शिथ्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं, यथा
 विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलाऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते
 सिद्धान्तसूत्रं योजयति । योऽवमिति । सर्गादौ परमात्मनां स्वान्वा-
 नाच्च स्वतः सङ्घातस्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यम-
 भिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं
 विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्वः
 कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्ता भवेत् । न च
 कर्तारमनपेक्ष्याश्रयः स्वान्वाश्च स्वमेव सङ्घातायं प्रवर्त्यन्त इति वाच्यं ।
 अनिर्माद्यप्रसङ्गात् । जन्मानवविज्ञानसन्तानः संहन्ताश्वित्यत आह ।
 आशयस्येति । आशेरतेऽस्मिन् रामादय इत्याशयः सन्तानः, स किं स-
 न्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽन्यो वा, आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नाद्यः
 अस्मदिष्टनिष्ठात्मवादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह । क्षणिकत्वेति ।
 क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तथापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमात्मवादिमेव-
 नार्थं प्रवृत्तिरनुपपत्ता क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । एतेनाजन्मः सन्ताव

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोक-
याचा लुप्येत ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रभाषिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्त्रिरो
नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते
लोकयाचा, तस्याहोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्य-
मस्ति । ऐश्वर्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं
घडाद्यतनं स्वर्गा वेदना दृष्योपादानं भवो जातिः जरा मरणं

इति पक्षो निरस्तः, क्षत्रिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात् संहन्तुरस-
त्त्वात् सङ्घातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति । इतरेति ।
कार्यं प्रत्ययते मच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् स-
ङ्घातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह । ते चेति ।
क्षत्रिकेषु शिरस्त्रुद्धिरविद्या ततो रामवेधमोहाः संस्कारा भवन्ति
तेभ्यो गर्भस्यस्यार्थं विज्ञानं उत्पद्यते तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादि-
चतुष्टयं नामाश्रयत्वात्ताम भवति । ततो रूपं सितार्सितात्मकं शुक्र-
शोणितं निष्पद्यते गर्भस्यकलबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दार्थ इति नि-
ष्कर्षः, विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपश्चेति घडाद्यतनानि यस्येन्द्रिय-
जातस्य तत् घडाद्यतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्वर्गः, ततः
सुखादिका वेदना तथा पुनर्विषयदृष्या तथा प्रवृत्तिरूपादानं, तेन
भवत्वस्माज्जन्तेति भवो धर्मादिस्ततो जातिर्देहजन्म, पञ्चस्रन्धसमुदाय
इति यावत् । जातानां सन्धानां परिपाको जरास्त्रन्धः, नाशो मरणं,
अन्यमाश्रय्य पुत्रादिविहादन्तर्दीहः शोकस्तेन हा पुत्रेत्यादिप्रजायः

शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतु-
काः सौगते समये क्वचित् संचिन्ता विनिर्दिष्टाः, क्वचित् प्रप-
ञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवम-
विद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्र-
वदनिश्चयमावर्त्तमानेऽर्थाच्चिन्न उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तन्न,
कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि
सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते । यत इतरे-
तरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽहोत्पत्तिमात्र-
निमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं स-
म्भवति । नञ्विद्यादिभिरर्थादाचिप्यते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रो-
च्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातमन्तरे-
णात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति, ततस्तस्य सङ्घातस्य
किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्व-

परिदेवना, अनिष्टानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इति-
शब्दे मानापमानादिसोऽग्रसंयद्दार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्या-
दयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह । सर्वेषामिति । अविद्या-
दिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतु-
हेतुमङ्गावादर्थत्वं सङ्घातसिद्धिरिति शङ्कामुपसंहरति । तदेवमिति
सिद्धान्तभागं व्याप्तये । तन्नेति । अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वम-
ङ्गीकृत्य सङ्घातहेत्वभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति ।
नन्विति । किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति वि-
कल्प्याद्ये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तन्नास्तीत्याह । अत्रोच्यते
यदिति । आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः ।

अथाअधिभूतेषु भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरी-
 चायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाम्रथा-
 अचिद्रूपेषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः
 अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्या-
 त्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे सङ्घाता
 एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तन्ते तदाअथाश्चाविद्यादय इति
 तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा
 सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत
 नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राण्यभावः
 प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन
 हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्भनूयो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्,
 उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं । अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात्

यथा स्थिरेष्वणुषु सङ्घातं योग्येषु कर्तृषु चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञाना-
 भावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं
 तदा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह । किमिति । आश्र-
 याश्रयः सङ्घातकर्त्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिभूत्येवमिति पाठे
 उपकार्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथायमिति ।
 सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति ।
 कथमिति । स्वाभाविकः खल्वयं सङ्घातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो
 न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घातश्रया अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्त्तका
 इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते । अथ मन्यसे इति । स्वभावस्य
 नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पूर्व्यते
 गच्छति चेति पुद्गलो देहः । किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गश्च-

स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुषा नान्येन भवितव्यं । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोग-
मोक्षकासावस्त्रादिना तेन भवितव्यं, अत्रसाधित्वे क्षणिक-
त्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमवि-
द्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्घातः सिध्येत्
भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च सङ्घातसि-
द्धिरस्तीति, तदपि तदुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीती-
दमिदानीमुपपाद्यते । अणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तर-
स्मिन् अणे उत्पद्यमाने पूर्वअणो निरुध्यत इति । न चैवमभ्यु-
पगच्छता पूर्वोत्तरयोः अणयोः हेतुफलभावः ब्रह्मते सत्या-

हारोऽपि दुर्घट इत्याह । अपि चेति । यो यदिच्छति स तत्त्वात्ते
नास्ति चेत् इच्छा अर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं स-
ङ्घातनिरासमुपसंहरति । तस्मादिति ।

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेतुधीनः कारणसमु-
दायाधीनश्चेति । तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवंरूपः प्र-
थमः, एधिष्यादिसमुदायात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत-
द्वितीयः सङ्घातकर्त्रभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति रूचकारः ।
उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसा-
मिध्यं, निरुद्धत्वमतीतत्वं । ननु कार्यकाले विनाशस्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणे

दयितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्वाभावयस्तत्त्वाद्-
 उत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः
 पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते,
 भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ।
 अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते
 हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावोपरागा-
 भ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभ-
 ङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतु-
 फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरिति प्रसङ्गः । अपि चो-
 त्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातां, अवस्थान्-
 त्तरं वा वस्तुन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि ताव-
 दस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पा-
 दनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिदिशेष
 इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्य-

सत्त्वात् क्षणिककार्यस्य हेतुत्वमद्यतमिति शङ्कते । अथ भावेति, सद्रूप
 इत्यर्थः । किं हेतोरेत्यत्यतिरिक्तः कार्योत्पादनास्थो व्यापारः अनतिरि-
 क्तो वा, नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते । अथेति । भाव उत्पत्तिः, उक्तं हि
 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते' इति ।

येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकश्चेत्यर्थः । नष्टस्यापि
 निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च नृदादेर्घटादिकाणासत्त्वे घटाद्य-
 नुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति । तथापीत्यादिना ।
 प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रढयति । विनैवेति । वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूपणाच्च
 न क्षणिकत्वमित्याह । अपि चेति । तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावात्

नास्ये अवस्ये अभिस्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यसप्तत्रयस-
म्बन्धित्वाद् वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरि-
क्तावेवात्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो
वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः ज्ञाश्वतत्वप्रसङ्गः ।
यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एव-
मपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः ज्ञाश्वतत्वप्रसङ्ग
एव, तस्मादप्यसङ्गतं शैगतं मतं ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधयस्तत्वात्प्रोक्तस्य क्षणस्य
हेतुर्भवतीत्युक्तं । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः
प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतुर्विधान् हेतुन् प्रतीत्य चित्तचैत्ता
उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकार्यां चोत्पत्तावप्र-

वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । वि-
शेषमेवाह । उत्पादेति । दूषयति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गं वस्तुनः
क्षणिकत्वभङ्गः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति द्वितीयकल्पमुत्थाप्य दूष-
यति । अथात्वन्तेति ।

द्वयं व्याख्यातुं ह्यसं स्मारयति । क्षणभङ्गेति । किं कार्योत्पत्तिर्नि-
र्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्त्वेवेत्वा-
दिना । विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य
चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रति-
ज्ञार्थः । यथा नाकविज्ञानस्य नीलं वस्तु, आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः
करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः

तिषन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणेत्पत्तिं यावन्ता-
वदवतिष्ठते पूर्वक्षणे इति ब्रूयात्, ततो योगपक्षं हेतुफलयोः
स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा
इतीयं प्रतिज्ञोपरोधेत् ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रा प्ररविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च विनाशिकाः कल्पयन्ति 'बुद्धिबोधं त्रयादन्यत्
संस्कृतं क्षणिकञ्च' इति । तदपि च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-
निरोधावाकाशश्चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं
निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां
प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिर-
रोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं पर-

संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्याह ।
निर्हेतुकायाच्चेति । सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसह-
भावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं आचष्टे । अथोत्तर-
क्षणेत्यादिना । सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा
इत्यर्थः ।

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारण-
भावक्षणिकत्वे निरस्ते, सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दृषयति ।
प्रतिसंख्यति । संस्कृतमृत्पाद्यं बुद्धिबोधं प्रमेयमात्रं त्रयास्तुष्टरूपादन्य-
दित्यर्थः । किं तन्नयं तदाह । तदपीति । निरुपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-
तिसंख्या सन्नं भावमसन्नं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या
तया निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अत्र बुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां
स्वरसमभङ्गुराणामित्याह । विपरीत इति । पराक्रियामुक्त्वा सूत्रं आ-

स्नात् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रति-
सङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छे-
दात् । एतौ हि प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ
वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भ-
वतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छेदनेन हेतुफलभा-
वेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति, स-
र्वस्वव्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अ-
स्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वव्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्व-
चापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्या-
नुपपत्तिः ॥

चष्टे । तेषामिति । भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतु-
फलभावेन प्रवाहकस्मिन् सन्ताने चरमक्षयः क्षयान्तरं करोति
वा नवा, आद्ये चरमत्वथाघातः सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्या-
सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्या-
सत्त्वं पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात् सन्तानस्य
विच्छेदासम्भवात्निरोधाप्राप्तिरित्याह । न तावदिति । न द्वितीय
इत्याह । नापीति । घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञा-
नादन्वयभावस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । बीजस्याङ्गुरादिषु
प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिने विच्छेद इत्यत आह । अस्पष्टेति ।
अङ्गुरादयोऽनुस्यूतान्वयिभावस्थाः कार्यत्वात् पटर्वादित्यन्वयविच्छेद-
सिद्धिरित्यर्थः । यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात् प्रतिक्षणनिरोधा-
सम्भव इत्युपसंहारः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्याननिरोधान्तः-
पाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात् स्यात्
स्वयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानि-
प्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि
दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशस्य निरुपाख्य-
मिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं
आकाशस्येदानो निराक्रियते । आकाशे *चायुक्तो निरुपाख्य-
त्वाभ्युपगमः, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्याननिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रति-
पत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः स-
म्भूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । †विप्रति-
पन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां

अविद्यादीनां प्रतिसंख्याननिरोधं तदभिमतं दूषयति । उभयथेति ॥
यमनियमादयः परिकराः सर्वे दुःखं क्षयिकमिति भावोपदेशो
मार्गोपदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवह-
स्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान्
प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह । विप्रतिपन्नानिति ।
शब्दे वस्तुनिष्ठः गुणत्वाद्वन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सि-
ध्यति पृथग्व्याप्यद्रव्याणां श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । आ-

* चानुक्त इति का० । † विप्रतिपन्नान् प्रति तु शब्देत्यादि का० वर्ध० सा० ।

पृथिव्यादिवस्त्राश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्राका-
 शमिच्छतस्त्वव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्
 सुपर्णात्तरस्या*पित्ततोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावस्तत्र
 पतित्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विज्ञियते तत्तर्हि वस्तु-
 भूतमेवाकाशं स्यात्चावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभाव-
 मात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्थाभ्युपगमविरोधः प्रस-
 ज्येत । सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यास्मिन्
 प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निः-
 श्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निःश्रय
 इति, तदाऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमा-
 काशस्यावस्तुत्वं । अपि च निरोधद्वयमाकाशश्च त्रयमप्येत-
 न्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्व-
 मनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्राश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य ।
 धर्मधर्मि[†]भावे हि घटादिवदवस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वं ॥

काशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति । अपि चेति । यथैकघट-
 सत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्त्तद्रव्यसा-
 मान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः ।
 देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तात्याशङ्काभाववच्छेदकदेशविशेष
 एवाकाशो नाभाव इत्याह । यत्रेत्यादिना । पतित्यति पक्षी सञ्च-
 रिष्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वयत्प्रविरुद्धञ्चेत्याह । अपि चेति ।
 किं सम्यक् निश्चय आश्रयोऽस्या इति किंसन्निःश्रया अवस्तुनः
 शशविषाणस्याश्रयत्वाददर्शनादिति भावः । व्याघातान्तरमाह । अपि
 चेति । ध्वंसाप्रतियोगिताख्ये धर्मे नित्यत्वं नासति सम्भवति धर्मि-
 योऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः ॥

* उचित्यतोऽनाकाशत्वेति का० । † भावः इति सो० का० ।

अनुस्मृतेषु ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुप-
 *लभ्येरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति, अनुस्मृतेः ।
 अनुभवमुपलब्धिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपल-
 भ्येत्प्रककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषा-
 न्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च
 पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शन-
 स्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य
 लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि
 तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षोदन्य इति प्र-
 तोयात् न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शन-
 स्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहम-
 सावदोऽद्राक्षोदिति । †इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरण-

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति । अनुस्मृतेरिति । अनुभवजन्या स्मृति-
 रनुस्मृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्व-
 मित्यर्थः । क्षणिकत्वज्ञानदयानुसन्धानञ्च न स्यादित्याह । कथं ह्यह-
 मिति । पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्तृत्वप्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः
 स्थायित्वमित्याह । अपि चेति । योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य
 तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानान्तर-
 सम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञानान्तरद्योत-
 नार्थं । विपक्षे बाधकमाह । यदि हीति । द्रष्टृस्मर्त्रोर्भेदेऽहं स्मरामि
 अन्योऽद्राक्षोदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । यत्रैवमिति ।
 प्रत्ययमाह । स्मरामीति । स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षोदिति प्रत्ययो यत्र

* सम्भूरिति सो० का० । † यथेति का० ।

योर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निवृत्तं निरुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं मत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छासादतोतास्य प्रतिपत्तीराजन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्दधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापचपेत । स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्पत्स्यत इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति दद्यायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्दस्तुनोर्यहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्र-

तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्थायित्वं दुवारमित्याह । इह त्वहमद इति । यथाग्नेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्तथा नाहमत्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निरुते इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टृस्मन्नारैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह । तत्रैवं सतीति । क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति वेदन्तं प्रत्याह । तथेति । वर्तमानदशामारभ्योत्तमाच्छासादामरखादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्नाजन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तं सतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते । स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य चातुरसत्त्वान्न सादृश्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति । तमित्यादिना । स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि

तिसम्बन्धानमिति मित्याप्रस्थाप एव स्थात्, स्थाचेत् पूर्वोत्तर-
योः *कृतयोः सादृश्यस्य यद्गीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयाव-
स्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्य-
यान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयपक्षनिमित्तमिति चेत्, न
तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत् सादृ-
श्यविषयं स्थात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्थात्,
सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः परिच्छकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः पर-
पक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनस्य यथा-

कश्चिदेव विकल्पः स्थाकारमेव वाद्यत्वेन विषयोजुर्वायः क्षयान्तरा-
स्पृष्टी, अतो न स्थिरप्रकृत्येति शङ्कते । तेनेदमिति । अथ वस्तुत्वं
सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्वं भासते न वेति । नेति
वदतः खानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् प्रदचवप्रयोगो न स्यात्,
तस्मात् प्रदचवेय मिथः संख्युभिन्नार्थभानाद्भानमसिद्धमिति परि-
श्रुति । न तेनेति । अथ भासते वस्तुत्वं तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न
वाद्यमिति चेन्न यथाकामेकप्रत्ययभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । इत्याप-
त्तिरिति श्रुवाचं विद्यामवादिनं प्रत्याह । यदा हीति । वस्तुत्वं
ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते । स्थायि-
प्रकृतप्रसङ्गभयेन तर्हि जप्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथो वा-
र्त्तानभिन्नत्वादेकस्मिन् भर्त्सिणि विवद्वानेकप्रकृतस्मुरथात्मकविप्रति-
पक्षत्वम्भावात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं
ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति वाक्यार्थयोर्ज्ञान-
पूर्वकं सादृश्यं ज्ञानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु सक्त्येव
वाक्यार्थाः क्षणिकत्वस्यैव निर्विकल्पक्याद्याः, सविकल्पाध्यवसियास्तु
स्थायित्वसादृश्यादयो वाङ्मनाः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

* इथोरिति वर्ष० ।

र्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं
 ज्ञानदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रस्थापित्वात्मनः के-
 वलं प्रस्थापयेत् । न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः,
 तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदा-
 चित् वाङ्मयस्तुनि विप्रसम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात् तत्स-
 दृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भ-
 वति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वैद्युरद्राचं
 स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्भावावोपलब्धात्, तस्मा-
 दप्यनुपपन्नो वैनाग्रिकसमयः ॥

पन्थादिव्यवहार इति वाङ्मयार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति । एवमेवेति ।
 यत् प्रमाद्यसिद्धं तदेवं वक्तव्यं । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाद्यमस्ति
 न घेदानो घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकाणासत्त्वं घटस्य गोचरं यद्-
 वर्तमानक्षणात्प्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं । तस्य वर्तमान-
 त्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । न च यत् सत्तत् क्षणिक-
 मिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात् ।
 न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमान-
 सिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभि-
 क्षायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्येऽपि स्वरूपसत् छातं
 वा, नाद्यः मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्रैत्याद्यानेऽपि रूप्याभेद-
 भ्रमापत्तेः । न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात् ।
 नापि विषयतया निमित्तमित्याह । न चेति । सोऽहमित्युल्लेखान्ते-
 नाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वं
 निरस्य संग्रहत्वं निरस्यति । भवेदिति । जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि
 बाधसम्भावनया संग्रहः कदाचित् स्यान्नात्मनीत्यर्थः । असन्दिग्धावि-
 षयस्तत्प्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षयिकत्वमतमत्वन्तासङ्गतमित्युपसंहर-
 ति । तस्मादिति ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतस्मानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कार-
णमनभ्युपगच्छतामभावाङ्गावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति
चात्राभावाङ्गावोत्पत्तिं 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति । विन-
ष्टाद्धि किञ्च वीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात् घीराद्धि
मृत्पिण्डाच्च वृत्तो घटः, कूटस्याच्चेत् कारणात् कार्यमुत्पद्येत,
अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, तस्मादभावयस्तेभ्यो वीजादि-
भ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात् अभावाङ्गावोत्पत्तिरिति मन्य-
न्ते । तच्चेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाङ्गाव
उत्पद्यते, यद्यभावाङ्गाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारण-
विशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि वीजादीनां उपमृदि-

अभावः शश्विषाद्यवदव्यक्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो
घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तद्ब्रूयति । नासत इति । न
केवलं ब्रह्मादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । नै नञौ प्रकृतार्थं गम-
यतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादिति ममर्शमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह । कूटस्यादि-
ति । विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्-
कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चेत्तरक्षणे कार्यभावादस-
त्त्वापत्तिः । न च सहकारिहतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं ।
अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्याप्यति-
शयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्यजन्मे-
त्यर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुत्वमुत्तरोत्पादे चेत्यत्र निरस्तं । अभावस्य
हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं आचष्टे । तच्चेदमिति । यदि वीजाभावस्या-
भावान्तरादिशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा वीजादेवाङ्कुर इति

तानां योऽभावस्तस्य च ब्रह्मविषाणादीनाञ्च निःस्वभावत्वाविश्लेषाद्भावत्वे कस्यचिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवाङ्कुरो जायते, बीरा-
 हेव इधीत्येवंजातीयकः कारणविश्लेषाभ्युपगमोऽर्धवान् स्यात् ।
 निर्विश्लेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे ब्रह्मविषाणादिभ्योऽ-
 ङ्कुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि
 विश्लेषोऽभ्युपगम्येत उत्पन्नादीनामिव नीलत्वादिसतो विश्लेष-
 वत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पन्नादिवत् प्रसज्येत, नाप्यभावः
 कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव ब्रह्मविषाणादिवत् ।
 अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं
 दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमान-
 त्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्वादिबिकाराः
 केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृदिकारानेव तु मृदन्वितान् भावान्
 लोकाः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य

लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्धवान् स्यान्न सोऽस्तीत्याह । येनेति । स्वप्नं
 योजयति । निर्विश्लेषस्येति । ब्रह्मविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वा-
 न्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्तभावस्यापि विश्लेष इत्यत आह ।
 यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह । ना-
 पोति । अभावो न हेतुरसत्त्वात् सम्मतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृ-
 तिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृ-
 तिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भाष-
 एव प्रकृतिरित्याह । मृदिति । आद्यिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूय
 दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभववशात् स्थिरभावानामेव सह-
 कारिसन्निधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च ब्रह्मस्य सह-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति,
तदुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां
हृचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु स्वरूपो-
पमर्द्दा लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमाना पूर्वावस्रोत्तरा-
वस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुद्यायिनां
बीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्मादसङ्गः
अश्रविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सङ्गस्य सुवर्णादिभ्यः
सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ।
अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौ-
तिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगमा पुनरभावात्
भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपङ्गवानैर्वैनाशिकैः सर्वे लोक
आकुलीक्रियते ॥

कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्यसहकारिविम्बं
स्यात् । ततः स्वर्णादीं स्वतोऽतिशयभूत्येऽभितापादिसहकारिहता-
तिशयक्रमाद्रुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे
कार्यस्थाप्यमपेक्षेति वाच्यं । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात्
घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्यथ्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि
तुल्या । यदुक्तं कार्याभावदर्शायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तन्न,
अकारणस्यापि बाधाभावेन सतोपपत्तेः, न चार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं
असत्सदयोरेण सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो चार्थक्रियाकारित्वं नासत्तः
अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव
तस्मादसुखस्थिरभावानां हेतुत्वं उच्यते इति भावः । पूर्वापरवि-
रोधमप्याह । अपि चेति ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावात्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुखभवात् । हृषीबलस्य क्षेत्रकर्माख्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्नून् तन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतद्युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं वाङ्मार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषाञ्चित् किल विनेयानां वाङ्मवस्तुन्यभिनवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन वाङ्मार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,

अभावादुत्पत्तौ अश्वविषाखादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसङ्गान्तरमाह । उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमत्रं घटादिपात्रं । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद् भ्रान्तिमूलेन क्षणिकवाङ्मार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥

नाभाव उपलब्धेः । अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं वाङ्मार्थोपादानं वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तवाङ्मार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह ।

तस्य तु विज्ञानैकस्वरूपवाद् एवाभिप्रेतः, तस्मिंश्च विज्ञान-
वादे बुद्धारूढेन रूपेणान्तःस्य एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः
सर्व उपपद्यते, सत्यपि वाङ्मोऽर्थे बुद्धारोहमन्तरेण प्रमाणादि-
व्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्य एवायं सर्व-
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाङ्मोऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवा-
दित्याह । स हि वाङ्मोऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्-
समूहा वा सस्मादयः स्युः, तच्च न तावत् परमाणवः सस्मादि-
प्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाणाभासज्ञानानुपपत्तेः,
नापि तत्समूहाः सस्मादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां

एवमित्यादिना । पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं । नन्वेकस्य
सुगतागमस्य कथं वाङ्मार्थसत्त्वासत्त्वयोक्तात्यर्थं विरोधादित्याशङ्का-
धिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायक्षत्वेन
मन्दाधिकारिभ्यो वाङ्मार्थवादिभ्यः श्रेयमाह । केषाञ्चिदिति । उक्तञ्च
*धर्मकीर्तिना 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः' इति [सर्व-
द०पृ०२३।पं०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इत्यर्थः । नन्व-
सति वाङ्मार्थे मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह । तस्मिन्निति । विज्ञान-
मेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना
मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः ।
मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह । सत्यपीति । न हि बुद्धनारूढस्य
नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्धारूढाकार एव प्रमेयं न वाङ्म-
मित्यर्थः । वाङ्मार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरूपन्यस्यति । कथमित्यादिना ।
क्षेत्रं क्षानातिरेकेनासत् तदतिरेकेनासम्भवान्नरश्चद्विदित्याह । तद-
सम्भवादिति । असम्भवं विदुषोति । स हीति । परमाणवस्त्वेदेकस्यून-

* बोधश्चित्तविवरणप्रणवेति बोधं ।

विहृपयितुमशक्यत्वात् । इदं ज्ञात्यादीवपि प्रत्याचक्षीत । अपि
 चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञावस्य जायमानस्य योऽयं
 प्रतिविषयं पक्षपातः सत्त्वज्ञानं कुक्षज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञान-
 नमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण सपपद्यत इत्यवच्छं
 विषयसाहचर्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यं । अङ्गीकृते च तस्मिन् विषया-
 कारस्य ज्ञानेनैवावद्भूत्वादपार्थिकार्थसद्भावकत्वना । अपि च
 सहोपलम्बविषयमादभेदे विषयविज्ञानयोरापत्तति, न ज्ञानयो-
 रेकज्ञानुपलम्बेऽप्यस्योपलम्बोऽस्ति, न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं
 प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्छेदं द्र-
 ष्टव्यं । यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया
 विनैव वाद्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति एवं जागरित-

सत्त्व इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्वसन्नित्यर्थः । अवयवभावेऽपि जा-
 त्वादयो वाद्यार्थाः स्युक्तत्राह । यवमिति । जातिगुणकर्मणां धर्मिणः
 सत्त्वाभादभेदेऽव्यक्तभेदे वा धर्मिवद्ध्यन्तरवत् न धर्मधर्मिभावः भे-
 दाभेदौ च विदुर्भाविति न सन्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः । किञ्च ज्ञान-
 नस्य ज्ञेयसाहचर्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
 कार्थसत्त्वा च ज्ञावमतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणात्त वाद्यार्थ-
 सिद्धिर्मानाभावात् गौरवाच्चेत्याह । अपि चेति । पक्षपातो विषय-
 विशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्बसत्त्वमिय-
 तोपलम्बयाज्ञत्वात् ज्ञावदित्याह । अपि चेति । ज्ञानार्थयोर्वास्त्व-
 भेदेऽपि सहोपलम्बनं स्यात् ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह । न
 चैतदिति । सत्त्विकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेत्वभावात्त ग्राह्यग्राहकभाव
 इत्यर्थः । किञ्च जायद्विज्ञानं न वाद्यासत्त्वनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादि-
 ज्ञानवदित्याह । सप्रति । विज्ञावागां वैशिष्ट्यानुपपत्तिबाधितमनु-

तगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविश्लेषात् । कथं पुनरसति वाङ्मार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत वासनान्वैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजाकुरवत् विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिस्वप्नन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वाद्न्तरेण तु वासनां अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावो वाङ्मस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावो वाङ्मस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, कस्मादुपलब्धेः । उपलब्धते हि प्रति प्रत्ययं वाङ्मोऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति, न चोपलब्धमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कसिद्बहुज्ञानो भुजिसाध्यायां हृष्टौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा हृष्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलब्धमान

मानमिति शङ्कते । कथमिति । अन्यथोपपत्त्या परिहरति । वासनेति । अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षयवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तददित्यर्थः । उभयवादिसम्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न वाङ्मार्था इत्याह । अपि चेति । क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादे विरुध्यते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं थाचष्टे । नाभाव इत्यादिना । किं वाङ्मार्थस्यानुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, नाद्य इत्युक्तं उपलब्धेरिति । द्वितीयं

एव वाङ्मयं नाहमुपलभे न च मोऽस्तीति भ्रुवन् कश्चमुपा-
 देयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभ
 इति, किन्तूपलभिव्यतिरिक्तं मोपलभ इति ब्रवीमि । वाढ-
 मेवं ब्रवोषि निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवोषि,
 यत उपलभिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः उपलभ्ये-
 रेव । न हि कश्चिदुपलभमेव स्तम्भः कुद्याञ्चेत्युपलभते, उप-
 लभिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुद्यादीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते ।
 अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत् प्रत्याचक्षाणा अपि
 वाङ्मयमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तदहर्षदवभासत इति, ते
 ऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां वह्निरवभासां संविदं प्रतिबलभमानाः
 प्रत्याख्यातुकामाश्च वाङ्मयं वह्निरवदिति वत्कारं कुर्वन्ति इत-
 रथा हि कस्मादहर्षदवदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमित्रो बन्ध्या-
 पुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत् । तस्माद् अथानुभवं
 तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्वह्नरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु
 वह्निरवदवभासत इति । ननु वाङ्मयार्थस्यासम्भवाद्दह्निरवदवभा-

शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानक्षेययोर्विषयिविषयभावेन भेदस्य
 साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयमभेदाभिधानमित्याह । वाढमि-
 त्यादिना । तद्वचनादपि जनो वाङ्मयं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्या-
 ह । अतश्चेति । वाङ्मयार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात् दृष्टा-
 न्तत्वासम्भवाच्च वह्निरवच्छब्दो न स्यादित्याह । इतरथेति । अबाधित-
 भेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह । तस्मादिति । ज्ञेयार्थो
 ज्ञानातिरेकेनासन्नसम्भवादित्युक्तवाधादत्कारणमिति शङ्कते । नन्विति ।
 कोऽसावसम्भवः असत्त्वं वा असत्त्वनिश्चया वा अयत्नत्वं वा उत्कट-

सत इत्यथ्यवसितं । नायं साधुरथ्यवमायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्वप्र-
वृत्तिपूर्वकौ सम्भावसम्भाववधार्थ्येते न पुनः सम्भावसम्भवपूर्वके
प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ । यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमा-
णेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यन्न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते
तन्न सम्भवति । इह तु यथा स्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्वाह्योऽर्थ उपल-
भ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन सम्भवतीत्युच्येत
उपलभ्येरेव । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति,
असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः बहिरूपलभ्येस्य विषयस्य,

कोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा । नाद्यः साध्यभेदात् । न द्वितीयः
स्थूलौ घटस्तम्भाविति समूहात्मने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तम्भत्वरूप-
विबुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्मात् इयावगाहिविज्ञानाद्भेदसत्त्व-
निश्चयेनासम्भवासिद्धेरित्याह । नायं साधुरिति । सम्भवः सत्तानि-
श्चयः प्रमाणाधीनः । असम्भवेऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वैप-
रिक्तमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति । यद्वीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं
वाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति । इहेति ।
प्रमाणनिश्चितवाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाण्यो भेदविकल्पैर्युक्तत्व-
मात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न ह्यस्थूल-
स्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहात्मनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूल-
त्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समूहात्मनोऽभेदे विज्ञानानां मिथो
वार्त्तानभिन्नतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वे-
ऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः, न चतुर्थः निश्चिते
तादृशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति
भावः । यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानात्मनत्वोपपत्तेर्बहिर-
र्थाभाव इति तत्राह । न चेति । यत्तु गौरवमुक्तं तन्न दूषणं प्रमा-
णिकत्वादित्याह । बहिरिति । यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोके

अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि *प्रत्ययविषययोरुपायोपेय-
 भावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं । अपि च घटज्ञानं
 पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञा-
 नस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शैल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो
 न गौत्वस्य, दाभ्याञ्च भेद एकस्य मिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः,
 तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि
 प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न
 विशेषणस्य घटस्य, यथा चीरगन्धः चीररस इति विशेष्ययोरेव
 गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य चीरस्य तद्वत् । अपि च द्वयोर्वि-
 ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपचीणयोरितरेतर-

साध्यनुभवसिद्धिः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नाभेदसाधक
 इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतो-
 पलम्बिकृत्वोऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि ग्राह्य-
 ग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य क्षत्रिकत्वात् स्वभिन्नग्राह्य-
 सम्बन्धयोगः स्यादित्यादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नं एक-
 त्वात् गौत्ववदिति सत्प्रतिपत्तमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
 ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकाटप्रतीतिः ज्ञानैकनिश्चयात् । न च सा जातिवि-
 षया व्यक्लिभेदानिश्चयादित्याह । न विशेष्यस्येति । घटादेश्चैतन्वाङ्गेद-
 मुक्ता वृत्तिज्ञानाङ्गेदमाह । तथेति । घटो दाभ्यां भिन्न एकत्वात्
 क्षीरवदित्यर्थः । ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं बाध-
 कमाह । अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षत्रिकज्ञानयोर्मिथो
 ग्राह्यग्राहकत्वमभ्युपगन्तव्यं, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता
 धर्मप्रतियोगिनोर्मिथः परेषु चाग्रहेषु भेदग्रहायोगात्, तथा च
 तयोर्भेदग्राहकस्याव्याप्ता तद्भिन्नं एष्टव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा-

* अर्थप्रत्ययभेदिति सो० ।

याद्वयाहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिक-
त्वादिधर्मप्रतिज्ञा खलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योप-
प्लवसदसद्बन्धबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ते हीयेरन् ।
किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वाह्योऽर्थः सन्धः कु-
श्चमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं । विज्ञानम-
नुभूयत इति चेत् वाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुं ।
अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न
तथा वाह्योऽप्यर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रिया-
मभ्युपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु लोक-
प्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाह्योर्थोऽनुभूयत इति

न्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्या-
वृत्तं व्यक्तिमात्रं खलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतद्यावृत्तिरूपमिति
प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्ज्ञा-
नत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न
युक्ता, तयोर्भिन्नस्य क्षातुरभावात् । किञ्चाविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गः, तेन
नीलमिति सद्वर्त्मः, नरविषाणमिति असद्वर्त्मः, अमूर्त्तमिति सदस-
द्वर्त्मः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा
दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष
इति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इहं याद्व्य-
मनिष्टं त्वज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो ऽऽहीतः, तस्मात्
प्रतिज्ञादिव्यवहाराय याद्वकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे
युक्त्यन्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति । ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात्
स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । स्वविषयत्वादिज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः परयाद्व-
त्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञानमिति । विरुद्धं स्वीकृत्याविरुद्धजन्यजता
बाद्धतनयनमौगध्यं दर्शितमित्याह । अत्यन्तेति । ज्ञानं स्ववेद्यमित्यङ्गी

नेच्छस्येहो पाण्डित्यं महद्भिर्नितं । न चार्थव्यतिरिक्तमपि वि-
 ज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु वि-
 ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तया ह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्य-
 नवस्या प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य
 ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः
 कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् विज्ञानग्रहणमात्र एव
 विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाग्रहणानुपपत्तेः, सा-
 क्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयं
 मिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञान-
 मवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमा-
 षागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्र-
 दीपसदृशप्रथनवत् । वाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः

कृत्य मौर्ख्यमापादितं वस्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तरि
 क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्म्मत्वायोगात् सकर्त्तृकवेदनकर्म्म-
 त्वमसदित्यर्थः । न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यं । अभेदे
 विषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोष-
 द्वयं स्यादिति शङ्कते । नन्विति । अनवस्था च साम्यश्चेति दोषद्वयं
 परिहरति । तदुभयमपीति । अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटव-
 ष्ण्डस्य खेन स्वीयजन्मादियद्वायोगादस्ति ग्राहकाकांक्षा साक्षिबल-
 सत्त्वायां स्फूर्त्ते च निरपेक्षत्वाज्ञानवस्था नापि साम्यश्चिच्छिण्डत्ववैष-
 म्यादित्यर्थः । साक्षी क इत्यत आह । स्वयं सिद्धस्येति । निर-
 पेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षयिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ।
 अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह । किञ्चेति ।

पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चतुरादिषाधनस्य
 प्रदीपादिप्रथमदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविज्ञेयात्
 सत्येवान्विस्मिन्नवगन्तरि प्रथमं प्रदीपवदवगम्यते । साक्षिणो-
 ऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपचिपता स्वयं प्रथमे विज्ञानमित्येष
 एव मम पक्षस्त्वया वाचो युक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्, न, वि-
 ज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्र-
 दीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं वाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगो-
 चरा अपि सन्नादिप्रत्यया विनैव वाद्येनार्थेन भवेयुः प्रत्यय-

विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्
 स्वयं प्रथममिति ब्रुवता चाटशून्यत्वज्ञेयं स्यात्तथा च चाटज्ञा-
 नाविवयत्वाच्छिलास्यप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साप्येष्ट्य
 इत्यर्थः । विज्ञानस्य खान्यच्चाटशून्यत्वमित्युमेव त्वयाऽऽपाद्यते, न चा-
 सत्त्वापत्तिः ज्ञानभावादिति वाचं । स्वस्यैव चाटत्वादिति शाक्यः
 शङ्कते । वाटमिति । अभेदे चाटज्ञेयत्वायोगात् ज्ञानन्तरमावश्य-
 कमिति परिहरति । नेति । विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्य-
 त्वाद्देहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा आद्येऽ-
 नवस्था द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्गन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते ।
 साक्षिण इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः का-
 र्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचि-
 दात्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्येति चोक्तमतो महद्वैकल्यमाव-
 योरिति परिहरति । न विज्ञानस्येति ।

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न ह्यर्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जा-

त्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्य-
यवज्जायत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं
हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधाविति
ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो
महाजनसमागम इति । न ह्यस्ति महाजनसमागमो नि-
द्राग्लानन्तु मे मनो बभूव, तेनैषा भ्रान्तिरुद्भूवेति । एवं
मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । न चैवं जागरितोप-
लब्धं वस्तु स्वप्नादिकं कस्याश्चिदप्यवस्थायां बाध्यते, अपि च
स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं, उपलब्धिसु जागरितदर्शनं स्मृत्यु-
पलब्धोऽथ प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयो-
गात्मकं दृष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति ।

ग्रहज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न वाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति ।
वैधर्म्याच्चेति । किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्य-
त्वं, अथ वा व्यवहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविभ्रमाणा-
मप्यर्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः सिद्धसाधनात्,
इति सूत्रस्यचकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थग्रा-
हित्वं उपाधिरित्याह । बाध्यते हीत्यादिना । निद्राग्लानमिति करब-
दोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वमित्याह । न चैवमिति । किञ्च प्रमाणाजानु-
भव उपलब्धिः पक्षो प्रमाणाजं स्वप्नज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरं ।
परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह । अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोप-
लब्धैर्वैधर्म्यान्तरमाह । अर्थविप्रयोगेति । असम्बन्धस्त्वावर्त्तमानस्य स्मृ-
तेरर्थो विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्भवेत् न संप्रयुक्त-
वर्त्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमा-

तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिपलब्धि-
त्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । न च
स्नानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं । अपि चानुभववि-
रोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरात्मन्यनतां वक्तुम-
शक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते । न च यो यस्य स्वतो
धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति । न
ह्यग्निरूपोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति । दर्शि-
तन्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवाव-
कल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो वासना-
नामुपपद्यते तत्पक्षेऽनुपलब्धेर्वाङ्मानामर्थानां । अर्थोपलब्धि-

खजत्ववैधर्म्योक्तिफलमाह । तत्रैवं सतीति । वैधर्म्ये सतीत्यर्थः । अप्र-
माखजत्वोपाधेर्निरात्मनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यासिद्धिं
निरस्यति । न चेति । बाधमप्याह । अपि चेति । वस्तुनो घटाद्यनु-
भवस्य निरात्मन्यत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण, प्रत्यक्षतो-
ऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वज्रैरौघ्यदृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो
धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसदृशेणापि दुःसा-
ध्यत्वादतः स्वतो निरात्मन्यत्वात्तौ सात्मन्यत्वानुभवबाधभिया त्वया-
नुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः । उक्तोपाधिरपि न विस्म-
र्यव्य इत्याह । दर्शितन्त्विति ।

सूत्रस्यावर्त्यं स्मारयित्वा दूषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । भाव
उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु बाङ्गार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनाव-

निमित्ता हि प्रत्यर्थं नामारूपा वासना भवन्ति, अनुपलभ्य-
मानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादित्वे-
ऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्वा-
प्नाभिप्रायसिद्धिः । यावद्यन्वयव्यतिरेकावर्थापत्तापिनोपन्यस्तौ
वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावथेवं
सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, विनार्थापलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः । अपि
च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्धुपगमात् विना त्वर्थोपल-
ब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि
प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्का-
राश्च नाश्रयमन्वन्तरेणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च
तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलभ्येः ॥

कादुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाङ्गुरवदनादित्वादित्यत आह ।
अनादित्वेऽपीति । बीजादङ्गुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादा-
वेव कल्प्यत्वादनादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरि-
त्यर्थः । ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्ट-
मिति समजाऽनवस्थित्यत आह । याविति । वासनानां वाङ्मार्थानुभव-
कार्यत्वे सति निरपेक्षसिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वयाहं
व्यतिरेकमाह । विनेति । अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वा-
योगात् त्वदुक्ताम्यादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थापलब्धिवैचित्र्यस्य वा-
सनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्वापि वासनामात्र-
कृतं धीवैचित्र्यं किन्त्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नेत्यन्वयव्यतिरे-
काभ्यां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्यदृष्टमेवेति वाङ्मार्थसद्भावसिद्धि-
रित्याह । अपि चेति । यः संस्कारः समाश्रयो लोके दृष्टः, यथा
वेगादिव्वाद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः । आश्रयानुप-
लब्धेरित्यर्थान्तरमाह । अपि चेति ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितरूपं *सत्प्रवृत्तिविज्ञान-वच्च वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रय-सम्बन्धिनेकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देश-कालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्य प्रतिप्रतिबन्धानादिव्यवहारः सम्भवति । स्थिररूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि वाङ्मार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्गावितानि उक्त-

अस्वालयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह । क्षणिकत्वाच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । यदपीति । सहेत्यग्नयोः सथेतरविषाणवदाश्रयाश्रयिभावायोगात् पौर्वापर्ये चाधेयक्षणे सत आधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघाताप्राधारत्वमाश्रयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाम्रीकादिविज्ञानवदित्यर्थः । अस्तु तर्हि आश्रयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत आह । न हीति । सविकारः कूटस्थो वा स्याद्यात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वादेश्चापेक्षया यदासनानामाधानं निक्षेपो वच्च कृतप्रत्यभिज्ञेयस्य तन्मूलो व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः । बहि व्यवहारार्थं आत्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह । स्थिरेति । सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे । अपि चेति । मतइयनिरासमुपसंहरति । एवमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारसहत्वाच्चून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलमाश्रयसूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह । श्रून्तेति । आदरः पृथक्सूत्रारम्भे न क्रियते एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाद्यत उपपन्नः । ननु जायतस्तत्रैवाज्ञानार्थश्रूनौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह । वैधर्म्याच्च

* सप्रवृत्तीति का० वर्ध० ।

रोत्यादेश पूर्वनिरोधादित्येवमादौनि तानोहाय्यनुसन्धात-
 यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाङ्मार्थ-
 वादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाण-
 विप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं
 सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नो-
 तुं अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहूना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
 उपपत्तिमत्त्वाय परीच्यते तथा तथा शिकताकूपवद्विदीर्यत
 एव न काञ्चिदयत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपत्तौ वैना-
 शिकतन्त्रव्यवहारः । अपि च वाङ्मार्थविज्ञानशून्यवादचय-

न स्वप्नादिवत् स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्गतेतरावस्थयोः शून्यत्वमु-
 पलब्धनुपलब्धिविधर्मज्ञानबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् सुषुप्तावप्या-
 त्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च नानुमानार्थमत्यर्थः । किञ्च निरधिष्ठा-
 ननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः । मान-
 तोऽनुपलब्धेरित्याह । न भावोऽनुपलब्धेः । उपलब्धनुपलब्धिलक्ष्यं
 यद्विधर्मं तल्लक्ष्यं तदुच्यते सा चासा बाधितज्ञानार्थोपलब्धिस्तद्रूप-
 बाधात् इत्यर्थः । तदर्थमःह । न ह्ययमिति । यद्भाति तन्नासदित्युत्सर्गतः
 प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारा-
 स हत्वा* शून्यत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं
 क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयं । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादस-
 ज्जतप्रज्ञापी सुगत इत्यर्थः ।

सुगतमतासाङ्गत्वमुपसंहरति । सर्वथेति । सर्वज्ञस्य कथं विरुद्ध

* अपञ्चमिति सो० १ ।

मितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसम्बन्ध-
प्रलापित्वं, प्रदेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुञ्चेयुरि-
माः प्रजा इति । सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेय-
स्कार्मैरित्यभिप्रायः ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त
चैषां पदार्थाः सम्भता जीवाजीवास्त्ववसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा
नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्था जीवाजीवास्तौ यथायोगं तयो-

प्रजापस्तत्राह । प्रदेषो वेति । वेदवाद्या अत्र प्रजा याद्याः, अतो
आन्त्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदसिद्धान्तस्य विरोध इति सिद्धं ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् । मुक्तकण्ठमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धि-
स्थं भवात् तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह । निरस्त इति । एक-
रूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति त-
द्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्व-
पक्षपक्षमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवौ भोक्तृ-
भोग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्त्ववः, तां संवृणोति इति
संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कान्धमिति निर्जर-
स्तप्तप्रकारोहृद्यादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्यषोकाका-
श*प्रतिष्ठस्य सततोर्द्धगमनं । नन्वास्त्ववादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं
सप्तत्वमित्यत आह । संक्षेपतस्त्विति । संक्षेपविस्ताराभ्यामुक्तार्थेषु मध्य-
मरीत्या विस्तारान्तरमाह । तयोरिति । अस्ति कायशब्दः साङ्गेतिकः
पदार्थवाचो । जीवस्वासावस्तिकायश्चेत्येवं विग्रहः । पूर्यन्ते गण-
न्तीति पुद्गलाः परमायुसङ्घाः कायाः, सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्द्ध-
गमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः, आवरणाभाव आकाश
इत्यर्थः । पक्षपदार्थानामवान्तरभेदमाह । सर्वेषामिति । अयमर्थः ।

रेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तद्योरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते, षष्ठास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीमयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्मि

जीवास्तिकायस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मुख्यः केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः केचिद्ब्रह्मा इति । पुद्गलास्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमश्चेति । प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्ता । आकाशास्तिकायो द्विविधः लोकाकाशः सांसारिकः, आलोककाशः मुक्ताश्रय इति । बन्धाख्यं कर्माद्यविधं चत्वारि घातिकर्माणि चत्वार्यघातीनि । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्बन्धश्चेति घातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमायं कर्म, अर्हत्तत्त्वश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विश्लेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविप्लवरत्नमान्तर्बन्धं, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तत्वात् घातिकर्माणि । अघाघातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति । मन वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयं, एतन्नामाहमस्मात्त्वभिमानो नामिकं, अहमत्र भवतो देशिकस्यार्हतः शिष्यवशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं, शरीरस्थित्वर्थं कर्म आयुष्कं । अथवा युक्तशोषितमिश्रितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिग्रामशक्तिर्गोत्रिकं, ब्रह्मस्य तस्य ब्रवीभावात्मककणमावस्थाया बहुदावस्थायाश्चारम्भकः क्रियाविश्लेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठराग्निवायुभ्रामीषदूघनीभावे वेदनीयं । तत्त्ववेदानुकूलत्वात्तान्येतानि तत्त्वावेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वादघातीनि । तदेतत् कर्माद्यकं जन्मार्थत्वाद्बन्धा, आखवादिद्वारेति इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति । स्वसमयपरिकल्पितानिति । स्वीयत्वन्मसङ्घेत*मात्रकल्पितानित्वर्थः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्तर्बन्धं बन्धीत्याह । सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वविहङ्गधर्मद्वयमादाय वस्तुनात्रे

* मानेति सो० १ ।

स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति चाव-
क्तव्यञ्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यञ्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्चे-
त्येवमेवैकत्वनिश्चयत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति, अथा-
चक्ष्मणे, नाथमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः एकस्मिन्नसम्भवात् ।
न ह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत् सदसत्त्वादिविद्वद्धर्मसमावेशः
सम्भवति शीतोष्णवत् । ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त

न्यायं योजयन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी
तस्या नयो न्यायः घटादेर्हि सर्व्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राण्यात्मनाप्यस्येव
स इति तत्प्राप्तये यत्रो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिदस्ति,
प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्येयमिति
भावः । किं ते सप्तभङ्गास्तानाह । स्यादस्तीति । स्यादित्ययं तिङन्त-
प्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकं, स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः, एवमग्रेऽपि ।
तत्र वस्तुनोऽस्तित्ववाङ्मयां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः । प्रवर्तनास्तित्व-
वाङ्मयां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयवाङ्मयां स्यादस्ति
वास्ति वेति तृतीयो भङ्गः । युगपदुभयवाङ्मयां अस्ति नास्तीति
शब्दद्वयस्य सकृद्वस्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भङ्गः । आद्य-
चतुर्थभङ्गयोर्वाङ्मयां स्यादस्ति चावक्तव्यञ्चेति पञ्चमो भङ्गः । द्वितीय-
चतुर्थेऽङ्मयां स्यान्नास्ति चावक्तव्यञ्चेति षष्ठो भङ्गः । तृतीयचतुर्थे-
ऽङ्मयां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यञ्चेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः ।
एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽने-
कश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेको वक्तव्यः स्यादनेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेक-
श्चावक्तव्यञ्चेति, तथा स्यान्नित्यः स्यादनित्य इत्याद्युक्तं । एवमनेकरूप-
त्वेन वस्तुनि प्राप्तित्यागादित्यवहारः सम्भवति एकरूपत्वे सर्व्वं स-
र्व्वत्र सर्व्वदास्येवेति व्यवहारविकोपापत्तिः स्यात्, तस्मादनेकान्तं सर्व्व-
मित्येकरूपप्रज्ञवादाबाध इति प्राप्ते सिद्धान्तर्थात् । अत्रेति । यदस्ति
तत् सर्व्वत्र सर्व्वदास्येव यथा ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्रो न

एवंरूपास्येति ते तथैव वा स्युः नैव वा तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवत्प्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरङ्कुशं ज्ञानेकान्तं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्, एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तोर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमादप्रमितिष्वनिर्द्धारितास्यपदेद्युं

स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिभान्या यत्नसम्भवात् । यन्नास्ति तन्नास्त्येव यथा शशविषाखादि, प्रपञ्चस्तु उभयविकल्पश्च एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेण सत्त्वमुताकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्त रमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थयामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसन्न भवति, प्राप्यासत्त्वे प्राप्तिरनुपपत्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमाख्येयं नाद्य इत्याह । नायमिति । ननु विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वाभारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां समत्वं जीवत्वादिरूप चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं बोतानियतं, आद्ये व्यभिचार इत्याह । य इति । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह । इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते । नान्वति । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरूपनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह । नेति ब्रूम इति । प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमायादेस्तस्येत्यर्थः । इत्येवं सर्वजानिर्धारणे सत्त्वपदेशो निष्कम्पप्रकृतिश्च न स्यादित्याह । एवं सतीति । अनेकान्त-

अक्रुयात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वा लोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धारितार्थं शब्दं *प्रलपन् मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन् पक्षे पचान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकत्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्यास्येन्नोच्चेरन् उच्यन्ते चावक्तव्यास्येति विप्रतिषिद्धं । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षेव स्यात् । न प्रत्ययितव्यपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा

वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह । तथा पञ्चानामिति । यदुक्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावक्तव्यत्वं उत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वं, नाद्यः व्याघातादित्याह । न चैषामिति । उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः सकृदेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात् । न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाङ्मार्था वक्तुर्मुक्तत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृशवाङ्मार्था एवानुत्पत्तेरिति । किञ्च विरुद्धानेकप्रलापित्वादहर्द्गनात् इत्याह । उच्यमानास्येत्यादिना । इति च प्रलपन्नित्यन्वयः । अहर्द्गमिति शेषः । अनाप्तपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यान्नाप्तपक्षस्येत्यर्थः । इतश्चासङ्गतोऽनेकान्तवाद इत्याह । स्वर्गंति । किञ्चानादिसिद्धोऽहर्द्गमनिः । अन्ये तु

* प्रलयमिति वर्ध० का० ।

पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनाञ्च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामथथा-
 वधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि
 सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽस-
 त्तस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्ये चैवं सत्त्वस्यासम्भवादसङ्गत-
 मिदमार्हतं मतं । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरि-
 क्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यन्तु पुद्गलसंज्ञके-
 भ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वेषुैवाणुवाद-
 निराकरणेन निराकृतं भवतीत्यनो न पृथक् तन्निराकरणाय
 प्रयत्यते ॥

एवञ्चात्माऽकात्स्न्यं ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवा दोषः स्याद्वादे
 प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत ।
 कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीर-

हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्ब्रूयन्त इत्यार्हततत्त्वावधृतस्वभावा-
 नां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह । अनादीति ।
 प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति सत्त्वासत्त्वयो-
 रेकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगम्बर-
 सिद्धान्तः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितस्तत्राह । यत्त्विति ।

जीवस्य देहपरिमाणां दूषयति । एवञ्चेति । अकात्स्न्यं मध्यमप-
 रिमाणत्वं तेनानित्यं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीरात्माञ्चेति ।
 विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य ह्यस्त्वगजशरीराद्यापित्वमकात्स्न्यं
 शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे ह्यस्त्वो जीवो न

परिमाणतायां च सत्यामहत्त्वोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मे-
 त्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानव-
 स्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः
 केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न हत्स्त्रं हस्तिशरीरं
 व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न हत्स्त्रपुत्तिकाशरीरे
 समीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्था-
 विरेषु दोषः । स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवा-
 वयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां
 पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्येत वा
 न वेति वक्तव्यं । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
 समीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशलोपपत्तेः सर्वेषामवय-
 वानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च
 शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्तं नात्प्रेक्षितुम-
 पि शक्यं । अथ पर्यायेण दृष्टशरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवा-

प्रविशेत् देहाद्गृह्णति जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बालदेहमात्र आत्मा
 ततः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति हत्स्त्रदेहः सजीवो न स्यादित्याह ।
 समान इति । यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे विकाशस्तथा जी-
 वावयवानामिति । देहमानत्वनियमं शङ्कते । स्यादिति । दीपांशवष्णी-
 वांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्प्याद्येऽल्पदेहाद्गृह्णति जीवः
 स्यादिति दूषयति । तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्गृह्णति सत्त्वं
 अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति । अप्रतिघात इति ।
 अवयवानां नित्यत्वस्यासिद्धं अल्पत्वाद्दीपांशवदित्याह । अपि चेति ।
 एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तं, सम्प्रति जीवस्य

वयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केषिदपगच्छन्ति
इत्युच्येत तत्राप्युच्यते ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणं
जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः विकारादिदोष-
प्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिश्चयमापूर्यमाणस्यापत्ती-
यमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रि-
यावत्त्वे च कर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युप-
गमो बाध्येत, कर्माद्यकपरिवेष्टितस्य जीवस्यास्त्वावुवत् संसा-
रसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्धगमित्वं भवतीति । कि-
ञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वा-
देवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव

केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते । अथेति ।
एहत्तनुकायामौ जीवस्यावयवागमोपायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः ॥

सूत्रेण परिहरति । न चेति । आगमापायौ पर्यायः । किमागमा-
पायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आद्ये आह । विकारादिदोषेति ।
कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माद्युक्तेति । व्याख्यातमेतत्,
आद्यकल्पे दोषं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति । किञ्चेति । अवशिष्ट-
कूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दो-
षावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमा-
पायौ युक्ताविद्याह । किञ्चेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधा-
रणो वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापायिणीकावयवत्वे सति कियन्त आ-
द्यान्वयववाः कियन्तोऽपयन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादनिर्मोक्षः स्या-

आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति ।
 किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अप-
 गच्छन्तश्च क्व वा नीयन्त इति वक्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादु-
 र्भवेयुः भूतेषु च लीयेरन् अभैतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चि-
 दन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो नि-
 रूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा
 स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
 अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापग-
 मावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीर-
 परिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावका-
 त्पर्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण
 परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नि-

दित्याह । किञ्चेति । अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवय-
 वसमूहत्वेनासत्त्वं आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापाये-
 ऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गेत्ववत् प्रत्येकसमाप्तौ एकस्मिन् शरीर
 आत्मनानात्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसं-
 रति । अत इति । सूत्रस्यार्थान्तरमाह । अथवेति । सूत्रसूत्रशरीर-
 प्राप्तावकात्सर्वाङ्गीकारेणात्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपे-
 ष्चात्मनित्यतामाशङ्कानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेत्येत्यस्य व्याख्या-
 स्रोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेऽपि स्रोतः
 प्रवाहस्यदात्मकस्यात्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यतयात्मनित्यता स्यादि-
 त्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । सिग्वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचो दिगम्ब-
 रास्तेषामित्यर्थः । पर्यायात् सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति न

त्यता स्यात्, यथा रत्नपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्-
सन्ताननित्यता तद्ददिसिचामपोत्याङ्गज्ञानेन सूत्रेषोत्तरमु-
च्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्या-
त्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्थानुपपत्तिरिति ॥

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नि-
त्यत्वमिच्छते जैनैस्तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयो-
र्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् इत्युक्ते एकशरीरपरि-
माणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वान्यस्य

च कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य
वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च कूटस्यात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिवि-
कारो विनाशां मुख्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न
इति सूत्रार्थः ॥

यं स्थूलं सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति
नियमं दृषयति । अन्येति । अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्व-
दर्शनादुभयोरप्याद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्य यात्रां नि-
त्यपरिमाणां साम्यं स्यादित्युक्तपरिमाणां नामेकत्रायोगादिति सूत्र-
योजना । आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणात्वादत्यन्तपरि-
माणवत् । न चाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्य-
परिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादानफल-
माह । एकेति । अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषम-
शरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधा-
दित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्यदृष्टान्तेन नित्यत्वम-
नुमाय साम्यमापादितं, सस्यत्यन्तस्य मुख्यपरिमाणस्यावस्तुत्वसूक्ष्मत्वयो-

जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण
एव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदेवानुर्महान् वा जीवो-
ऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः, अतश्च सौगतवदार्हतमपि
मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठातृश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्
कथमवगम्यते, प्रकृतिस्य प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादभिधोपदे-
शाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य
स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरका-
रणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभि-
व्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता
केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मै-

रन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात्
प्रागसतोऽनित्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरि-
माणाभेद इत्याह । अथ वेति । तस्माद् भ्रान्त्येकशरणस्यपञ्चकसिद्धा-
न्तेनाविरोधः समन्वयस्येति सिद्धं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुप्तिकेप्रभमतनिरासानन्तरं जटाधारिश्चैवमतं
बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्कृतिमाह । इदानीमिति । सा-
मान्य ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते । तदिति । स्वोक्ति-
विरोधान्नैवमित्याह । प्रकृतिश्चेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् फलनि-
मित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः । व्याहृतो विरुद्धोऽभिव्याहार
उक्तिर्यस्य स तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्त-
समन्वयस्य कर्त्तव्येश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न

कल्पप्रतिपक्षत्वात् यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदवाङ्मेश्वर-
कल्पनाऽनेकप्रकारा । केचित्तावत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्प-
यन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः
इतरेतरविलक्षणः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु
मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशु-
पतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो
निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि के-
चित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत
उत्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधान-
पुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयम्रक्षा-
सिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भवात् कर्तृत्वोपा-
दानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्तृवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तर-
मतभेदमाह । सा चेति । शेश्वराः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो
माहेश्वराः श्रैवाः पाशुपताः कारकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति ।
सर्वेऽप्यमी माहेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वात्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं
महदादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिः त्रिसवन-
स्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पा-
शो बन्धस्तन्नाशयेत्यर्थः । पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति
मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह । तथेति । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्
घटवदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरि-
कराभिन्नदातृकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा
दिगम्बराश्च । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः क्वचिद्विश्रान्तः सातिशयत्वात् परि-
माणवदिति साङ्ख्यसौगतातङ्गला इति मत्वोक्तं केचित् कथञ्चिदिति ।
सिद्धान्तयति । अत इति । आगमादिना निर्दोशेश्वरसिद्धेः कथं दोष-

ञ्चस्यात् । किं पुनरसामञ्चस्यं । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसङ्गेरम्भदा-
दिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत्,
न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्तप्रवर्त्तयिहत्वे इतरैतराश्रयदोषप्रसङ्गात् ।
अनादित्वादिति चेत्, न, वर्त्तमानकाखवदतीतेष्वपि काले-
स्वितरैतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च

वच्चमित्याह । किमिति । न तावत् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः, आगमा-
नां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात् ।
न चागम एव ज्ञानं, आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयस्तन्निश्चये तन्निश्चय
इत्यन्योऽन्याश्रयात् । न च पुरुषवचसां स्वतो मानत्वं युक्तं, मिथो विरो-
धेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च, नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तुंवेति निर्णयः स-
म्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा
च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादि-
मन्तः सिध्येयुः । यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्त्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि ज-
गत्कर्त्तारि जाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्द्दोषत्वञ्च कल्प्येत, तर्हि त्रयोपादा-
नत्वमपि कल्प्यतां, कर्त्तुरेवोपादानत्वेन जाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रप्रधान-
परमाण्वाद्युपादानकल्पनागौरवात्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्त्तुर्द्रव्योपादानत्वसि-
द्धिरेकत्वादिकमपि न सिध्येत् । अस्माकन्वपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्र-
माणभावया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिक-
कर्त्तृविपरीताद्वितीयकर्त्तृपादानात्मकसर्वज्ञनिर्द्दोषेश्वरनिर्णयः । नि-
र्वर्त्तते च तस्मिन् धर्मिग्राहकमानाबाधान्न रागादिदोषापादानस्या-
वकाशः इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रौतस्येश्वरस्या-
सामञ्जस्यमाह । हीनेति । यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वाच्च कल्प्यते तर्हि
निर्द्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति श्वासिदृष्टेश्च
जगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात् । न चान्न धर्मिग्राहकानुमानबाधः कार्यत्व-
लिङ्गस्य कर्त्तृमात्रसाधकत्वेन निर्द्दोषत्वादावुदासीनत्वात् । न चोत्क-
र्षसमा जातिशोपकधर्म्मापादाना दोषाभावे तद्वाप्यविषमकर्त्तृकत्वायो-

प्रवर्त्तनाखण्डा दोषा इति न्यायवित्समयः । न हि कश्चिद-
दोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते । स्वार्थे प्रयुक्त
एव च सर्वो जगः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वा-
र्थवत्त्वादीश्वरस्थानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चे-
रस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यं ॥

गात्र, दृष्टान्तस्याप्यपकधर्माणां पक्षे आपादनं ह्युत्कर्षसमा जाति-
र्यथाशब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात् तर्हि तेनैव-
हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यज्ञानित्वस्य व्यापकं सावय-
वत्वं गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो
विषमफलान् प्राणिनः करोति न खेच्छयेति शङ्कते । प्राण्येति ।
जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्मैवमित्याह । नेति । न चेश्वरप्रेरितं
कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह । कर्मति । अतीतकर्मणा प्रेरित
ईश्वरो वर्त्तमानं कर्म तत्फलान् प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य
नानुपपत्तिरिति शङ्कते । अनादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्ने-
श्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽ-
न्याश्रयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं .तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि
फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानह्वीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्थायाः
प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमखण्डेत्यसामञ्जस्यं दुर्वारमि-
त्यर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्त-
दोष इति, तन्न, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानपायात्, पूर्व-
कर्मापेक्षया कर्मकारयित्वत्वे चाक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकन्वेष
ह्येव साध्वसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षया
कल्पनमिति वैषम्यं । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं
प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति । प्रवर्त्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां
स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्त्तकत्वात् सम्मतवत् । न च
कारणिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तसदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः ।
उदासीनः प्रवर्त्तक इति च व्याहृतमिति योगान् प्रत्याह । पुरुषेति ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो-
ऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः
सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च ।
नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः
कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभा-
वस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य ता-
दात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कार-
णादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युप-
गन्तव्यं । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूप-
यतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्यतिशयः । पर-
स्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसङ्गावात् समानमागमबलमिति चेत्, न,
इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञत्व-

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धेति । ईश्वरेणास-
म्बन्धस्य प्रधानादेः प्रथ्यत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः
समवाये वाऽस्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वात्स्यः सम्बन्धः
कल्प्यतामित्यत आह । नाप्यन्य इति । ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जग-
दिति सिद्धश्चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । माया-
ब्रह्मबोद्धनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः । किञ्च वेद-
स्यापूर्वार्थत्वान्न कोकट्टमृतकुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्तव्यः । आनु-
मानिकेन त्वनुसर्तव्यः इति विशेषमाह । अपि चेति । सर्वज्ञस्यागम-
प्रामाण्यस्य च प्राप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्त-
त्वात्, न ह्यमनसस्य ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधात्तत्र प्रधानक-

प्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिना-
मीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदवाङ्मास्वीश्वरकल्पनासु यथा-
सम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यं ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परि-
कल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रव-
र्त्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधान-
मीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्, यथा करणयामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिही-
नञ्च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि
नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणयामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते,
न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणयामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने

ल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणुनामपि निरवयवे-
श्वरेण सयोगाद्यसत्त्वात् प्रैर्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्व-
मित्याह । एवमन्यास्वपीति ।

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्यति-
रेकेण मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति । करणवदिति । रूपमुद्भूतं
नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति । रूपेति । स्वभोगाहेतुत्वे सतीति विशेष-
णान्न व्यभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिप-

संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसञ्चरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इतश्चानुपपत्ति-
 सार्किकपरिकल्पितेश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो
 राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्त-
 वशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छ-
 रीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तदर्णयितुं शक्यते ।
 सूक्ष्मतरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निर-
 धिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
 करणवशेन भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि

दात् विषयानुभवमाहः । न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति
 प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्तौ करणेषु व्यभिचारतादवस्थमिति वाच्यं,
 भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणाभावेन
 विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्यवैयर्थ्यं परार्थपाचकाधिष्ठेय-
 काष्ठादौ व्यभिचारात् । न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्दिशेव्यासिद्धिः,
 अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । जीवे करणकृता भो-
 गादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः । वि-
 पक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति । करणेति । प्रधानादेः
 प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनि-
 यमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह । अन्यथा वेति । यः प्रवर्त्तकश्चेत-
 नः स शरीरोति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्त्त-
 कत्वमिति सूत्रार्थमाह । इतश्चेति । विमतं सेश्वरं कार्यत्वाद्वाङ्मृवदिति
 कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तत्रेष्टापत्तिं निरस्य-
 ति । न च तदर्णयितुमिति । न च नित्यं शरीरं सर्गात् प्रागपि सम्भव-
 तीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः । अतस्त्वशरीर एवेश्वर
 इत्यत आह । निरधिष्ठानत्वे चेति । जीवस्य च शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य

किञ्चित् करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नो-
पपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वर-
स्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिसार्किकपरिकल्पितश्वरस्य । स हि सर्वज्ञ-
श्वैरभ्युपगम्यते अनन्तस्य, अनन्तं च प्रधानं अनन्तास्य पुरुषा मिथो
भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्म-
नस्येयत्ता परिच्छिद्येत वा नवा परिच्छिद्येत, उभयथापि दो-
षोऽनुषक्त एव । कथं पूर्वस्मिंस्त्वावद्विकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात्
प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
यद्धि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा
प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात् । सङ्ख्या-
परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूप-

तु खेच्छानिर्भितं प्रागपि स्यादित्याशङ्कान्तिरस्यति । करणवदिति ।
करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरं, इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपन्ना
मानाभावात् दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्च इति मन्तव्यं ॥

एवमेश्वरस्य शुष्कतर्कण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्व-
निर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः । अन्तवत्त्वमिति । प्रधान-
पुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह । पूर्वस्मिन्नि-
ति । सङ्ख्या वा परिमाणं वेद्यत्ता । तथा च निश्चितसङ्ख्यात्वानिश्चित-
परिमायत्वाच्चेति हेतुद्वयं । यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथा-
पि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्राय-
हेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह । सङ्ख्यापरिमाणमिति । सङ्ख्यास्वरूपमित्यर्थः ।

परिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्यातां । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगमेत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत, तस्मादप्यसङ्गतस्कारिकपरिगृहीत ईश्वरकार-
णवादः ॥

द्वितीयहेतुं साधयति । स्वरूपेति । प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः वस्तु-
तोऽभिव्यक्तात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्तय इति आतेऽपि
जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तत्राह । पुरुषेति । जीवसङ्ख्या-
पीश्वरेण निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः
यजमाह । ततश्चेति । माधराशिवत् केषाञ्चिज्जीवानां सङ्ख्यस्तद्वन्ध-
नश्लेदित्येवं सर्वमुक्ते इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । नित्यस्यानवशे-
षादिति भावः । ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वान्त-
वत्त्वात् । किञ्चेष्टितव्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह । प्रधानमिति ।
दोषान्तरमाह । प्रधानेति । इयत्तानिश्चयाभावान्न शून्यतेति द्वितीयं
शङ्कते । अथेति । इयत्ता नास्ति न निश्चीयते चेत्त्यर्थः । प्रधानादयः
सङ्ख्यापरिमाणावन्तः त्रयत्वान्माषादिवदित्यनुमानादस्तीयता, तदज्ञाने
स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति । तत
इति । तस्मात् केषाञ्चिज्जीवश्वरवादस्य निर्मूलत्वान्न कर्तृपादानादये-
श्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धं ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽभि-
मतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चो-
भयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु
श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृति-
श्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्रष्टिः प्रमाणमिति
स्थितिः, तत् कस्य हेतौरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते ।
यद्यप्येवंजातीयकोऽङ्गः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति
त्वंगान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानाचारम्भः ।
तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञान-
स्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो
वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्ध-
व्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम
जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां

पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिस्थं
निरस्यति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिकरणतात्पर्यमाह । येषामिति ।
अधिकरणारम्भमाक्षिपति । नन्विति । वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदवि-
रुद्धं जीवोत्पत्त्यंशं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह । उच्यते इति ।
अत्र भागवतपञ्चरात्रागामो विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं नवेति
सन्देहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे तदा-
गमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽ-
मानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति । नि-
रङ्गनेति । कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्तथाह । स इति । व्यूहो

वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यं, तमित्यम्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादाने ज्यास्त्राध्याययोगैर्वर्षभ्रतमिद्धा चीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यन्नावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तत्र निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मानोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिसत्त्वणमाराधनं अजस्रमनन्वक्षिततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्यत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च जीवास्य भगवत्प्राप्तिर्मात्रः स्यात्, कारणाप्राप्तौ कार्य्यस्य प्रवि-

मूर्त्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह । तमित्यम्भूतमिति । यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरुद्धं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताऽऽहममनमभिगमनं, पूजाद्रक्षायामर्जनमुपादानं, इत्या पूजा, स्त्राध्यायोऽष्टास्यरादिजपः, योगो ध्यानं । तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते । तत्रेति । समाहितः अर्द्धावित्तो भूत्वेति 'तं यथा यद्योपासते' इत्याद्या च श्रुतिः । सत्कर्म-क्षन्मत्परमः' इत्याद्या श्रुतिः । विरुद्धांशमनूय दूषयति । यत् पुनरिति । कृतज्ञान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया 'सज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्तयं मानत्वाभावनिस्ययाञ्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्यैर्यमिति भावः । जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवात्मनस उत्पत्तिं निर-

अथप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिस्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं 'नात्मा-
श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' [अ०२।पा०३।सू०२७] इति । तस्मा-
दसङ्गतैषा कल्पना ॥

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

इतस्यासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः
करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्षयन्ति च भागवताः 'कर्तु-
र्जीवात् सङ्घर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते
कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते' इति । न चै-
तद्वृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवम्भूतां श्रुतिमुपस-
भामहे ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न* चैते सङ्घर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते
किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्व-
र्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-

स्यति । न च कर्तुरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मा-
दसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ।

सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तृति प्रसिद्धयो हि शब्दः । वर्षयन् नि-
मूकमित्याह । न चेति । ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय
तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत्सत्यं, शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तर-
सत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न मनसः कर्तृत्वं
विनैव करणं कर्तृत्वे वा मगोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्घर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रस्यावर्ष-

* नैवैते इति का० वर्ष० ।

धिष्ठाना निरवद्यास्येति, तस्मान्नायं यथावर्धित उत्पत्त्यसम्भवा
 दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भ-
 वस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवा दोषः प्रकारान्तरे-
 णेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते
 वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्ती-
 ति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यमिद्वेः ।
 सिद्धान्तहानिस्तु भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपग-
 मात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो ब्रूहास्तु-
 ल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्य एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासु-
 देवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-
 म्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारण-
 चोरतिशयेन यथा मृद्वटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमि-
 त्यवकल्पते। न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु* एकैक-
 स्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते,

नाशङ्कते। अथापि स्यादिति। ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं
 बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं एतैरन्विता यस्मात् सङ्क-
 र्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः। सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह।
 वासुदेवा एवेति। निर्दोषा रागादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकृतजन्त्या
 निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः। ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवा गुणा
 एवेत्याह। तस्मादिति। सूत्रेण सिद्धान्तयति। अत्रेति। एवमपि
 चतुर्वर्त्सामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः। प्रकारान्तरं एच्छ-
 ति। कथमिति। किं चत्वारः स्वतन्त्रा भिन्ना एव उतैकस्य विष्कार-
 स्मेनाभिन्नाः आद्यमनूय दूषयति। यदोत्वादिना। द्वितीये विष्काराः

* रक्षसिन्निति का० वर्ध०।

वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विघ्नेषा इत्यन्ते । न चैते भगव-
द्गुहास्ततुःसङ्ख्यायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिसम्बन्धपर्यन्तस्य समस्त-
स्यैव जगतो भगवद्गुहत्वावगमात् ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधस्यास्मिन् ज्ञास्ते बद्धविध उपलभ्यते गुणगुणि-
त्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवोर्यतेजांषि गुणाः, आ-
त्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रति-
षेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽसन्ध्या ज्ञाण्डस्य इदं
ज्ञास्तं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा
कल्पनेति सिद्धं ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये ब्रह्मरभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्थाप्य निषेधति । अद्येत्यादिना ।
न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह । न च पक्षेति । यदि न्यूना अपि भगव-
तो व्यूहास्तदा चतुर्षु व्याघात इत्याह । न चैत इति ॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः । विप्रतिषेधाच्चेति ।
स्यस्यैव गुणत्वं गुणित्वश्च विरुद्धं आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नावा-
त्मन इत्युक्तात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिग्रहः । पूर्वापरविरोधादासङ्ग-
त्वमिति सूत्रार्थमुक्तार्थान्तरमाह । वेदेति । एकस्यापि तन्वाक्षरस्या-
ध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्निघो विरुद्धा-
भिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसम्बन्धविरोध इति सिद्धं ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥

रत्नप्रभाभासितशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यस्य शुद्धिपत्र ।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
१	२	{ जनकजावरमनन्त- सुखाकृतिं }	{ जनकजावृमनन्त- सुखाकृतिं }
१	११	भावास्मिताऽस्य	भावा स्मितास्य
२	१७	सस्यादि	सस्यादि
२	२८	प्रतिष्ठा काम ..	प्रतिष्ठाकाम
३	१७	स्वाथ	स्वार्थ
११	२४	नक्षत्र	नक्षत्रं
१४	१७	शून्यत्व	शून्यत्वं
१६	१६	व ते	वर्ण्यते
२५	१४	कर्मन्वा	कर्मन्वां
२६	२८	मुक्ति	मुक्तिः
२७	२६	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तिर्वोध
२८	११	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तते
३३	१७	श्रुत्यत्या	श्रुत्यत्या
३४	१६	श्रुक्तिश्च	श्रुक्तिश्च
३५	२६	वदा	वेदा
३५	१०	विप्रतिपत्तीनां ..	विप्रतिपत्तीनां
४०	१३	पुरुष	पुरुष
४२	२१	शाखासु	शाखासु
४६	२२	ज्ञात्	ज्ञानात्
४८	२७	ज्ञात्	ज्ञानात्
४९	५	र्थत्वं	र्थत्वं
५०	२२	दीद्	दीत्
५१	५	त्वाद्	त्वात्
५२	९	दीद्	दीत्

प्रहाराः	पर्यायः	अर्थः	शब्दः
५३ .. .. ७	तद्	तद्	तद्
५४ .. .. २२	चास	चास	चास
५७ .. .. ७८	र्यते	र्यते	र्यते
५८ .. .. ८	ब्रह्मण	ब्रह्मण	ब्रह्मण
७१ .. .. ६	हननभाव	हननभाव	हननभाव
६१ .. .. २४	युक्त्यावभास	युक्त्यावभास	युक्त्यावभास
६६ .. .. २२	समाप्नुतः	समाप्नुतः	समाप्नुतः

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धिपत्रम् ।	पंक्त्यङ्कः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२२७	५	नानैकरसता	नानैकरसता
”	२०	मैत्रेयिः	मैत्रेयि
”	२३	तद्गृहे	तदग्रहे
२२८	१२	व्रातः	व्रातः
२३१	४	कुतश्च न	कुतश्चन

An English Translation of the SĀHITTA DARPAṆA by DR. BALLANTYNE.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्याङ्कः	अक्षरं	पदं
५२	७	तद्	तत्
५३	२२	बाख	बाख
५७	७८	थ्यते	थ्यते
५८	८	इत्थं	इत्थं

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS,*

IN THE OLD SERIES.

The **LALITA VISTARA**, or Memoirs of the Life and Doctrines of **SARVA SINHA**. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.

The **Prákrita Grammar of Kramadís'wara**. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**.

The **VEDÁNTA SÚTRAS**. Commenced by **DR. RÖER**, and continued by **Pandita Ráma Náráyana Vidyaratna**, Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. and VI. Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

The **TAITIRÍYA SANHITÁ** of the Black Yajur Veda. Edited by **Dr. E. RÖER**, and **E. B. COWELL, M. A.** Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. and XV. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171 and 180.

The **TAITIRÍYA BRAHMANA** of the Black Yajur Veda. Edited by **Bábu RAJENDRALÁLA MITRA**. Published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. and XI. Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175 and 176.

The **MA'RKANDEYA PURA'NA**. Edited by the **Rev. K. M. BANNERJEA**. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. and V. Nos. 114, 127, 140, 163 and 169.

An English Translation of the **SÁHITYA DARPAÑA** by **DR. BALLANTYNE**.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, see No. 130 of the Bibliotheca Indica.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED,

IN THE OLD SERIES.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3 12 0
An English translation of the Chhandogya Upanishad of the Sama Veda, by Bábu Rájendralála Mitra. Fasciculi I. and II. Nos. 78 and 181, ...	0 0 0	1 4 0
The Taittiriya, Aitaréya and S'wetas'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1 14 0
The I's'a, Kéna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3 12 0
~~The Taittiriya, Aitaréya, S'wetas'watara, Kéna, I's'a, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mándukya Upanishads.~~ Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	4 0 0
The Chaitanya Chandrodaya Náataka of Kavikarnapura, Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1 14 0
The Uttara Naisadhya Charita, by Sri Harsha, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7 8 0
The Sánkhya-Pravachana-Bháshya. Edited by FitzEdward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1 14 0
The Sarvadars'ana Sangraha; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By Mádhaváchárya. Edited by Pandita I's'warachandra Vidyásagara. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1 4 0
The Súra-siddhánta, with its Commentary the Gúdhártha-praká's'ka. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 79, 105, 115 and 146, ...	0 0 0	2 8 0
The Tale of Vásavadattá, by Subandhu, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FitzEdward Hall, A. M. Nos. 116, 130, 148	0 0 0	1 14 0
The Elements of Polity, by Kámandakí. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Nos. 19 and 179, ...	0 0 0	1 4 0